

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE XVII-XVIII**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1978—1979

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XVII—XVIII

MISKOLC, 1979

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музея им Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

BODÓ SÁNDOR ÉS KUNT ERNŐ
közreműködésével

szerkesztette

SZABADFALVI JÓZSEF

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
▲ kiadásért felelős a múzeum igazgatója
80.7394.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

TARTALOM

RÉGÉSZET

HELLEBRANDT MAGDOLNA: A szerencs-taktaföldvári kőbaltalelet	7
SZATHMÁRY LÁSZLÓ: A tiszai kultúra csontvázleletei Szerencs-Taktaföldváron	25
MIHÁLY PÉTER: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája	33
SIMÁN KATALIN: Kovabánya az Avason	87
GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA—SIMÁN KATALIN: A Herman Ottó Múzeum 1977. évi ásatásai és leletmentései	103

TÖRTÉNELEM

BATÁRI FERENC: Az avasi református templom török szőnyegei	115
JOÓ TIBOR: A sajlódi pálos kolostor	131
KAMODY MIKLÓS: A tokaji posta története	167
BARTHA ISTVÁN: Termelőszövetkezetek alakulása Borsod-Gömör megyében 1949-ben	181
VERES LÁSZLÓ: A kamarai gazdálkodás kibontakozása a diósgyőri koronauradalomban 1755—1770 között	199
SZABADFALVI JÓZSEF: Jászai Mari levelei Herman Ottóhoz	215

NÉPRAJZ

HUSZTY SÁNDOR: Herman Ottó a Magyarországi Néprajzi Társaságról és az Ethnogra- phiáról, 1892	231
DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA: Ráolvasások egy 18. századi gyógyító-könyv- ből	245
PETERCSÁK TIVADAR: Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben	261
VIGA GYULA: Északkelet-magyarországi adatok a számartartáshoz	281
DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA: A paraszti kenderfeldolgozás előkészítő mun- kafázisai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	299

LENGYEL TANULMÁNYOK

BŐDI ERZSÉBET: Adatok a kelet-európai néprajz történetéhez (Bystron Jan Stanislaw és a lengyel néprajz)	317
KRASIŃSKA, EVA—KANTOR, RYSZARD: Derenk és Istvánmajor lengyel telepes falu néprajzi kutatása	341
LIPPÓCZY NORBERT: Üvegfestményeim Tarnówban	359

INHALT

ARCHEOLOGIE

HELLEBRANDT, MAGDOLNA: Der Steinaxtfund von Szerencs—Taktaföldvár	7
SZATHMÁRY, LÁSZLÓ: Spätneolithische (Theiß-Kultur) Skelettfunde aus Szerencs— Taktaföldvár	25
MIHÁLY, PÉTER: Topographie der in Fels gehauenen Bienenstöcke im Komitat Borsod- Abaúj-Zemplén	33
SIMÁN, KATALIN: Silexgrube am Avasberg	87
GÁDOR, JUDIT—HELLEBRANDT, MAGDOLNA—SIMÁN KATALIN: Jahresbericht über die Ausgrabungen im Jahr 1977—78	103

GESCHICHTE

BATÁRI, FERENC: Die türkischen Teppiche der Reformierten Kirche auf dem Miskolcer Avasberg	115
JOÓ, TIBOR: Das Paulinenkloster im Sajólád	131
KAMODY, MIKLÓS: Die Geschichte des Postamtes von Tokaj	167
BARTHA, ISTVÁN: Gründung der Produktionsgenossenschaften im Borsod—Gömör im Jahre 1949	181
VERES, LÁSZLÓ: Beginn der Kammerwirtschaft in der Diósgyőrer Kronendomäne zwischen 1755 und 1770	199
SZABADFALVI, JÓZSEF: Mari Jászai's Briefe an Ottó Herman	215

VOLKSKUNDE

HUSZTY, SÁNDOR: Ottó Herman über die Ungarische Ethnographische Gesellschaft und über die „Ethnographie“	231
DOBROSSY, ISTVÁN—FÜGEDI, MÁRTA: Zaubersprüche zum Gesundbeten in einem Arzneibuch aus dem 18. Jahrhundert	245
PETERCSÁK, TIVADAR: Kompessorat und Weidevereinigungen im Hegyköz	261
VIGA, GYULA: Nordostungarische Beiträge zur Eselhaltung	281
DOBROSSY, ISTVÁN—FÜGEDI, MÁRTA: Verarbeiten zur bäuerlichen Hanfanfertigung (Raufen, Rösten, Darren) im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén	299

POLNISCHE AUFSATZE

BŐDI, ERZSÉBET: Jan Stanisław Bystron und die polnische Volkskunde	317
KRASIŃSKA, EWA—KANTOR, RYSZARD: Vorschungen zur Volkskunde in einem polnischen Dorfe in Ungarn	341
LIPPÓCZY NORBERT: Meine Hinterglasmalerei — Sammlung in Tarnów	359

A SZERENCs—TAKTAFÖLDVÁRI KÖBALTALELET

HELLEBRANDT MAGDOLNA

Szerencs községtől délkeletre, a Takta csatorna keleti partján, a Szerencs-re, illetve Mezőzomborra vezető út háromszögében található a Taktaföldvár (1—2. kép).

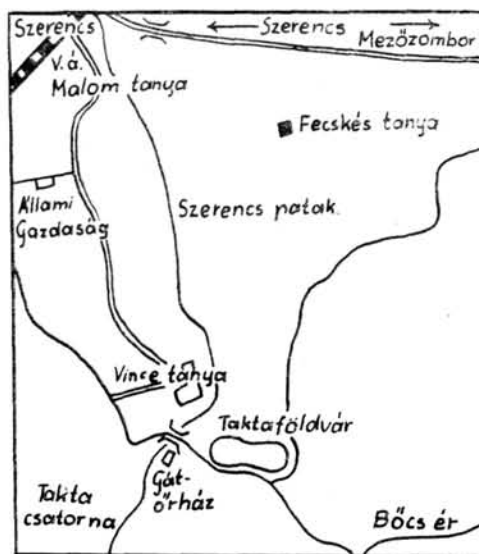
1966-ban gáterősítéshez hordták innen a földet. A leletmentést Kemenczei Tibor végezte el.¹ Munkája során földbe mélyített házak maradványai, gödrök és négy sír került elő.² 1974-ben a szerencsi Zemplén Múzeum igazgatója, Angyal Béla értesítette a megyei Herman Ottó Múzeumot, hogy a Prügy és Szerencs közötti út építéséhez a Földmunkát Gépesítő Vállalat földet hordott a Taktaföldvárról. Sajnos, a munkákról későn értesültünk. A helyszínen, a markoló által szétnyomott újkőkori ház omladékából tíz darab hálósúlyt tudtunk megmenteni. A partoldal átnézésekor a hálósúlyoktól 152 cm-re kőbaltákra figyeltünk fel. Összetört edényben 12 darab kőbaltát találtunk, és kevés kötörmelék. Az edény alján félbehasított vadkanagyar, s ugyancsak agyarból csiszolt csonttöredék volt (I. tábla 1—4.). A jelenlegi járósinttől az edény 94 cm mélyen helyezkedett el. Az edény nyaka és pereme hiányzik. A továbbiakban a földvár teljes szélességében terepbejárást végeztünk. 1975-ben ismét végigjártuk a területet. 1977-ben Derda Ferenc középiskolai tanuló értesítette a múzeumot, hogy a Taktaföldvárról cserepeket, csontokat gyűjtött. A lelőhelyen megnéztük azt a 8×11 méter kiterjedésű földdarabot, melyen magasfeszültségű villanyoszlop áll, s így a földkitermeléskor meghagyták. Ennek déli részén emberi csontok láthatók. A villanyoszlop miatt a területen ásást végezni nem lehet.

Leletanyag

1. Lapos hálósúlyok. Felfelé csúcsosodnak, fent lekerekítettek, átfúrtak, talpuk ovális, világosbarna színűek, másodlagosan átégettek. Átlag 13,7—14,4 cm magasak. 10 db Ltsz. 74.44.1. (II. t. 2—3.). 2. Edény. Fala az aljától egyenes vonalban fut a hasig, ott ívelten megtörik és a perem felé szűkül. Nyakán egymással szemben két vízszintesen átfúrt szögletes fül van. Vörösesbarna színű, néhol szürke. Másodlagosan átégett, pereme hiányzik. Nyak átm. 6,8×7 cm, Fá: 6,4 cm, jelenlegi M: 17,2 cm. Ltsz. 74.44.2. (II. t. 1., V. t. 6.). 3. Félbehasított vadkanagyar. Két darabra tört, s az egyik vége hiányos. A törés friss, feltehetően a markoló okozta a sérülést. H: 8,9 cm. Ltsz. 74.44.3. (VI. t. 17.). 4. Vadkanagyar lemezből csiszolt lapos tárgy. Egy kerek átfúrás van rajta, alatta egy

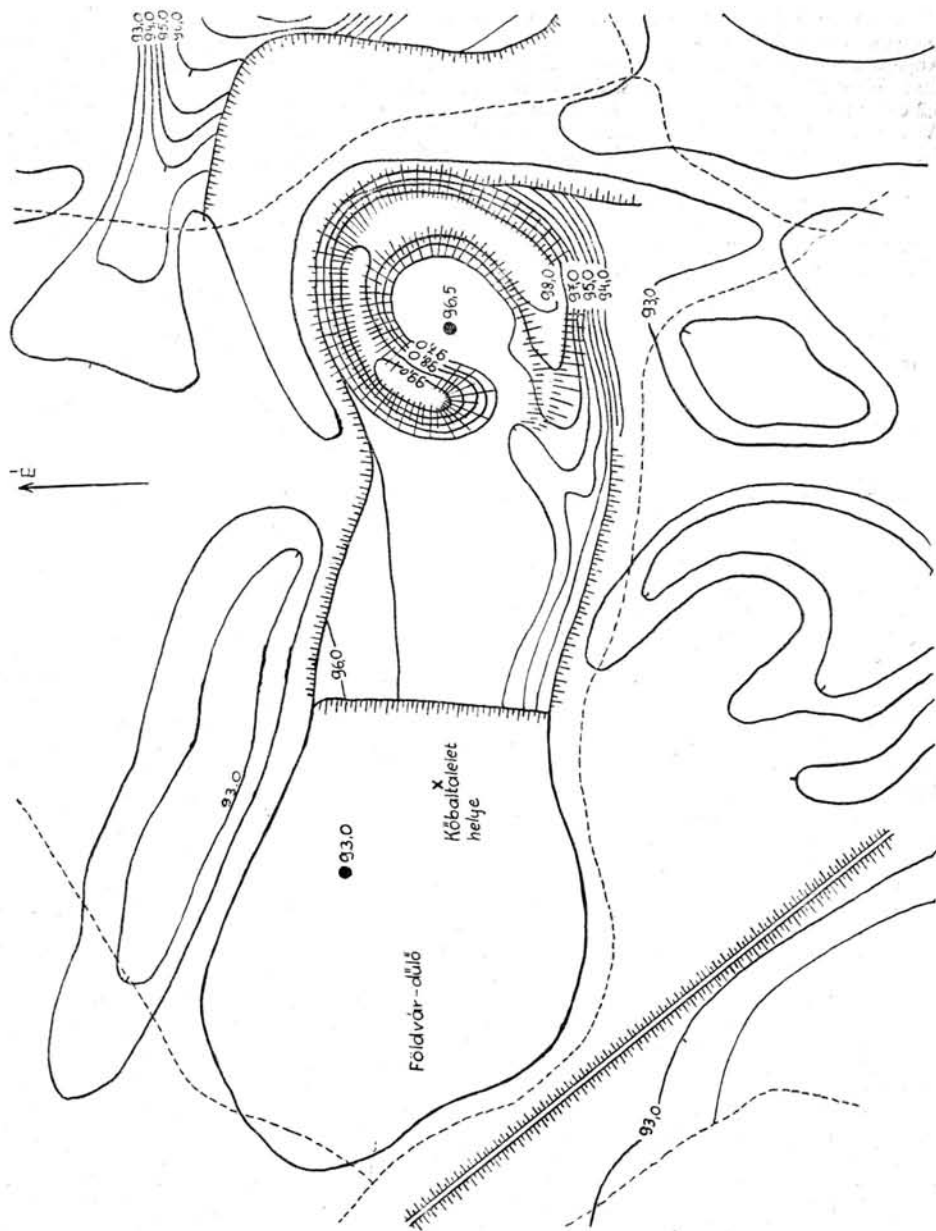
1. *Kemenczei Tibor—K. Végh Katalin*: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatai 1967-ben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. (1969.) 511—512.
2. A miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattára: Jelentés Ltsz: 387—68., Ásatai dokumentáció Ltsz. 393—68. *Körek József*: Tiszai kultúra. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1973. Szerencs-Taktaföldvár 88—102.

másik félig látszik, itt törött el. Hiányos. H: 4,6 cm. Ltsz. 74.44.4. (VI. t. 16.). Az edény alján, az oldalfalhoz tapadva találtak. 5. Lapos, kaptafa alakú kőbalta. Oldala az él felé kiszélesedik. Felülete töredékes. Éle kerekített. Jobb és bal alsó részén és jobb felső részén leütött. Anyaga (valószínűleg erdőbényei) andezit. H: 11,6 cm. Ltsz. 74.44.5. (III. t. 11., IV. t. 1.). 6. Lapos, kaptafa alakú kőbalta. Oldala az él felé enyhén kifelé tart, foka egyenesre alakított. Felületén karcolt vonalak, ezek lehetnek utólagosak, esetleg a markolótól származnak. Anyaga limnopolit (kovás agyag). H: 9,7 cm. Ltsz. 74.44.6. (III. t. 1., IV. t. 2.). 7. Lapos, kaptafa alakú kőbalta. Oldalélei enyhén kifelé tartanak, kissé hiányos a bal alsó sarka, foka kopott. Anyaga andezit. H: 8,3 cm. Ltsz. 74.44.7. (III. t. 2., IV. t. 3.). 8. Lapos, kaptafa alakú kőbalta. Oldalélei majdnem párhuzamosak. Éle erősen kopott, másik vége törött, hiányos. Egyik felülete teljes hosszában hiányos, törött. Anyaga andezit. H: 8,6 cm. Ltsz. 74.44.8. (III. t. 6., IV. t. 4.). 9. Lapos, kaptafa alakú kőbalta. Keskeny. Éle ívelt. Jobb alsó sarka le-törött. Foka kopott. Anyaga homokkő. H: 9,5 cm. Ltsz. 74.44.9. (III. t. 3., IV. t. 5.). 10. Lapos, kaptafa alakú kőbalta. Egyik felülete erősen hiányos. Éle ferdén ível. Anyaga (valószínű erdőbényei) andezit. H: 9,6 cm. Ltsz. 74.44.10. (III. t. 12., IV. t. 6.). 11. Kőbalta. Kisméretű, trapéz alakú balta töredéke. Éle hiányzik. Foka kopott. Anyaga andezit. H: 4,4 cm. Ltsz. 74.44.11. (III. t. 5., V. t. 3.). 12. Kőbalta (?). Hosszúka, egyik fele vastagabb, majd fokozatosan keskenyedik. Jobb oldali éle hiányos, töredezett. Anyaga kontakt zónából származó andezit. H: 9,5 cm. Ltsz. 74.44.12. (III. t. 4., V. t. 1.). 13. Kőbalta. Lapos kaptafa alakú. Oldalélei kiszélesednek, jobb sarka leütött. Foka lekerékített, kopott. Anyaga andezit. H: 8,3 cm. Ltsz. 74.44.13. (III. t. 9., IV. t. 8.). 14. Kőbalta. Trapéz alakú, keskeny, lapos. Minkét oldala élezett, foka kopott. Anyaga andezit. H: 4,7 cm. Ltsz. 74.44.14. (III. t. 8., V. t. 4.). 15. Kőbalta. Kisméretű, lapos kaptafa alakú. Oldalélei kiszélesednek. Foka csúcsos. Éle és egyik oldala hiányos. Anyaga valószínű andezit. H: 5,6 cm. Ltsz. 74.44.15. (III. t. 7.,

1. kép. Szerencs-Taktaföldvár helyszínrajza

3. Ezúton köszönöm meg Lénárt László és Mátyás Ernő geológusoknak, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Földtan-Teleptan Tanszéke munkatársainak a kőbalták makroszkópos vizsgálatát. Andezit a Bükkben több helyen előfordul.

2. kép. Szerencs-Taktaföldvár. Felmérte Nováki Gyula és Sándorfi György

IV. t. 7.). 16. Kőbalta. Lapos kaptafa alakú. Oldalélei majdnem párhuzamosak. Bal oldala és éle hiányos, törött. Anyaga kovás agyag. H: 7,9 cm. Ltsz. 74.44.16. (III. t. 10., V. t. 2.). 17. Simító. Anyaga csont. Belső felén alul kopott, félköríves. Kívül, a felső végéhez közel kopott. H: 10,2 cm. Ltsz. 74.44.17. 18. Szigony. Kétszakás csont szigony. Csúcsa van, de ellenkező vége hiányos. H: 6,2 cm. Ltsz. 74.44.18. (V. t. 7.). 19. Csont tárgy. Sima, kopott felületű. H: 5,3 cm. Ltsz. 74.44.19. (V. t. 8.). 20. Orsógomb, illetve szövöszéknehezék. Ovális alakú, átfúrt. Agyag. Átm. 2,9 cm. Ltsz. 74.44.20. 21. Szövöszéknehezék. Laposabb, mint az előző, középen átfúrt. Agyag. Átm. 2,7 cm. Ltsz. 74.44.21. 22. Szövöszéknehezék. Kettőskúpos, átfúrt. Agyag. Átm. 2,1 cm. Ltsz. 74.44.22. 23. Szövöszéknehezék. Laposabb, ferdén átfúrt. Átm. 3 cm. Ltsz. 74.44.23. 24. Gyöngy. Lapos, kerek, átfúrt mészkögyöngy. Átm. 0,9 cm. Ltsz. 74.44.24. (VI. t. 15.). 25. Kaptafa alakú kőbalta, átfúrás kezdetével. Anyaga andezit. H: 8,8 cm. Ltsz. 74.44.25. 26. Rúd alakú obszidián töredék. Eredeti kőköpeny látszik a felületén. H: 4,2 cm. Ltsz. 74.44.26. (VI. t. 10.). 27. Különböző méretű, hólyagos felületű salakdarabok. Egyik fele patichoz hasonló agyag. 6. db. H: 5,6 cm, 3,9 cm, 2,3 cm, 5,1 cm, 6,4 cm, 5,9 cm. Ltsz. 74.44.27. (VI. t. 11.). 28. Másodlagosan kiégett agyag tapaszítás cserépdarabbal. H: 8,3 cm. Ltsz. 74.44.28. 29. Vékonyabb falú edény peremtöredéke. Az oldalfalon egy bütyökkel. A perem felé az edényfal elvékonyodik. Vörösre égett darab. Peremhossz: 7,1 cm. Ltsz. 74.44.29. (VI. t. 13.). 30. Nagyobb méretű, talpcsöves edény alja. Másodlagosan kiégett. H: 10,7 cm. Ltsz. 74.44.30. 31. Vastagabb falú edény aljtöredéke. Kívül vörös, belső felülete világosbarna, törésfelülete világosbarna, illetve szürkés. H: 8,4 cm. Ltsz. 74.44.31. 32. Vörösesbarna színű, vékony falú edények perem- és faltöredékei. 4. db. Ltsz. 74.44.32. (VI. t. 12.). 33. Világosbarna, ívelő oldaltöredék egy bütyökkel. H: 5,1 cm. Ltsz. 74.44.33. 34. Vastagfalú edény fül- és faltöredéke. Belül fekete, kívül világosbarna. H: 8,4 cm. Ltsz. 74.44.34. 35. Fekete, simított cseréptöredékek. 2 db. H: 3,4 cm, 4,6 cm. Ltsz. 74.44.35. 36. Perem- és faltöredék. Perem felé az edényfal elvékonyodik, kifelé ível. Másodlagosan vörösre égett. H: a peremnél: 4,2 cm. Ltsz. 74.44.36. 37. Szürke színű, durva kis edény oldaltöredéke két lapos bütyökkel. H: 5,6 cm. Ltsz. 74.44.37. (VI. t. 6.). 38. Szürke perem- és faltöredékek. Ltsz. 74.44.38. 39. Világosbarna oldaltöredék bekarcolt díszítéssel. H: 4,6 cm. Ltsz. 74.44.39. (VI. t. 7.). 40. Vastagabb edény oldaltöredéke, homorú felületű lapos bütyökgöggel. Világosbarna, törésfelülete szürke. H: 6,7 cm. Ltsz. 74.44.40. (VI. t. 8.). 41. Edény láb formájú töredéke, felületén mélyített vonaldíszítés. H: 5,7 cm. Ltsz. 74.44.41. (VI. t. 5., V. t. 5.). 42. Édesvízi kagylók. 3 db. H: 5 cm, 5,4 cm, 5,3 cm. Ltsz. 74.44.42. 43. Különböző alakú és méretű patintékok: 28 db. Ltsz. 74.44.43. 44. Csövestalpú tál felső részének és talpcső indításának töredéke. Másodlagosan téglavörösre égett, deformált. Valószínű Sz. átm. 14,6 cm. Tálrész M: 9 cm. Ltsz. 74.44.44. (V. t. 10.). 45. Vastag falú edény oldaltöredéke és szögletes füle. A fül vízszintesen átfúrt, kör alakban, világosbarna, törésfelülete szürke. Durva, pelyvás anyagú. H: 10 cm. Ltsz. 74.44.45. 46. Edény perem- és faltöredéke. Perem kissé kitüremkedik, alatta sima a felület, majd egy bütyök látható. Lejjebb az edényfelület durva. Színe kormosszürke; perem: H 10,3 cm. Ltsz. 74.44.46. 47. Edényfedő. Lapos, korong alakú edényfedő töredéke. Szélétől a közepe felé vastagodik, széle ívelt. Sima felületű, szemcsés anyagú. H: 8,8 cm. Ltsz. 75.20.1. (VII. t. 31.). 48. Világosbarna oldaltöredék. Törésfelülete szürke, felülete vonaldíszes. H: 5,4 cm. Ltsz. 75.20.2. (VII. t. 23.). 49. Cseréptöredék. A perem a nyakkal együtt kihajlik, sötétszürke. H: 6 cm. Ltsz. 75.20.3. 50. Edényfal egy bütyökkel. H: 4,3 cm. Ltsz. 75.20.4. (VII. t. 9.). 51. Világosszürke, vonaldíszes cseréptöredék. H: 5,1 cm. Ltsz. 75.20.6. (VII. t. 4.). 52. Cserép. Pereme felé az edényfal elkeskenyedik. Világosbarna. H: 4 cm. Ltsz. 75.20.7. (VII. t. 10.). 53. Vékony falú perem- és oldaltöredék. Perem H: 3,1 cm. Ltsz. 75.20.8. 54. Edény oldaltöredéke, két helyen benyomott bütyökkel. Szürke. H: 3,6 cm. Ltsz. 75.20.9. (VII. t. 20.). 55. Edény perem- és oldaltöredéke. A perem alatt két helyen átfúrt a töredék. Világosbarna színű, de a peremnél vízszintes sávban fekete festett csík látható, melyből függőleges festett sávok indulnak ki. Perem H: 2,9 cm. Ltsz. 75.20.10. (VII. t. 2.). 56. Perem- és faltöredék. Világosbarna, peremnél szürke. H: 2,8 cm. Ltsz. 75.20.11. (VII. t. 3.). 57. Szürke, vonaldíszes töredék. H: 4,2 cm. Ltsz. 75.20.12. (VII. t. 8.). 58. Vékonyfalú edény perem- és faltöredéke, egy rátett kerek lapos kis bütyökkel. Perem alatt szürke, egyébként világosbarna, törésfelülete és belső felülete szürke. Perem H: 3,3 cm. Ltsz. 75.20.13. (VII. t. 6.). 59. Vonaldíszes oldaltöredék. Pereme ferdén bevagdalt. Szemcsés anyagú. Kívül világosbarna, belső felülete szürke. Perem H: 2,2 cm. Ltsz. 75.20.14. (VII. t. 5.). 60. Peremtöredék. A perem kissé betüremkedik. Ékbe futó mélyített díszítés látható a felületén. Perem H: 1,5 cm. Ltsz. 75.20.15. (VII. t. 11.). 61. Oldaltöredék vonaldíszes és rátett lapos kis bütyökkel. Kívül világosbarna, egyébként szürke. H: 3,8 cm. Ltsz. 75.20.17. (VII. t. 18.). 62. Cserép. Perem felé az edényfal elkeskenyedik. A perem alatt tűzdelt díszítés és bemélyített, egymás alatt levő két kerek mélyedés van. E sor alatt vízszintes vonal, majd balra dőlő vonalak. H: 3,7 cm. Ltsz. 75.20.18. (VII. t. 1.). 63. Cserép. Világosbarna oldaltöredék mélyített pontsorrall, alatta vízszintes vonal, ez alatt tűzdelt díszítés. H: 6,1 cm.

Ltsz. 75.20.19. (VII. t. 24.). 64. Szürke oldaltörödédek, három párhuzamos vonallal. H: 3,2 cm. Ltsz. 75.20.20. 65. Világosbarna cseréptörödédek. Pereme rovátkolt, oldalán egy bütyök. Perem H: 3,3 cm. Ltsz. 75.20.21. (VII. t. 7.). 66. Szürke és vörösésbarna cseréptörödédek vonaldíszítéssel. H: 2,3 cm, 3,6 cm. 2 db. Egyiken tüzdelt díszítés. Ltsz. 75.20.23. (VII. t. 15., 27.). 67. Vonaldíszes oldaltörödédek. Vörösésbarna színű, belül fekete, törésfelülete szürke. H: 3,4 cm. Ltsz. 75.20.24. (VII. t. 21.). 68. Vonaldíszes cseréptörödédek. Kívül-belül vörösésbarna, törésfelülete szürke. H: 3,9 cm. Ltsz. 75.20.25. (VII. t. 19.). 69. Vonaldíszes szürkésbarna oldaltörödédek. H: 2,3 cm. Ltsz. 75.20.26. (VII. t. 17.). 70. Peremtörödédek. A perem felé az edényfal elkeskenyedik. Világosbarna, törésfelülete szürke. H: 1,9 cm. Ltsz. 75.20.27. 71. Meanderdíszes vörösésbarna színű oldaltörödédek. H: 3,2 cm. Ltsz. 75.20.28. (VII. t. 13.). 72. Vékonyabb falú, mélyített vonallal díszített oldaltörödédek. Világosbarna, törésfelülete szürke. H: 3,4 cm. Ltsz. 75.20.29. (VII. t. 12.). 73. Vonalakkal díszített oldaltörödédek. Kívül világosbarna, belső felülete és törésfelülete szürke. H: 3,2 cm. Ltsz. 75.20.30. (VII. t. 22.). 74. Vonalakkal díszített oldaltörödédek. Világosbarna. H: 2,2 cm. Ltsz. 75.20.31. (VII. t. 16.). 75. Mélyített vonalakkal díszített faltörödédek. Világosbarna, törésfelülete szürke. H: 2,6 cm. Ltsz. 75.20.32. (VII. t. 26.). 76. Cseréptörödédek hosszú egyenes, és tüzdelt díszítéssel. H: 6,4 cm. Ltsz. 75.20.33. 77. Vékony falú, simított felületű edény oldaltörödédek. H: 2,8 cm. Ltsz. 75.20.34. 78. Igen durva világosbarna edény perem- és faltörödédek. Törésfelülete szürke. H: 2,9 cm. Ltsz. 75.20.35. (VII. t. 25.). 79. Vonalakkal díszített oldaltörödédek, egy átfúrt hüvely. Beböködött díszű. H: 6,8 cm. Ltsz. 75.20.36. 80. Vonalakkal díszített kis faltörödédek. H: 2,5 cm. Ltsz. 75.20.37. (VII. t. 14.). 81. Édesvízi kagyló. H: 7,4 cm. Ltsz. 75.20.38. Nagy mennyiségben volt a helyszínen. 82. Fényezett felületű narancssárga színű oldaltörödédek. H: 4 cm. Ltsz. 75.20.39. 83. Legyező alakú pattintékok. Íves részük retusált, anyaguk hidrokvarcit. 2 db. H: 3,2 cm, 3,3 cm. Ltsz. 75.20.41. (VII. t. 28.). 84. Alaktalan kova pattintékok. H: 4,6 cm, 4 cm. 2 db. Ltsz. 75.20.42. 85. Pattinték, balra ível, anyaga hidrokvarcit. H: 3,5 cm. Ltsz. 75.20.43. (VII. t. 29.). 86. Hosszúkás pattinték. H: 2,5 cm. Ltsz. 75.20.44. 87. Alaktalan pattinték. H: 2,2 cm. Ltsz. 75.20.45. 88. Szürke, áttetsző pattinték. H: 1,9 cm. Ltsz. 75.20.46. 89. Pattinték. Legyező alakú, felső része retusált. H: 3,1 cm. Ltsz. 75.20.47. (VII. t. 30.). 90. Csont tárgy töredéke, valószínű szigony vége. Elhegyesedő, csiszolt. H: 2,9 cm. Ltsz. 75.20.48. (VI. t. 14.). 91. Nagyméretű edény faltörödédek, nagy kerek átmetszetű hüvely. H: 10,7 cm. Ltsz. 75.20.49. 92. Pattinték. Félköríves, retusált, anyaga kova. H: 1,9 cm. Ltsz. 75.20.51. 93. Kónikus tál peremtörödédek. Felülete simított. Az oldalfal a perem felé elkeskenyedik. Az oldalfalon lapos, kettéosztott bütyök. H: 6,9 cm. Ltsz. 75.20.52. (VI. t. 9.). 94. Vastagabb edény oldaltörödédek. Törésfelülete szürke, oldalfalon kettéosztott bütyökös. H: 6 cm. Ltsz. 75.20.53. (VI. t. 4.). 95. Peremtörödédek. A perem enyhén befelé tart, oldalfelülete simított. Perem H: 4,9 cm. Ltsz. 75.20.54. 96. Vastagabb falú edény töredéke, lapos, osztott bütyökfogóval. H: 4,6 cm. Ltsz. 75.20.55. 97. Vékonyabb falú szürke edény töredéke. Az edényfal a perem felé elkeskenyedik, a perem bevagdalt. Nyakrészén egy lapos, kerek bütyök. Perem H: 4,2 cm. Ltsz. 75.20.56. (VI. t. 1.). 98. Oldaltörödédek. Szélén ujjbenyomások, felületén egy nagyobb, lapos agyagrátét. Pereménél vízszintesen, s ebből kiindulva függőleges sávban festett. Perem H: 5,4 cm. Ltsz. 75.20.57. 99. Perem- és faltörödédek. Oldalán lapos bütyök, mely három benyomással osztott. Szemcsés anyagú, szürke. Perem H: 4,8 cm. Ltsz. 75.20.58. (VI. t. 3.). 100. Durva kidolgozású edény, oldalán egy hegyes bütyök. Világosbarna, törésfelülete szürke. H: 4,7 cm. Ltsz. 75.20.59. 101. Lapos tál perem-, oldal- és aljtörödédek. Oldalán kis bütyök. H: 9,8 cm. Ltsz. 75.20.60. (V. t. 9.). 102. Cserép perem- és faltörödédek. A perem bevagdalt, a nyakon egész lapos bütyök. Szürke, belső felülete fekete. Kívül durva, egyenetlen. Perem H: 5,8 cm. Ltsz. 78.22.84. (VIII. t. 1.). 103. Perem- és oldaltörödédek. A perem bevagdalt, alatta lapos kis bütyök. Durva, egyenetlen felületű, szürkésbarna színű, belül fekete. Perem H: 4,1 cm. Ltsz. 78.22.85. (VIII. t. 2.). 104. Világosbarna oldaltörödédek. A perem felé az edényfal elkeskenyedik. A perem alatt vízszintes vonal, alatta zeg-zug mélyítések. Perem H: 8 cm. Ltsz. 78.22.86. (VIII. t. 3.). 105. Fenék- és oldaltörödédek. Világosbarna, törésfelülete szürke, felülete mélyített vonalakkal díszített. H: 5,9 cm. Ltsz. 78.22.87. (VIII. t. 4.). 106. Világosbarna oldaltörödédek, felületén mélyített vonalak. H: 4,4 cm. Ltsz. 78.22.88. (VIII. t. 5.). 107. Világosbarna oldaltörödédek. Felületén ritkán, mélyített vonalak láthatók. H: 4 cm. Ltsz. 78.22.89. (VIII. t. 6.). 108. Világosbarna oldaltörödédek. Felületén halszákamintás, a halszáka alatt egyenes vonal. H: 6 cm. Ltsz. 78.22.90. (VIII. t. 7.). 109. Világosbarna oldaltörödédek. Törésfelülete szürke. Felületén ellentétes irányú párhuzamos vonalak láthatók. H: 2,2 cm. Ltsz. 78.22.91. (VIII. t. 8.). 110. Világosbarna oldaltörödédek. Két párhuzamos vonal között tüzdelt díszítés és ez a sáv fekete festésű. H: 3,7 cm. Ltsz. 78.22.92. (VIII. t. 9.). 111. Cserép. Szürke, csak a külső felülete világosbarna. Nagy része párhuzamos vonalakkal díszített, az egyik vonal szögben törik. Az üres mezőbe cakkok végei nyúlnak be. H: 5 cm. Ltsz. 78.22.93. (VIII. t. 10.). 112. Világosbarna perem- és faltörödédek. Felületén plasztikus borda van, majd ennek két oldalán függőleges vonalak és fekete festés. Pe-

rem H: 1,7 cm. Ltsz. 78.22.94. (VIII. t. 11.). 113. Szürkésbarna oldaltörödédek, csúcsba futó vonalakkal díszítve. H: 3,7 cm. Ltsz. 78.22.95. (VIII. t. 12.). 114. Oldaltörödédek. Felületén három mélyített vonal van. Szürkésbarna, belső felülete és törésfelülete szürke. H: 3 cm. Ltsz. 78.22.96. (VIII. t. 13.). 115. Világosbarna vonaldíszes oldaltörödédek. H: 3,7 cm. Ltsz. 78.22.97. (VIII. t. 14.). 116. Világosbarna oldaltörödédek, felületén szögbe futó párhuzamos vonalakkal. Törésfelülete szürke. H: 2,7 cm. Ltsz. 78.22.98. (VIII. t. 15.). 117. Cserép. Pereme bevagdalt, kissé kihajlik a nyakkal együtt. A perem alatt sima sáv, ez alatt párhuzamos vonalak. Három sáv vörös festékekkel volt befestve, ennek csak nyomai látszanak. A festett és festetlen sávok váltakoznak. A mélyített vonalakban mészbetét nyomait figyelhetjük meg. Perem H: 2 cm. Ltsz. 78.22.99. (VIII. t. 16.). 118. Világosbarna oldaltörödédek, hosszúkás kis fülel. A fül kerek lyukkal átfűrt. H: 3,2 cm. Ltsz. 78.22.100. (VIII. t. 17.). 119. Világosbarna oldaltörödédek. Törésfelülete szürke. Felületén három egymáshoz közel álló bütyök van, melyek közepén benyomottak. A három kis bütyök alkot egyet, s az oldalfalnál az egész függőlegesen átfűrt. Körülötte tüzdelt díszítés. Alul sima. H: 4 cm. Ltsz. 78.22.101. (VIII. t. 18.). 120. Vékony falú edény perem- és faltörödéke. Az edényfal a perem felé elkeskenyedik. Kissé behúzott peremű. Két egymás mellé tett lapos kerek rátéttel díszített. Perem H: 2,6 cm. Ltsz. 78.22.102. (VIII. t. 19.). 121. Szürkésbarna oldaltörödédek, bekarcolt díszítéssel. H: 4,4 cm. Ltsz. 78.22.103. (VIII. t. 20.). 122. Párhuzamos vonalakkal díszített oldaltörödédek. Világosbarna, törésfelülete szürke. H: 2,4 cm. Ltsz. 78.22.104. (VIII. t. 21.). 123. Agyaggolyó. Kerek, közepén átfűrt, kissé hiányos. Átm. 2,6 cm. Ltsz. 78.22.105. (VIII. t. 22.). 124. Edényfogó. Visszahajló vége nem érte el az edényt. Két vége elvékonyodik és kiszélesedik. H: 3,4 cm. Ltsz. 78.22.106. (VIII. t. 23.). 125. Szürkésbarna ívelt falú oldaltörödédek. Profilált részén hosszanti, pasztikus kiemelkedés, mely sűrűn bebökődött. H: 5,2 cm. Ltsz. 78.22.107. (VIII. t. 24.). 126. Világosbarna oldaltörödédek. Pereme egyenesen levágott, felülete simított, s egy pasztikus bütyök van rajta. Törésfelülete szürke. Perem H: 3,1 cm. Ltsz. 78.22.108. (VIII. t. 25.). 127. Világosbarna cserép. Törésfelülete szürke. Ívelő oldaltörödédek. Felületén kettéosztott bütyök, lejjebb egy három részre osztott bütyök van. H: 5,8 cm. Ltsz. 78.22.109. (VIII. t. 26.). 128. Világosbarna, ívelő oldaltörödédek, két festett bütyökkel díszített. H: 5,1 cm. Ltsz. 78.22.110. (VIII. t. 27.).

A *Taktaföldvár* a környező sík, mocsaras területből kiemelkedő domb.⁴ Valószínű, hogy nem volt sánccal védett erődítmény,⁵ de a terület védelemre alkalmas volt. Az Árpád-korban egy részét megerősítették.⁶ A tiszai telep pusztulásakor leégett. Sok másodlagosan átégett cserepet találtunk, sőt a kőbaltalelet edénye és a balták laza, bomló anyaga is erről tanúskodik. Az edényhez (II. t. I., V. t. 6.) hasonló formát ismertet *Kerek József*,⁷ de annak súlypontja kissé lejjebb van. Az edény alján talált vadkanagyarra (VI. tábla 17. kép.) találtunk analógiát a csókai telepről, ahol több megmunkált agyardarab került elő.⁸ A vadkanagyar lemezről csiszolt tárgynak (VI. t. 16. kép) pontos analógiája nincs. Valószínű amulett volt. Hasonló jellegű a Hódmezővásárhely-Gorzán⁹

4. A neolitikus telepek nagy részét hasonló terepen hozták létre, mint ezt *Csalogovits József*: Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolitikus kultúrájának kialakulására és elterjedésére című munkájában leírta. *Archaeologiai Értesítő* 44. (1930.) 28–52.

5. *Kutzián Ida*: Az aeneolithikus erődök problémái. *Antiquitas Hungarica* 1. (1947.) 10–15. *Kalicz Nándor*: Über die Frage der befestigten Siedlungen in Nord- und Ostungarn bis zum Beginn der Bronzezeit. *Annales Univ. Sc. Budapestiensis de Rolando Eötvös nom Sectio Historica* 2. (1960.) 251–260. *Nováki Gyula*: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. *Az Építés- és Építészettudomány* VII. (1975.) 3–4. 326.

6. *Kerek i. m.* 88. Árpád-kori kerámia-törödédek HOM Ltsz. 78.29.128–141.

7. *Kerek i. m.* XLII. 4. Hasonló még *Tompa Ferenc*: Die Bandkeramik in Ungarn. *Archaeologia Hungarica* V–VI. (1929.) 2. kép e.

8. *Banner János*: The neolithic settlement on the Kremenyák hill at Csóka (Čoka). The excavations of F. Móra in the years 1907 to 1913. *Acta Archaeologica* XII. (1960.) 34., 48. XLV. 45–48., 52–53., 55., 58–60., 63., 66–70. *Banner—Foltiny*: Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kékény dombon. *Folia Archaeologica* V. (1945.) III. 8.

9. *Gazdapusztai Gyula*: Későneolitikus telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzán. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1963. IV. 4.

talált átfúrt lemez, valamint a csókai telepen talált levél alakú, több helyen átfúrt csontlemez.¹⁰

A kőbalták elrejtése külön figyelmet érdemel. *Korek József* kandidátusi disszertációjában utal a kőbalták kiemelt szerepére.¹¹ Hódmezővásárhely-Kökénydombon a 14. házban¹² több tárolóedény mellett volt egy láda formájú szegletes edény, melyet elmozdíthatatlanul a földbe tapasztottak. Az edény négy sarka és közepe alatt a földön egy-egy kőbalta, illetve töredék volt. A balták trapéz és kaptafa alakúak, illetve töredékesek. A kiskörei ásatás¹³ 24., 25. felületében levő, kerek alaprajzú házban, a letapasztott padlózatban talált az ásató élével felfelé álló, megdőlt helyzetű kőbaltát. Rontott példány. A kökénydombi darabok is sérültek. A Taktaföldváron előkerült baltákat szintén törötten, csorbán tették az edénybe. Anyaguk többnyire kontakt kőzet, tehát könnyen törik. Az egyetlen ép darab (III. t. 1. kép) viszont kovás agyagból készült, s ez olyan puha, hogy nem használhatták. A balták anyaga, állapota miatt nem gondolhatunk kereskedelmi árukészletre. A görgetegi telepen és az aszódi temető 111. sírjában (*Kalicz Nándor* ásatása) szintén találtak kőbaltát, élével felfelé állítva.¹⁴ A taktaföldvári balták elrejtése is azzal a népi hiedelemmel függhet össze, amely a baltáknak gonoszűző, bajelhárító mágikus erőt tulajdonít.¹⁵ Kaptafa és trapéz alakú balták egyaránt előfordulnak a tiszai kultúra lelőhelyein. A telepen előkerült leletanyagban megtalálható a szigony (V. t. 7. kép), mely már került elő az ásatásokon is,¹⁶ de megfigyelhető a csókai telepen,¹⁷ a hódmezővásárhelyi Kökénydombon¹⁸ is. Lapos, átfúrt, kúp alakú hálósúlyokhoz (II. t. 2—3.) hasonló a Dévaványáról és a Kökénydombról ismert darab.¹⁹ Agyaggolyó, illetve szövőszéknehezék ismeretes²⁰ Kökénydombról és Kisköréről. A Tiszai kultúra anyagában kaptafa alakú kőbalta átfúrás kezdetével szintén a Kökénydombról²¹ ismert. Kerek, lapos átfúrt mészkőgyöngy Kiskörégát temetőjében több sírban előfordult,²² Csókán²³ mintegy háromezer darab volt. Kova általánosan megtalálható a telepeken. Többnyire retusálatlan pat-

10. *Banner* i. m. 43., XLV. 43. valamint *Korek* i. m. 180. *Banner János és Korek József*: Negyedik és ötödik ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. *Archaeologiai Értesítő*, 76. (1949.) Igen szép, díszített, agyarból készült amulett IX. 39.

11. *Korek* i. m. 362—364.

12. *Banner—Foltiny*, i. m. 12—13. V. 1—4., 6.

13. *Korek* i. m. 364.

14. *Korek* i. m. 366—377.

15. *Korek* i. m. 364—365. vonatkozó irodalommal.

16. *Kemenczei—K. Végh* i. m. 512. 9. kép. *Korek* i. m. XXXVII. 1.

17. *Banner J.*, *Acta Archaeologica* XII. (1960.) XLVI. 15—46.

18. *Banner—Korek* i. m. XIV. 1—5.

19. *Korek József*: Neolitikus telep és sírok Dévaványán. *Folia Archaeologica*, XIII. (1961.) 5. ábra 12. *Banner János*: A harmadik ásatás a Hódmezővásárhely melletti Kökénydombon. *Archaeologiai Értesítő*, 78. (1951.) XV. 15. Ugyancsak lakóház omladékában talált *Banner János* nagyobb mennyiségű nehezéket Kopáncson, s Gazdapusztai Gyula Gorzsán. Lásd *Banner János*: A kopáncsi és kotacparti neolitikus telepek és a tiszai kultúra III. periódusa. *Dolgozatok*, Szeged, VIII. (1932.) 12. és XVI. alsó kép. *Gazdapusztai* i. m. 25.

20. *Banner—Korek* i. m. IX. t. 22—23., 28. *Banner János*, *Archaeologiai Értesítő*, 78. (1951.) XV. 17. *Korek J.*, Kandidátusi értekezés XXX. 9—16. XXXV. 1.

21. *Banner—Foltiny* i. m. IV. 8—9. *Banner J.*, *Archaeologiai Értesítő*, 78. (1951.) XV. 11., XX. 10.

22. *Korek* i. m. 187. és I. 3. Például az 1. 18. 21. 24. 28. sírokban.

23. *Banner J.*, *Acta Archaeologica* XII. (1960.) 34., LVI. 1.

tintékok. A taktaföldvárihoz (VII. t. 28—30. kép) hasonló legyező alakú a csókai anyagban található.²⁴ Ép edény, illetve olyan töredék, amelyből a teljes formára következtetni lehet, kevés került elő a leletmentések során. Ilyen az V. t. 10. képen látható csótalpas tál töredéke. Hasonlít Tompa formatáblázatának 3. sor 6. ábrájához.²⁵ Láb alakú edénytöredék (VI. t. 5. kép, V. t. 5. kép) ismeretes Kisköréről,²⁶ Csókáról.²⁷ A töredékeken levő bütykök és díszítések analógiáit ismerjük a nagy telepekről. Több töredéken látható festés a peremnél (pl. VII. t. 2. kép), illetve vörös sávfestés (VII. t. 9., 16. kép). A fedő (VII. t. 31. kép) szintén a Tiszai kultúra formakészletéhez tartozik.²⁸

A szerencsi Taktaföldváron előkerült kőbaltalelet — a kísérő leletanyag alapján, amely megegyezik az eddig ismerttel²⁹ — az Észak-Tiszavidéken a Tiszai kultúra első települési szintjéhez tartozik.

DER STEINAXTFUND VON SZERENCSTAKTAFÖLDVÁR

(Auszug)

Taktaföldvár liegt am Takta-Kanal südöstlich von Szerencs im Dreieck zwischen den Landstrassen nach Szerencs bzw. Mezőzombor (Bild 1). Zur Verstärkung der Deiche wurde hier 1966 Erde abgetragen. Die Fundsicherung leitete *Tibor Kemenczei*. Während seiner Arbeit stiess er auf Häuserreste, Gruben und vier Gräber. *Béla Angyal*, Direktor des Zemplén-Museums von Szerencs benachrichtigte 1974 das Zentrale Museum des Komitats, das Miskolczer Herman Ottó Museum, dass in Taktaföldvár für den Bau der Strasse Prügy—Szerencs Erdreich gebaggert wird. Bei der Fundsicherung konnte man zehn Netzgewichte aus der Neusteinzeit retten, die sich in den Ruinen des vom Bagger zerdrückten Hauses befanden. Bei der Untersuchung der Böschung fanden wir in 152 cm Entfernung von den Netzgewichten Steinäxte. In einem zerbrochenen Gefäss waren 12 Steinäxte (T. III. 1.—12, T. IV. 1.—8, T. V. 1.—4.) und ein wenig Steinschutt. Auf dem Boden des Gefässes lag ein gespaltenen Hauerzahn und aus Hauerzähnen geschliffene Knochenreste (Tafel I. 1.—4.). Das Gefäss lag vom jetzigen Niveau gerechnet 94 cm tief. Hals und Rand des Gefässes fehlen. Auf dem Fundort haben wir 1975 und 1977 erneut Geländeuntersuchungen durchgeführt. Taktaföldvár ist ein Hügel, der sich aus dem flachen, sumpfigen Gelände erhebt. Es war wahrscheinlich eine Festung ohne Schanze, jedoch zum Schutze des Gebietes geeignet. Ein Teil davon wurde in der Árpád-Zeit verstärkt. Bei der Vernichtung der Kolonie an der Theiss brannte sie ab. Wir fanden viele sekundär gebrannte Topfreste, das Gefäss und das lockere, mürbe Material der Steinäxte weisen auch daraufhin. Ähnliche Formen wie T. II. 1 und T. V. 6 beschreibt *József Korek*, aber deren Schwerpunkt liegt tiefer. Eine Analogie zu den Hauerzähnen auf dem Boden des Gefässes (T. VI. 17) finden wir in der Siedlung Csóka, wo mehrere bearbeitete Hauerstücke gefunden wurden. Der aus der Hauerzahnplatte geschliffene Gegenstand (T. VI. 16) hat keine genaue Analogie. Es handelt sich wahrscheinlich

24. *Banner J.*, Uo. LIII. 48. 52—54. Retusálatlan pattintékok LIII. 1—47.

25. *Tompa* i. m. 65. Talpas edények *Korek* i. m. 201.

26. *Korek* i. m. XVII. 7.

27. *Banner* i. m. LVIII. 1—20.

28. *Korek* i. m. 207.

29. *Korek* i. m. 386.

um ein Amulett. Von ähnlichem Charakter sind eine durchbohrte Platte von Hódmezővásárhely—Gorzsa und die in der Siedlung Csóka gefundene blattförmige mehrfach durchbohrte Knochenplatte.

Das Verstecken der Steinäxte ist auch beachtenswert. József Korek weist auf die wichtige Rolle der Steinäxte hin. Merkwürdige Situationen der Äxte wurden in Hódmezővásárhely-Kökénydomb, Kisköre, Görgeteg und im Friedhof von Aszód aufgezeichnet. Die Steinäxte von Kisköre und Kökénydomb sind beschädigte, misslungene Stücke. Die in Taktaföldvár gefundenen Äxte wurden auch zerbrochen und beschädigt ins Gefäss gelegt. Ihr Material ist Andesit, meist Kontaktgestein, also leicht zerbrechlich. Das einzige unbeschädigte Stück (T. III. 1) wurde aus Silexlehm angefertigt, konnte aber nicht benutzt werden, weil es eben zu weich war. Der Zustand der Äxte sowie ihr Material schliessen die Möglichkeit aus, dass es sich um Handelsware gehandelt hat. Das Verstecken der Äxte von Taktaföldvár mag mit dem völkischen Aberglauben im Zusammenhang stehen, der ihnen Böses und Über vertreibende magische Kraft zutraut.

Aufgrund des Fundmaterials gehört die Zeit des Steinaxtfundes im nördlichen Theissgebiet zur ersten Siedlungsschicht.

Magdolna Hellebrandt

I. tábla. 1. A kőbaltalelet a megtaláláskor

I. tábla 2. Az edény és a benne levő kőbalták bontás közben

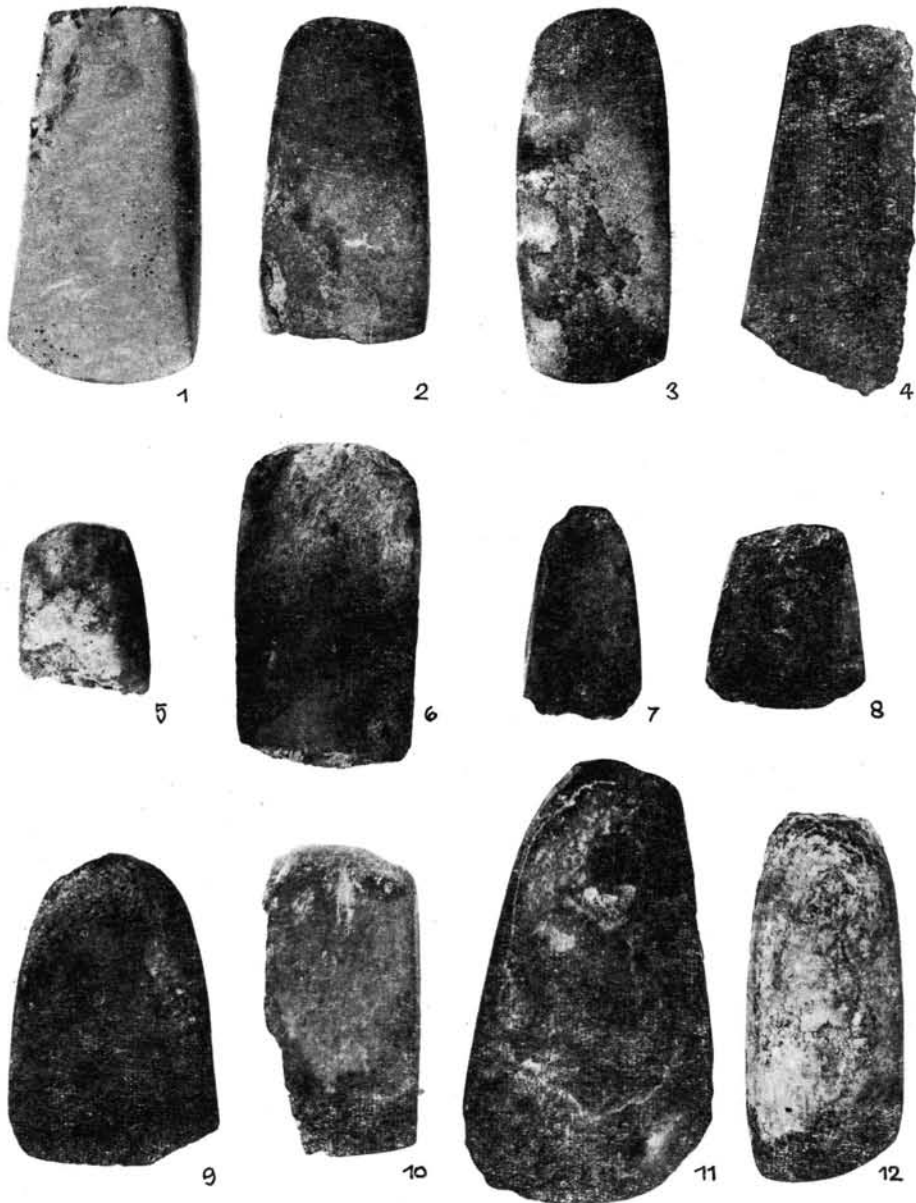
I. tábla. 3. A kibontott edény egy kőbaltával, alatta a félbehasított vadkanagyar. Az edény falához tapadva látható a csiszolt csont amulett

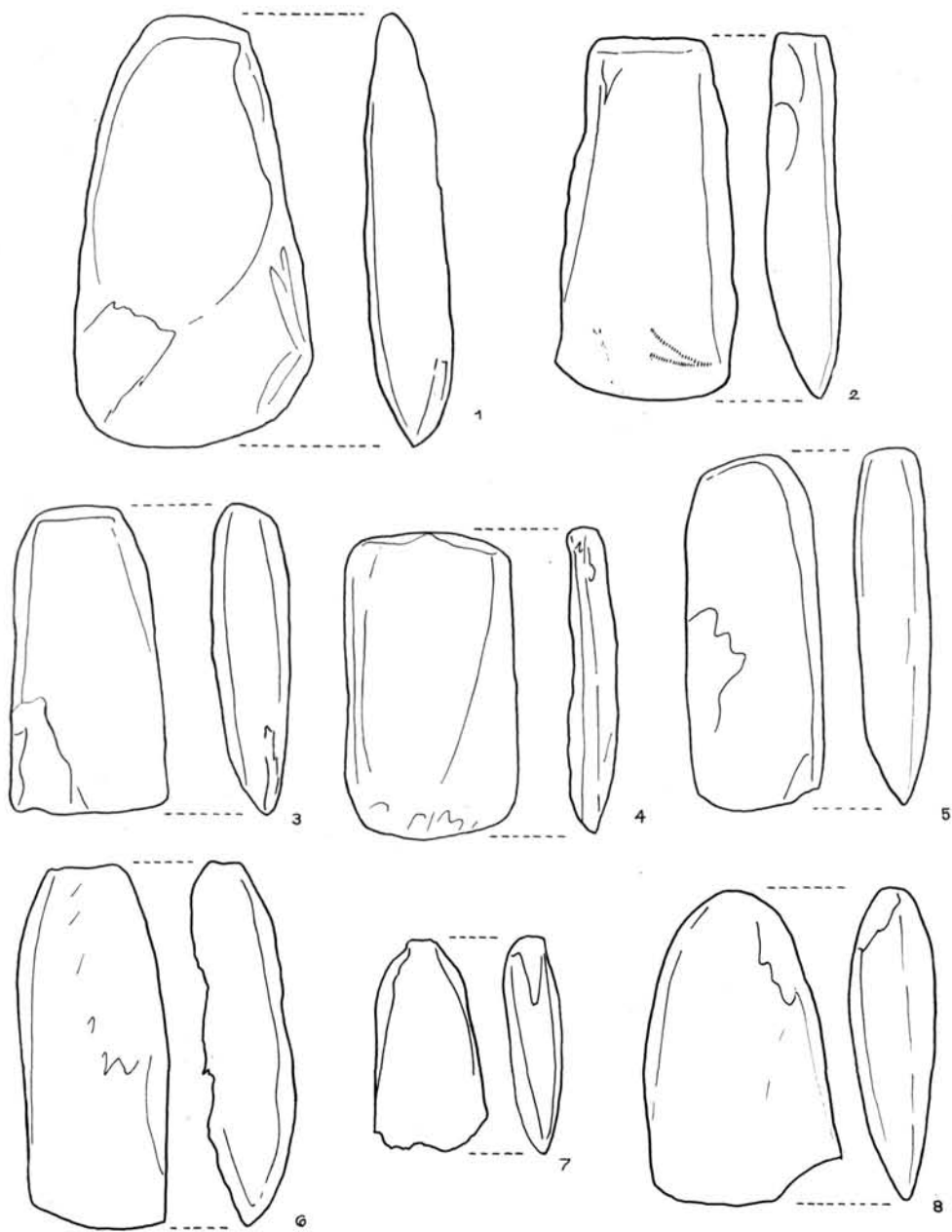
I. tábla. 4. Az edény alján a csont tárgyak

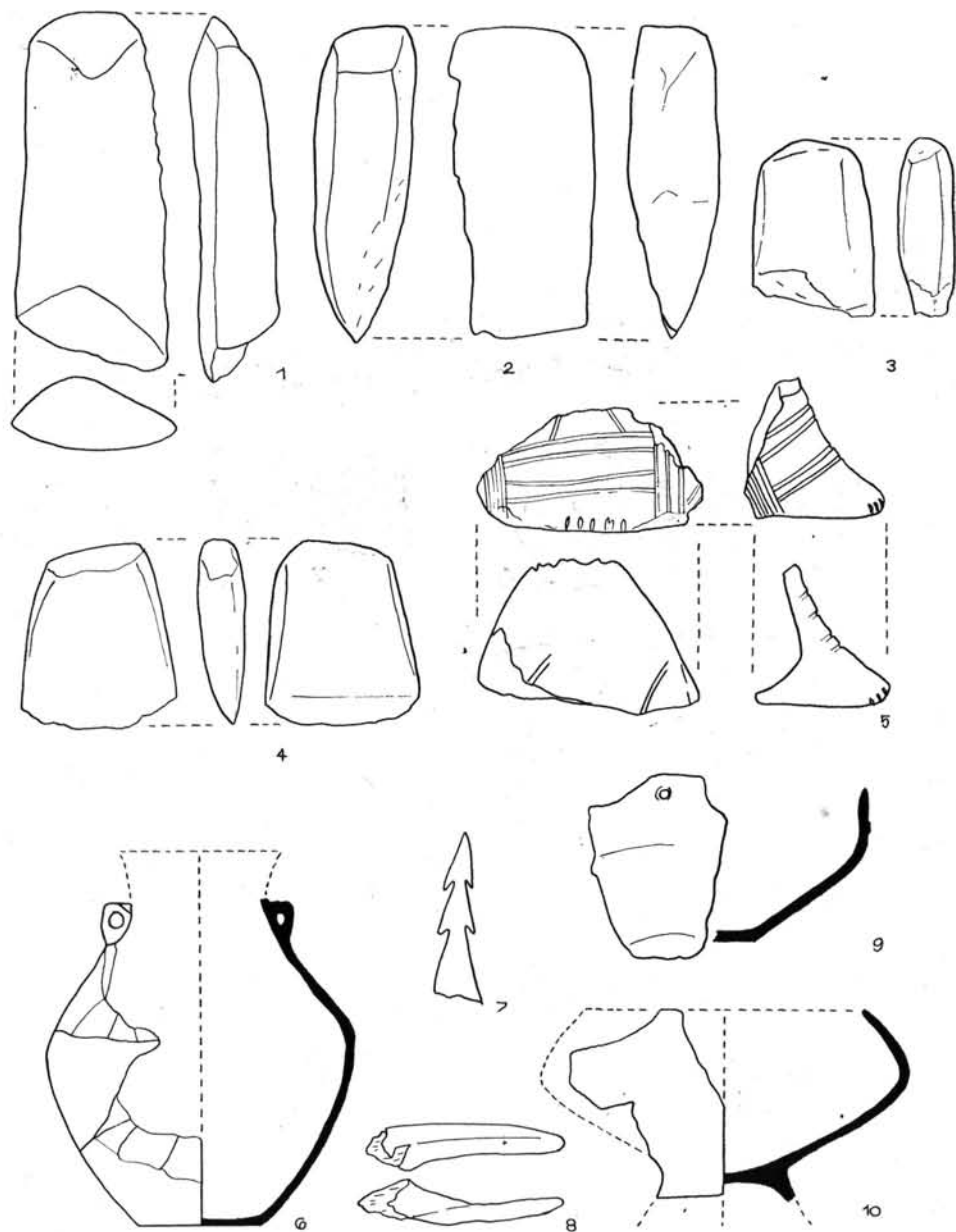
II. tábla. 1. A kőbaltalelet edénye, 2—3. Hálósúlyok

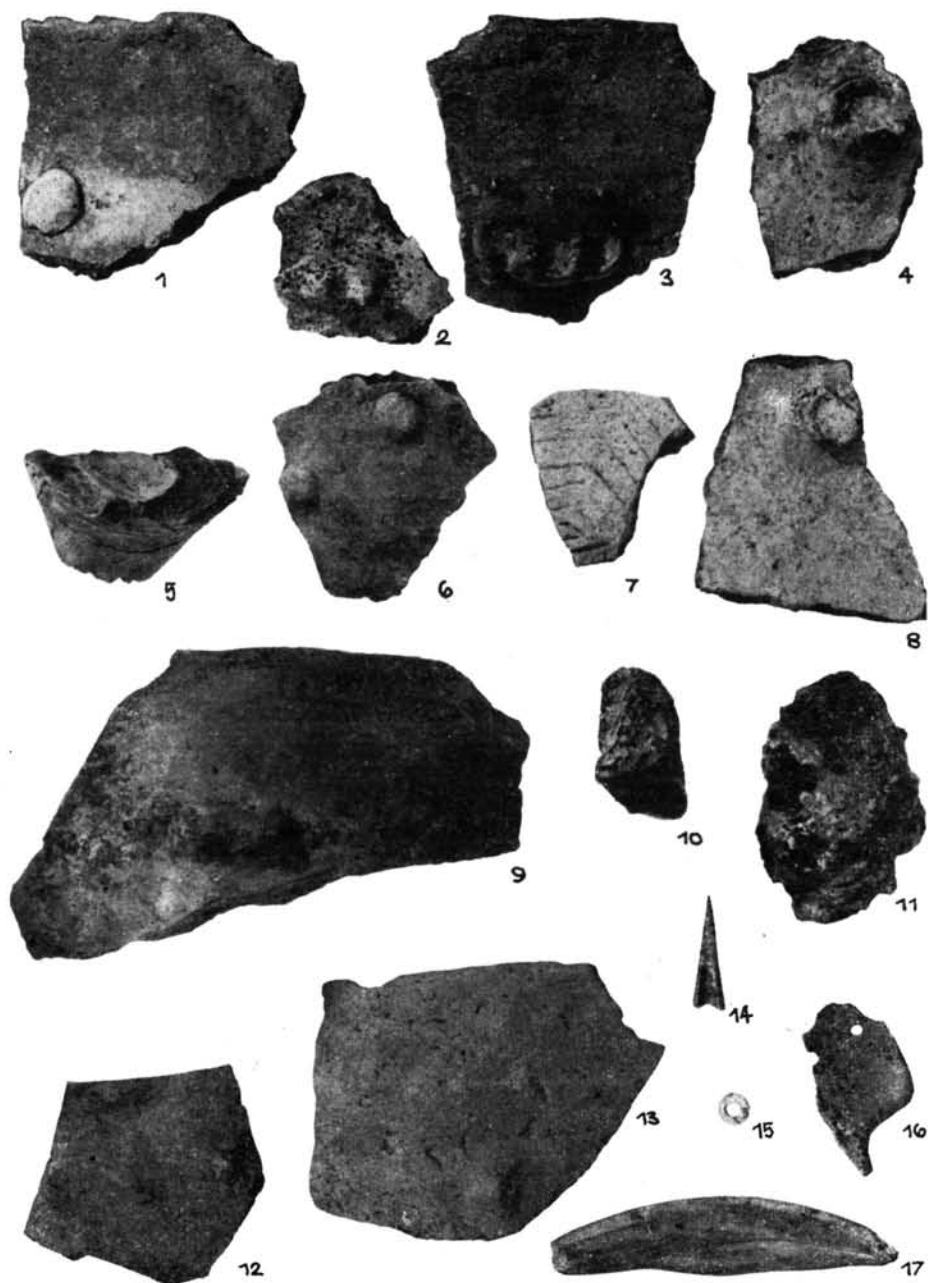
III. tábla. 1—12. Az edényben talált kőbalták

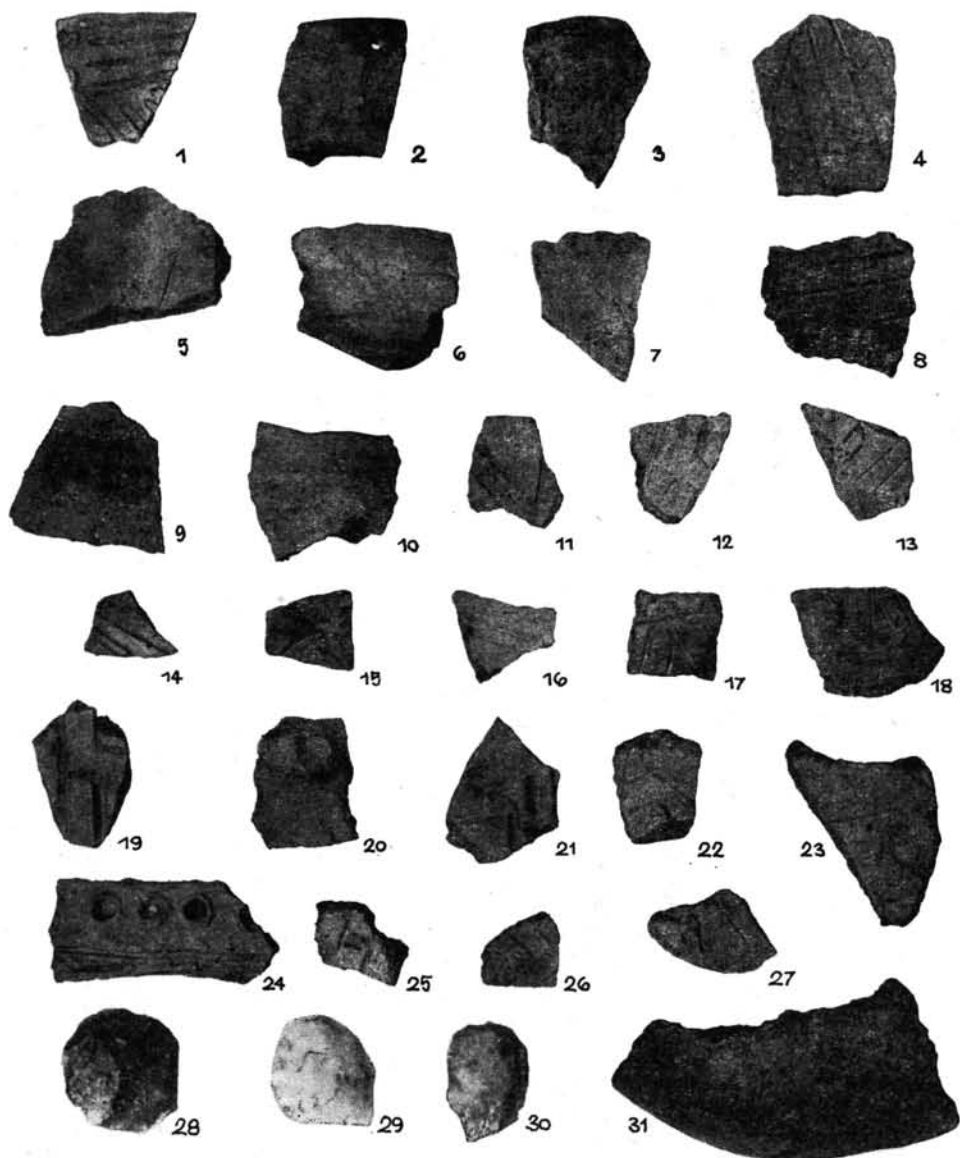
IV. tábla. 1—8. Az edényben talált kőbalták egyik része

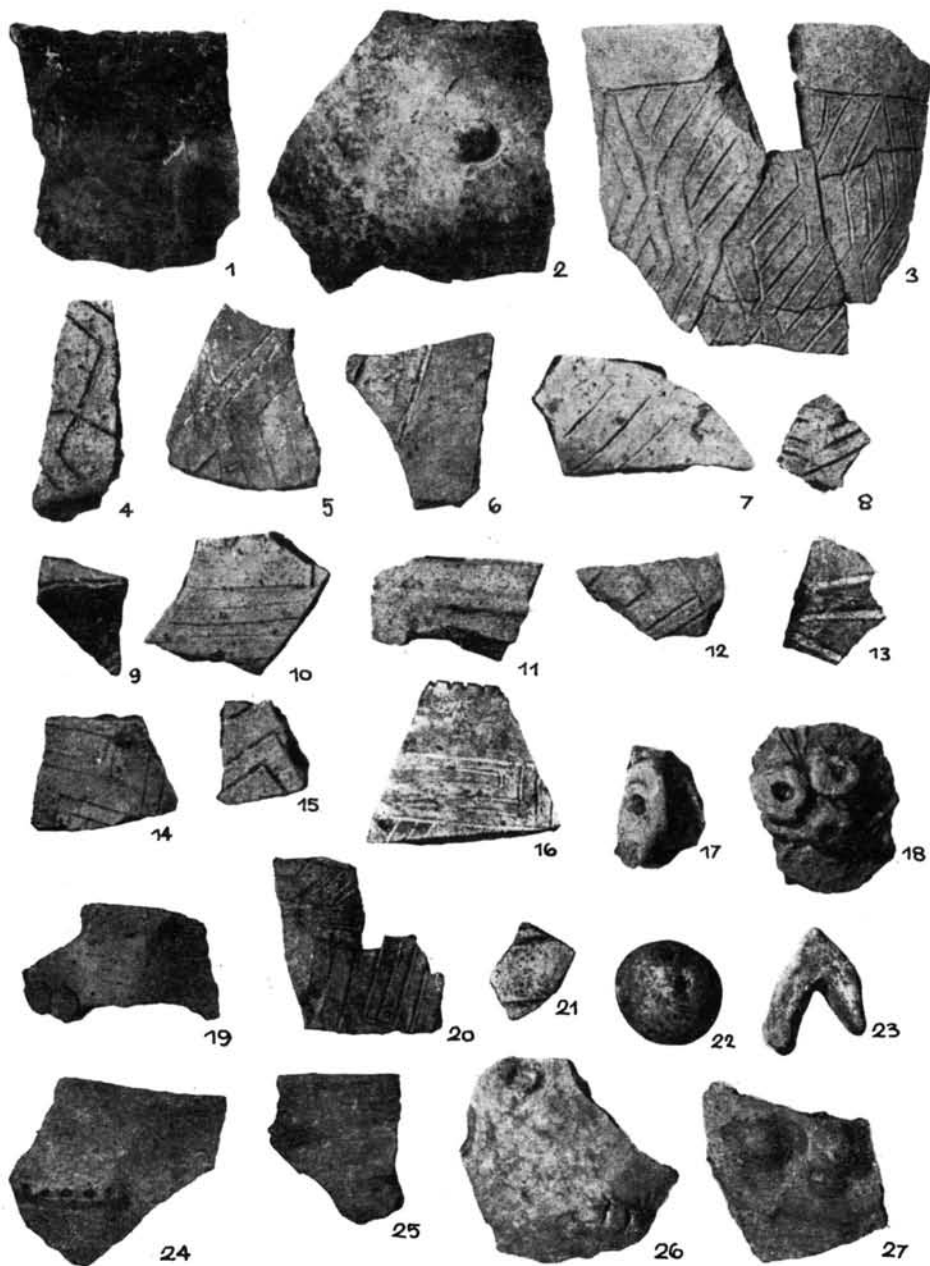
V. tábla. 1—4. Az edényben talált kőbalták másik része, 5. Láb alakú edénytöredék, 6. A kőbaltalelet edénye, 7. Szigonytöredék, 8. Csont tárgy, 9. Táltöredék, 10. Csőtálpas tál töredéke

VI. tábla. 1—15. Szórványos leletek. 1974—75-ös gyűjtés, 16—17. Vadkanagyarból készült tárgyak

VII. tábla. 1—31. Szórványos leletek. 1975-ös gyűjtés

VIII. tábla. 1—27. Szórványos leletek. 1977-es gyűjtés

A TISZAI KULTÚRA CSONTVÁZLELETEI SZERENCSTAKTAFÖLDVÁRON

SZATHMÁRY LÁSZLÓ

1967-ben Kemenczei Tibor a későneolitikus tiszai kultúra telepét és temetkezését tárta fel Szerencs-Taktaföldvár lelőhelyen (*Kemenczei* 1968a, 1968b, *Kemenczei—Végh* 1969, *Korek* 1973). Az ásatás során négy melléklet nélküli csontváz temetkezés került felszínre:

Az 1. sír csontváza (tájolása É—D) zsugorított helyzetben bal oldalán fektült. A lábfejek és a lábszárak erősen fedve voltak okker festékkel. A combcsonton és a medencén halványabb festéknyomok látszottak.

A 2. sírban DNy—ÉK-i irányú zsugorított gyermekcsontváz volt.

A bolygatott 3. sírből rosszmegtartású csontvázleletek kerültek felszínre.

A 4. sírban (tájolása É—D) az elsőhöz hasonló módon csak a zsugorított váz alsó lábszárán voltak okkernyomok.

A miskolci Herman Ottó Múzeum embertani gyűjteményében a szerencs-taktaföldvári csontvázleletek 9 egységben (csomagban) voltak tárolva. Ezek közül négy egység leletei okoztak problémát; pontosabban az a tény, hogy két-két csomagon szerepelt az 1. sír és a 2. sír megjelölés. Ezeket átmenetileg 1/a, 1/b, 2/a, 2/b jelekkel láttam el. A különböző egyénekhez tartozó csontvázakat pedig a síroktól függetlenül számoztam. Az egyének elkülönítése a nem, az elhalálási kor és a csontvázelemek izesülése alapján különösebb nehézséget nem okozott. Az 1/a csomagban egy férfi (N° 1) hiányos és töredékes váza, egy 7—9 éves gyermek femurja (N° 2), egy tibia (N° 3) és egy gyermek homlokcsontjának töredéke volt. Az 1/b csomagban egy férfi femurt (N° 6), egy férfi tibiát (N° 7) találtam, melyek összetartozása valószínűtlen. E gyűjteményi egység zömét egy a koponya kivételével majdnem teljes női csontváz (N° 4) egyik fele alkotta. Másik felének tárolása a 2/a jelű csomagban történt. A 2/b csomag egy 9,5—10,5 éves gyermek csontjait tartalmazta (N° 5). Feltehetően ehhez tartozik az 1/a gyűjteményi egység homlokcsonttöredéke. Az 1/a csomagban levő gyermek-femur (N° 2) a N° 5-ös csontváznak nem lehet eleme, mert ennél mindkét femur megvan. A fentiek szerint nem dönthető el teljesen egyértelműen, hogy az 1. sírban melyik egyén nyugodott. Annyi bizonyos, hogy a N° 4-es női csontváz a legteljesebb, és ezáltal a legvalószínűbb. A sírleírások mindössze egy gyermeksírről feltárájáról számolnak be. Miután a N° 5 jelű csontvázlelet

szinte teljes, igen valószínű, hogy ez egyezik meg a 2. sír egyénével. Az ember-tani vizsgálatok eredményei szerint tehát az 1. sírban feltehetően egy felnőtt nő (N° 4), a 2. sírban pedig egy 9,5—10,5 éves gyermek (N° 5) volt eltemetve. Ezek mellett még 5 egyén vázelemei (N° 1, 2, 3, 6, 7) kerültek felszínre. A 3. és a 4. sírban egyaránt nők nyugodtak (N° 8 és N° 9). Az ásás folyamán a II. szelvény 2. gödrének alján egy nő medencetöredékei (N° 10), az V. felületen a 6. gödör felett néhány női csontváz-töredék (N° 11), a II-III. szelvényben (2. gödör) pedig egy férfi töredékes koponyája és egy patella (N° 12) látott még napvilágot.

Így összesen 12 egyén töredékes és hiányos csontvázának vizsgálatáról számolhat be az embertani elemzés.

Metodika. A csontvázak nemét és elhalálozási korát a felnőttek esetében az *Acsádi és Nemeskéri* (1970) által összefoglalt szempontok szerint határoztam meg (+2 = hypermasculin, +1 = masculin, 0 = indifferens, -1 = feminin, -2 = hyperfeminin). A fiatal korúak esetében *Schour és Massler* (1941), valamint *Johnston* (1961) és *Stewart* (1954) kormeghatározásait használtam. Az osteometrikus vizsgálatot *Martin* (1928) mérés technikája alapján végeztem (M = Martin-szám). Az epigenetikus jellegek elemzésekor főként *Augier* (1931), *Berry* (1974), *Berry és Berry* (1967), *Brothwell* (1965), *Hooton* (1930), *Hrdlička* (*Stewart* 1952 — ‚H’ rövidítéssel), *Knussmann* (1967 — ‚KN’ rövidítéssel), *Martin* (1928), *Montagu* (1960), *Olivier* (1960) és *Sjøvold* (1977) tanulmányaira támaszkodtam. A testmagasságot (cm) *Bach* (1965), *Breitinger* (1938), *Dupertuis és Hadden* (1951), *Manouvrier* (1893), *Pearson* (1899), *Telkkä* (1950), valamint *Trotter és Gleser* (1952) módszereivel rekonstruáltam. A csontvázletek reprezentációját *Éry—Kralovánszky—Nemeskéri* (1963) útmutatásai alapján állapítottam meg. A testmagasság esetében *Szathmáry* (1976) kritériumait követtem.

A leletek vizsgálatának eredményei. N° 1 Gracilis nő (♀). Sacrum -1, linea aspera 0. Elhalálozási kor: 23—x év. *Radius (d)* Incisura (KN) 3, crista interossea + + + (kifejezett), keresztmetszet (H) 5. M4 = 15, M5 = 10, M5 : M4 = 66,7. *Femur (d)* Hajlása közepes (+ +), keresztmetszete (H) R. M6 = 25, M7 = 23, M8 = 76, M6 : M7 = 108,7 (gyenge pilaszterű). *Tibia (s)* A tuberositas közepes (+ +), keresztmetszete (H) 1—5. M1 = (305), M8a = 29, M9a = 25, M10b = 63, M9a : M8a = 86,2 (euryknem). A *sacrum* homobasal. A testmagasságot a tibia hossz méretéből öt módszerrel lehetett kiszámítani.

Módszer	Érték	Reprezentáció
Dupertuis—Hadden	152,0	0,1
Manouvrier	146,1	0,05
Pearson	146,5	0,1
Telkkä	149,8	0,05
Trotter—Gleser	150,0	0,05
ÁTLAG	148,9	

N° 2 7—9 éves korban elhalálozott gyermek bal oldali femurja. A diaphysis hossza 295 mm.

N° 3 Feltehetően gracilis férfi (♂?). Elhalálozási kor: 23—x év. *Tibia* (s) M9a=22, M10b=68, M9a:M8a=71,0 (euryknem).

N° 4 Valószínűleg az 1. sír csontváza. Neme nő (♀), szexualizációja -1,1 (pelvis major -2, pelvis minor -2, incisura ischiadica major -2, sacrum -1, caput femoris -1, linea aspera +1, clavicula 0, sulcus praeauricularis -2, scapula -1). Elhalálozási kor: 36—41 év (humerus, proximalis epiphysis II. fázis; femur, proximalis epiphysis II. fázis; facies symphysis II. fázis). *Claviculae* A tuberculum conoideum és a tuberositas elmosódó (+). M1-d=141, M6-d/s=38/37, M6:M1-d=27,0. *Scapulae* A cavitas glenoidalis ovoid, az acromion sarló alakú (S). *Humeri* Processus supracondyloideus és perforatio nincs (0). Tuberositas közepes (+ +), fossa olecrani (KN) 3, margo lateralis (KN) 3, epicondylus medialis (KN) 'a', epicondylus lateralis (KN) 2, keresztmetszet (H) 6. M1-d=284, M2-d=280, M4-d=56, M5-d/s=21/22, M6-d/s=18/18, M7-d=60, M10-d=40, M6:M5-d/s=85,7/81,8 (eurybrachien), M7:M1-d=21,1 (közepesen robusztus). *Radii* Tuberositas elsimuló (0), incisura (KN) 3, a crista interossea kifejezett (+ + +), caput (KN) 1, keresztmetszet (H) 5. M1-d=(208), M1b-d=(205), M2=198, M4-d/s=16/14, M5-d/s=10/9, M5:M4-d/s=62,5/64,3. *Ulnae* Olecranonprofil (KN) 1-8, caput (KN) 3, a crista interossea kifejezett (+ + +), keresztmetszet (H) 4. M1-d=226, M2-d=(196), M13-d/s=19/19, M14-d/s=21/22, M13:M14-d/s=90,5/86,4. *Femora* Trochanter tertius nincs (0), a crista hypotrochanterica mérsékelt (+), fossa hypotrochanterica nincs (0), hajlása enyhe (+), keresztmetszete (H) R. M6-s=29, M7-s=25, M9-d/s=30/31, M10-d/s=27/27, M18-d/s=42/43, M19-d/s=42/41, M6:M7-s=116,0 (közepes pilaszterű), M10:M9-d/s=90,0/87,1 (eurymer). *Tibia* (d) Keresztmetszet (H) 3. M10b=72. *Calcaneus* (s) M9=29. *Tali* M1-d/s=48/48, M4-d=32. *Sacrum* Homobasal. M5=111. *Pelvis* M24=126. A testmagasságot hat módszerrel számíthattam ki. Az eredmények a következők.

Módszer	Humerus-d	Radius-d	Ulna-d	ÁTLAG	Reprezentáció
Bach	158,6	156,4	—	157,5	0,3
Dupertuis-Hadden	154,7	156,8	—	155,8	0,3
Manouvrier	149,7	151,6	152,3	151,2	0,3
Pearson	149,7	150,8	—	150,3	0,3
Telkkä	148,7	151,8	149,3	149,9	0,3
Trotter-Gleser	153,3	153,5	154,3	153,7	0,3
ÁTLAG	152,5	153,5	152,0	153,1	

A gracilis nő arányos felső végtagú.

N° 5 A 2. sír csontváza. Elhalálozási kora 9,5—10,5 év. C_{inf} rad. 3/5, $P_{1 inf}$ rad. 1/2, $M_{1 inf}$ 1/1. A femur diaphysise cca. 265 mm.

N° 6 Meglehetősen robusztus férfi (♂) postcranialis vázmaradványai (clavicula + 1). Elhalálozási kor: 23—55 év (a femur trochanter majorját lehet csak vizsgálni, itt II-III. fázisú elváltozások vannak). *Radius (s)* Tuberositása közepes (+), incisura ulnaris (KN) 3, a crista interossea kifejezett (+++), caput (KN) 4. $M1=238$, $M1b=235$, $M2=225$, $M4=15$, $M5=11$, $M5:M4=73,3$. *Femur (d)* A trochanter tertius mérsékelt (+), a crista és fossa hypotrochanterica szintén mérsékelt (+), keresztmetszete (H) R. $M9=31$, $M10=21$, $M10:M9=67,7$ (hyperplatymer). *Tibia (d)* Keresztmetszet (H) 2. $M8a=34$, $M9a=20$, $M10b=70$, $M9a:M8a=58,8$ (platyknem). *Fibulae* Keresztmetszet (H) 2. A végtagelemek lapultsága ennél az egyénnél kifejezett. Testmagassága a radius méreteiből mind a hat eljárással kiszámítható.

Módszer	Érték	Reprezentáció
Breitinger	166,8	0,2
Dupertuis—Hadden	170,1	0,2
Manouvrier	163,7	0,1
Pearson	163,8	0,2
Telkkä	166,7	0,1
Trotter—Gleser	169,0	0,1
ÁTLAG	166,7	

N° 7 Robusztus férfi (♂) töredékes tibiája. A N° 6-os csontvázhhoz hasonló variáns. Elhalálozási kora 23—x év.

N° 8 A 3. sír csontváza. Igen gracilis nő (♀). A N° 4-es csontvázhhoz hasonló. Szexualizációja -1,9 (processus condyloideus capitulum mandibulae -2, pelvis major -2, incisura ischiadica major -2, sacrum -2, caput femoris -2, linea aspera -2, clavicula -1, sulcus praeauricularis -2). Elhalálozási kor: 35—55 év (femur, proximalis epiphysis II. fázis). *Claviculae* Tuber conoideum és tuberositas elmosódó (+). $M6-d/s=33/33$. *Radius (d)* A tuberositas elsimuló (0), incisura (KN) 3, crista interossea közepes (++), caput (KN) 1, keresztmetszet (H) 5. $M1=207$, $M1b=206$, $M2=200$, $M4=14$, $M5=9$, $M5:M4=64,3$. *Femur (d)* A trochanter tertius mérsékelt (+), crista hypotrochanterica nincs (0), fossa hypotrochanterica nincs (0), keresztmetszet (H) R. $M1=388$, $M2=385$, $M3=370$, $M6=23$, $M7=24$, $M8=74$, $M9=27$, $M10=25$, $M18=39$, $M19=40$, $M6:M7=95,8$ (pilaszter nélküli), $M10:$

M9=92,6 (eurymer). *Fibula (s)* keresztmetszet (H) 1. *Sacrum* Homobasal. M1=114, M2=106, M5=105, M2:M1=93,0, M2:M5=101,0. A testmagasságot hat módszerrel rekonstruálhattam.

Módszer	Radius-d	Femur-d	ÁTLAG	Reprezentáció
Bach	156,6	155,9	156,3	0,4
Dupertuis-Hadden	156,4	153,0	154,7	0,4
Manouvrier	150,8	147,0	148,9	0,3
Pearson	150,4	148,3	149,4	0,4
Telkkä	152,3	149,3	150,8	0,3
Trotter-Gleser	153,0	150,0	151,5	0,3
ÁTLAG	153,3	150,6	151,9	

N° 9 *Gracilis* nő (♀) csontvázmaradványai. Szexualizációja -0,7 (*tuber frontale et parietale* +1, *processus mastoideus* -2, *corpus mandibulae* +1, *processus condyloideus capitulum mandibulae* -2, *caput femoris* -2, *linea aspera* 0). Elhalálózási kor: 30-60 év (oblit. koef.: 2,2). *Cranium* Foramen parietale nincs (0), tori auditivi ovalis occipitalis lapultsága ívelt (C), a fossa digastrica vonalnyi (+), a mandibulaalak U-forma, ossa vormiana 1 db. (s. lambd.-d).

N° 10 A N° 4-es csontvázhoz hasonló gracilitású nő (♀) *pelvistöredéke*. Elhalálózási kor: 23-x év.

N° 11 *Gracilis* nő (♀) csontvázának töredékei (inion -2). Elhalálózási kor: 23-40 év (oblit. koef.: 0,2).

N° 12 Mérsékeltten erőteljes férfi (♂). Szexualizáció +0,1 (*tuber frontale et parietale* +1, *processus mastoideus* +1, *protuberantia occipitalis externa* -1, *squama occipitalis* -1, *margo supraorbitalis et orbita* +1, *corpus mandibulae* -1, *angulus mandibulae* 0, *processus coronoideus capitulum mandibulae* +1). Elhalálózási kor: 30-60 év (oblit. koef.: 2,0). *Cranium* N. verticalisban ovoid, n. occipitalisban házforma. A homlokprofil gyengén dőlt, *sulcus transversus* nincs (0), az *arcus superciliaris* osztott, a *linea temporalis* alacsonyán elsimuló, foramen parietale nincs (NN), a tori auditivi közepes, ovoid (++) , mérsékletesen planoccipital. Os interparietale (25×10 mm) a lambda mérőpont mellett, komplikált varratokkal átszőve. M1c=188, M8=132, M17=117, M27=(111), M28/1=72, M30=(103), M31/1=62, M70-d=60, M71-d=33, M79-d=125°. *Patella (d)* M1=42, M2=45.

Általános jellemzés. A tiszai kultúra Szerencs-Taktaföldváron feltárt csontvázletei kvantitatív és kvalitatív szempontok szerint egyaránt homogének. A postcranialis vázra az alacsony abszolút méretek és a gracilitás a jellemző. Olyan migrációs hullámok csontvázleteire emlékeztetnek, melyek a Balkán, vagy a Maditerráneum felől érkeztek a Kárpát-medencébe. A hasonló korú dél-magyarországi leleteknél ez nem domborodik ki ehhez hasonló mértékben. A sekunder nemű jellegek a feminin fokozatok felé variálnak. Az epigenetikus jellegek viszonylag szűk variációjúak. Megnyilvánul ez a radius incisura ulnarisánál, a crista interossea esetében, vagy például a femur trochanter tertiusának, a crista és fossa hypotrochantericának kifejezettségében. A testmagasság (megítélésére a nők esetében nyílik jobb lehetőség) alatta marad a neolitikus átlagnak. A különbség a középső- és későneolitikus népeiségekkel összehasonlítva nagyobb (vö.: Szathmáry 1975). A tiszai kultúrának az Alföld déli részén élt népessége is jelentősen magasabb termetű (vö.: Farkas 1975). A koponyavarratok elcsontosodási sorrendje két leletnél figyelhető meg (N° 9, 12). Érdekes, hogy mindkét esetben a sutura coronalis teljesen elcsontosodott, a sutura lambdoidea pedig teljesen nyitott. A sutura sagittalis első felében az obliteráció megindult. Ez a jelenség azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a Todd és Lyon (1924, 1925) által megfigyelt elcsontosodási sorrendtől jelentősen eltér, és ezáltal a népesség biológiai-genetikai státusára jellemző lehet. A koponyavarratok elcsontosodási sorrendje pedig a koponyaalkat kialakulásában is lényeges szerepet játszik. Sajnos a koponyajellegek elemzését a töredékes és hiányos leletek nem teszik lehetővé, így e rövid elemzés főként a postcranialis vázon végzett megfigyeléseken nyugszik. A bővebb összehasonlítást pedig nehezíti, hogy ezekre vonatkozóan minimális adat áll rendelkezésre.

IRODALOM

- Acsádi, Gy., Nemeskéri, J. (1970): History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai, Budapest.
- Augier, M. O. (1931): Squelette cephalique. In: Poirier, P., Charpy, A. (eds.), *Traité d'Anatomie Humaine*. Masson et Cie, Paris, 1/4: 89—654.
- Bach, H. (1965): Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz.*, 29: 12—21.
- Berry, A. C. (1974): The use of non-metrical variations of the cranium in the study of Scandinavian population movements. *Am. J. Phys. Anthrop.*, 40: 345—358.
- Berry, A. C., Berry, R. J. (1967): Epigenetic variation in the human cranium. *J. Anat.*, 101: 361—379.
- Breitingner, E. (1938): Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *Anthrop. Anz.*, 14: 249—274.
- Brothwell, D. R. (1965): *Digging up Bones*. British Museum, London.
- Dupertuis, C. W., Hadden, J. A. (1951): On the reconstruction of stature from long bones. *Am. J. Phys. Anthrop.*, 9: 15—53.
- Éry, K. K., Kralovánszky, A., Nemeskéri, J. (1963): Történeti népeiségek rekonstrukciójának reprezentációja. — A representative reconstruction of historic populations. *Anthrop. Közl.*, 7: 41—90.
- Farkas, Gy. (1975): A Dél-Alföld őskorának paleoantropológiája. Kandidátusi értekezés, Szeged (kézirat).
- Hooton, E. A. (1930): The Indians of Pecos Pueblo: a study of their skeletal remains. *Papers of the Southwestern Expedition 4*. Yale Univ. Press, New Haven.
- Johnston, F. E. (1961): Sequence of Epiphyseal Union in a Prehistoric Kentucky Population from Indian Knoll. *Hum. Biol.*, 33: 66—81.
- Kemenczei, T. (1968a): Szerencs In: *Archäologische Forschungen im Jahre 1967*. *Arch. Ért.*, 95: 129.

- Kemenczei, T.* (1968b): Szerencs. Rég. Füzt., 1/21: 16.
- Kemenczei, T., Végh, K. K.* (1969): A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1967-ben. HOMÉ, 8: 505—514. (pp. 511—512.)
- Korek, J.* (1973): A tiszai kultúra. Kandidátusi értekezés, Budapest (kézirat) pp. 88—102, pp. 388.
- Knussmann, R.* (1967): Humerus, Ulna und Radius der Simiae. Bibl. Prim., 5. Karger, Basel—New York.
- Manouvrier, L.* (1893): La détermination de la taille d'après les grands os des membres. Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris, 4: 347—402.
- Martin, R.* (1928): Lehrbuch der Anthropologie. 2. Aufl. 2. Bd. Fischer, Jena.
- Montagu, M. F. A.* (1960): An Introduction to Physical Anthropology. Springfield, Illinois. 3rd ed.
- Olivier, G.* (1960): Pratique Anthropologique. Vigot Frères, Paris.
- Pearson, K.* (1899): On the reconstruction of the stature of prehistoric races. Math. Contrib. to the Theory of Evolution, V. Phyl. Transact. of the Roy. Soc., 192/A: 169—244.
- Schour, I., Massler, M.* (1941): The Development of the Human Dentition. J. Am. Dent. Ass., 28: 1153—1160.
- Sjövold, T.* (1977): Non-metrical divergence between skeletal populations. OSSA, 4, (s. 1.) Univ. Stockholm, Solna.
- Stewart, T. D.*—ed. (1952): Hrdlička's Practical Anthropometry. Winstar Inst., Philadelphia. 4th ed.
- Stewart, T. D.* (1954): Sexdetermination in the skeleton by guess and by measurement. Am. J. Phys. Anthrop., 12: 385—392.
- Szathmáry, L.* (1975): Az újkőkortól az Árpád-kor végéig (i.sz. 13. sz.) Magyarországon élt népességek természetének rekonstrukciója. — Die Körperhöhenrekonstruktion der Bevölkerung auf dem Gebiet Ungarns von Neolithikum bis zum 13. Jahrhundert u.Z. Doktori disszertáció, KLTE, Debrecen (kézirat).
- Szathmáry, L.* (1976): A testmagasság rekonstrukciójának metodikai kérdései. — Methodische Fragen zur Rekonstruktion der Körperhöhe. Anthrop. Közl., 20: 145—163.
- Telkkä, A.* (1950): On the prediction of human stature from the long bones. Acta Anat., 9: 103—117.
- Todd, T. W., Lyon, D. W.* (1924): Endocranial suture closure. Part I: Adult males of White stock. Am. J. Phys. Anthrop., 7: 325—384.
- Todd, T. W., Lyon, D. W.* (1925): Cranial Suture Closure. Part II: Ectocranial closure in adult males of White stock. Am. J. Phys. Anthrop., 8: 23—71.
- Trotter, M., Gleser, G. C.* (1952): Estimation of stature from long-bones of American Whites and Negroes. Am. J. Phys. Anthrop., 10: 463—514.

SPÄTNEOLITHISCHE (THEIß—KULTUR) SKELETTFUNDE AUS SZERENCSTAKTAFÖLDVÁR

(Auszug)

Am Fundort der Theiß-Kultur bei Szerencs-Taktaföldvár wurden 4 Gräber ausgegraben. In diesen Gräbern waren keine archäologischen Funde zu finden. Der Verfasser hat die anthropologische Untersuchung des Materials und einiger Spurenfunde (Skelettfragmente) dieser 4 Gräber (1. Grab=N° 4, 2. Grab=N° 5, 3. Grab=N° 8, 4. Grab=N° 9) gemacht. Die Skelettfunde gehörten gesamt 12 Personen.

Index	Geschlecht	Todesalter (Jahre)	Repräsentation des Skelettes	
			Qant.	Qal.
N° 1	Weib	23—x	0,1	0,05
N° 2	—	7—9	0,05	0,1
N° 3	Mann (?)	23—x	0,05	0,05
N° 4	Weib	36—41	0,2	0,15
N° 5	—	9,5—10,5	0,8	0,7
N° 6	Mann	23—55	0,1	0,1
N° 7	Mann	23—x	0,05	0,05
N° 8	Weib	35—55	0,1	0,1
N° 9	Weib	30—60	0,1	0,1
N° 10	Weib	23—x	0,05	0,05
N° 11	Weib	23—40	0,05	0,05
N° 12	Mann	30—60	0,1	0,1

Die anthropologische Untersuchung der fragmentalen und mangelhaften Skeletten konnte sich hauptsächlich auf die postkranialen Skelette ausweiten. Dies sind ziemlich homogen, grazil und mit niedrigen Absolutwerten zu charakterisieren. So erinnern an Skelettfunde solcher Migrationswellen, welche von dem Balkan oder mediterranen Gebieten ins Kárpátenbecken gezogen sind. Die epigenetischen Charaktere variieren im engen Bereich, bez. sind weniger differenziert. Die sekundären Geschlechtcharaktere sind im allgemeinen nicht ausgeprägt, bez. zeigen zur Feminität eine Eignung. Die rekonstruierte Körperhöhe bleibt unter dem Neolith-Mittelwert. Die Bevölkerungen der Theiß-Kultur, die am südlichen Teil des Alfölds gelebt haben, sind bedeutend höheren Wuchses.

László Szathmáry

A BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI KAPTÁRKÖVEK TOPOGRÁFIÁJA

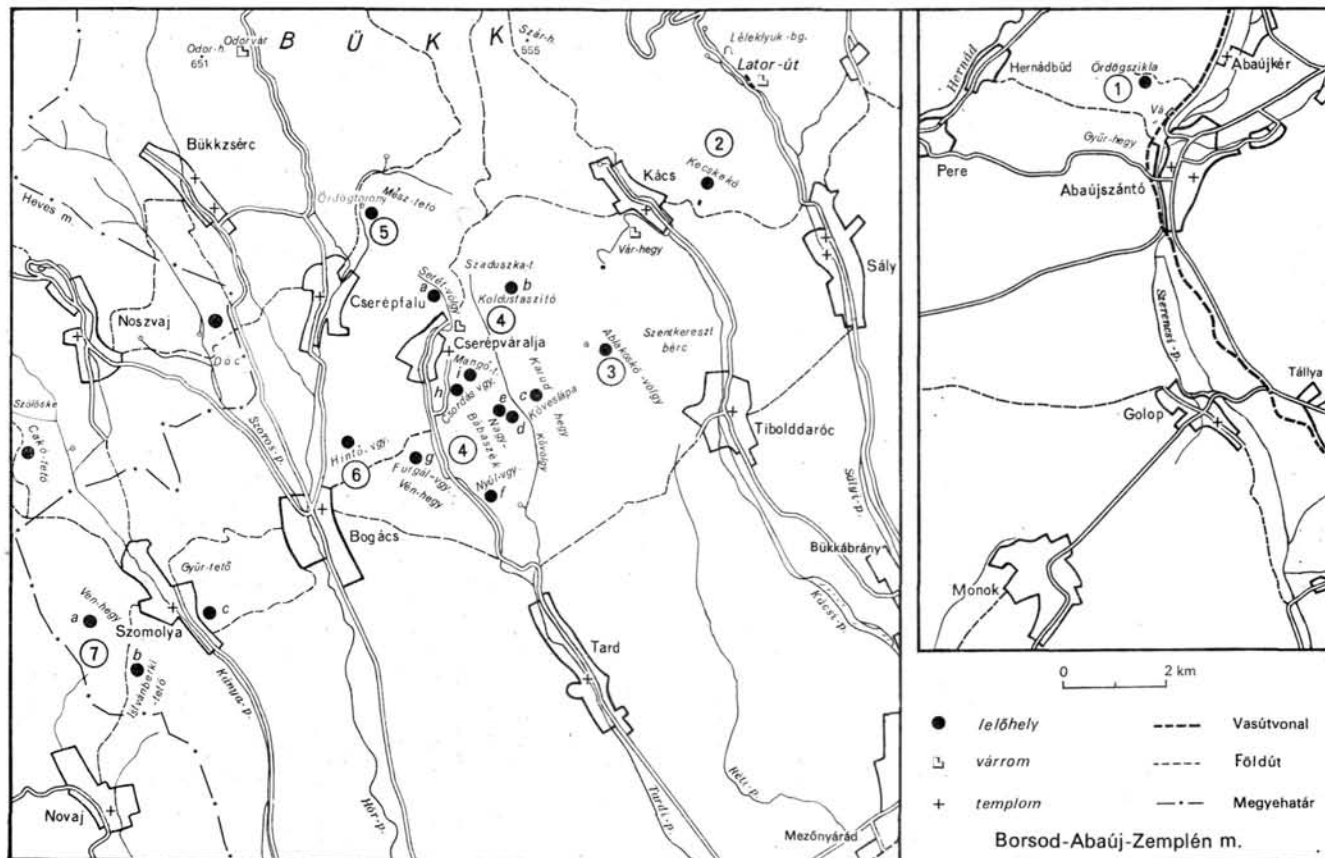
MIHÁLY PÉTER

A kaptárkövekre *Bartalos Gyula* hívta fel először a figyelmet 1885-ben.¹ A Heves és Borsod megyei lelőhelyek felsorolásán kívül a kaptárfülkék jellegzetességeire is kitért, melyeket alaposabban a cserépváraljai Nagykúp kaptárkövön tanulmányozott.² A fülkék rendeltetésére vonatkozó — ma már nem helytálló — urnatemetkezési feltevését is főleg cserépváraljai adatokra alapozta. A későbbi topográfiai kutatás eredményeiből kirajzolódott, hogy a lelőhelyek csak Pest, Heves és Borsod megyében találhatók. A kutatók többségének figyelmé azonban inkább a Borsod megyei kaptárkövekre irányult. Ez abból adódott, hogy az Alsó-Bükk területén, a riolittufa lepusztulása folytán létrejött kúpformák tipikus példái főleg itt találhatók. Mivel a fülkék többségét ilyen kúp alakú sziklákba faragták, az érdekes formák és a fülkék együttes képe valóban lenyűgözően hatott a szemlélődőkre. Ebből eredően keletkezett az a téves nézet, hogy nemcsak a fülkék, hanem a kúpformák is mesterséges készítmények. Ezt főleg azok vallották, akik a fülkék rendeltetését a kultikus használatban (temetkezési vagy áldozati célú) látták. A kaptárkövek környékén talált, különböző korú régészeti leletanyag (kerámia) alapján többféle feltevés alakult ki a fülkéket készítő etnikumra vonatkozóan. Jelentős előrelépés csak 1960-ban történt a kutatásban, amikor *Korek József* vezetésével megkezdődtek az első hiteles ásatások a cserépváraljai kaptárkövek közvetlen előterében. A feltárások során — ide véve *Saad Andor* szomolyai ásatását is — előkerült kerámialeletek alapján a fülkék készítési és használati idejét a XI—XV. század közé lehetett datálni. *Saad Andor* már korábban jelentős topográfiai felméréseket végzett a Borsod és Heves megyei lelőhelyeknél. *Korek Józseffel* együtt széles körű kutatásokat folytattak a fülkék rendeltetésének tisztázására. Az összegyűjtött adatok kiértékelése alapján a megoldást a sziklaméhészet fülkéiben történő gyakorlásában látták.³ A fent említett kutatási eredmények mellett a lelőhelyek topográfiai felmérése csak részben történt meg. A kaptárkövek kőzetanyaga — ezzel párhuzamosan a fülkék is — rendkívül gyorsan pusztul, főleg a külső felületeken és a repedések mentén. Ezt elsősorban a természet romboló erői okozzák (csapadék, szél stb.), de nagymértékben hozzájárul az emberi gondatlanság is. Sajnos a lelőhelyek védetté nyilvánításával sem lehet

1. *Bartalos Gy.*, 1885. 348—362.

2. *Bartalos Gy.*, 1891. 136—141.

3. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 369—394. A kutatás összegezése.

1. kép. Kaptárkő-lelőhelyek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

megállítani a pusztulás folyamatát. A kutatás hiányosságainak pótlása főképp ezért vált sürgőssé. *Szeles Sándor* kutatótársammal egy olyan felmérési módszert dolgoztunk ki, mely a korábbinál több szemponttal bővülve, mindhárom megye területén levő összes lelőhely egységes és meghatározott időn belüli felmérését tűzte ki feladatul.⁴ A felmérés az 1963—1968 közötti állapotokat rögzítette. Kivételt képeznek az 1968 után felkutatott lelőhelyek.⁵ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkö-topográfia eredményei a megye régészeti topográfiájának összeállításához is szorosan kapcsolódnak.

Kaptárkö lelőhelyek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

1. Abaújszántó-Hömpörgő-völgy

Az abaújszántói vasútállomással szemben emelkedő Gyűrhegy (az 1974. évi kataszteri térképen Középső-Gyür és Gyür néven szerepel) É-i lábánál húzódik a Hömpörgő-völgy. A hegyoldal és a völgy nagy ívű kanyarulatánál érdekes alakú, hatalmas riolittufa tömb emelkedik, melyet a helyi lakosok Ördög-sziklának neveznek. A szikla oldalában 5 db kaptárfülke van (1—2. és 21. kép). Az „A” jelölésű kisméretű bevágás nem tekinthető fülkének. A K-i oldal aljában egy beomlott sziklahelyiség bejáratának felső, boltíves része látható.

A lelőhelyet *Saad A.* említette először. Topográfiai táblázatában 6 db fülkét jelölt, tehát az „A” bevágást is fülkének vette. Későbbi táblázatában viszont már csak 3 db fülkét tartott nyilván.⁶ A fülkeszám csökkentését nem indokolta meg, de valószínű, hogy az 1. és 3. fülkét, valamint az „A” bevágást hagyta ki. Az Ördög-sziklát 1975-ben mértük fel.⁷

2. Kács-Kecskekő

Kács község határának ÉK-i részében fekszik a Kecskekő hatalmas, kúppal tagolt riolittufa tömbje. Az ÉNy—DK-i irányú sziklavonulaton 3 db fülke található igen rossz állapotban. Az A-B-C jelölésű alaktalan nyomokat már nem lehetett egyértelműen kaptárfülkének venni. A vonulat legkiemelkedőbb részének csúcsába egy lyuk van befaragva, melyből keskeny csatorna nyílik (1. és 3. kép). A lelőhelyet 1964-ben mértük fel.

A lelőhely első leírója, *Bartalos Gy.* szerint „Kácson a kecske malom tájékán szép darabok láthatók.”⁸ Ebből arra lehet következtetni, hogy 1891-ben a fülkék még jó állapotban voltak és számuk is több lehetett. Később *Kolacskovszky L.* írt a lelőhelyről, de a fülkék számát nem ismertette.⁹ *Saad A.* több tanulmá-

4. *Mihály P.*, 1975. 31—35. A felmérési módszer ismertetése.

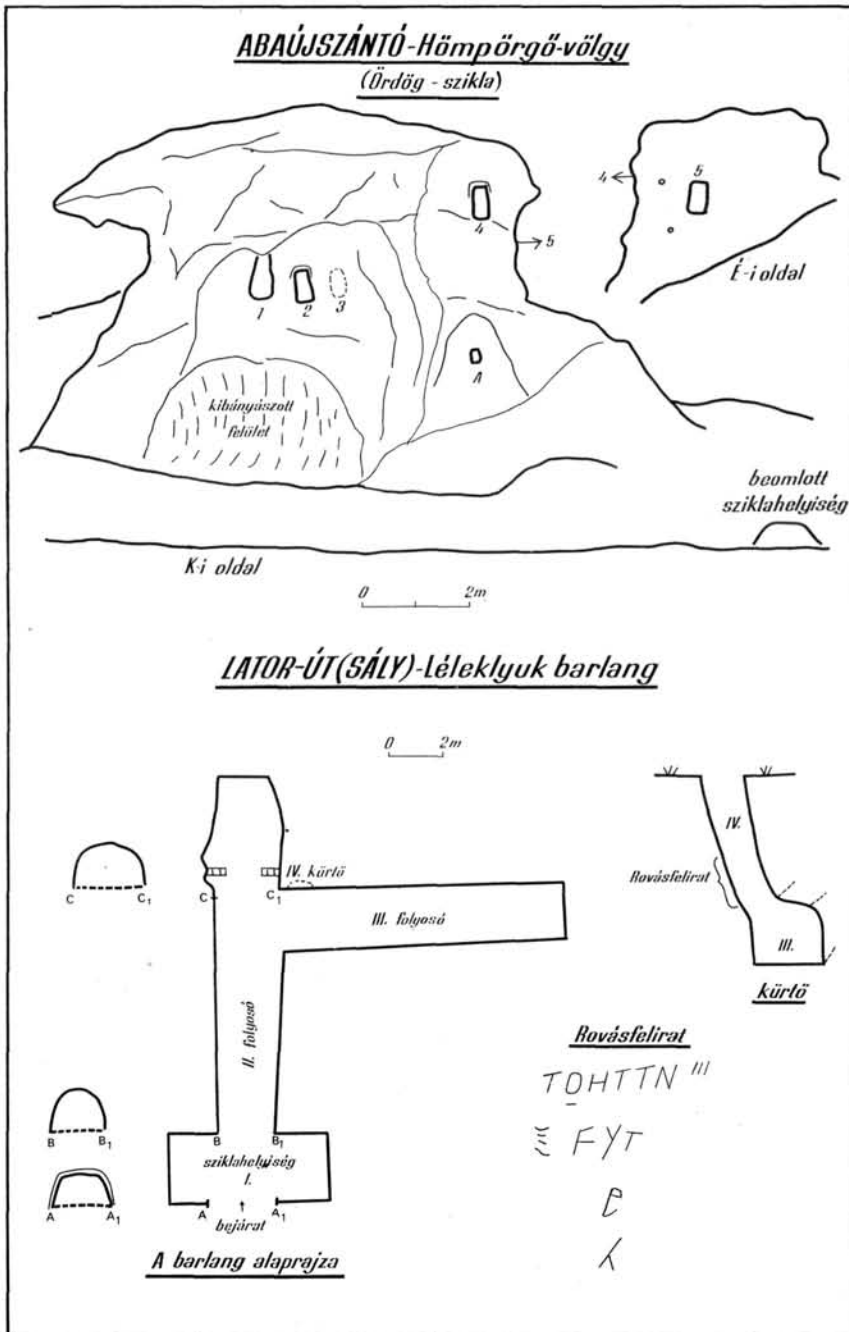
5. Az abaújszántói kaptárkö már 1968 előtt is ismert volt, de felmérésére csak 1975-ben került sor.

6. *Saad A.*, 1958. 561.; 1963. 82.; 1964. 70—71. Érdekes, hogy a lakosság itt nem ismer kaptárkö hagyományt.; 1965. 371.; 1966. 420.; 1972. 107.

7. Ezúton mondok köszönetet *Bodolai Sándornak* és barátainak a felmérésnél nyújtott segítségért.

8. *Bartalos Gy.*, 1891. 138.

9. *Kolacskovszky L.*, 1934. 219—220.

2. kép.

nyában is megemlítette a sziklát. Topográfiai táblázatában pontos fülkeszámot közölt.¹⁰ Erdős K. geomorfológiai szempontból vizsgálta a Kecskető kúpos formáit.¹¹

3. Tibolddaróc-Ablakoskővölgy

Az Ablakoskővölgy bejárata a falu É-i szélénél nyílik. A völgy vége felé — közel a kácsi Kálmán-tanyához — az ÉK-i oldalban alacsony riolittufa vonulat húzódik, melynek középtáján egy nagyobb sziklatömb emelkedik. A szikla felső részén 5 db, alsó részén pedig 1 db kaptárfülke van (1., 3. és 24. kép). A kaptárkőtől balra eső területen és az alsó szinten kőbányaszatra utaló, faragott felületek láthatók. A szikla jobboldalát egy kisebb hasadék határolja. A lelőhelyet 1964-ben mértük fel. A völgy DNy-i oldalát a Karud-hegy képezi.

A tibolddaróci kaptárkövet *Bartalos Gy.* említette először.¹² Adatát később *Borovszky S.* is átvette.¹³ *Erdey Gy.* a lelőhely fekvését Kács községhez viszonyította és „két darab félkész állapotú” kaptárkövet említett.¹⁴ *Saad A.* topográfiai táblázataiban a felső szikla 5 db fülkéje szerepel.¹⁵ Az alsó sziklaszinten levő 6. fülkét nem ismerte. A kaptárkőhöz közel eső kácsi Kálmán-tanya riolittufába vágott helyiségeit (karám és lakás) fényképen is bemutatta.¹⁶

4. Cserépváralja

Cserépváralja község határában 9 lelőhelyen 18 db kaptárkő van, melyekben összesen 129 db fülke található.¹⁷ A kaptárkövek kúp alakú formája és a fülkék nagy száma miatt a kutatás már kezdettől fogva főleg erre a területre irányult. *Bartalos Gyula*, a cserépváraljai kaptárkövek első említője „vagy 12 db ilyen emlékkövet” ismert a Mangó és a Karud környékén, valamint a Hintóvölgy irányában. A fülkék fő jellemzőit (forma, méret, keret, külső és belső éklyukak, sziklán való helyzet) a Mangó-hegy oldalában levő Nagykúp kaptárkövön tanulmányozta, s megállapításai ma is helytállóak. A fülkék rendeltetésére, korára és a használó etnikumra vonatkozó feltevését is főleg cserépváraljai adatokra alapozta.¹⁸ A későbbi kutatók *Bartalos* feltevésével azonos, vagy elmentés nézeteket vallottak s közleményeikben inkább ezek ismertetését szorgalmazták. A lelőhelyek közül főképp a Mangó, a Csordás és Furgál-völgy kaptárköveit ismerték, de topográfiai adatok helyett inkább csak fényképeket közöltek. A részletes felmérések 1958-tól kezdődtek meg, amelyben jelentős segítséget nyújtott *Molnár József*, cserépváraljai lakos, aki később eddig még

10. *Saad A.*, 1958. 561.; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 9. t. 3. kép.; 1963. 82.; 1964. 71.; 1965. 371.; 1972. 106.

11. *Erdős K.*, 1972. 112., 114—115., 118.

12. *Bartalos Gy.*, 1891. 138.

13. *Borovszky S.*, 1909. A kaptárköves községek felsorolása.

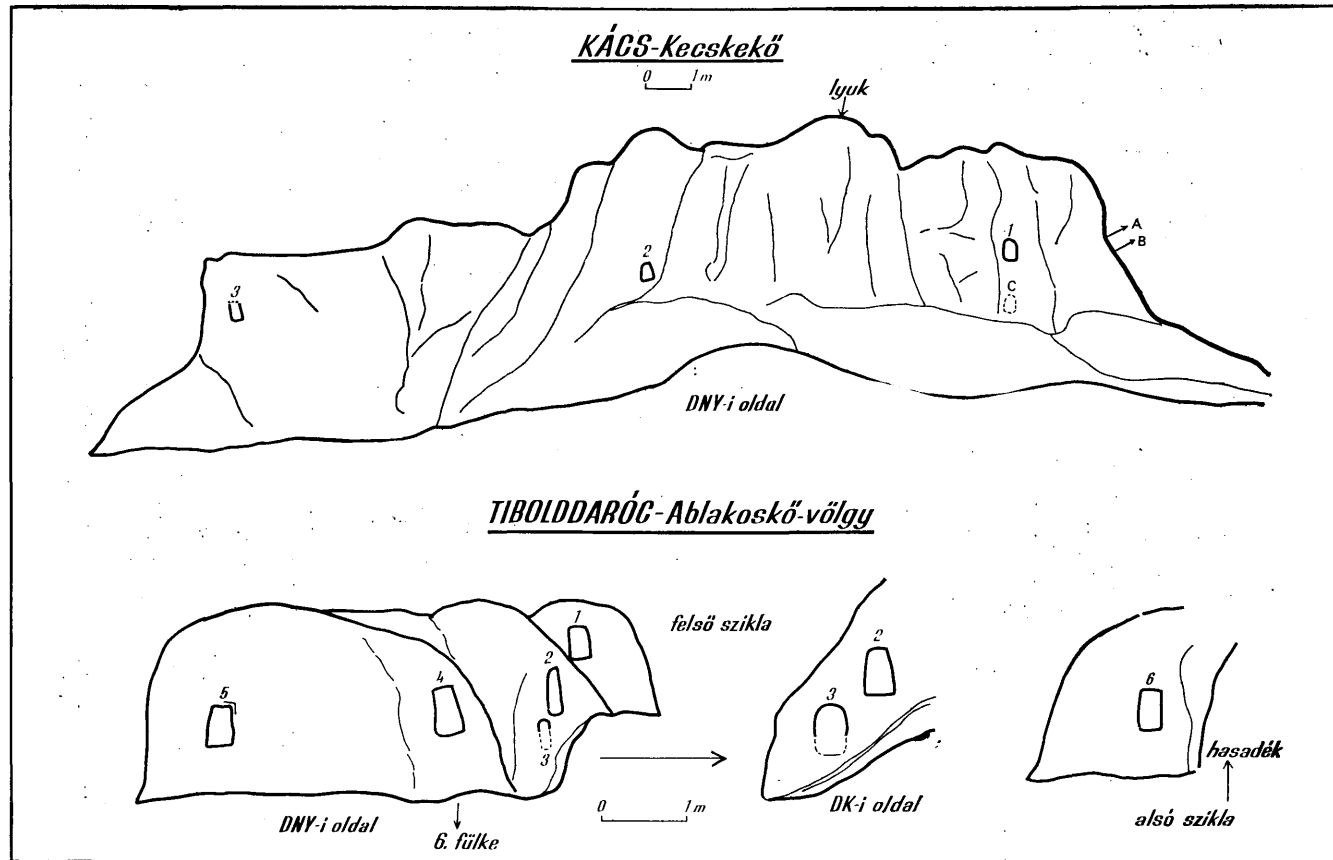
14. *Erdey Gy.*, 1956. 168. A „félkész állapotú kaptárkő” meghatározás téves.

15. *Saad A.*, 1958. 561.; 1963. 82.; 1964. 71.; 1965. 371. A fülkék tájolója nem pontos.

16. *Saad A.*, 1972. 115. 13. kép.

17. *Mihály P.*, 1975. 45.

18. *Bartalos Gy.*, 1885. 349., 351—352., 354.; 1891. 138—140. Valószínű, hogy *Bartalos* nem ismerte a koldustaszítói, a köveslápai (I—II. szikla), a szőlőtetői, a nyúl-völgyoldali és a csordásvölgyi IV. kaptárköveket. Ezek nélkül a többi kaptárkő számban 12 db-ot tesz ki, tehát megegyezik adatával és a megadott fekvésiránnyal.

3. kép.

nem ismert kaptárköveket is felkutatott.¹⁹ *Saad Andor* és *Patay Pál*, az MNM. régészének terepbejárásai után 1960-ban *Korek József*, az MNM. főigazgató-helyettesének irányítása alatt megkezdődtek az első hiteles kaptárkövi ásatások, melyek eredményeképpen a korábbi nézetek sorban megdőlték.²⁰ Az 1964-től kezdődő új felmérések — a korábbi adatok ellenőrzésével és felhasználásával — *Saad A.* topográfiai kutatásait egészítették ki. A kúpformák geomorfológiai vizsgálata is főleg az itteni kaptárköveken történt.

a) *Setét-völgy*. A falu határának É-i részében húzódik az ÉNy—DK-i irányú Setét-völgy. A völgy DNY-i oldalában hatalmas riolittufa vonulat emelkedik, melyen 5 db kaptárfülke van (1., 4., 21. és 25. kép). *Boza János*, 98 éves cserépváraljai lakos szerint 1890-ig tölgyerdő borította a völgyet, melynek helyébe akácot telepítettek. 1971-ben ezt is kivágták, de sarjadéka ma már sűrű bozótot képez a sziklavonulat előterében. A völgy túlsó oldalában műút húzódik, mely nemrégén készült. A lelőhelyet 1964-ben mértük fel.

Bartalos Gy. megemlítette, hogy a setét-völgyi kaptárfülkék alatt csontokra bukkantak.²¹ Miután a leletek előkerülési helye nem lett pontosan rögzítve, így a feljegyzést nem tekinthetjük bizonyító adatnak. *Patay P.* régész 1959-ben 5 db fülkét számolt meg a vonulaton, melyekről fényképeket is készített.²² *Saad A.* már korábban ismerte a lelőhelyet, de topográfiai táblázatában csak 4 db fülkéről tett említést.²³ *Korek J.* régész szintén csak 4 db fülkét ismert.²⁴ Valószínű, hogy az 5. fülke került el figyelmüket, mely a vonulat ÉNy-i végén van. *Saad A.* közlésével ellentétben, a kaptárkövi előterében 1960-ban nem volt feltárás.²⁵

b) *Koldustaszító*. A faluból a Bábaház-oldal É-i aljában vezető szekérúton a Kővölgybe jutunk. A völgy túlsó oldalában bal felé, egy sziklába vágott út vezet fel a tetőre, melyet a helyiek Kácsi útnak neveznek. Az úttól jobbra, — majdnem a tetőnél — a 11. számú erdészeti karótól D felé kb. 30 m-re, az erdőben egy ÉK—DNY-i irányú völgy kezdődik, mely a Kővölgygel párhuzamosan húzódik. Közvetlenül a völgy elején, az ÉNy-i oldalban alacsony riolittufa vonulat van, melyen 6 db fülke található (1., 5. és 21. kép). Ezzel szemben egy magasabb sziklatömb emelkedik, de fülke nincs rajta. A hegytető É-i oldalát Szaduskának (1248: Zuduskafeye), a D-i részét pedig Koldustaszítónak nevezik. Miután a völgynek nincs elnevezése, ezért a lelőhelyet a Koldustaszító területéhez viszonyítottuk. A kaptárkövet 1968-ban mértük fel *Molnár József* segítségével (26. kép)

19. Ezúton mondok köszönetet *Molnár József*nek és családjának az 1968 óta nyújtott hathatós segítségükért.

20. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 377—394.

21. *Bartalos Gy.* jegyzetfüzete, melyet *Legányi Ferenc* mentett meg. Lásd még *Arch. Ért.* 1891. 140. „Mindössze egy helyütt találtam égetett csontokat a szikla alján, a kőporban.” Az utalás a Setét-völgyre vonatkozhat.

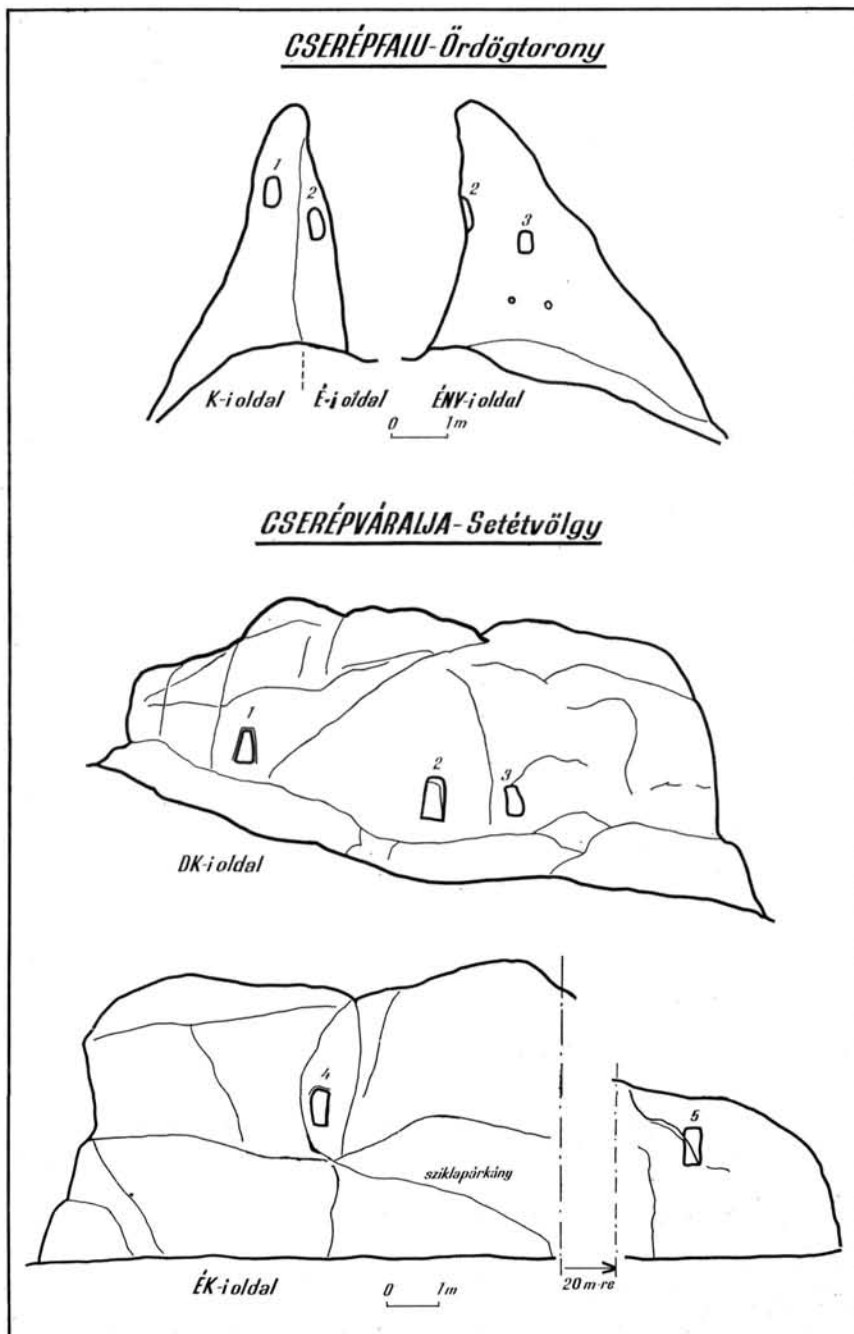
22. MNMA. 171. CS. III. 1959. 9. t. 3—4. és 10. t. 1—2. kép.

23. *Saad A.*, 1963. 82.; 1965. 371—372. Két fülke méreteit közölte, de a második adatai nem pontosak.

24. MNMA. II. 1961/51.

25. *Saad A.*, 1963. 86.; 1964. 75. *Korek József*, az ásatások vezető régésze is tévesnek minősítette *Saad A.* leírását.

26. *Saad A.* 1967. XII. 6-án keltezett levelében írt a *H. Szabó Bélától* kapott fényképekről.

A lelőhely a kaptárkő-irodalomban nem volt említve. A kaptárkő felkutatása *Molnár J.* cserépváraljai lakos érdeme volt, aki 1959-ben *Patay P.* régésznek mutatta be először a helyszínt. A terepbejárás *H. Szabó Béla* is jelen volt, s több felvételt készített a fülkékről. A terepbejárás naplójában mégsem történt említés a lelőhelyről, a filmnegatív pedig elkallódott. A fényképek közül néhányat *Saad A.* őrzött meg, de mivel a helyszínt nem ismerte, a képek azonosítására bennünket kért fel. A lelőhelyet 1969-ben kereste fel *Molnár J.* vezetésével.²⁶

c) *Köveslápá.* A Karud-hegy DNy-i oldalában húzódik a Köveslápának nevezett K—Ny-i irányú oldalvölgy. A Kővölgy aljában, az 59. számú erdészeti karónál — a völgynek ezen a részén néhány, kövekkel borított aljú bokorcsoport áll — az erdőszéltől kissé beljebb nyílik a völgy bejárata. Innen kb. 200 m-re, az oldalvölgy É-i oldalában széttöredezett riolittufa vonulat fekszik, mely szintben két sziklatömbre tagolódik. Az I. sziklán (alsó) 4 db, a II. sziklán (felső) pedig 7 db fülke van (1. és 5. kép). A kaptárkövet „Betyár” sziklának nevezik az idősebb helyi lakosok. A hagyomány szerint a sziklánál a múlt században betyárok tanyáztak, ahol egy barlang volt a rejtekhelyük. Ezt azzal bizonygatják, hogy a szikla repedéseiből hűvös légáramlat árad. A lelőhelyet 1968-ban mértük fel *Molnár J.* segítségével (27. kép).

A köveslápai kaptárkőre *Molnár J.* hívta fel a figyelmet, s 1959-ben *Patay P.* régésznek mutatta be először a helyszínt. A terepbejárás jelentés szerint az alsó sziklán (I.) 4 db, a felsőn (II.) pedig 6 db fülke van.²⁷ A II. sziklán levő 7. fülke nyoma elkerülte *Patay P.* figyelmét. *Saad A.* 1969-ben járt először a lelőhelyen.

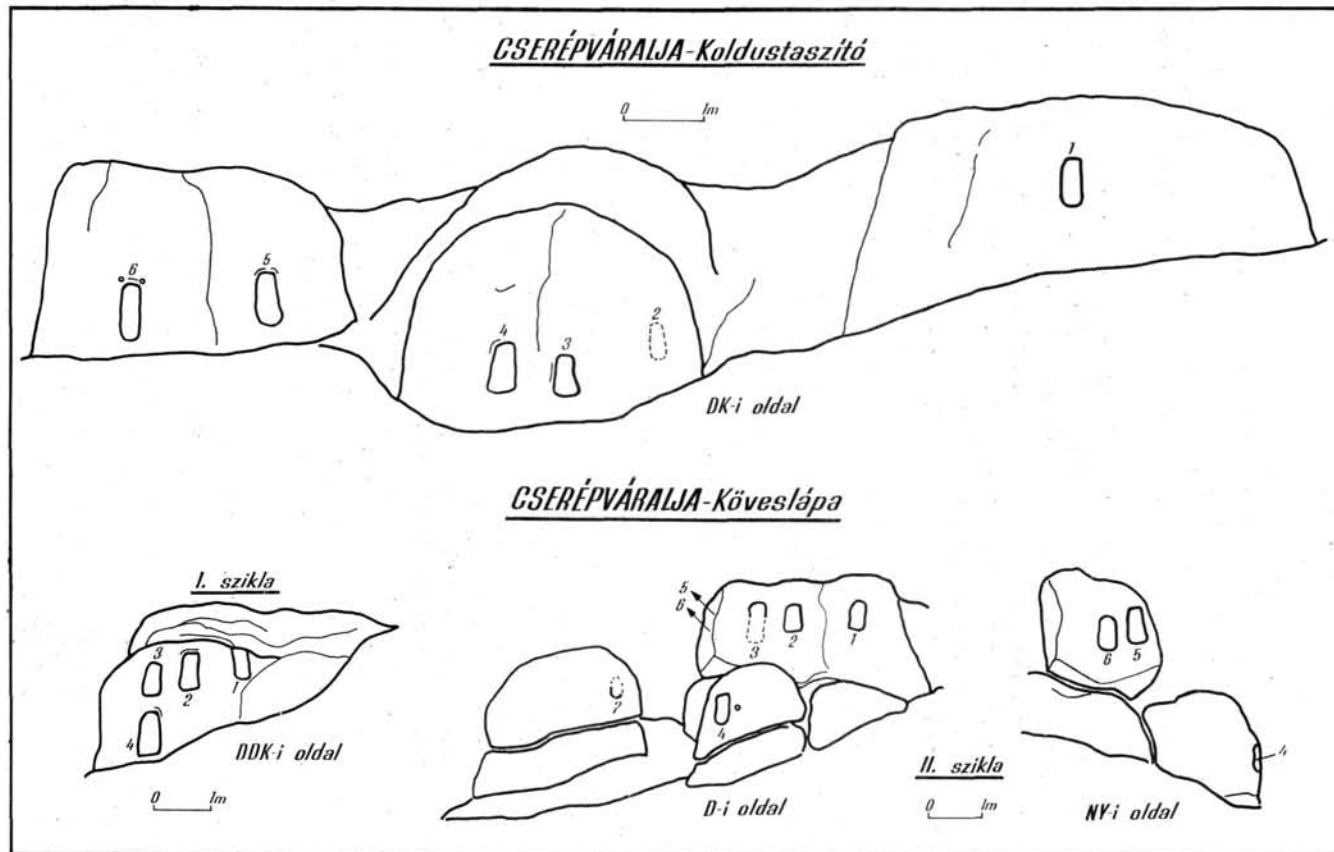
d) *Nagybábaszék ÉK-i oldala.* A Köveslápával szemben, a Kővölgy túlsó részén emelkedő Nagybábaszék ÉK-i, erdővel borított oldalának középtáján egy hatalmas riolittufa tömb fekszik. A szikla felső (DK-i) oldalán 7 db, az alsó (ÉÉNy-i) részén pedig 5 db, tehát összesen 12 db fülke van (1., 6. és 21. kép). A lelőhely a Nagykőkapu felől közelíthető meg a legjobban. A Mangó-tető oldalában húzódik, riolittufába faragott útból (Nagykőkapu) kiérve, az 1. számú erdészeti karó előtt balra, egy ösvény ágazik le a Kővölgy felé. Ezen kb. 100 m-t haladva, jobbra kell letérnünk az erdőbe, s hamarosan elénk tűnik a kaptárkő tömbje. A lelőhelyet 1964-ben mértük fel.

A lelőhely kővölgyi, kővölgyoldali és nagybábaszéki kaptárkő néven szerepel az irodalomban. *Saad A.* ismerte a helyszínt, de topográfiai táblázataiban a lelőhely neve és a fülkék számadata között keveredés van.²⁸ *Patay P.* 1959. évi felmérése viszont pontos volt.²⁹ *Korek J.* régész 1960-ban feltárást végzett a

27. MNMA. 171. CS. III. 1959. 1. t. 3—4. és 2. t. 1—3. kép.

28. *Saad A.*, 1963. 82.; 1964. 71. Nagybábaszéki erdőrészt: 8 db fülke.; 1965. 371. Kővölgy néven 8 db fülke és nagybábaszéki erdő 12 db fülke említése együtt szerepel a táblázatban. Az utóbbi a helyes, de akkor az első adat — 1963—64. évi közlés — átvétele felesleges és téves. Uo. 385. Tévesen Cserépfalu határába teszik. A fülkék helyzetének és számának leírása pontos. Uo. 387. III. t. 1. kép. Uo. 388. A 12. ábra képaláírása téves. A kővölgyi kaptárkő Ördögtorony elnevezése a cserépfalui (Mészterető) kaptárkőre vonatkozik, melynek rajza Ördögkő néven ide került. A rajzon a kővölgyi kaptárkő K-i oldalán 6 db fülke van feltüntetve, pedig csak 5 db fülke található ezen az (ÉÉNy-i) oldalon; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 6. t. 3. kép.

29. MNMA. 171. CS. III. 1959. 1. t. 1—2., 3. t. 4. és 4. t. 3—4. kép.

5. kép.

kaptárkő előterében. Az egyik szelvény a szikla felső részénél levő 1—7., a másik pedig az alsó (ÉÉNy-i) oldalon, a 8—12. fülkéek környezetében lett ki-tűzve. A szelvényekből nem került elő leletanyag. Az ásatási naplóhoz csatolt fényképek a fülkéket ábrázolják.³⁰ A Borsod című album egyik felvétele a szikla felső részét ábrázolja.³¹

e) *Nagybábaszék ÉK-i oldala (Szőlőtető)*. A nagybábaszéki kaptárkőtől kb. 150 m-rel feljebb, majdnem a tető (a Nagybábaszék lapos tetején levő szőlőkőlől származik a Szőlőtető helynév) közelében egy kisebb riolittufa szikla fekszik, melyen 1 db kaptárfülke van (1. és 6. kép). Megtalálása a Nagyökökapu felől a legkönnyebb. Az 1. számú erdészeti karó után egy kis ösvény vezet az erdőszélén. Ahol az ösvény kiér a tetőre, bal felé kb. 30 m-re, a erdőben fekszik az érdekes alakú szikla. A lelőhelyet 1973-ban mértük fel.

A kaptárkövet *Molnár J.* kutatta fel 1972-ben, s levélben értesített az új eredményről.

f) *Nagybábaszék-Nyúlvölgyoldal*. A Nagybábaszék DNy-i oldalában húzódik a Nyúlvölgy. A Furgál-völgy bejáratával szemben, az országút túlsó felén egy keskeny ösvény kezdődik, mely a Nyúlvölgy alsó részét átszelve a tetőre (Szőlőtetőre) vezet. A völgytől kb. 200 m-re, az ösvény bal oldalán alacsony riolittufa pad húzódik. A vonulat végénél — közvetlenül az ösvény mellett — egy kisebb sziklatömbön 1 db kaptárfülke van. Előtte kb. 10 m-rel, a pad beugrásán találjuk az „A” jelölésű bevágást, melyet már nem lehetett kaptárfülkének venni (1. és 8. kép). A kaptárköre *Molnár J.* hívta fel először a figyelmet. A szikla felmérése 1971-ben történt.

g) *Furgál-völgy*. A falu szélétől kb. 1 km-re, a Tardra vezető országúttól jobbra (Ny-ra) kisebb szántóterület nyúlik be az erdőszélig. A szántásban számos őskori kerámiatöredék található a felszínen. Az erdőszéltől kissé beljebb nyílik a Furgál-völgy bejárata (1. kép). A K—Ny-i irányú völgy É-i oldalában 5 db kaptárkő van összesen 32 db fülkével. A kaptárkövek számozását a völgy bejáratától, K felől kezdtük. A lelőhelyet *Bartalos Gy.* említette először, de részletes leírást nem adott a helyszínről.³² A későbbi természetjárók és kutatók már bővebb tájékoztatást adtak az itteni kaptárkövekről. Eredményeik felsorolását a sziklák számozás szerinti felsorolásánál közlöm. *Saad A.* topográfiai táblázataiban mindig az összesített kaptárkő (5) és fülkeszám (32) szerepelt. A fülkéek mélység és magasságmeretének adatait is összevonva értékelte.³³ *Erdős K.* geomorfológiai vizsgálatokat végzett a kaptárköveken.³⁴ Az I—V. kaptárkövet 1964-ben mértük fel.

I. kúp: A völgy bejáratától kb. 120 m-re, az É-i oldalban egy 5,80 m magas riolittufa kúp emelkedik, melyen 8 db fülke van (7. kép). A kúp É-i oldalába néhány kapaszkodó van befaragva. *Kolacskovszky L.* közölte először a kúpon levő fülkéek számát, de a kaptárkövek jelölésénél más sorrendet alkalmazott.³⁵

30. MNMA. II. 1961/51. 11. t. 1—3. és 12. t. 1. kép.

31. Borsod, 1962. 251. kép: Nagy-Bábaszéke kaptárkő néven.

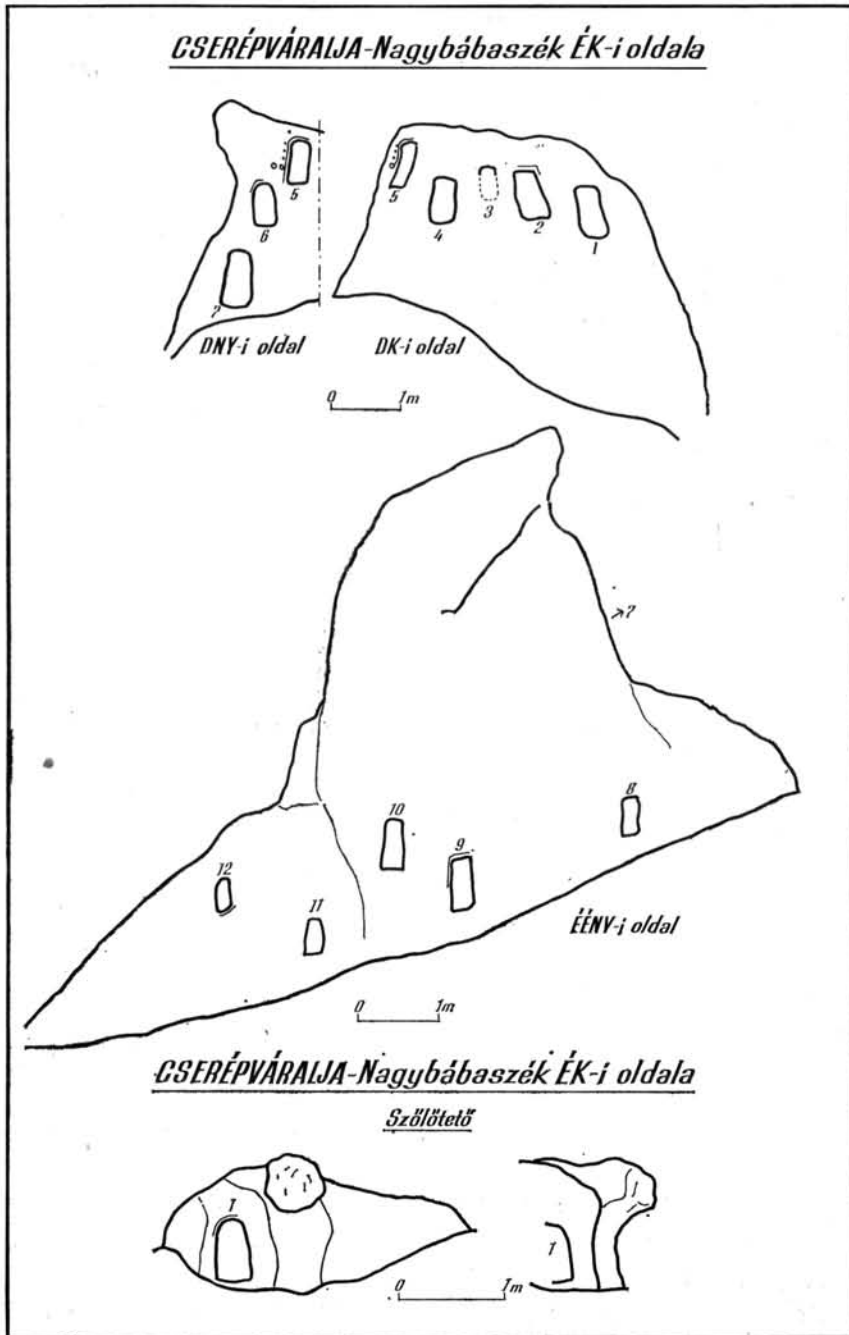
32. *Bartalos Gy.*, 1891. 139. Valóban a Hintóvölgy irányába felé van.

33. *Saad A.*, 1963. 82.; 1964. 71.; 1965. 371., 374—375.

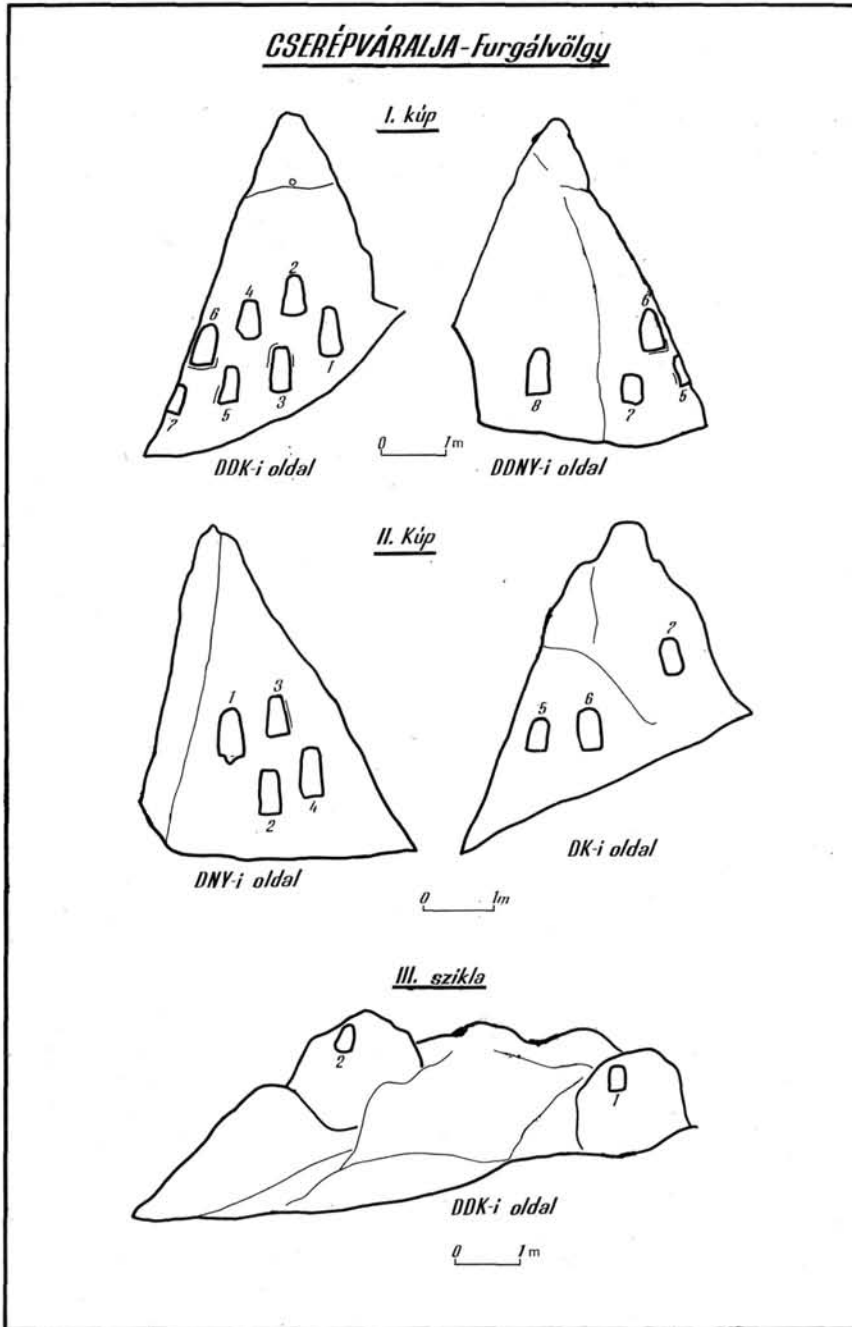
34. *Erdős K.*, 1972. 112., 115., 118.

35. *Kolacskovszky L.*, 1934. 220. „A másikon 8 vakablak” említése megegyezik az I. kúppal.

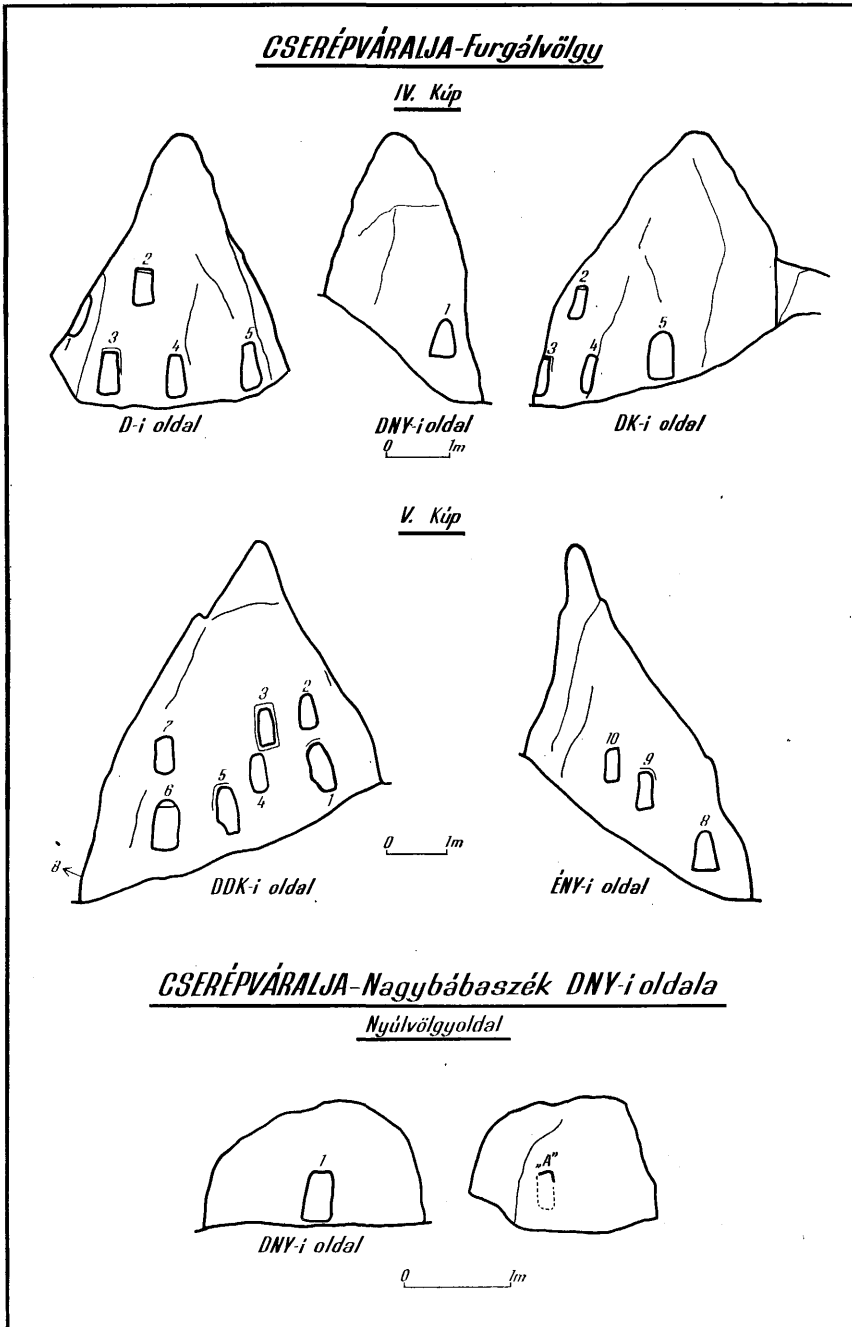
36. MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 3. t. 3—4. és 4. t. 3. kép.

6. kép.

7. kép.

8. kép.

*Saad A.*³⁶ és *Patay P.*³⁷ adattári jelentésében néhány fénykép ábrázolja a sziklát. *Korek J.* régész 1960-ban feltárást végzett az I. kúp előterében, de leletanyag nem került elő. Ásatási jelentésében és későbbi tanulmányában II. kúpnak jelölte a sziklát.³⁸ A kaptárkő képe még a Borsod című albumban³⁹ és egy műemlékvédelmi kiadványban⁴⁰ is látható.

II. kúp: Az I. kúptól Ny felé 8 m-re emelkedik a II. kúp, melyen 7 db fülke van (7. kép). Az 1. fülke alapjának kiképzése eltér az általános formától (21. kép). *Kolacskovszky L.* közölte először a pontos fülkeszámot és a kúp D-i oldalának képét is bemutatta.⁴¹ Hasonló felvétel látható *Martus F.* cikkében⁴², valamint *Saad A.*⁴³ és *Patay P.*⁴⁴ adattári jelentésében is. *Korek J.* 1960-ban feltárást végzett a II. kúp előterében, de leletanyag nem került elő. Ásatási jelentésében és tanulmányában I. kúpnak jelölte a sziklát.⁴⁵

III. szikla: A II. kúptól Ny felé kb. 50 m-re fekszik a III. szikla riolittufa tömbje, melyen 2 db fülke van (7. kép). *Kolacskovszky L.* közölte először a fülkék számát.⁴⁶ *Saad A.*⁴⁷ és *Patay P.*⁴⁸ adattári jelentéséhez fényképeket is csatolt.

IV. kúp: A III. szikla Ny-i végétől 5 m-re fekszik a IV. kúp, melyen 5 db fülke van (8. kép). A két kaptárkő összefüggő riolittufa alapból emelkedik ki, mivel a közöttük levő 5 m-es távolságot a szikla alacsony kibúvása képezi. *Kolacskovszky L.* említette először a fülkék számát.⁴⁹ *Saad A.*⁵⁰ és *Patay P.*⁵¹ adattári jelentéséhez 1—1 fényképet mellékel. *Korek J.* is készített felvételeket a sziklaról, melyet III. kúpnak jelölt.⁵²

V. kúp: A IV. kúptól kb. 30 m-re Ny felé emelkedik az V. kúp, melyen 10 db fülke van (8. kép). Az 1. fülke hátlapjának felső részén levő éklyukban még látható a *vasék* csonkja (21. kép). A kúptól Ny felé, a völgy végénél egy laposabb riolittufa vonulat húzódik, de ezen nem találunk fülkét. *Kolacskovszky L.* pontos adatot közölt a fülkék számáról.⁵³ *Kovács K.*⁵⁴ és *Klein G.*⁵⁵

37. MNMA. 171. CS. III. 1959. 5. t. 4. és 6. t. 1. kép.

38. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 386. II. t. 1. kép. A képalírás ellentmondó a 13. ábrán (388. o.) levő rajzok jelölésével, mert I. helyett II. lett volna helyes. A mi jelölésünk szerint valóban I. kúp.; MNMA. II. 1961/51. 9. t. 2—3. és 10. t. 1. kép.

39. Borsod, 1962. 250/b kép.

40. Mentsük meg pusztuló műemlékeinket. 1965. 24.

41. *Kolacskovszky L.*, 1934. 220. „A harmadikon 7 vakablak.”

42. *Martus F.*, 1957/2. 4.

43. MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 4. t. 2. kép.

44. MNMA. 171. CS. III. 1959. 6. t. 2. kép.

45. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 388.; MNMA. II. 1961/51. 10. t. 3. kép.

46. *Kolacskovszky L.*, 1934. 220. „Az ötödiken 2 vakablak.”

47. MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 5. t. 1. kép.

48. MNMA. 171. CS. III. 1959. 7. t. 3—4. és 8. t. 1. kép.

49. *Kolacskovszky L.*, 1934. 220. „A negyediken 5 vakablak.”

50. MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 4. t. 1. kép.

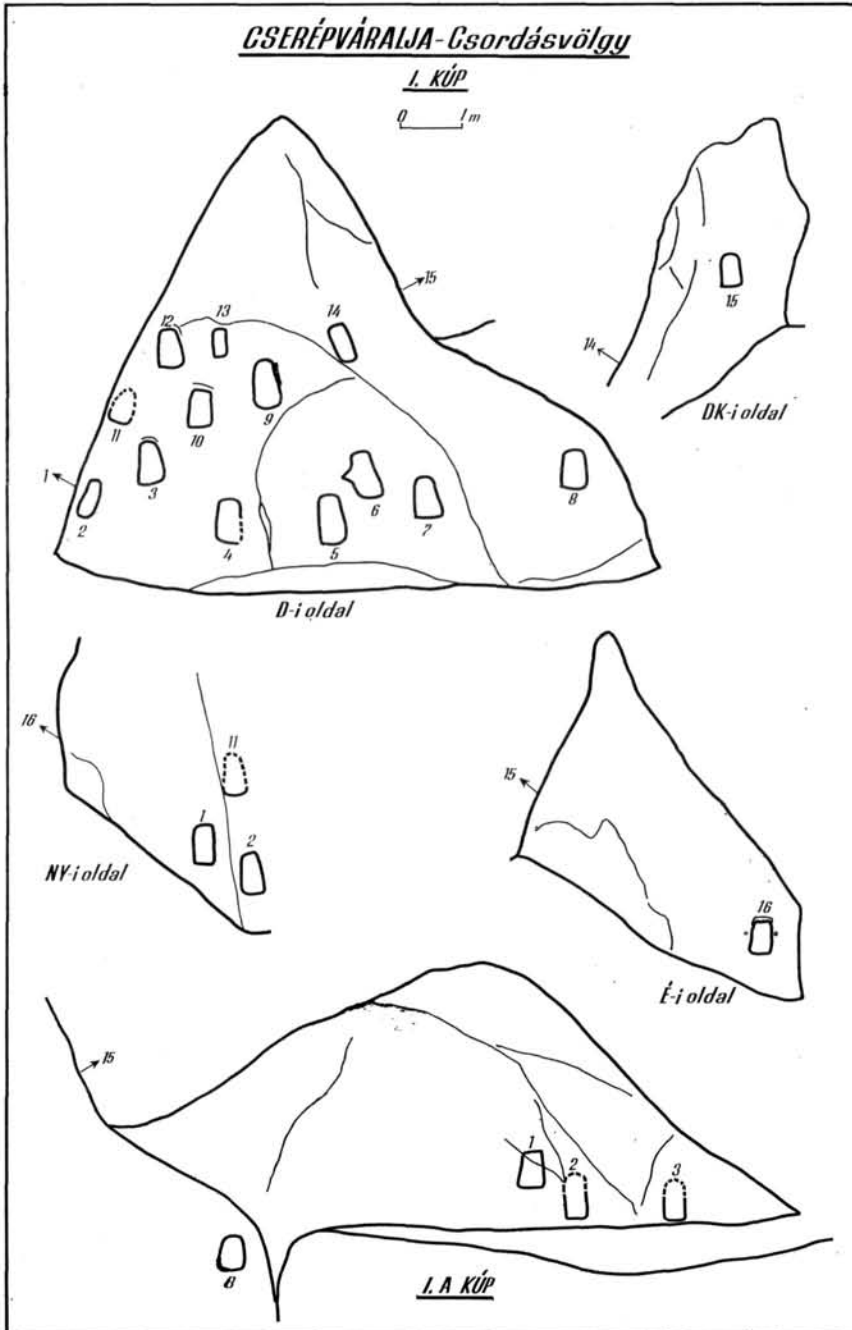
51. MNMA. 171. CS. III. 1959. 7. t. 1—2. kép.

52. MNMA. II. 1961/51. 8. t. 3. és 9. t. 1. kép.

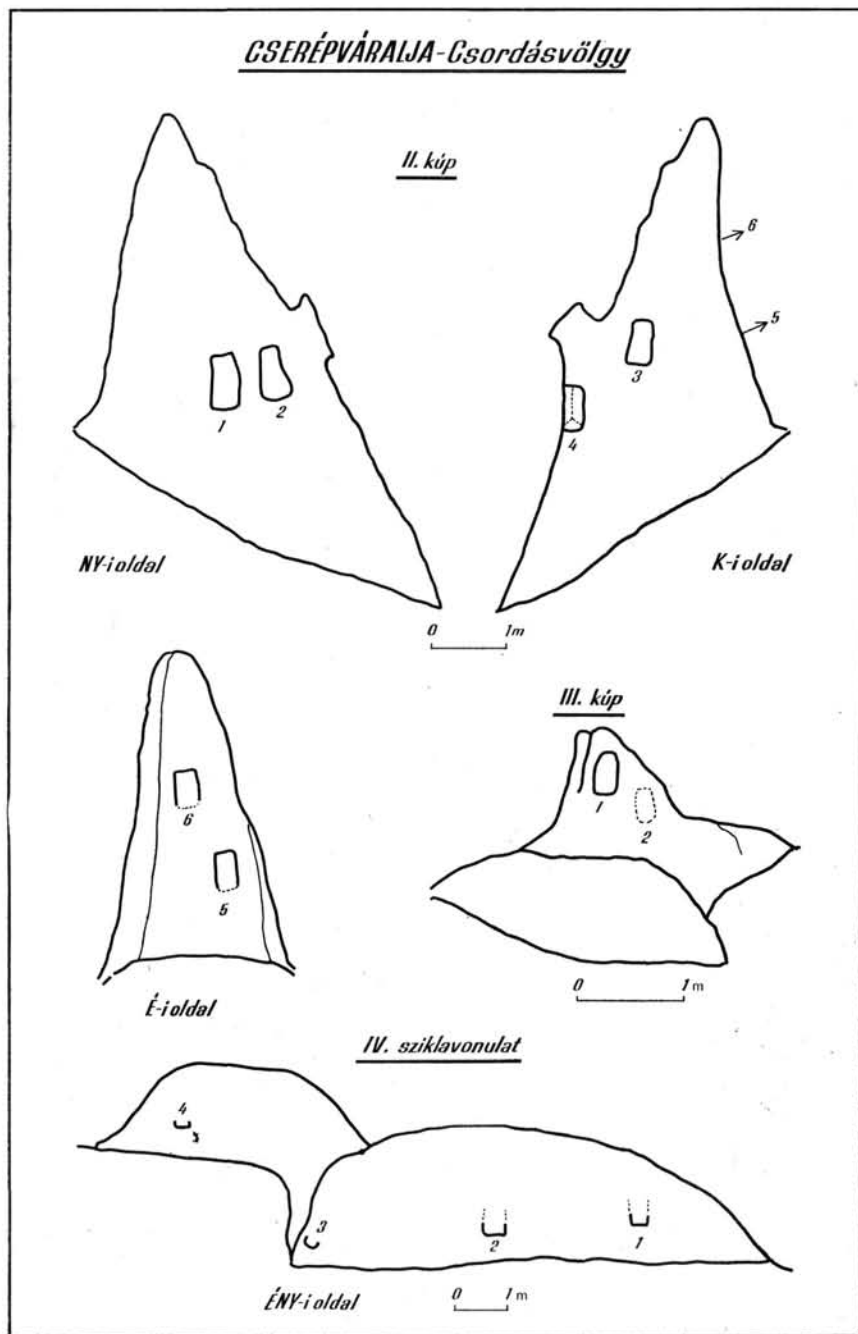
53. *Kolacskovszky L.*, 1934. 220. „Az egyiken 10 vakablak.”

54. *Kovács K.*, 1934. 291.

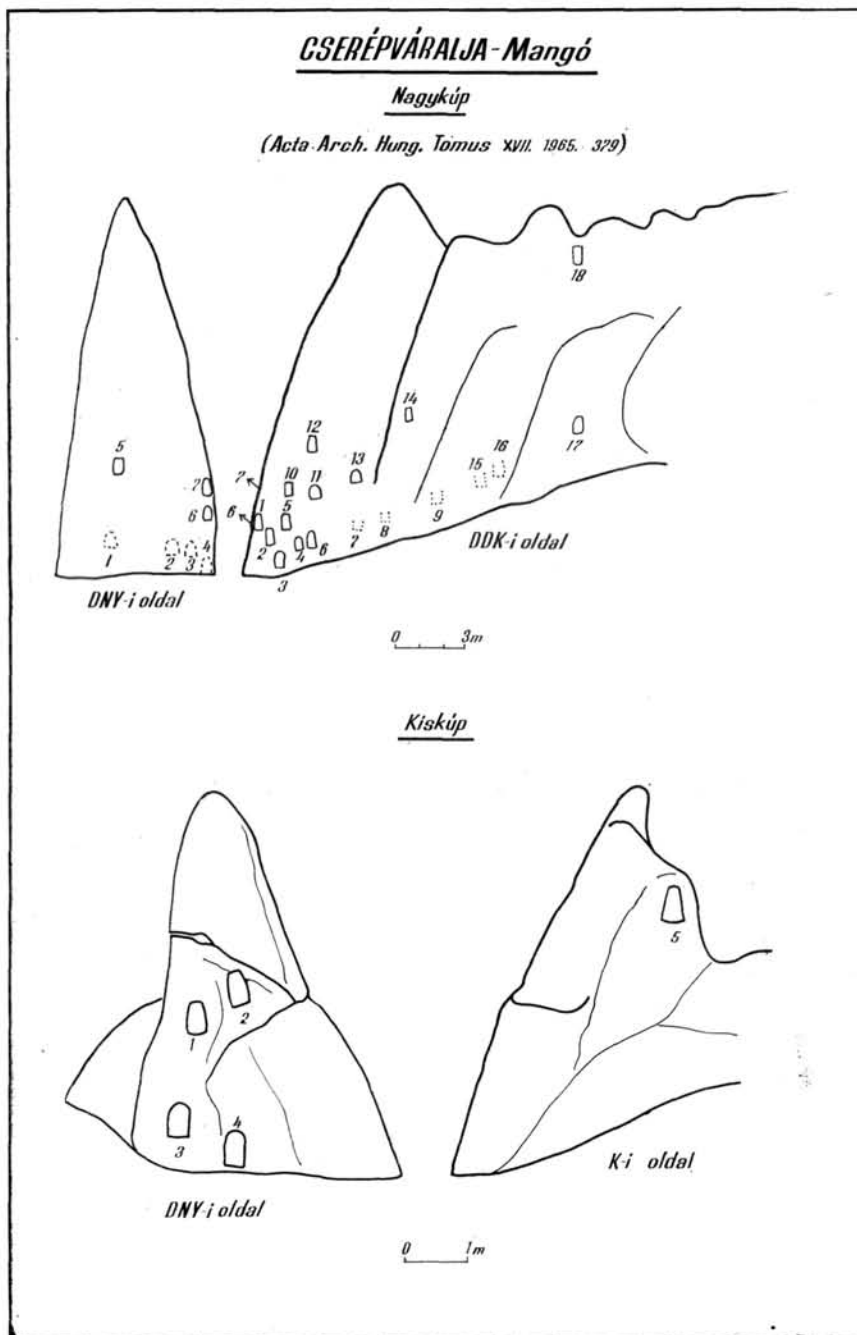
55. *Klein G.*, 1939. 14.

9. kép.

10. kép.

11. kép.

közleményeiben, valamint *Patay P.*⁵⁶ és *Korek J.*⁵⁷ adattári jelentésében fényképek ábrázolják a kúpot.

h) *Csordásvölgy*. A falu szélétől kb. 600 m-re, a Tardra vezető országúttól balra fekszik a tsz-tanya néhány gazdasági épülete. Ettől balra nyílik a Mangó-tető és a Nagybábaszék közé beékelődő Csordásvölgy bejárata. A kaptárkövek az épületek háta mögött levő kisebb oldalvölgyben található, melynek nincs ugyan külön elnevezése, de területileg még a Csordásvölgyhöz kapcsolódik (1. kép). A kaptárkövek öt csoportján (I., I/A., II., III. kúpok és a IV. szikla) összesen 31 db fülke van. *Bartalos Gy.* ismerte a helyszínt, de csak fekvésének irányát közölte.⁵⁸ A természetjárók közül *Kolacs Kovszky L.*⁵⁹ és *Kovács K.*⁶⁰ már név szerint említette meg a lelőhelyet. *Saad A.* topográfiai táblázataiban csordásvölgyi erdő néven szerepel a lelőhely, de ide számította még a Mangó-tető D-i oldalában levő Nagykúp és Kiskúp kaptárkövet is. Tehát a két lelőhely kaptárköveinek és fülkéinek összesített számadatát közölte.⁶¹ *Erdős K.* geomorfológiai vizsgálatokat végzett a lelőhelyen.⁶²

I. kúp: Az oldalvölgy bejáratának bal oldali részén emelkedik az I. kúp hatalmas riolittufa tömbje, melyen 16 db fülke van (9. kép).

I/A kúp: Az I. kúp K-i oldalához kapcsolódó alacsonyabb riolittufa kúpra vonatkozik a jelölés, melyen 3 db fülke van (9. kép). A két kúp egy kaptárkönek is tekinthető, de szétválasztásuk mégis indokolt volt.

Az irodalomban közölt fényképek csak az I. kúpot ábrázolják. Ezek *Patay P.*⁶³ és *Korek J.*⁶⁴ adattári jelentésében, *Saad A.* munkáiban⁶⁵ és *Nagy T.*⁶⁶ cikkében található. *Korek J.* az egész lelőhelyet Csordásvölgy III. néven, s ezen belül az I. kúpot „A”-nak, az I/A kúpot pedig „A/1”-nek jelölte. A fülkéket folyamatosan számozta a két kúpon, ahol összesen 17 db-ot tartott nyilván. Az 1960. évi ásatásoknál az I. kúp DDK-i oldalának előterében egy nagyobb és egy kisebb szelvény lett kitérve, de leletanyag nem került elő. Az I/A kúp alja csak kutatóárokkalet megvizsgálva s ekkor került napvilágra a 2. és 3. fülke.⁶⁷ Az 1964. évi felmérésnél új sorszámozást alkalmaztunk a fülkéknél.

56. MNMA. 171. CS. III. 1959. Tévesen 11 db fülkét számolt. 5. t. 1—2. és 8. t. 2—4. kép.

57. MNMA. II. 1961/51. 14. t. 1—2. kép. Tévesen Csordásvölgy II. néven van jelölve.

58. *Bartalos Gy.*, 1891. 139.

59. *Kolacs Kovszky L.*, 1934. 220.

60. *Kovács K.*, 1934. 291. A mai tsz-tanya körüli szántásban találhatta az őskori leleteket, melyek alapján a kaptárkövek készítőit is őskori etnikumhoz kötötte.

61. *Saad A.*, 1963. 82.; 1964. 71. Hat kaptárkövön 50 db fülkét számolt.; 1965. 371. Hat kaptárkövön már 57 db fülkét tartott nyilván. Adata még így is hiányos, mert valójában a 6 kaptárkövön (ha a csordásvölgyi I. és I/A kúpot mi is egy kaptárkönek vesszük) összesen 61 db fülke van.

62. *Erdős K.*, 1972. 112., 117., 121. 3. kép. A felvétel az I. kúpot ábrázolja, melyet a szerző II. kaptárkönek jelölt.

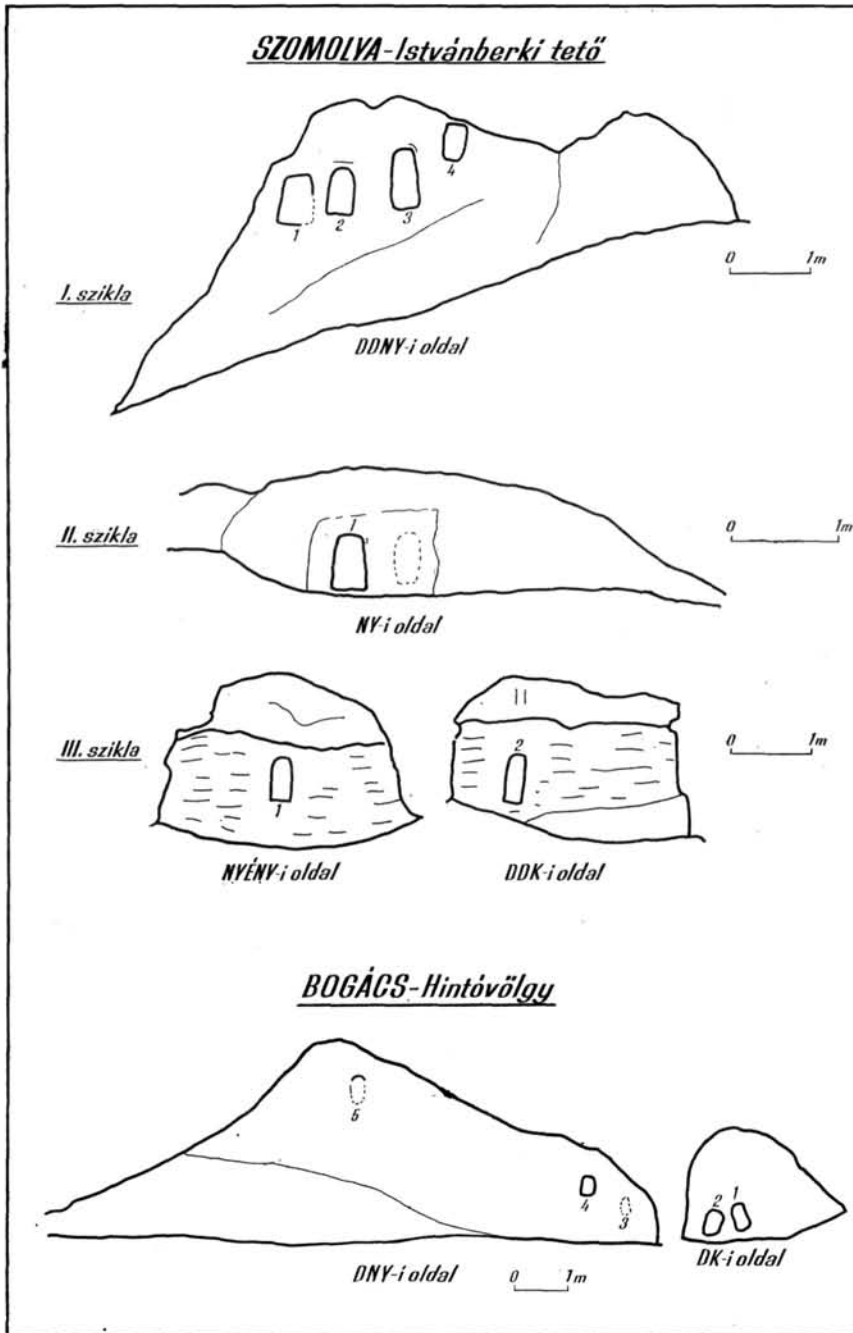
63. MNMA. 171. CS. III. 1959. *Patay P.* 14 db fülkét említett az I. kúpon, amelyet 2. sziklának jelölt. 2. t. 4. és 9. t. 1. kép.

64. MNMA. II. 1961/51. 10. t. 1. kép: *Korek J.* tévesen Furgásvölgy II. kúpnak jelölte. 15. t. 1. kép.

65. *Saad A.*, 1963. 89. 2. ábra.; 1966. 420. 4. ábra.; 1972. 106. 1. kép.

66. *Nagy T.*, 1968/39. 1849. 2. kép: Tévesen a 16 méter magas Nagykúpnak jelölte.

67. *Saad A.—Korek J.*, 1965. 372. A nagyméretű fülke adatai az I/A kúp 2. fülkéjével azonosak. Uo. 384. 10. ábra: Az „A” sziklán egy sorszám nélküli fülke is látható. Ezt és még egy fülkét (a mi számolásunk szerinti 13—14. fülkét) *Korek J.* nem vette figyelembe. Így alakult ki a 17 db-os fülkeszám 19 db helyett. Uo. 385. A 11. ábra felső rajza az I. kúp előterében ástott szelvényt ábrázolja.

12. kép.

II. kúp: Az I/A kúp végétől K-re, kb. 7 m-re emelkedik a II. kúp, melyen 6 db fülke van (10. kép).

Patay P. csak négy fülkét említett a kúpon.⁶⁸ *Saad A.* és *Korek J.* pontos fülkeszámot közölt a kúpon, melyet „B”-vel jelöltek.⁶⁹ *Mihály S.* cikkének egyik fényképfelvétele a kúp Ny-i oldalát ábrázolja.⁷⁰

III. kúp: A II. kúptól K felé egy kisebb riolittufa kúp emelkedik, melyen 2 db erősen lekopott fülke van (10. kép). *Patay P.* csak 1 db fülkét említett.⁷¹ *Saad A.* és *Korek J.* két fülkét ismertek a „C”-vel jelölt kúpon.⁷²

IV. szikla: Az I. kúptól kb. 40 m-re, a völgy túlsó (D-i) részén alacsonyabb riolittufa szikla fekszik, melyen 4 db fülke van (10. kép). A fülkéknél már csak az alap nyoma látható. *Korek J.* említette először a sziklát, melyen 4 db fülkét ismert.⁷³ A Csordásvölgy kaptárköveinek felmérése 1964-ben történt.

i) *Mangóoldal-Nagykúp és Kiskúp.* A falu felett emelkedő Vár-hegytől DK-re fekszik a Mangó-tető, melynek D-i oldalában hatalmas riolittufa vonulat húzódik. Helyzete a Csordás-völgy É-i részéhez is viszonyítható. A vonulat tejejn sziklába vágott szekérút vezet, mely a Pulykó-tető felől kezdődve a Csordásnyakig (a Csordás-völgy végének elnevezése) tart. A helyi lakosok Török-útnak és Nagykökapunak nevezik a helyszínt. Az út középtájától jobbra, a sziklavonulat meredeken lejtő oldalából emelkedik ki az ún. Nagykúp (az idősebb helyi lakosok Ördögtorony néven is emlegetik) hatalmas, 16,2 m magas tömbje. A kúp DNY-i, D-i és DDK-i hajlatának alsó részén 20 db, az innen K felé eső sziklafelületeken pedig 5 db, tehát összesen 25 db fülke van. A lelőhely felmérése 1964-ben történt. A fülkék jelölésénél átvettük az 1960. évi ásatásnál alkalmazott sorszámozást (1. és 11. kép). A kúp É-i oldala nyeregyszerű átmenettel kapcsolódik a vonulathoz, így csúcsára is fel lehet kapaszkodni, ahonnan remek kilátás nyílik a Csordás-völgy, a Nagybábaszék, a tsz-tanya és a Furgál-völgy felé. Monumentalitása miatt méltán vált a kaptárkövek egyik legismertebb példájává. Fülke nélkül viszont érdekes geomorfológiai képződménynek tekinthető. A fent említett nevezetességek alapján a Nagykúpot és környezetét 1960-ban természetvédelmi területté nyilvánították.⁷⁴ Sajnos a fülkék ma már nagyon rossz állapotban vannak.

Bartalos Gy. a lelőhely első említője még 28 db fülkét számolt meg a Nagy-kúpon.⁷⁵ *Kolacskovszky L.* cikkének egyik felvétele a kúp É-i oldalát ábrázolja.⁷⁶ A csúcs ÉNy-i részén levő mesterséges bevágás és az É-i oldalon látható néhány kapaszkodó készítése idejét nem ismerjük. Nem helytálló viszont az a megállapítás, hogy a kúp oldalának egyes részeit meredekebbre, a gerinc felé

68. MNMA. 171. CS. III. 1959. 9. t. 2. kép.

69. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 385.

70. *Mihály S.*, 1975/2. 62.

71. MNMA. 171. CS. III. 1959.

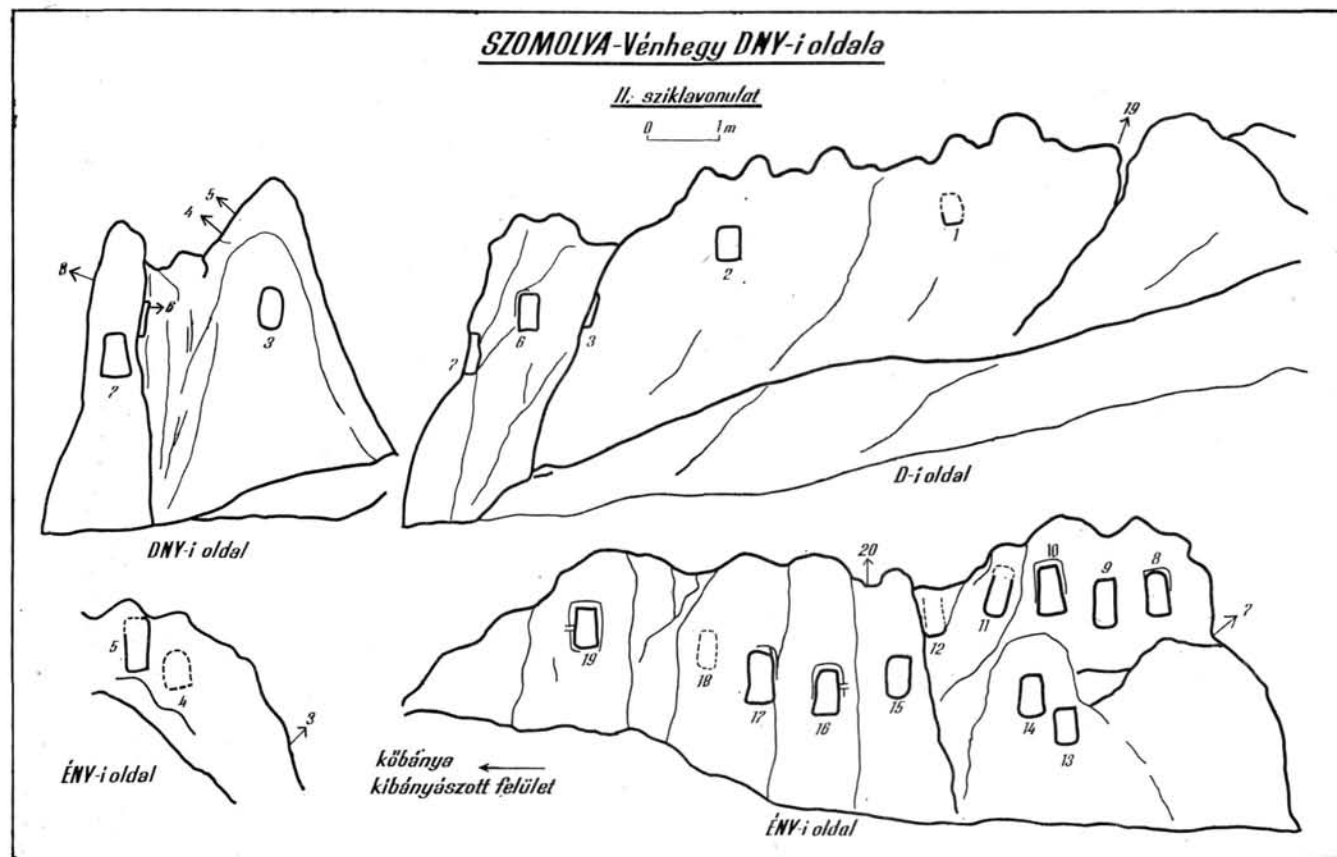
72. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 385.

73. MNMA. II. 1961/51.; Lásd: 72. jegyzet.

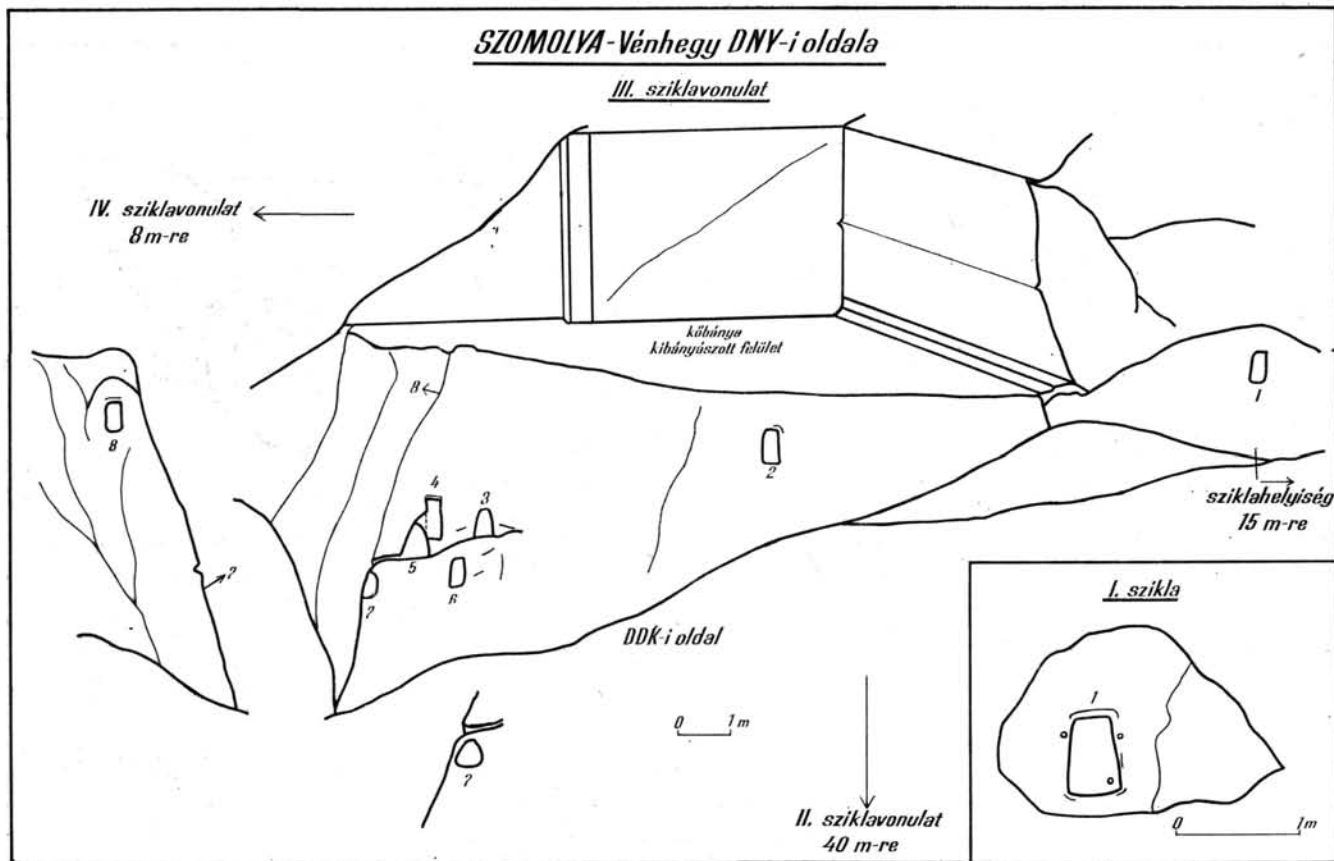
74. Az MTA Földtani Bizottságának 1967. V. 22-i jelentése, 32—35.; Védett természeti értékeink, 1976. 62.

75. *Bartalos Gy.*, 1891. 139.

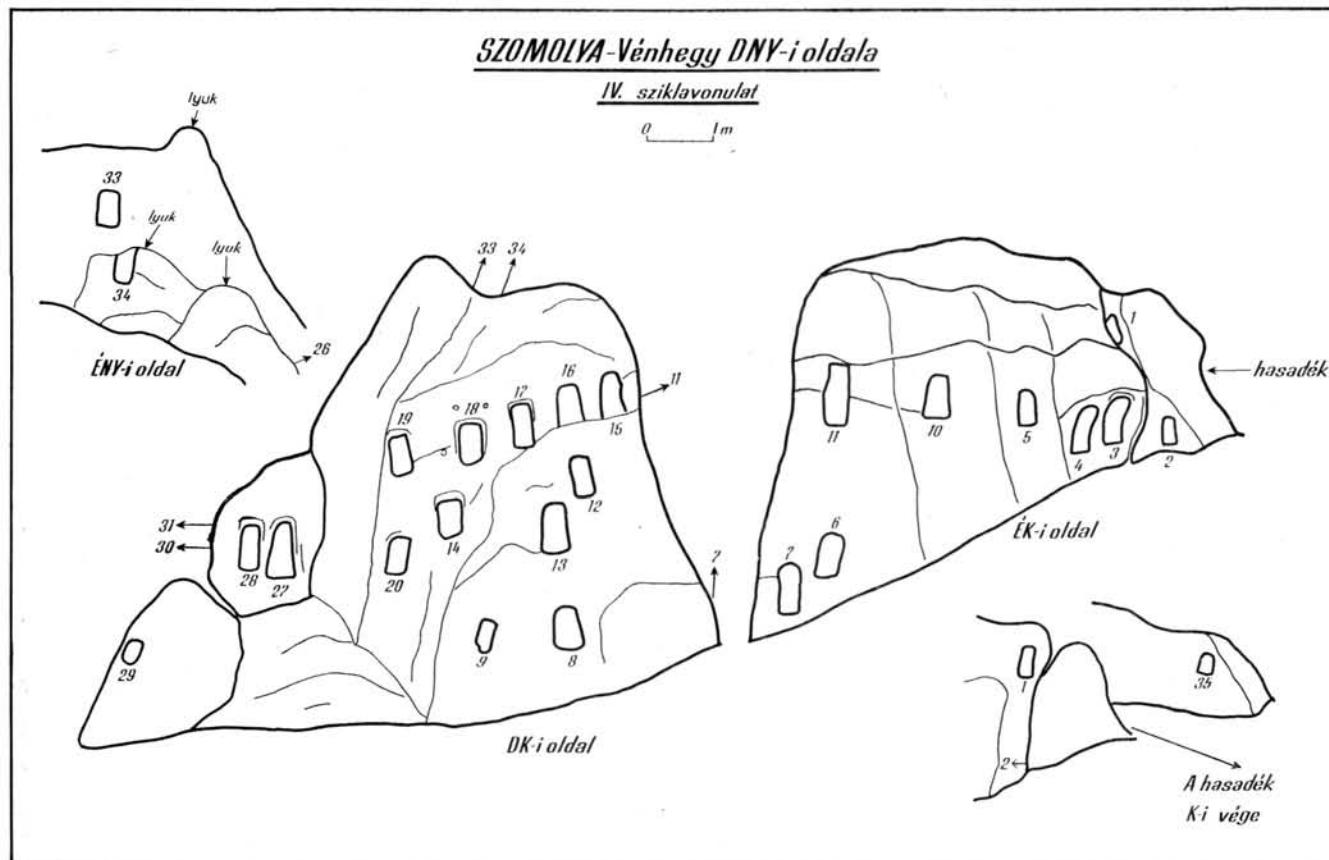
76. *Kolacskovszky L.*, 1934. 220.

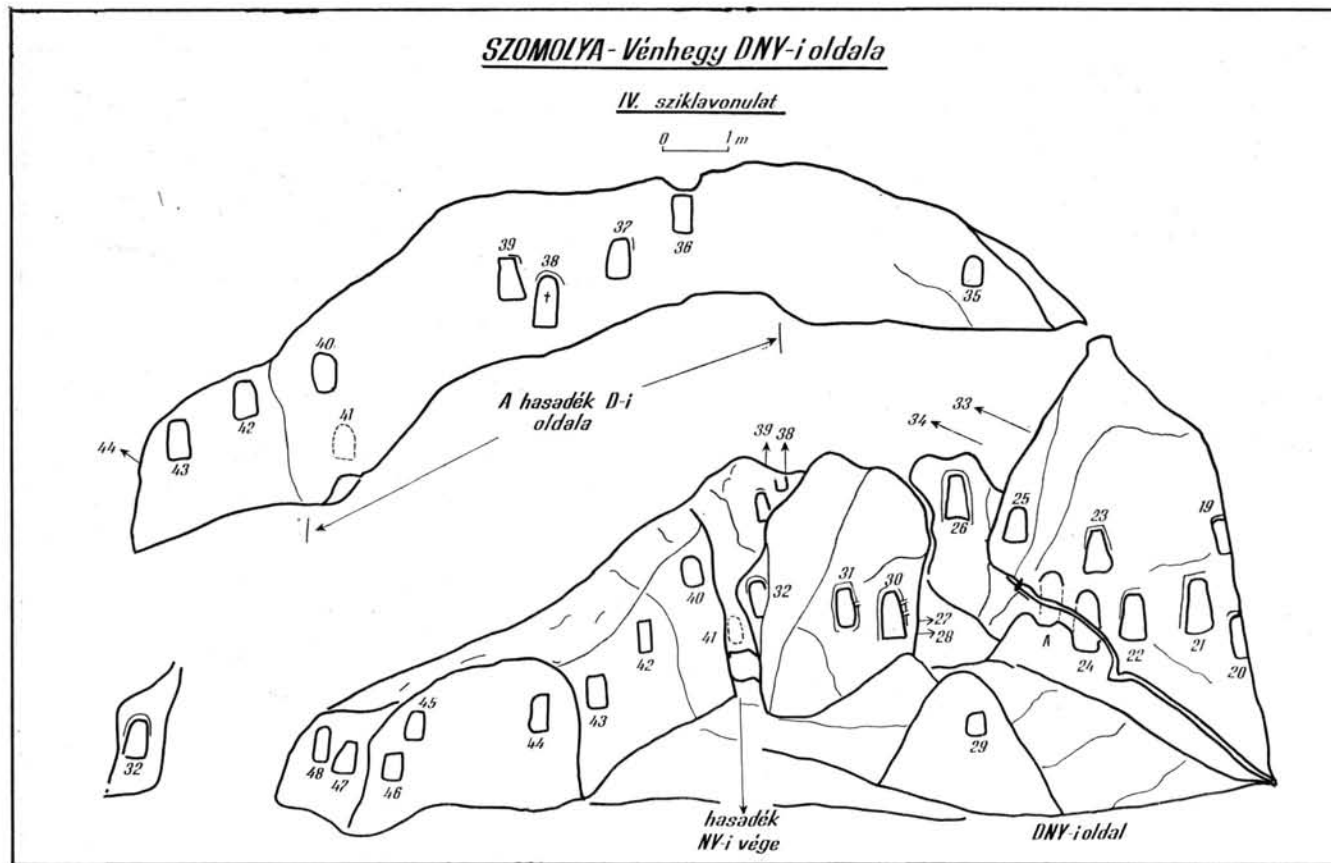
13. kép.

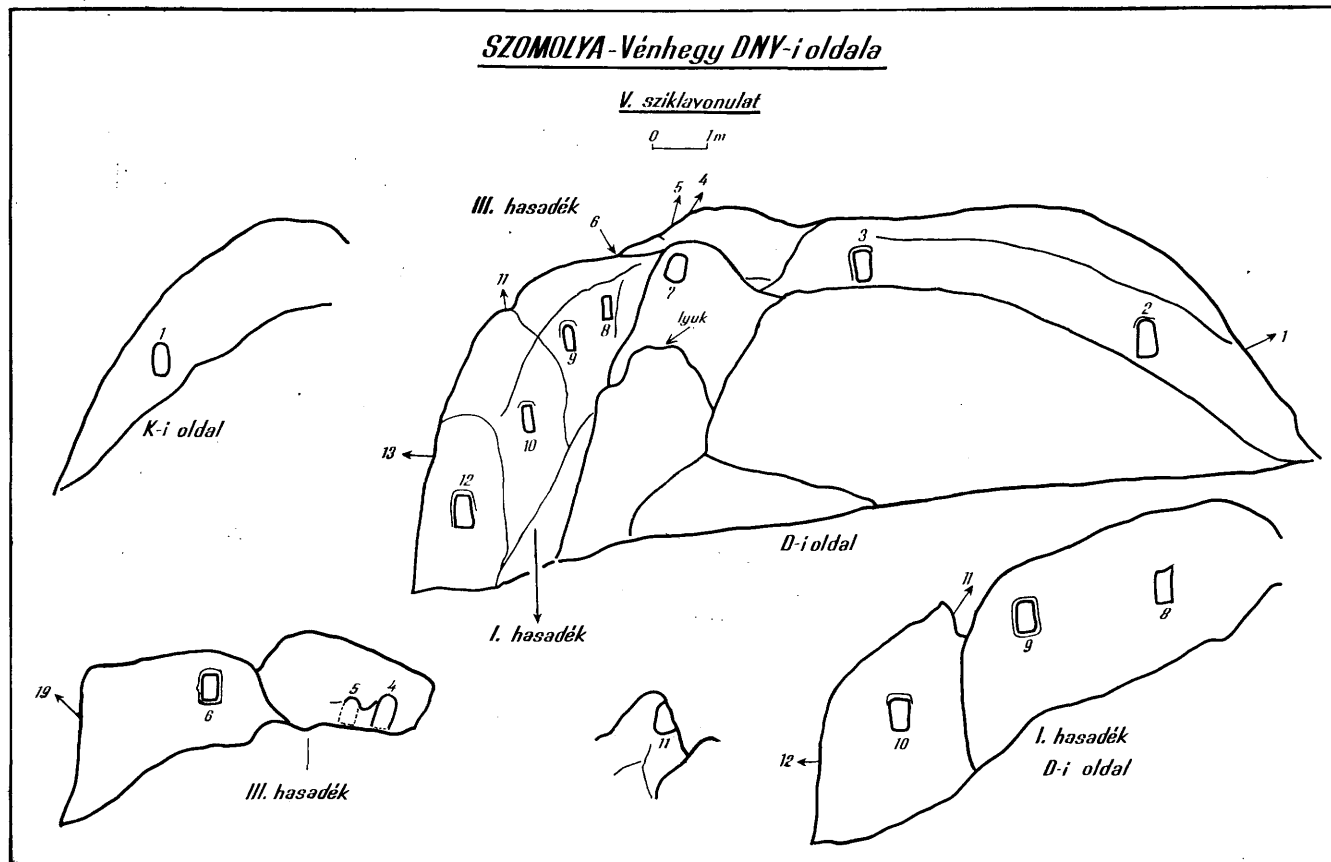
14. kép.

15. kép.

16. kép.

17. kép.

eső részt pedig homorúra faragták volna egykor.⁷⁷ Leszih A. tanulmányában⁷⁸, Patay P.⁷⁹, Korek J.⁸⁰ és Saád A.⁸¹ adattári jelentéseiben és cikkeiben, a Borsod című albumban⁸², Erdős K.⁸³ és Kádár L.⁸⁴ geológiai közleményeiben, valamint H. Szabó B. írásában⁸⁵ fényképfelvételek ábrázolják a Nagykúp DNy-i és D-i oldalát. Korek J. régész irányításával 1960 szeptemberében feltárási munkálatok kezdődtek a Nagykúp előterében, melyet Csordásvölgy I. néven jelöltek. Összesen öt szelvény lett kitzúve, melyekkel a kúp DNy-i és D-i hajlatánál levő 1—7., 1—8. és 10—13. fülkék alatti területet vizsgálták át. A fülkék használatával összefüggő ásatási leletanyagot három csoportra oszthatjuk.

Az előkerült kerámialeletek alapján a kaptárfülkék készítési és használati idejét a XI—XIII. század közé tehetjük.

A kerámiatöredékekkel egy szintben talált faragott kőlapok közül csak azok lehettek fedőlapok, amelyek pontosan ráillettek a formájuknak megfelelő keretű fülkékre, s falvastagságuk is megegyezett a keretek vastagságával. A viszonylag kis számú előfordulásuk arra mutat, hogy a fedőlapok többsége fából készülhetett, ezek azonban nyomtalanul elpusztultak. A keretekkel arányos méretű és vastagságú vékony kőlapok kifaragása egyébként sem lehetett könnyű feladat, mert a tufában levő keményebb szemcsék miatt mindig fennáll az elrepedés veszélye. Néhány egyenetlen vastagságú és formájú kőlap fedél rendeltetését viszont kétségbe kell vonnunk, mert hasonló — a fülkék nyílásának megfelelő nagyságú — kőmagokat szakítottak ki a fülkék faragásakor is.⁸⁶

A Nagykúp völgy felé lejtő riolittufa talapzatában mesterséges befaragások (csatorna, gödör és bevágás) kerültek elő, melyek a csapadékvíz elvezetésére és tárolására szolgáltak.

Korek J. rajzokkal és fényképekkel mellékelve, részletesen leírta az ásatás menetét és a leletanyag értékelését.⁸⁷ Saád A. három alkalommal volt jelen a feltárásoknál. Későbbi tanulmányaiban szintén közzétette az eredményeket. Topográfiai táblázataiban a csordásvölgyi erdő lelőhelynévhez tartozó kaptárkő és fülkeszámba a Nagykúp és Kiskúp adatai szerepelnek.⁸⁸ Korek J. külön is megemlítette a pontos fülkeszámot, s méretadatokat is közölt. Bartalos Gy. még hárommal több fülkét látott a kaptárkövön, de mivel helyzetüket nem rögzítette, ezért a topográfiai táblázatban sem tüntettük fel ezeket. Valószínű, hogy a három fülke nyomtalanul elpusztult, de az is lehetséges, hogy még ma is megvannak az ásatás által nem érintett, törmelékkel betömődött sziklafelüle-

77. MNMA 102. CS. III. 1938. A szerző neve nincs feltüntetve.

78. Leszih A., 1939. 144.

79. MNMA. 171. CS. III. 1959. Patay P. 18 db fülkét említett. 3. t. 1—3., 4. t. 2. és 6. t. 3—4. kép.

80. Korek J., 1968/3. 11.; MNMA. II. 1961/51. 12. t. 2—3., 13. t. 1—3. és 15. t. 2. kép.

81. Saád A., 1958/12. 562.; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 5. t. 2—3. és 6. t. 1. kép.

82. Borsod, 1962. 252—253. kép.

83. Erdős K., 1972. 120.

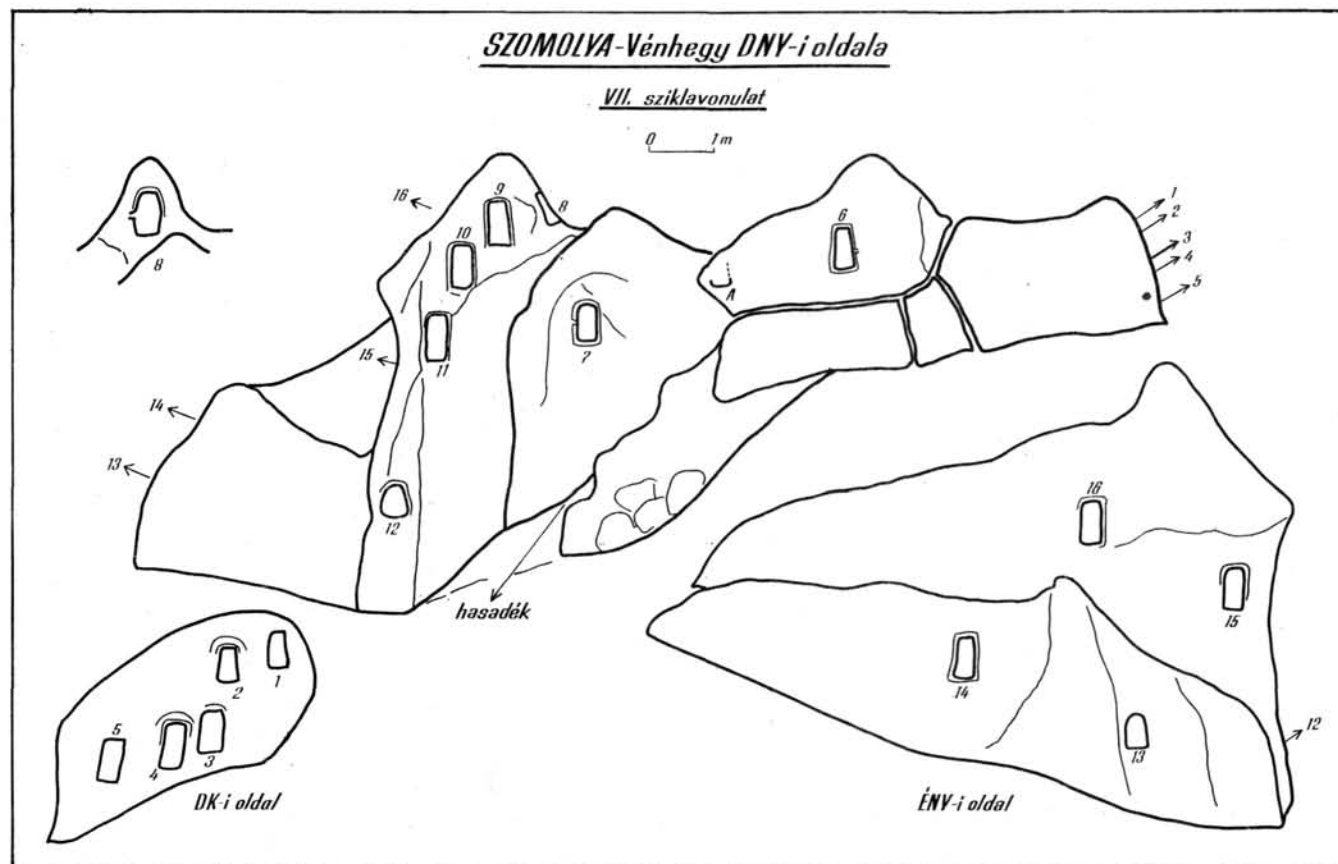
84. Kádár L., 1972. 26. 23. ábra felső kép.

85. H. Szabó B., 1974/1. 11.

86. Az egri Cakó-tető IV. kaptárkövén, a 8. fülke felett látható a kaptárfülke faragás kezdeti munkálatainak a nyoma.

87. Saád A.—Korek J., 1965. 377., 379—382., 385., 391—393.; MNMA. II. 1961/51.

88. Saád A., 1963. 82., 86—87.; 1964. 71., 75—76.; 1966. 420.; 1972. 109.

18. kép.

teken. Sajnos újabban téves adatokat közöltek a kaptárkőről, melyek alapján az eddigi eredmények nem ismerésére, vagy mellőzésére gondolhatunk.⁸⁹

Kiskúp: A Nagykúptól K. felé, kb. 55 m-re emelkedik az ún. Kiskúp riolit-tufa tömbje, melyen 5 db fülke van (11. kép). A kaptárkövet 1964-ben mértük fel.

Patay P. adattári jelentésében 4 db fülkét említett.⁹⁰ *Saad A.* ismerte a helyszínt, de a fülkék számát külön nem közölte.⁹¹ *Korek J.* régész 1960-ban ásatást végzett az általa Csordásvölgy II. néven jelölt Kiskúp 1—4. fülkéjének előterében. A feltárást részletesen elemző tanulmányában, a kaptárkő rajzán csak három fülke látható. A rajz mégis pontos, mert az 1., 3. és 4. fülkének a szelvény irányával azonos sziklafelületen vannak, míg a 2. fülke már innen kissé jobbra, a kúp hajlatánál nyílik. A szelvényből csak néhány faragott kőlap került elő, melyek közül az egyik különleges típust képvisel. A teljesen szabályos formájú kőlap felső szélében egy bevágás látható, mely — ha a kőlap valóban fedőlapként szolgált — a méhek kirepülőnyílása lehetett.⁹² *Erdős K.*⁹³ és *Kádár L.*⁹⁴ geomorfológiai szempontból tanulmányozta a kaptárkövet.

5. Cserépfalu-Ördögtorony

Cserépfalutól ÉK-re, a Mésztető DNY-i oldalában egy kúpokkal tagolt riolit-tufa vonulat húzódik ÉÉNY—DDK-i irányban. A vonulat DDK-i végénél emelkedik az Ördögtoronynak nevezett kúpos szikla, melyen 3 db fülke van (1. és 4. kép). A lelőhelyet 1964-ben mértük fel. A kúpot és környezetét a Borsod-A.-Z. megyei természetvédelmi jegyzék is számon tartja.

A lelőhelyet *Bartalos Gy.* említette először.⁹⁵ *Kolacsokovszky L.*⁹⁶ és *Kovács K.*⁹⁷ a tetőn és a kaptárkő alatti szántásban őskori kerámiatöredékeket találtak s a kaptárfülkének használati idejét a leletek korával azonosították. *Korek J.* 1960-ban végzett terepbejárásán a Mésztetőn erődített (Hallstatt-kori) településnyomot állapított meg, melyhez a kaptárkő fülkéinek a kora nem kapcsolható.⁹⁸ *Saad A.* pontos adatokat közölt a lelőhelyről és az őskori leletekre is felfigyelt.⁹⁹ *Erdős K.* geomorfológiai vizsgálatokat végzett a vonulaton.¹⁰⁰

6. Bogács-Hintóvölgy

A község É-i szélénél húzódó pincesorst elhagyva, a Cserépfalu felé vezető országúttól jobbra, az erdőszélen nyílik a Hintóvölgy bejárata. Innen kb.

89. Várturák I., 1975. 159. A Nagykúpon és a Kiskúpon összesen 22 db fülkét említ, holott a kettőn 30 db van.

90. MNMA. 171. CS. III. 1959. 4. t. 1. kép.

91. *Saad A.*, 1963. 82.; 1964. 71.; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 6. t. 2. kép.

92. *Saad A.*—*Korek J.*, 1965. 382—383.; MNMA. II. 1961/51.

93. *Erdős K.*, 1972. 118.

94. *Kádár L.*, 1972. 26. 23. ábra alsó képe.

95. *Bartalos Gy.*, 1891. 138.

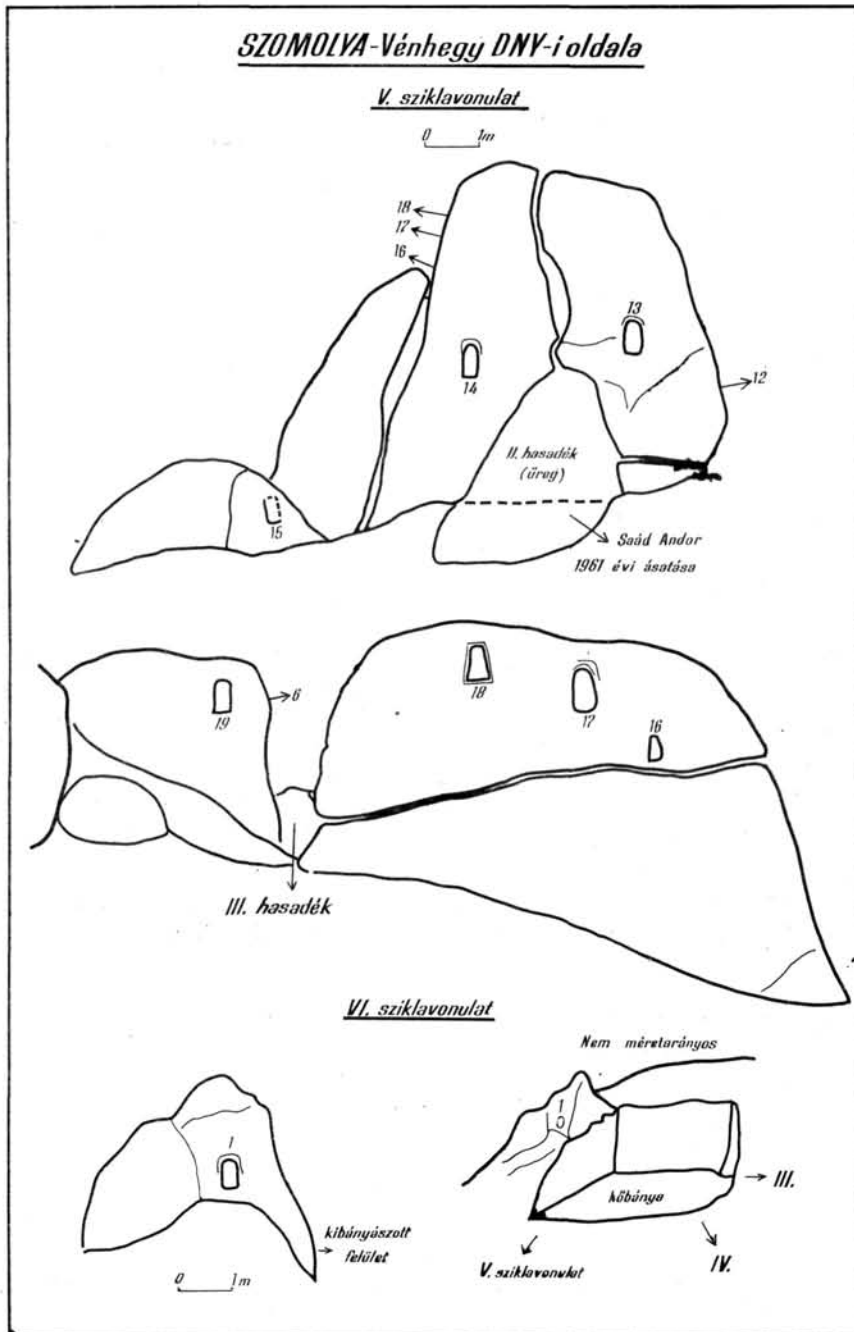
96. *Kolacsokovszky L.*, 1934. 219—221.

97. *Kovács K.*, 1934. 290—291. A képen az Ördögtorony D-i oldala látható. A Mészhegy elnevezés a Mésztetőre vonatkozik.

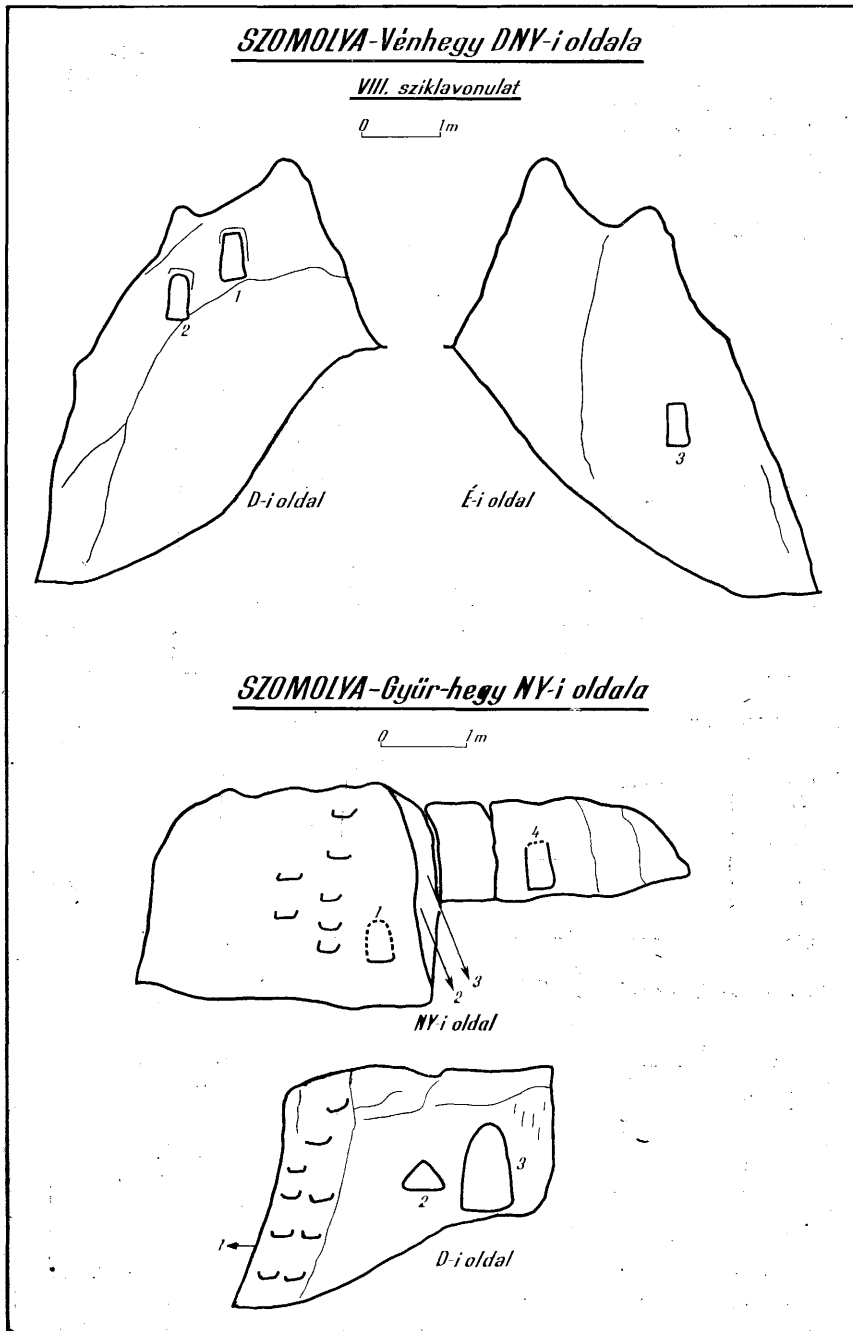
98. MNMA. II. 1961/51. *Korek J.* 2 db fülkét ismert a kúpon.

99. *Saad A.*, 1958. 561.; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 7. t. 3. és 8. t. 1. kép.; 1963. 82.; 1964. 71.; 1965. 371.; 1972. 107.

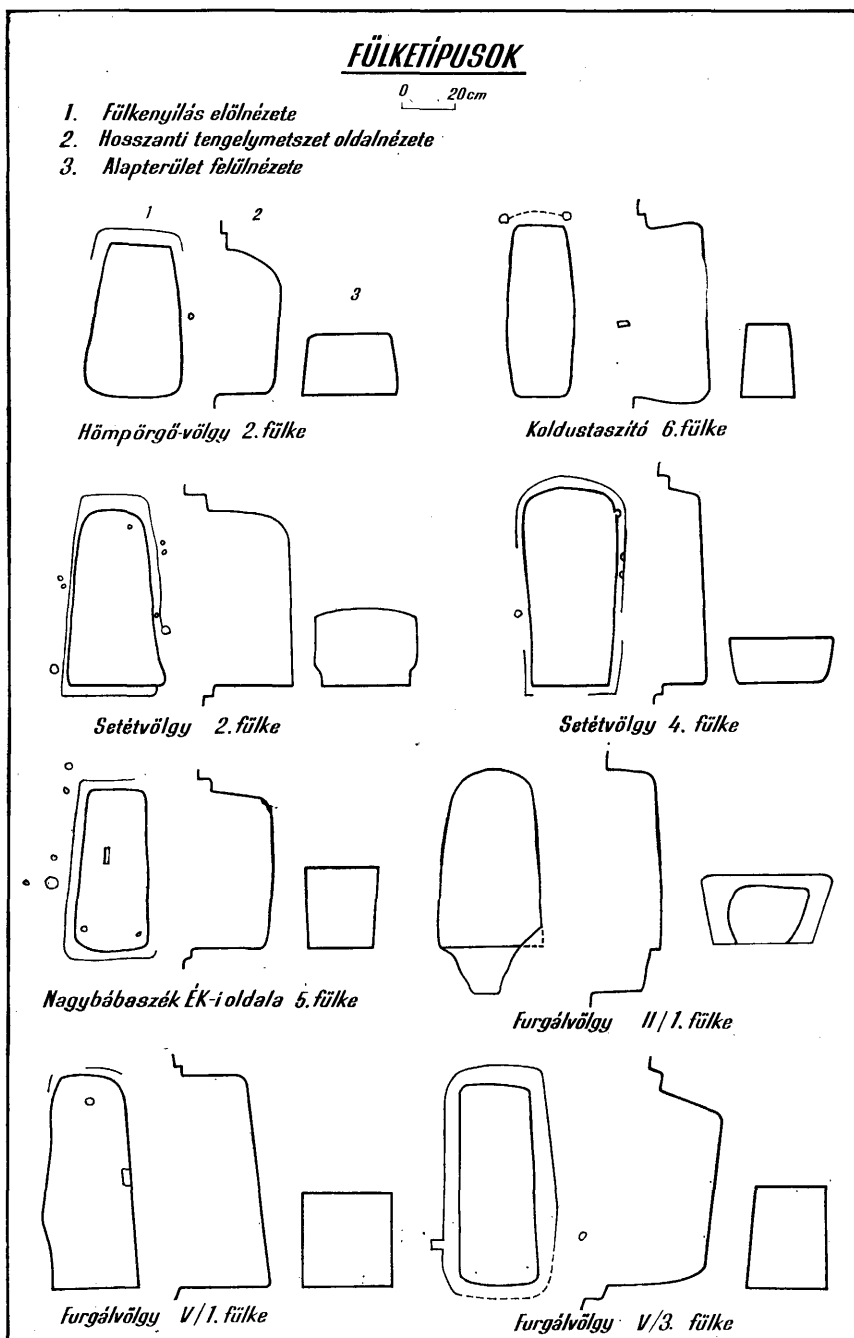
100. *Erdős K.*, 1972. 112., 114—116., 118.

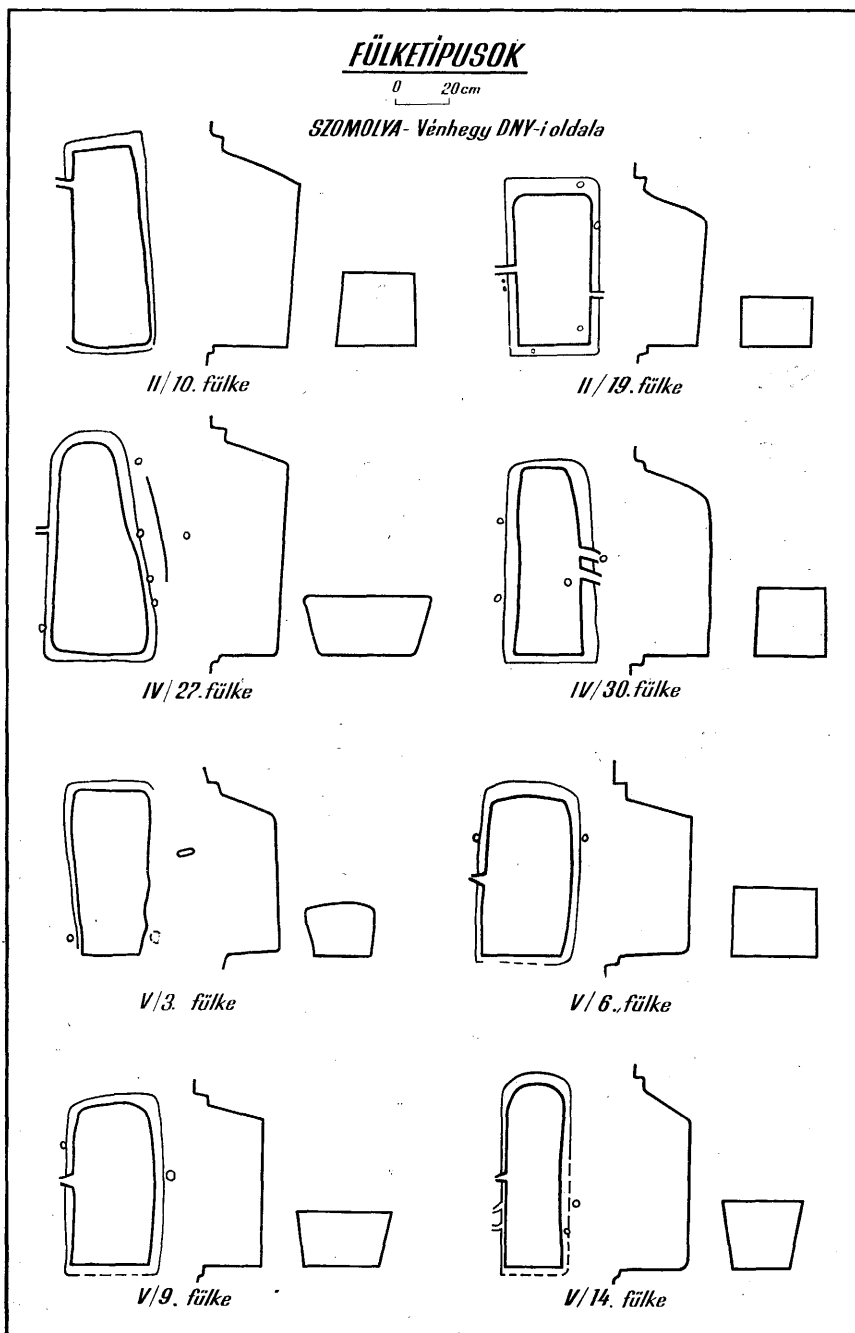

19. kép.

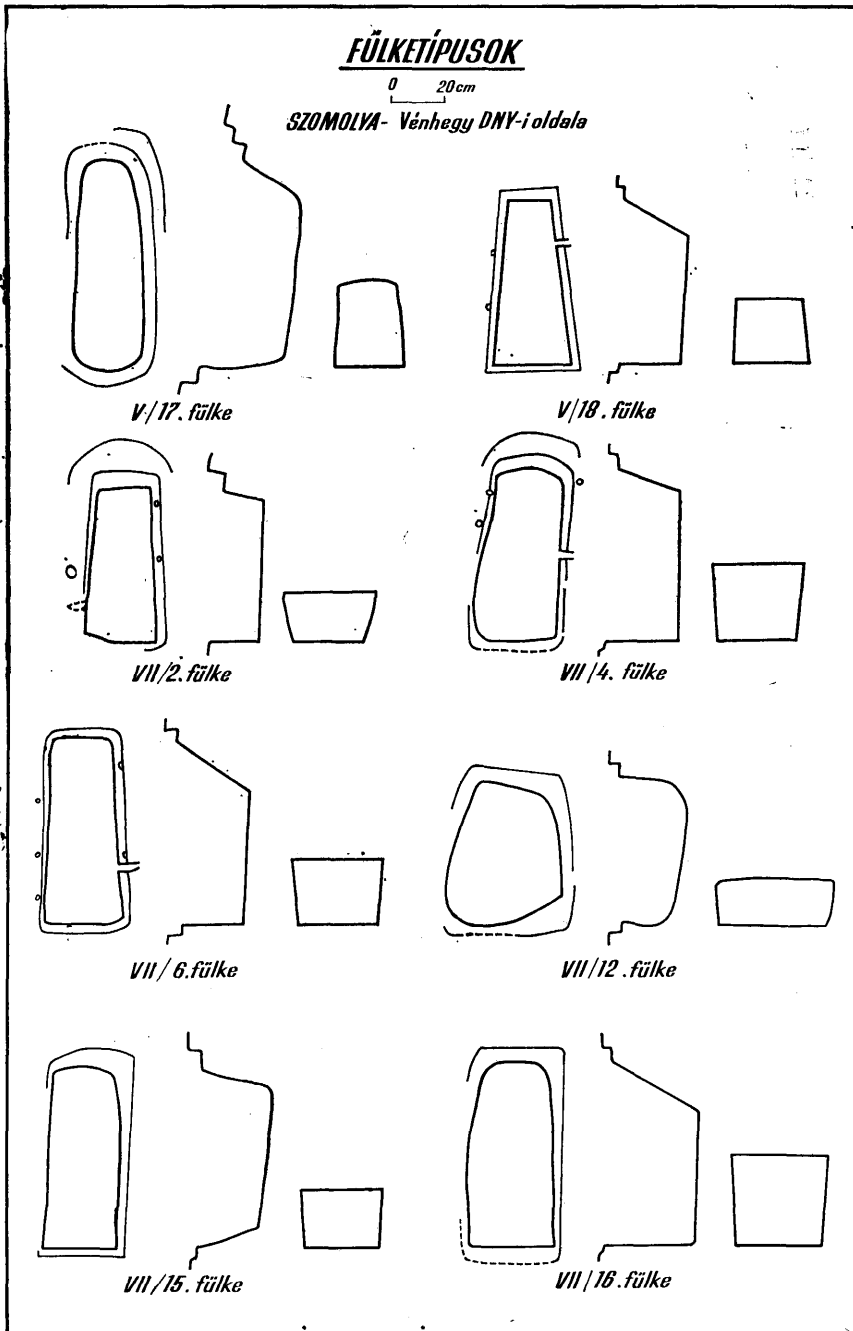

20. kép.

22. kép.

600 m-re, a völgy É-i oldalában riolittufa vonulat húzódik K—Ny-i irányban. A vonulat Ny-i végénél kiemelkedő kúp alakú tömbön 5 db kaptárfülke van (1., 12. és 28. kép). A lelőhelyet 1964-ben mértük fel. A már nem látható, teljesen lepusztult 3. és 5. fülkét 1964-ben még nyomokban lehetett rögzíteni.

A lelőhelyet *Bartalos Gy.* említette először.¹⁰¹ *Gyurkó Gy.* 1933-ban őskori kerámialeleteket ásott ki a kaptárkő környékén, de a pontos helyszínt nem említette meg.¹⁰² *Kovács K.* a kaptárkőtől D-re, a völgy meredek falában talált őskori cserepeket.¹⁰³ *Korek J.* három fülkét említett a kaptárkővön. A *Gyurkó Gy.* által kiásott leleteket korban a bükki kultúrához kötötte.¹⁰⁴ Tehát ez a leletanyag sem függ össze a fülkék használatának korával. *Martus F.* cikkében az 1—2. fülke képe látható.¹⁰⁵ *Saad A.* pontos adatokat közölt a lelőhelyről, melyet 1952-ben mért fel.¹⁰⁶ *Erdős K.* geomorfológiai vizsgálatokat végzett a vonulaton.¹⁰⁷

7. Szomolya

Szomolya község határában három lelőhelyen 12 db kaptárkő található, melyekben összesen 127 db fülke van.¹⁰⁸ A korábbi kutatók többsége nem tudta áttekinteni és rendszerezni a hatalmas fülketömeget, pedig ezek 91%-a (116 db) egy lelőhely kaptárkővein található meg. Valószínű, hogy az összesített fülkeszámban nagyobb adatot (129 db) szolgáltató cserépváraljai kaptárkövek a szétszórtság miatt voltak jobban áttekinthetők. *Patay P.* és *Saad A.* topográfiai csoportosításában csak a mellékelt fényképanyag alapján lehetett eligazodni. A kaptárkő-irodalomban szereplő fényképek azonosítását a lelőhelyek felsorolásánál közlöm.

a) *Vénhegy DNy-i oldala.* A falu határának Ny-i részében emelkedik a Vénhegy, melynek DNy-i oldalában hatalmas (kúpokkal tagolt) riolittufa vonulat húzódik. A legnagyobb és legmagasabb kúp területén 1958-ban kőbányát nyitottak. A kaptárkövek pusztítására *Takács József* hívta fel a figyelmet az Észak Magyarország 1958. szeptember 25-i számában. Az újságcikket követően a megyei tanács betiltotta a kőbányászatot. A kaptárköveket 1960-ban természetvédelmi területté nyilvánították.¹⁰⁹ Sajnos a sziklavonulat magasabb részeit — a betiltás hatálybalépésének időpontjáig — már elpusztította a kőbányászat. A kaptárkövek csoportosításánál a bányászat által széttagolt vonulat 1964. évi állapotát vettük figyelembe, s a terepviszonyoknak megfelelően 8 db kaptárkövet különítettünk el, melyek számozását DK felől kezdtük. *Saad A.* topográfiai táblázataiban szereplő összesített kaptárkő és fülkeszámot még

101. *Bartalos Gy.*, 1891. 138.

102. MNMA. 159. B. III. 1933. Márton L. levele, melyben említés történt *Gyurkó Gy.* ásatásáról.

103. *Kovács K.*, 1934. 290—291.

104. MNMA. II. 1961/51.

105. *Martus F.*, 1957/3. 5.

106. *Saad A.*, 1958. 561.; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 7. t. 1. kép.; 1963. 82.; 1964. 71.; 1965. 361.; 1972. 107.

107. *Erdős K.*, 1972. 112., 115., 118.

108. *Mihály P.*, 1975. 45. A Gyűr-hegyi lelőhely felkutatása a tanulmány lezárása után történt, ezért nincs megemlítve.

109. Védett természeti értékeink, 1976. 62. *Saad A.* 90 db-os fülkeszámát említik, viszont téves az a mondat, hogy „29 kaptárkőcsoportnál” volt ásítás.

24. kép. Tibolddaróc-Ablakoskővölgy: 1—5. fülkék

szétbontással sem lehetett azonosítani a terepen.¹¹⁰ A Vénhegy sziklavonulatának felső részét Kaptárkő-tetőnek, a legmagasabb kúpos tömböt Királyszékének és a hegy lábánál húzódó völgyet Kaptár-völgynek nevezik a helyi lakosok. Az I—VIII. sziklavonulatot 1964-ben mértük fel (1. kép).

I. szikla: A falu felől a Vénhegy DK-i oldalában húzódó szekérúton, majd gyalogösvényen haladva érünk le a Kaptár-völgybe. Az ösvény végétől néhány méterre jobbra, az erdőszélen egy kisebb riolittufa szikla fekszik, melyen 1 db fülke van (14. kép). Az I. sziklának nem volt irodalmi említése.

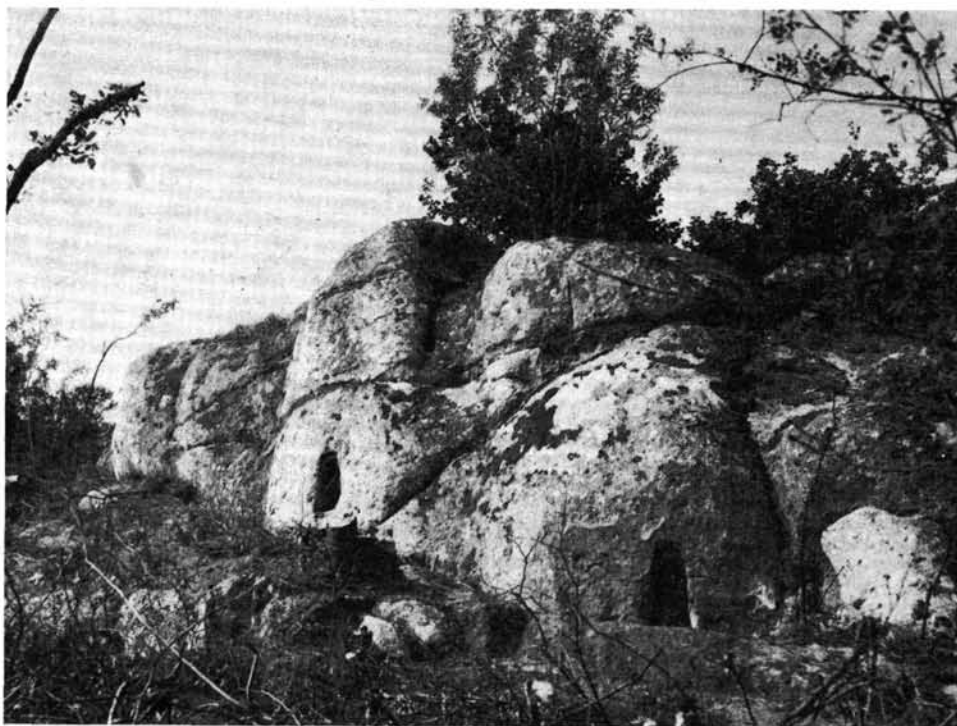
II. sziklavonulat: Az I. sziklától felfelé kb. 50 m-re kezdődik a Vénhegy DNy-i oldalában húzódó hatalmas sziklavonulat. A DNy felől kettős kúp alakú II. vonulat riolittufa tömbjén összesen 20 db fülke van (13. és 22. kép). A 17. fülkének két kerete volt. 1974 áprilisában végzett terepbejárásomon a 17. és 19. fülkék belsejében, az alap kivételével, mindenütt vastag viaszlerakódást találtam. Mindkét fülke nyílása ÉNy-ra néz. Korábban többször jártam a helyszínen (1964, 1968, 1971, 1972), de a fülkék belsejében nem volt ilyen lerakódás.

110. Saád A., 1963. 82. Kaptár-völgy: 7 kaptárkő, 90 fülke. Vénhegy lejtője: 1 kaptárkő, 5 fülke.; 1964. 71. Kaptár-völgy: ua., Vénhegy lejtője: 2 kaptárkő, 5 fülke.; 1965. 371. Vásárostető-hegy D-i lejtője: ua. mint a Kaptár-völgy, Vénhegy lejtője: ua. A fényképekből ítélve Saád A. bejárta a II—VIII. sziklavonulat területét.

A friss viasznyomokból arra következtethetünk, hogy a fülkékben 1972—74 között méhek laktak. Ez közvetlen bizonyíték arra, hogy a méhcsalád betelepítésére alkalmas az eddig kedvezőtlen tájolásúnak vett ÉNy-i fülke is.

A II. sziklavonulat ismeretéről tanúskodnak Saád A.,¹¹¹ Patay P.,¹¹² Korek J.,¹¹³ és Martus F.¹¹⁴ fényképfelvételei.

III. sziklavonulat: A II. vonulat K-i végétől a befaragott szőlőkunyhóig, a bányászat a sziklafelület alsó részét is megbontotta. A sziklahelyiségtől kezdődik az egykor legmagasabban kiemelkedő kúpos tömb, melyet III. sziklavonulatként jelöltünk. A kőbányászat a kúp felső részét teljesen elpusztította, így csak az alacsonyabban fekvő fülkék maradtak meg. A kunyhótól számozva összesen 8 db fülkét találunk (14. kép). A kúp felső részének rekonstruálása csak régi fényképek alapján lehetséges. Valószínű, hogy az alsó rész törmelékekkel betemetődött felületében is akad még fülke, de ennek tisztázására feltárást kellene végezni.

25. kép. Cserépváralja-Setét-völgy: 1—3. fülkék

111. MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 2. t. 1. kép.

112. MNMA. 171. CS. III. 1959. Patay P. I. sziklának jelölte és 6 db fülkét említett. 10. t. 3., 11. t. 3., 12. t. 1—2. és 14. t. 3. kép.

113. MNMA. II. 1961/51. 4. t. 3., 5. t. 1—2., 7. t. 2. és 8. t. 2. kép.

114. Martus F., 1957/2. 4. A képen a 10. és 14—16. fülkék láthatók igen éles szögéből fényképezve.

26. kép. Cserépváralja-Koldustaszító: 1—6. fülkék

A III. sziklavonulatról *Patay P.*,¹¹⁵ *Korek J.*¹¹⁶ és *Saad A.*¹¹⁷ készített fényképfelvételeket. *Saad A.* egy nagyméretű, ún. óriás fülke adatait ismertette tanulmányában, de ilyen méretű fülkét nem találtunk Szomolyán. A helyszíni megfigyelések alapján kiderült, hogy az egymás mellett levő, de kirepedt oldal-falú 4. és 5. fülkét *Saad A.* egy fülkének mérte.

IV. sziklavonulat: Az egykor legmagasabb kúpból, a III. vonulatból előreugró hatalmas riolittufa tömb képezi a IV. sziklavonulatot, melyen összesen 48 db fülke van (15—16. kép). A tömböt egy K—Ny-i irányú hasadék szeli át, melyet a helyi lakosok Kutyaszorítónak is neveznek. A 11. fülkének csak a hátlapja maradt meg, de magasságmérete alapján a legnagyobb magyarországi kaptárfülke volt. A 27. fülke kettős keretű lehetett (22. kép). A IV. vonulat legmagasabb részénél, a 33—34. fülkék környezetében levő három kúpforma csú-

115. MNMA. 171. CS. III. 1959. *Patay P.* 2. sziklának jelölte és 7 db fülkét említett. 11. t. 3., 14. t. 2. és 15. t. 3. kép.

116. MNMA. II. 1961/51. 6. t. 3. és 7. t. 1. kép.

117. *Saad A.*, 1958. 562. A fénykép a III. vonulat kibányászott tetejét ábrázolja.; 1965. 375. Az „óriás” fülke említése.

27. kép. Cserépváralja-Köveslápa: I. szikla 1—4. fülkék

csába 1—1 kerek lyuk van befaragva (15. kép). Ezzel szemben, a 38. fülke hátlapján egy kereszt alakú bevésés látható „O. J.” monogrammal jelölve. Mindkettő új keletű faragásnak vehető. A 24. fülke melletti „A” jelölésű nyomot már nem lehetett egyértelműen kaptárfülkének venni.

Kubinyi Ferenc már 1865-ben felhívta a figyelmet a szomolyai Kaptár-völgy fülkéire, s a 38. fülke hátlapján levő kereszt alakú bevésést is megemlíti. *Bartalos Gy.* is ismerte a helyszínt és két fényképet közölt a IV. sziklavonulat fülkéiről.¹¹⁸ *Kolacskovszky L.* cikkében,¹¹⁹ *Patay P.* jelentésében¹²⁰ és a Borsod című albumban¹²¹ is láthatók fényképfelvételek a vonulatról. *Sáád A.* a III. és

118. *Kubinyi F.* 1865. III. 10. sz. 452. Hivatkozik Perger kanonokra, aki száznál is több fülkét számolt meg.; *Bartalos Gy.*, 1891. 138—139.

119. *Kolacskovszky L.*, 1934. 219.

120. MNMA. 171. CS. III. 1959. *Patay P.* 2. sziklának jelölte és a Kutyaszorítótól É-ra 12 db, D-re pedig 25 db fülkét számolt. Tehát a III—IV. vonulatot egy kaptárkőnek (2. szikla néven) vette. 10. t. 4., 11. t. 1—2., 12. t. 3. és 14. t. 2., 4. képek.

121. Borsod, 1962. 222. kép.

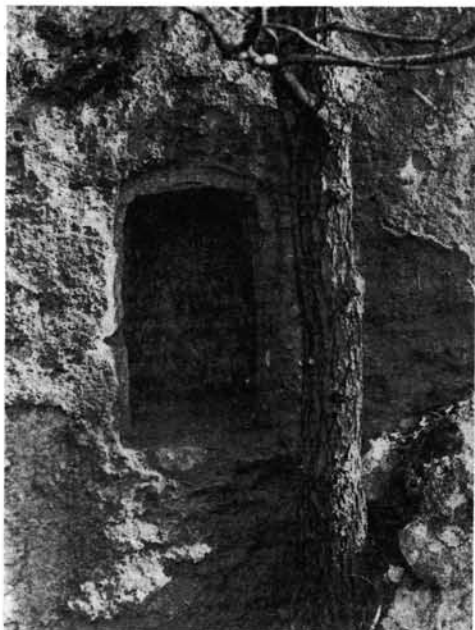
28. kép. Bogács-Hintóvölgy: A kúp DNy-i oldala a 4. fülkével

IV. vonulatot egy kaptárkőnek tekintette, de a közölt fülkeszámai nem pontosak.¹²²

V. sziklavonulat: A IV. vonulat hatalmas tömbjétől Ny felé, kb. 20 m-re kezdődik az V. sziklavonulat, melyen 19 db fülke van (17., 19., 22—23. és 29. kép). A sziklatömböt két keskenyebb és egy üreget alkotó hasadék tagolja. A II. számú hasadéknak jelölt üregnél végzett feltárást *Saad A.* és kutatótársa 1961-ben. Az üreg kitöltését fenéig, előterét pedig 40—70 cm-es mélységig ásták fel. Összesen 36 db kerámia töredéket találtak, melyek korát *Kórek J.* a XIV—XV. századra datálta. *Saad A.* a vonulatot 4. számú kaptárkőnek jelölte.¹²³

122. *Saad A.*, 1958. 561. A képalírás téves, mert a kupa (azonos a IV. vonulattal) ma is látható. Az 1938-ban számolt 38 db fülke a III—IV. vonulatra nézve kevés.; 1963. 84. Itt már 40 db fülke van említve. Uo. 90. 4. ábra, 91. 6. ábra: a IV/26. fülkét ábrázolja, de a képalírás téves, mert nem a legnagyobb fülke.; 1964. 71. Ua. a felvétel, mint a 91. 4. ábra.; 1965. 378. I. t. 1—2. kép. A 2. képen jól látható a III. és IV. vonulat bányászat utáni széttagoltsága. Uo. 386. II. t. 2. kép: IV/26. fülke.

123. *Saad A.*, 1963. 86., 91. 7. ábra: V/12. és 14. fülkék.; 1964. 73. A jobboldali képen az V/18. fülke látható.; 1965. 394.; 1966. 421. 5. ábra: V/12. és 14. fülkék.; 1972. 107. 4. kép: V/18. fülke., 109., 120. I. t. és 121. II. t. a kerámialeletek láthatók.

29. kép. Szomolya-Vénhegy: V. sziklavonulat
6. fülke

30. kép. Szomolya-Vénhegy: VII. sziklavonulat
9—10. fülke

31. kép. Szomolya-Vénhegy: VII. sziklavonulat
12. fülke

32. kép. Szomolya-Ispánberki tető: I. szikla 1—4. fülkék

VI. sziklavonulat: A III. vonulat felső részén két fejtésben bányászták a követ. A második fejtés végénél egy kis szakaszon épen megmaradt a hatalmas kúp csúcsának ÉNy-i széle. Az itt kiemelkedő kúpos sziklacsúcs oldalában 1 db fülke van (19. kép). Mivel az 1. fülke távolabb esik a III. vonulat fülkéitől és közöttük nehezen járható bányaterek vannak, ezért a VI. sziklavonulat jelölést (a fülkétől pár méterre kezdődik az V. vonulat) indokoltnak tartottuk. *Saad A.* ismerhette a helyszínt, de a fülkéről nem tett említést.

VII. sziklavonulat: Az V. vonulattól ÉNy felé kb. 30 m-re emelkedő VII. vonulat hatalmas tömbjén összesen 16 db fülke van (18. és 30.—31. kép). A vonulat középtáján egy keskenyebb hasadék húzódik. A 2. és 4. fülke keretének felső széle felett félköríves bevágás látható, mely a csapadék elvezetésére szolgált (23. kép).¹²⁴ A 6. fülkétől balra levő „A” jelölésű faragásnyomot már nem lehetett egyértelműen kaptárfülkének venni.

Saad A. több felvételt közölt a fülkékről, de a vonulat jelölését nem tüntette fel. Itt hívta fel a figyelmet azokra a keretes fülkékre, ahol a keretek hosszanti oldalát egy vagy több bevágás szeli át. A bevágások a fedőlap rátétele

124. Az ardinói (Bulgária) fülkéknél látható ilyen bevágás. A külföldi irodalomból nem lehet megállapítani a mi kaptárfülkéinkkel való azonosságot. A kérdést a helyszínen végzett terepbejárással lehetne eldönteni.

33. kép. Szomolya-Ispánberki tető: III. szikla 1. fülke

után is nyílást biztosítottak a fülke belsejének irányában. Valószínű, hogy a méhek kirepülőnyílásának tekintett bevágások nemcsak a keretek mentén voltak. A legtöbb fülkénél ugyanis nincs a kereten bevágás, amiből arra következtethetünk, hogy a kirepülőnyílás a fedőlapon volt kiképezve.¹²⁵ *Patay P.*¹²⁶ és *Korek J.*¹²⁷ adattári jelentésében, valamint *Martus F.*¹²⁸ cikkében is láthatók felvételek a vonulatról.

VIII. sziklavonulat: A VII. vonulattól Ny felé, a Kaptár-völgy végével egyvonalban fekszik a VIII. sziklavonulat kúpos tömbje, melyen 3 db fülke van (20. kép).

Saad A.,¹²⁹ *Patay P.*¹³⁰ és *Korek J.*¹³¹ adattári jelentésében néhány felvétel látható a szikláról.

125. *Saad A.*, 1963. 90. 5. ábra: VII/6. fülke.; MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 3. t. 2. kép.; 1964. 73. Bal oldali kép: VII/6. fülke.; 1965. 387. III. t. 2. kép: VII/1—5. fülkék.; 1972. 106. 2. kép: VII/1—4. fülkék., 107. 3. kép: VII/6. fülke.

126. MNMA. 171. CS. III. 1959. *Patay P.* 3. sziklának jelölte 12. t. 4. és 13. t. 1—2. kép.

127. MNMA. II. 1961/51. 4. t. 2., 5. t. 3. és 6. t. 3. kép.

128. *Martus F.*, 1957/2. 4. A képen a VII/7—11. fülkék láthatók.

129. MNMA. 513. SZ. IX. 1959. 2. t. 2. kép.

130. MNMA. 171. CS. III. 1959. *Patay P.* 4. sziklának jelölte. 13. t. 4. és 14. t. 1. kép.

131. MNMA. II. 1961/51. 6. t. 1. kép.

b) *Ispánberki-tető, I. szikla*: A Kaptár-völgy bejáratával szemben (az itt levő volt gémeskutat a helyiek Csorda-kútnak nevezik, melytől keskeny ér csordogál Novaj község irányába) az Ispánberki-tető Ny-i aljában egy nagyobb riolittufa szikla emelkedik, melynek D-i oldalában 4 db fülke van (1., 12. 26. és 32. kép).

II. szikla: Az I. szikla felett kb. 20 m-re, alacsonyabb riolittufa pad képezi a II. sziklát, melynek oldalában egy kisebb, mesterségesen kialakított beszögelés van. Ennek hátsó falában 1 db fülke látható, erősen lepusztult állapotban (12. kép). Mellette egy teljesen lekopott, alakatlan mélyedés van, melyet már nem lehetett kaptárfülkének venni.

III. szikla: Az I. sziklától DK felé (Novaj irányában) kb. 250 m-re, közvetlenül a hegytető peremén emelkedik a III. szikla, melyen 2 db fülke van (12. kép). Környezetében egy felhagyott művelésű kőfejtő kb. 30×8 m-es mélyedése húzódik. Valószínű, hogy a hegytetőn levő régi kőbányák területén több kaptárkő is lehetett egykor, de ezek nyomtalanul elpusztultak. A III. szikla tetején látható kisebb befaragások és lyukak is a kőbányászattal magyarázhatók. A puha riolittufa kőzet helyett itt már keményebb andezittufa képezi a szikla anyagát (33. kép).

A lelőhely nem volt megemlítve a kaptárkő-irodalomban. *Saad A.* topográfiai táblázatában szereplő Vénhegy lejtője elnevezésű lelőhely (2 kaptárkő, 5 fülke) nem azonos az Ispánberki-tetővel. Az I—III. szikla felmérése 1974-ben történt.

c) *Gyür-hegy Ny-i oldala*. A falu K-i részén emelkedő Gyür-hegy Ny-i oldalában, a tetőre vezető ösvény mellett egy nagyobb sziklatömb emelkedik, melyen 4 db fülke van. Környezetében több, elhagyott kőfejtő húzódik, melyek hasonló keménységű kőanyagot szolgáltatott egykor, mint az Ispánberki-tetőn. A szikla tetejét is megrongálta a kőbányászat, oldalába pedig kapaszkodókat vágta (1. és 20. kép). A lelőhely felmérése 1974-ben történt. A kaptárkőnek nem volt irodalmi említése.

Lator-út (Sály)—Léleklyuk-barlang

Sály községtől É felé kb. 3 km-re fekszik a Lator-út nevű település. A fellelke emelkedő Lator-hegy (tetején őskori településnyom és középkori várrom látható) É-i végével szemben, a Kecet-hegy D-i lejtőjén (a Vízfötető aljában eredő Sályi forrásokkal szemben) egy riolittufába vájt helyiség van, melyet a helyi lakosok Léleklyuk-barlangnak neveznek, de készítési idejét nem ismerik. A sziklahelyiség belseje négy részre tagolódik. A III. jelzésű folyosó elejénél egy széles kürtő nyílik, mely majdnem függőlegesen faragva a dombtetőre vezet. A kürtő falában rovásfelirat látható (1—2. kép). *Bár a barlang környezetében nincs kaptárkő, de a kürtő hasonló analógiáit mégis a kaptárkövekkel összefüggő és azonos korú sziklahelyiségeknél találtuk meg.* Ehhez hasonló a pomázi Holdvilágárokban a Nagysziklába vágott barlang kürtője (Pest megye), melynek aljában szintén találunk rovásfeliratot. A bulgáriai Roják község (Provadiai-plató) határában a kaptárfülkék azonos párhuzamai közvetlen kapcsolatban vannak a környezetükben befaragott XII—XIV. századi barátlakásokkal. Ezek közül

a 3. számú sziklahelyiség szintén kürtős.¹³² A Léleklyuk-barlangra és a kürtőben levő rovasokra *Bartalos Gy.* hívta fel először a figyelmet.¹³³ Adatát később *Kolacskovszky L.*¹³⁴ és *Martus F.*¹³⁵ is átvette. *Saad A.* a helyszínen rögzítette a rovasjeleket. A felmérést 1964-ben készítettük.

A fülkék mérettáblázata

A táblázat a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében felmért 36 kaptárkö 278 db fülkéjének a méretadatait tartalmazza. Az itt szereplő rövidítések értelmezését a jegyzetekben közlöm.¹³⁶

132. *Mihály P.*, 1975. 36. 18. kép., 47.

133. *Bartalos Gy.*, 1891. 140—141. A barlangban levő fülkék tárolásra szolgáltak, tehát nem kaptár-fülkék.

134. *Kolacskovszky L.*, 1934. 221—222.

135. *Martus F.*, 1957/2. 4.

136. F. sz.: fülke száma; Nysz. a.: nyílászélesség alul; Hsz. a.: hátlapszélesség alul; Nysz. f.: nyílászélesség felül; Hsz. f.: hátlapszélesség felül; Nym. k.: nyílsmagasság közepén; Hm. k.: hátlapmagasság közepén; A. m. k.: alap mélysége közepén; B. m. k.: boltozat mélysége közepén; Ny. t.: nyílás tájolása; K.: keret; F. é.: fedőlap ékelések; B. é.: belső ékelések. Az „i” rövidítés az ívesen záródó oldalak méretére vonatkozik. A ritkán előforduló „j” és „b” jelölés jobb, illetve bal oldali méretet jelent.

A fülkék mérettáblázata

(A méretek cm-ben értendők, a *dőlt* szedés eredeti, nem lekopott méretet jelent)

Lelőhely	F. sz.	Nysz. a.	Hsz. a.	Nysz. f.	Hsz. f.	Nym. k.	Hm. k.	A. m. k.	B. m. k.	Ny. t.	K.	F. é.	B. é.
1. Abaujszántó-Hömpörgővölgy	1.	—	31	—	29	—	72	13	—	K	—	—	—
	2.	35	30	24	18	56	48	23	21	KÉK	+	+	—
	3.	—	19	—	19	—	45	—	—	KÉK	—	—	—
	4.	31	29	20	22	63	57	15	12	K	—	—	—
	5.	35	38	34	33	60	52	10	20	É	+	+	+
2. Kács-Kecskekő	1.	36	36	21	28	47	40	25	13	DNy	—	+	+
	2.	29	30	—	25	—	39	23	—	NyDNy	—	—	—
	3.	—	30	—	21	—	40	—	—	Ny	—	—	—
3. Tibolddaróc-Ablakoskővölgy	1.	32	33	—	25	—	43	14	—	DNy	—	—	—
	2.	38	38	29	i. 34	56	56	8	10	DK	—	—	—
	3.	—	36	—	i. 26	—	53	—	—	DK	—	—	—
	4.	33	34	25	26	52	50	19	10	DDK	—	—	—
	5.	29	34	20	23	43	40	16	12	DNy	+	+	—
	6.	—	36	—	36	—	57	11	5	DDNy	—	—	—
4. Cserépváralja a) Setét-völgy	1.	36	43	20	21	59	57	36	18	DDK	+	+	+
	2.	35	40	22	29	65	59	28	32	K	+	+	+
	3.	—	32	—	23	—	50	—	—	KDK	—	—	—
	4.	30	40	28	33	74	70	16	10	ÉNy	+	+	—
	5.	26	42	28	30	68	66	27	10	É	—	—	—
b) Koldustasztó	1.	22	20	21	17	60	50	17	22	DK	—	—	+
	2.	—	—	—	—	—	50?	—	—	K	—	—	—
	3.	26	20	16	15	50	42	23	25	DK	+	+	+
	4.	33	27	24	20	60	62	26	20	DDK	+	+	+
	5.	24	24	19	20	60	50	22	18	DK	+	+	+
	6.	20	17	18	19	62	65	29	20	DDK	+	+	+
	7.	40	42	38	40	55	50	36	24	DK	—	—	—
c) Kövesláp alsó-szikla	1.	33	28	22	i. 28	63	62	35	28	DDK	+	+	+
	2.	32	27	22	20	58	46	30	28	DDK	+	+	+
	3.	30	38	22	30	66	72	28	20	DDK	+	+	+
	4.	30	30	28	30	52	48	22	17	D	—	—	—
felső-szikla	1.	34	43	25	32	50	50	20	18	DDK	—	—	—
	2.	—	—	—	20?	—	60?	—	—	D	—	—	+
	3.	—	—	—	—	—	55	15	9	D	—	+	—
	4.	28	34	25	25	55	55	6	7	Ny	—	—	—
	5.	—	30	—	21	—	62	6	—	Ny	—	—	—
d) Nagybászkék ÉK-i oldala	6.	32	30	22	58	58	55	30	24	Ny	—	—	—
	7.	—	27	—	—	—	—	—	—	DNy	—	—	—
	1.	32	38	25	25	71	65	37	32	KDK	—	—	+
	2.	36	41	26	36	65	56	31	30	DK	+	—	—
	3.	—	—	—	20	—	30?	—	—	DK	—	—	—
	4.	31	33	26	29	70	62	20	10	DDK	—	+	+
	5.	24	27	22	24	60	52	30	22	DDNy	+	+	+
	6.	30	37	21	29	60	52	39	28	DNy	+	+	—
	7.	38	41	22	26	80	66	45	35	DDNy	+	+	—
	8.	18	21	16	18	46	43	13	12	ÉÉNy	—	—	+
	9.	25	16	19	17	64	52	32	32	ÉÉNy	+	—	—
	10.	—	29	—	18	—	63	—	—	ÉÉNy	—	—	—
	11.	18	20	11	16	42	43	18	18	ÉÉNy	—	—	—
12.	i. 13	18	i. 13	17	44	43	14	14	ÉÉNy	+	—	+	
e) Szőlőtető	1.	30	33	i. 22	26	60	53	16	20	KÉK	+	+	—
	1.	34	32	24	22	48	44	16	10	NyDNy	—	—	—
f) Nyúlvölgyoldal	1.	i. 29	34	20	26	78	74	26	24	KÉK	—	—	+
	2.	33	35	20	23	66	61	30	24	DDK	—	—	—
	3.	29	27	20	22	70	66	32	23	DDK	+	+	—
g) Furgálvölgy I. kúp	4.	34	34	20	20	71	64	33	24	DDK	—	—	—
	5.	21	22	16	19	58	55	21	20	DDK	+	+	—
	6.	35	40	i. 23	27	72	68	30	22	DK	—	+	—
	7.	—	40	—	26	—	55	15	5	DK	—	—	—
	8.	37	40	—	i. 20	—	75	26	6	DDK	—	—	—
	1.	i. 38	52	i. 30	36	84	65	26	18	DNy	—	—	+
	2.	31	22	25	20	67	63	24	18	NyDNy	—	—	—
	3.	35	30	18	16	67	55	25	33	DDK	+	—	—
II. kúp	4.	28	32	25	23	71	68	23	13	DDNy	—	—	+
	5.	—	28	—	23	—	55	6	—	DDK	—	—	—
	6.	42	37	—	25	—	70	10	—	DDK	—	—	—
	7.	30	32	22	23	67	63	21	20	ÉÉK	—	—	+
	1.	21	19	18	19	42	36	16	12	DDK	—	+	+
	III. szikla	1.	21	19	18	19	42	36	16	12	DDK	—	+

táblázat folytatása

Lelőhely	F. sz.	Nysz. a.	Hsz. a.	Nysz. f.	Hsz. f.	Nym. k.	Hm. k.	A. m. k.	B. m. k.	Ny. t.	K.	F. é.	B. é.	
IV. kúp	2.	26	22	20	22	42	37	18	12	DDK	-	-	+	
	1.	35	23	—	16	—	68	—	—	NyDNy	-	-	-	
	2.	30	33	37	37	55	48	27	20	D	+	+	-	
	3.	28	32	20	30	67	66	30	20	D	-	-	+	
V. kúp	4.	26	24	18	15	63	60	20	12	DDNy	+	-	+	
	5.	37	45	i. 30	35	82	77	21	24	DDK	-	-	+	
	1.	33	45	27	33	80	78	36	24	DDK	+	-	+	
	2.	33	33	21	27	62	62	20	14	DDK	-	-	-	
	3.	30	27	25	26	75	56	38	24	DDK	+	+	-	
	4.	28	25	22	20	63	60	17	10	DDK	-	-	-	
	5.	24	38	i. 35	37	80	68	30	29	DDK	+	-	-	
	6.	40	46	30	38	74	73	30	27	DDK	+	-	+	
	7.	36	40	30	36	60	52	20	18	DDK	+	+	+	
	8.	35	35	23	20	69	60	22	12	Ny	-	-	-	
h) Csordásvölgy I. kúp	9.	26	22	23	23	67	60	20	25	NyÉNy	+	-	+	
	10.	22	17	20	20	60	50	17	23	ÉNy	-	+	-	
	1.	27	31	20	22	64	58	35	15	NyDNy	-	-	-	
	2.	33	31	—	26	—	58	15	7	DNy	-	-	-	
	3.	32	45	24	25	63	58	32	24	DDK	+	+	-	
	4.	—	38	—	24	—	65	17	9	DDK	-	-	-	
	5.	31	33	28	24	75	70	36	5	DDNy	-	+	-	
	6.	32	32	27	30	65	57	35	23	DDNy	-	+	-	
	7.	40	46	i. 25	28	62	60	27	20	DDNy	-	-	-	
	8.	38	48	i. 34	34	66	64	34	15	DDK	-	-	-	
	9.	33	36	21	21	72	57	45	30	DDK	+	+	+	
	10.	30	34	25	32	62	55	27	25	DDK	+	-	-	
	11.	—	30	—	—	—	55	3	—	DDNy	-	-	-	
	12.	35	42	22	28	65	52	33	25	DDK	+	-	-	
	13.	—	20	—	17	—	52	—	4	DDK	-	-	-	
	I/A kúp	14.	30	34	20	25	68	53	33	28	DK	-	-	+
15.		32	39	i. 28	i. 28	65	62	j. 34	j. 18	DDK	-	-	-	
16.		24	26	18	16	55	48	10	12	É	+	+	-	
1.		37	38	30	32	66	53	27	10	DDK	-	-	-	
2.		35	47	—	29	—	63	50	—	DDK	-	-	-	
3.		30	48	—	34	—	67	55?	—	D	-	-	-	
II. kúp		1.	38	40	30	30	72	58	20	35	NyDNy	-	-	-
		2.	30	35	20	20	65	60	28	30	NyDNy	-	-	-
	3.	29	33	23	29	57	45	25	30	K	-	-	-	
	4.	—	38	28	24	b. 62	64	b. 38	28	DK	-	-	-	
	5.	—	31	—	22	—	52	—	—	É	-	-	-	
	6.	—	31	—	21	—	46	—	—	ÉÉNy	-	-	-	
III. kúp	1.	—	24	—	23	—	38	—	—	DNy	-	-	-	
	2.	—	25?	—	23?	—	40?	—	—	D	-	-	-	
IV. szikla	1.	37	34	—	—	—	40?	—	—	ÉNy	-	-	-	
	2.	38	32	—	—	—	40?	20	—	ÉNy	-	-	-	
	3.	—	26	—	—	—	38?	—	—	É	-	-	-	
	4.	36	37	—	—	—	50?	23	—	ÉÉNy	-	-	-	
i) Mangóoldal Nagy kúp DNy-i oldal	1.	55	45	—	i. —	—	55	10	—	DNy	-	-	+	
	2.	60	50	—	i. 35	—	60	20	—	DDNy	-	-	-	
	3.	45	43	—	i. 18	—	63	15	—	DNy	-	-	-	
	4.	56	i. 62	—	i. —	—	63	40	—	D	-	-	-	
	5.	35	32	28	25	55	50	25	15	DNy	-	-	-	
	6.	35	32	20	18	60	56	20	14	D	-	-	-	
	7.	30	28	20	22	70	55	30	15	D	-	-	-	
D-i oldal	1.	30	30	—	22	—	48	25	—	D	-	-	-	
	2.	40	39	—	i. 24	—	68	25	—	D	-	-	-	
	3.	40	i. 42	28	37	80	78	30	8	D	-	-	-	
	4.	38	40	—	i. 20	—	57	30	—	D	-	-	-	
	5.	45	42	32	30	65	65	35	10	D	-	-	+	
	6.	30	i. 34	—	i. 15	—	66	25	—	DDK	-	-	-	
	7.	40	35	—	—	—	40?	27	—	DDK	-	-	-	
	8.	37	i. 38	—	—	—	60?	30	—	DDK	-	-	+	
	9.	56	50	—	45	—	60	23	—	D	-	-	-	
	10.	32	30	20	22	65	57	20	28	D	-	-	-	
	11.	i. 50	44	—	40	—	60	10	8	DDK	-	-	-	
	12.	38	40	30	30	62	60	28	20	DDK	-	-	-	
	13.	50	45	—	19	—	53	10	—	DDK	-	+	+	
	14.	35	32	23	20	70	50	20	28	DDK	-	-	-	
	15.	40	32	—	32	—	60	35	—	DDNy	-	-	-	
	16.	39	42	—	—	—	60	40	—	D	-	-	-	
	17.	35	40	28?	35	70	66	35	j. 12	K	-	-	+	

táblázat folytatása

Lelőhely	F. sz.	Nysz. a.	Hsz. a.	Nysz. f.	Hsz. f.	Nym. k.	Hm. k.	A. m. k.	B. m. k.	Ny. t.	K.	F. é.	B. é.	
Kiskúp	18.	30	37	18	16	65	60	33	15	DDNy	—	—	—	
	1.	25	25	20	18	52	48	28	21	DNy	—	—	—	
	2.	35	37	29	32	57	60	35	22	D	—	—	—	
	3.	33	33	i. 34	36	65	56	20	18	NyDNy	—	—	—	
	4.	30	30	—	27	—	68	30	—	DNy	—	—	—	
5. Cserépfalu- Ördögtorony	5.	36	37	21	18	60	56	20	10	K	—	—	—	
	1.	25	18	20	i. 13	65	56	16	22	K	+	—	—	
	2.	20	20	i. 20	20	65	56	13	10	É	—	—	—	
6. Bogács- Hintóvölgy	3.	20	20	—	22	—	40	8	—	ÉNy	—	—	—	
	1.	37	35	—	27	—	57	35	—	DK	—	—	—	
	2.	36	30	—	25	—	54	24	—	D	—	—	—	
	3.	—	—	—	—	—	—	—	—	DNy	—	—	—	
	4.	27	28	32	32	50	48	20	16	DNy	—	—	—	
7. Szomolya a) Vénhegy DNy-i oldala. I. szikla II. sziklavonulat	5.	—	—	—	—	—	—	—	—	DNy	—	—	—	
	1.	35	36	30	30	57	45	23	21	DDNy	+	+	+	
	1.	—	—	—	—	—	—	—	—	D	—	—	—	
	2.	—	—	—	35	—	50?	—	5	D	—	—	—	
	3.	30	28	26	25	53	43	20	18	DNy	—	—	—	
	4.	—	—	—	—	—	—	—	—	NyÉNy	—	—	—	
	5.	—	34	—	22	—	60	j. 15	—	ÉNy	—	—	—	
	6.	27	30	27	29	53	42	26	20	D	+	—	—	
	7.	—	46	—	30	—	63	30	5	DNy	—	+	—	
	8.	26	26	20	22	52	48	27	23	Ny	+	+	—	
	9.	—	26	—	22	—	68	—	—	ÉNy	—	—	—	
	10.	30	33	23	28	74	58	27	32	Ny	+	+	—	
	11.	—	20	—	16	—	70	13	—	ÉÉNy	—	—	—	
	12.	—	—	—	—	—	—	—	—	Ny	—	—	—	
	13.	—	38	—	34	—	60	—	—	Ny	—	—	—	
	14.	37	31	28	29	59	51	20	20	ÉNy	—	—	—	
	15.	24	18	28	25	60	52	27	18	ÉÉNy	—	—	—	
	16.	31	30	24	22	55	55	28	26	ÉNy	+	+	—	
	17.	34	31	34	32	60	44	24	30	ÉÉNy	++	+	+	
	18.	—	23	—	21	—	50?	—	—	ÉÉNy	—	—	—	
	19.	27	26	27	30	56	47	19	25	ÉNy	+	+	—	
	20.	—	i. 40	—	—	—	—	20	—	ÉNy	—	—	—	
	III. sziklavonulat	1.	30	30	18	23	58	50	23	23	D	—	—	—
		2.	33	33	29	30	62	53	37	25	DK	+	+	—
		3.	36	28	19	16	54	50	14	20	DDK	—	—	—
		4.	—	30	23	17	—	76	—	15	DDK	+	+	—
5.		—	—	—	—	—	—	—	—	DDK	—	—	—	
6.		30	30	25	27	58	56	13	15	DDK	—	—	—	
7.		i. 50	i. 47	—	i. 31	—	56	17	—	D	—	—	—	
IV. sziklavonulat	8.	30	32	21	22	50	44	25	25	ÉNy	+	—	—	
	1.	24	20	—	i. 24	—	50	17	—	ÉK	—	—	—	
	2.	—	45	—	i. 32	—	60	—	—	DK	—	+	+	
	3.	28	30	27	30	60	50	25	30	ÉK	+	—	+	
	4.	30	35	24	29	60	50	27	20	ÉK	—	—	—	
	5.	24	26	24	25	60	60	19	12	ÉK	—	—	+	
	6.	36	38	i. 26	26	66	57	21	23	DK	—	—	—	
	7.	33	31	i. 25	32	80	76	11	9	DK	—	—	—	
	8.	38	25	i. 28	24	64	58	35	30	DDK	—	+	—	
	9.	—	31	—	20	—	43	—	—	D	—	—	—	
	10.	32	32	23	25	67	60	26	28	DK	—	+	—	
	11.	—	30?	—	26	—	112	—	—	DK	—	—	—	
	12.	28	32	25	28	60	52	26	25	DDK	—	—	—	
	13.	i. 44	50	46	40	90	74	34	25	DDK	—	—	—	
	14.	i. 40	38	35	35	55	50	18	25	DK	+	—	—	
	15.	29	30	25	28	65	58	28	27	DK	+	—	—	
	16.	32	30	30	28	55	50	18	15	DK	—	—	—	
	17.	30	36	26	28	55	40	24	34	DDK	+	+	—	
	18.	i. 32	35	30	28	60	52	28	30	DDK	+	+	+	
	19.	28	26	23	25	57	50	23	20	D	+	+	—	
	20.	28	31	20	23	60	45	24	19	D	+	+	—	
	21.	33	35	18	18	92	86	30	21	D	+	+	+	
	22.	30	33	21	29	63	54	25	25	D	+	+	—	
	23.	50	42	23	24	73	62	25	26	Ny	+	+	—	
	24.	—	—	—	—	—	—	—	—	Ny	—	—	—	
	25.	—	49	—	35	—	60	—	—	NyDNy	—	—	—	
26.	31	40	24	32	69	60	29	33	DDNy	+	+	—		

táblázat folytatása

Lelőhely	F. sz.	Nysz. a.	Hsz. a.	Nysz. f.	Hsz. f.	Nym. k.	Hm. k.	A. m. k.	B. m. k.	Ny. t.	K.	F. é.	B. é.	
IV. sziklavonulat	27.	36	48	20	22	80	71	22	26	DK	++	+	-	
	28.	30	37	24	24	66	58	24	28	DK	+	+	-	
	29.	—	37	—	37	—	42	16	—	Ny	-	-	-	
	30.	27	26	19	22	70	60	25	25	NyDNy	+	+	+	
	31.	26	30	24	26	55	55	21	22	DNy	+	+	+	
	32.	33	33	24	30	62	46	26	35	ÉNy	+	+	-	
	33.	41	45	38	38	70	58	33	20	ÉNy	+	+	-	
	34.	22	21	—	—	—	—	j. 50	28	—	Ny	-	-	-
	35.	—	30	—	i. 22	—	—	45	—	—	DDK	-	-	-
	36.	37	40	37	37	58	58	17	6	D	-	-	-	
	37.	37	37	29	28	60	58	18	20	D	+	+	-	
	38.	35	40	i. 25	30	82	72	27	30	D	+	+	+	
	39.	28	28	28	28	60	42	24	32	D	+	+	-	
	40.	34	40	i. 29	34	60	46	22	32	D	-	-	-	
	41.	—	60?	—	—	—	—	55?	—	—	D	-	-	-
	42.	31	38	28	31	62	60	23	10	DDK	-	-	-	
	43.	33	33	30	30	60	49	16	12	DDK	-	+	-	
	44.	33	36	25	30	65	60	26	20	DNy	-	-	-	
	45.	—	25	—	i. 27	—	53	—	—	DNy	-	-	-	
	46.	29	30	26	29	46	42	12	10	DNy	-	-	-	
	47.	—	35	—	28	—	40	—	—	Ny	-	-	-	
	48.	—	22	—	i. 22	—	45	—	—	Ny	-	-	-	
	V. sziklavonulat	1.	—	26	—	23	—	56	—	—	KDK	-	-	-
		2.	31	27	i. 22	20	70	70	21	24	Ny	+	+	-
		3.	21	28	29	26	62	50	20	21	Ny	+	+	-
		4.	—	40	i. 26	i. 25	—	60	—	25	Ny	-	-	-
		5.	—	—	—	—	—	—	—	—	Ny	-	-	-
6.		32	33	27	23	60	50	26	26	DDNy	+	+	-	
7.		31	34	29	29	60	51	20	16	Ny	+	+	-	
8.		24	24	23	22	63	52	20	24	DK	+	+	-	
9.		29	35	26	31	60	54	22	21	DK	+	+	-	
10.		27	31	27	31	65	58	19	22	DK	+	+	-	
11.		—	50	—	i. 31	—	51	—	—	E	-	-	-	
12.		25	34	20	25	58	46	24	22	D	+	+	+	
13.		24	24	14	21	50	46	17	17	Ny	+	+	-	
14.		22	30	i. 23	27	68	53	26	18	D	+	+	-	
15.		—	19	—	21	—	50	—	—	D	+	+	-	
16.	21	23	17	21	40	32	9	5	Ny	-	-	-		
17.	i. 25	26	i. 16	17	78	60	32	23	Ny	++	-	-		
18.	30	28	19	22	63	46	24	28	Ny	++	+	-		
19.	—	27	—	25	—	55	—	—	Ny	-	-	-		
VI. sziklavonulat	1.	28	26	22	20	56	46	20	25	Ny	+	+	+	
	2.	25	25	29	26	55	46	12	10	DK	+	+	-	
VII. sziklavonulat	1.	28	33	21	25	57	53	19	14	DK	+	+	-	
	3.	33	28	26	26	60	45	30	22	DDK	+	+	-	
	4.	30	34	25	26	65	55	28	25	DDK	+	+	-	
	5.	27	25	26	25	64	58	21	10	D	+	+	-	
	6.	30	34	22	31	70	50	24	33	DNy	-	+	-	
	7.	27	27	25	25	58	50	20	27	D	+	+	-	
	8.	35	36	19	27	64	50	21	27	DK	+	+	-	
	9.	28	32	20	22	60	51	24	28	DDK	+	+	-	
	10.	24	23	20	20	54	40	24	22	DDK	+	+	-	
	11.	25	28	22	20	68	54	24	28	DDK	+	+	+	
	12.	i. 42	40	i. 24	35	53	50	17	24	DDNy	+	-	-	
	13.	—	28	—	25	—	54	13	8	ÉNy	+	-	-	
14.	26	30	22	25	60	50	28	26	ÉNy	+	-	-		
15.	28	31	22	20	68	51	23	28	ÉÉNy	+	-	-		
16.	32	35	24	30	70	50	34	38	ÉÉNy	+	+	-		
VIII. sziklavonulat	1.	28	30	i. 22	20	64	60	20	18	D	+	+	-	
	2.	26	26	17	23	60	50	18	20	D	+	+	-	
	3.	23	26	23	25	60	58	18	12	ÉÉNy	+	+	-	
b) Ispánberki-tető	1.	—	40	—	35	75?	68	12	10	DDNy	-	-	-	
	2.	—	33	27	27	62?	48	j. 18	26	DDNy	+	-	-	
I. szikla	3.	30	28	28	23	77	70	20	21	DDNy	+	-	-	
	4.	25	23	—	25	—	45	20	—	DNy	-	-	-	
II. szikla	1.	—	38	—	29	—	50	—	—	Ny	-	-	-	
	1.	25	23	20	20	50	40	16	26	NyÉNy	-	-	-	
III. szikla	2.	—	28	17	18	70	66	b. 22	25	DDK	-	-	-	
	1.	—	30	—	28	—	56	18	—	Ny	-	-	-	
c) Gyűr-hegy Ny-i oldala	2.	32	30	—	—	—	41	10	—	D	-	-	-	
	3.	50	40	35	20	98	82	20	40	D	-	-	-	
	4.	—	i. 34	—	—	—	54	12	—	Ny	-	-	-	

A magyarországi kaptárkövek topográfiai összességének fontosabb adatai

A Pest, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei topográfiai felmérés során 85 kaptárkövön összesen 515 db fülkét vettünk nyilvántartásba. A lelőhelyek a mai településhálózatnak megfelelően 18 község és 1 város közigazgatási határában találhatók. Ha a kaptárfülkék készítési és használati idejét (az ásatások leletanyaga szerint a XI—XV. század között) is figyelembe vesszük, akkor számolnunk kell az elpusztult középkori településekkel is, amelyek a kaptárkövek környezetében több helyütt is előfordulnak. A kaptárkő lelőhelyeket a hegységek lábánál találjuk. Ezek megoszlása a következő: Pilis hg. D-i részén 1, a Budai hg. D-i tömbjén és nyúlványain 5, a Mátra hg. D-i lábánál 1 (elpusztult lelőhely), a Bükk hg. D-i lábánál 12, a Zempléni hg. Ny-i lejtőjén pedig 1 településhez tartoznak. Az Alsó-Bükk területén levő kaptárköveket a megyehatár (Heves—Borsod) csak topográfiailag választja két részre. A kaptárkövek kőzetanyagát főképp a riolittufa képezi, de előfordulnak fülkék andezittufában, mészkőben sőt dolomitban is. A kőzetanyag tehát nem befolyásolta a fülkék faragását oly mértékben, hogy elterjedésüket meggátolta volna. Az ország területén más hegyvidékek környezetében is található hasonló kőzetanyag, viszont itt nem került elő kaptárkő. A kaptárkövek szűkebb földrajzi környezete már egységesebbnek látszik. A természetes eredetű (geológiai és geomorfológiai képződményű) sziklavonulatokat, vagy sziklákat a fülkék készítői választották ki. Ezek általában völgyoldalakban, ritkábban pedig a hegytetők szélén emelkednek. Az állandó, vagy időszakos vízfolyások (források, patakok, vízmósások) közelsége arra mutat, hogy a szükséges vízmennyiséghez már a kaptárkövek környezetében hozzájuthattak a méhek. A fülkék készítői néhol csatornákat, gödröket és lyukakat faragtak be a kaptárkövek csúcsába, vagy aljuk lejtős lefutásába, melyek a csapadékvíz elvezetésére, illetve tárolására szolgáltak. A növénytakarót főképp az erdő és aljnövényzete képezte, mely többnyire tölgy és bükk, esetleg fenyő vagy vegyes állományú volt. Az akác — bár ma igen gyakori a kaptárkövek előterében — nem sorolható ide, mert nem őshonos növényünk. A fenti megfigyelések az erdei méhészetet látszanak igazolni. A sziklaméhészet kaptárfülkékben történő gyakorlása helyhez kötött foglalkozás volt. A kaptárkövön levő fülkék egymástól különböző távolságra, és a talajszinttől számítva különböző magasságban vannak. Néhány kaptárkövön ugyan megfigyelhető a soros elrendeződés, de szabályszerűséget ezeknél sem lehet megállapítani. Érdekes, hogy a fülkék készítői nem használták ki teljesen a sziklafelületeket, holott a kaptárkövek többségénél még számos fülke befარagására lett volna hely. Az eredeti járószint rekonstrukciója minden kaptárkőnél fontos lenne, mert a fülkék vertikális helyzetének pontos mérése csak így végezhető el. A magasabban levő fülkéket valószínűleg létra (lajtortja) segítségével közelítették meg, de néhol a sziklába is vágtak kapaszkodókat. Az alacsonyan levő fülkék és a járószint közötti távolság méretéből arra is következtethetünk, hogy a készítők számoltak-e azokkal a kártevőkkel (rágcsálók stb.), amelyek főleg a talajszint felől veszélyeztették a méheket. A fülkék faragási sorrendjét ma már nem tudjuk megállapítani. Egy kaptárkő esetében a fülkéket többen is faraghatták, de gyakran igen jól megfigyelhetők azok a jelegek, amelyek egy

személy munkájára utalnak. A fülkék típusai mindhárom megyében megtalálhatók, de méretben valamint külső és belső formában is azonos fülkék nem léteznek. A külső forma (a fülkenyílás alakja) nem mérvadó a méhészetnél. Főleg a belső (fedőlap mögötti) tér kiképzése és köbtartalma volt fontos, mert a betelepített, vagy betelepített méhcsaládnak megfelelő nagyságú hely kellett. A magyarországi fülkék többsége kiválóan megfelelt ezeknek a követelményeknek. Néhány kisméretű és csekély mélységű (5—8 cm, Eger: Nyerges-hegy) fülke viszont még alaposabb vizsgálatra szorul, mert ezekben kockázatosnak és gazdaságtalannak tűnik a méhtartás. A fülkék nyílása körüli keretbe illesztett fedőlapok főleg fából lehettek, de készülhettek vesszőből fonva, vagy kőből faragva is. Fontos szerepük volt a hőszigetelésben, és pontos illeszkedésükkel a nyílás lezárásában. A három megyében 173 db fülkénél lehetett még a keretet épen, vagy nyomokban megfigyelni. Ebből 4 db fülkénél volt dupla (két) keret. Valószínű, hogy a két keret nem egy időben készült, hanem a korábbi kikopása után kellett újat faragni. Ha ugyanis a hideg ellen két fedőlappal védték volna a méhcsaládot, akkor ennek a megoldásnak jóval több példáját kellene ismerünk. Véleményem szerint egykor mindegyik fülke keretes volt. Ha mégis előfordult keret nélküli fülke, akkor a kerettel, vagy anélkül kiképzett fedőlap kiugrott a fülkenyílás síkjából. Ez utóbbi megoldásnál a csapadékvíz könnyen becsuroghatott a fülke belsejébe. A fedőlapot ékekkel rögzítették, hogy ne billenjen ki a keretből. A rögzítésnek többféle változata volt. Azoknál a fülkéknél, ahol kettőnél több éklyuk látható, feltételezhető a nem egyidejű készítés is. A méhek kirepülőnyílását néhol a kereten látható mélyebb bevágás képezte, de sokkal általánosabb lehetett a fedőlapon kialakított nyílás. A fülkék belsejében található éklyukak szerepét a léptartó lécek rögzítésében látom, bár ennek megnyugtató bizonyítására még további vizsgálatok szükségesek. A fülkék nyílásainak tájolását a méhészeti rendeltetés esetében nem tekinthetjük döntő tényezőnek. A mérések is ezt bizonyítják. A fő irány K—D—Ny között volt, (ide számolva a K-i és Ny-i irányt is) összesen 416 db fülke tartozik ide. A Ny—É—K közötti fülkék száma pedig 99 db volt. Az utóbbinál tekintetbe kell vennünk a terepviszonyokat is, hiszen az erdő némi fedettséget biztosított a kedvezőtlen tájolású fülkék esetében. A topográfiai adatok részletes elemzéséből még számtalan következtetést lehet levonni a fülkék gyakorlati használatára vonatkozóan. A kutatás további előrehaladását mégis az 1972—73-ban felkutatott bulgáriai kaptárfülke-barátlakás együttes előfordulás analógiájának bővítésében látom. Az új analógia adatokat szolgáltatathat a magyarországi fülkéket készítő és használó etnikum pontos meghatározásához is.

IRODALOM

- Bartalos Gyula*: Eger vidékének történetírás előtti emlékei. Adatok az Egri Egyházmegye történetéhez. Szerk. *Kandra Kabos*, Eger, 1885. I. 322—362.
- Bartalos Gyula*: Egervidéki „kaptárkövek” és barlangok. *Arch. Ért.*, XI. 1891. 136—141.
- Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. Magyarország vármegyéi és városai. Bp., 1909.
- Borsod. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács. Miskolc, 1962.
- Erdey Gyula*: A Bükk hegység útikalauza. I. kiadás Bp., 1954. II. kiadás Bp., 1956.

- Erdős Katalin*: Az Alsó-Bükk kaptárkövei. Stúdium III. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákkörei kiadványai. Debrecen, 1972. 109—125.
- H. Szabó Béla*: Természetvédelmi tervek Észak-Magyarországon. Búvár, XXIX. 1974/1. 10—16.
- Kádár László*: Genetic types of river beds. Opening address. Acta Geographica Debrecina, X. 1972. 11—27. Debrecen, 1972.
- Klein Gáspár*: Borsod vármegye és népességének története. Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák V. Bp., 1939. 14—18.
- Kolacskovszky Lajos*: A Bükk kaptárkövei I. Turisták Lapja, 46. 1934. 219—223.
- Korek József*: Rejtélyes fülkék a sziklákon. Múzeumi Magazin, 1968/3. 11.
- Kovács Kálmán*: A Bükk kaptárkövei II. Turisták Lapja, 46. 1934. 290—293.
- Kubinyi Ferenc*: A szomolyai Kaptár-völgy. Budapesti Szemle, III. 1865. 10. sz. 452.
- Leszih Andor*: Borsod vármegye műemlékei. Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák. V. Bp., 1939. 144.
- Mentsük meg pusztuló műemlékeinket. Dunaújváros, 1965. 24.
- Martus Ferenc*: Regélő kövek I—II. Természetjárás, 1957/2. 4—5. és 1957/3. 4—5.
- Mihály Péter*: A Pest megyei kaptárkövek topográfiája. Studia Comitatus, 3. (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) Szentendre, 1975. 31—60.
- Mihály Sándor*: Geológiai természetvédelmi területeink és nevezetességeink. Búvár, XXX. 1975/2. 59—64.
- MNMA. 159. B. III. 1933. Bogács-Hintóvölgy. *Márton Lajos* jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában. 1933.
- MNMA. 102. CS. II. 1938. Cserépváralja-Csordásvölgy. A szerző neve nincs feltüntetve.
- MNMA. 513. SZ. IX. 1959. Cserépváralja, Cserépfalu, Bogács, Szomolya: kaptárkövek. *Saad Andor* jelentése. 1959.
- MNMA. 171. CS. III. 1959. Terepbejárás Cserépváralján és Szomolyán. *Patay Pál* jelentése. 1959.
- MNMA. II. 1961/51. Cserépfalu, Cserépváralja: kaptárkövek, ásatás 1960. IX. 5—15-ig. *Korek József* ásatási jelentése.
- Nagy Tibor*: A Bükkalja és alföldi előtere. Élet és Tudomány, XXIII. 1968/35. 1666—1671.
- Saad Andor*: A szomolyai kaptárkö ügyében. Észak-Magyarország. 1958. november 25.
- Saad Andor*: A „kaptárkövek” védelmében. Természetudományi Közlöny, 1958/12. 561—562.
- Saad Andor*: A kaptárkövekről. Egri Múzeum Évkönyve, I. 1963. 81—88.
- Saad Andor*: A kaptárkövekről. Borsodi Földrajzi Évkönyv, V. 1964. 70—78.
- Saad Andor—Korek József*: Denkmäler Der Frühmittelalterlichen Imkereien am Fuss des Bükkgebirges. — Die Fragen der Felsen mit Bienenischen. — Acta Arch. Hung., XVII. 1965. 369—394.
- Saad Andor*: Megoldott rejtély. Természetudományi Közlöny, 1966/9. 419—421.
- Saad Andor*: Adatok a kaptárkövek eredetének, korának és rendeltetésének meghatározásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XI. 1972. 105—121.
- Szomolya és Cserépváralja, kaptárkövek. Földtani természetvédelmi területeink helyzete és a további feladatok e téren. MTA Földtani Bizottság, 1967. V. 22. 32—35. Magyar Állami Földtani Intézet Könyvtára. 39450/2.
- Vártúrák kalauza. 2. javított kiadás, Bp. 1975. 158—159.
- Védett természeti értékeink. Bp. 1976. 62. Szerk. *Kopasz Margit*.

TOPOGRAPHIE DER IN FELSEN GEHAUENEN BIENENSTÖCKE IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

(Auszug)

Die Notwendigkeit einer topographischen Zusammenstellung der in Felsen gehauenen Bienenstöcke (im weiteren Bienenstöcke) im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén begründen die Mängel in der früheren Forschung und der schnelle Zerfall des Felsgesteins. Während der Untersuchung wurden in 36 Bienenstöcken 278 Zellen gefunden. Die Fundorte liegen zwischen den Gemeinden Kács und Szomolya im Riolithuff im Gebiet der Bükk-Ausläufer.

Weiter entfernt von hier, im westlichen Ausläufer der Zempléner Berge liegt der Bienenstock von Abaújszántó, isoliert im Vergleich zu den anderen. Die beiden Hauptzentren der Bienenstöcke liegen am Rand der Gemeinden Cserépváralja und Szomolya. Die hier vorkommenden 256 Zellen sind 91% der Zellen überhaupt. Aufgrund der Funde von den Cserépváraljaer Bienenstöcke kann die Herstellungs- und Nutzungszeit der Zellen in das XI. bis XIII. Jahrhundert datiert werden. Nach den Erschliessungsfunden von Szomolya wurden diese Zellen wahrscheinlich noch im XIV.—XV. Jahrhundert benutzt. Bei der topographischen Registrierung der Bienenstöcke in Ungarn wurden solche Zellen — auf dem Gebiet des historischen Ungarns — in den Komitaten Pest, Heves und Borsod-Abaúj-Zemplén gefunden. In den drei Komitaten wurden in 85 Bienenstöcken insgesamt 515 Zellen verzeichnet. Die Zellen waren Bienenwohnungen, die mit einer Klappe verschlossen wurden, sobald die Bienen hineingelockt oder angesiedelt worden waren. Die in Fels gehauenen Zellen banden die Bienezucht von vornherein an einen Ort. Nach der geographischen Umwelt der Bienenstöcke geurteilt, muss hier mit einer Waldbienezucht gerechnet werden. In der Nähe der Bienenstöcke war das Vorkommen von Wasser (Quelle, Bach) auch ganz allgemein. Leider wird auf die Bienezucht in den Bienenstöcken nur in der Volküberlieferung hingewiesen, schriftliche Angaben sind nicht vorhanden. In den bisher bekannten ausländischen Analogien zur Felsbienezucht sind die Bienenwohnungen nicht identisch mit den ungarischen Zellen, können aber in bezug auf die Zweckbestimmung als Beweis angegeben werden. Das Ethnikum der Zellenhersteller und -nutzer ist bis heute nicht geklärt. Die in den Überlieferungen aufgeführten Ethnika (Ungarn, Türken, Tschechen) sind keine Angaben mit Quellenwert. In den Komitaten Heves und Borsod-Abaúj-Zemplén können in der Umgebung der Bienenstöcke auch Höhlenwohnungen mit Nebenräumen gefunden werden. *Andor Saád*, dem ausgezeichneten Experten zufolge, waren die Hersteller und Nutzer der Bienenstöcke und Höhlenbauten Kabaren, die zur Zeit der Landnahme ins Land kamen und auch der Bienezucht kundig waren. Meiner Ansicht nach kann dieser Gesichtspunkt nur dann als gründlicher Beweis akzeptiert werden, wenn auch in den Siedlungsgebieten der Kabaren vor der Landnahme (Krim, Kaukasus) Bienenstöcke entdeckt werden. Die auch heute noch existierenden Höhlenwohnungen in den Komitaten Heves und Borsod-Abaúj-Zemplén entstanden im XVIII.—XX. Jahrhundert, stehen also nicht im Zusammenhang mit den Zellen. Ihre Vorgeschichte kann aber zweifellos auf den frühesten Abschnitt der Zellenherstellung, also auf das XI. Jahrhundert zurückgeführt werden. Im Komitat Pest können an den Fundorten der Bienenstöcke und in ihrer Umgebung viele Felsenwohnungen gefunden werden. Überwiegend kommt hier Kalkstein vor, Dolomit, und Tuff sind aber auch anzutreffen. Das Vorkommen von Bienenstöcken ist also nicht nur für das Gebiet mit Riolithuff charakteristisch. Trotzdem verbreitete sich die Felsbienezucht nicht in den Gebieten des Karpatenbeckens, wo ähnliche Gegebenheiten herrschen. Wir können den Grund für den Untergang der Bienezucht in den Zellen nicht angeben, nach dem Fundmaterial erfolgte er im XV. Jahrhundert. 1972/73 fand ich in Bulgarien, in der Nähe der Gemeinden Roják und Madara Zellen, vollkommen identisch mit den ungarischen, in ihrer Nähe Mönchwohnungen in Fels gehauen. Herstellungs- und Nutzungszeit der Wohnungen kann ins XII.—XIV. Jahrhundert datiert und auch auf die hiesigen Zellen bezogen werden. Aufgrund der bulgarischen Analogie ist anzunehmen, das auch bei den ungarischen Zellen kirchliche Hersteller und Nutzer angenommen werden können. Die Lösung der Frage kann durch Erweiterung oben genannter Analogien erreicht werden. Bei einer Untersuchung der kirchlichen Felsbauten im Byzanz Reich können weitere Bienenstöcke gefunden werden. Es muss aber damit gerechnet werden, dass die Zellen zu einzelnen Felsbauten gehören, also auch hier nicht

allgemein verbreitet sind. Die frühesten Beispiele der ungarischen kirchlichen Felsenbauten (Tihany, Zebegény, Balatonkenese, Balatonendréd) verweisen auf das XI. Jahrhundert und entstanden auf Byzanzer Einfluss. Bei den genannten Beispielen wurde nur bei den Tihanyer Mönchswohnungen eine Zelle gefunden. In den Gebieten, wo Zellen vorkommen, wurden in der Nähe der Gemeinden Pomáz, Érd (Komitat Pest), Demjén (Komitat Heves) und Sály (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) solche Felsenbauten gefunden, die wahrscheinlich Einsiedlerwohnungen waren. Im Fall der bulgarischen Analogie hört die Benutzung der Einsiedlerwohnungen im XIV. Jahrhundert auf, also auch gleichzeitig die Nutzung der Zellen. Wahrscheinlich kann das Aufhören der ungarischen Beispiele im XIV—XV. Jahrhundert mit der ausländischen Analogie erklärt werden. Da die Verknüpfung von Felsenbauten und Zellen nicht generell ist, ist es sicher, dass wir uns an das Vorkommen der Felsenbienenzucht halten müssen. Das Ethnikum, das Zellen schnitzen und darin Bienenzucht treiben konnte, verstand sich auch auf die Herstellung von Felsenbauten. Im umgekehrten Fall hätten wir mehr Arbeit, denn alle — der Steinmetzarbeiten kundigen — Ethnika müssten untersucht werden. Mit der Lokalisierung der Verbreitung der Felsenbienenzucht können wir eine zufriedenstellende Antwort erhalten auf die Frage nach dem Ethnikum und im Verlaufe der Forschungen wird sich endgültig herausstellen, ob die Bienenzucht in den Zellen kirchlichen oder profanen Ursprungs ist.

Péter Mihály

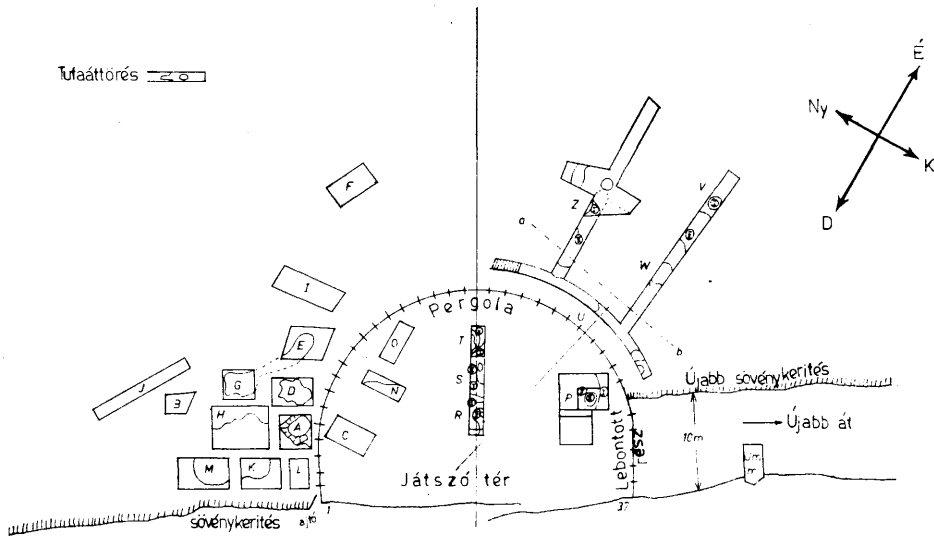
KOVABÁNYA AZ AVASON

SIMÁN KATALIN

Miskolc és az Avas szerepe közismert a magyar őskőkor kutatás történetében. Ennek egyik, az utóbbi időben meglehetősen elhanyagolt kérdésével foglalkozom cikkemben. Amikor a századforduló táján előkerültek az első ősember készítette kőeszköz leletek, *Papp Károly* geológust megbízták végezze el Miskolc és környékének rétegtani és általános földtani vizsgálatát. *Papp Károly* a terület közzétani, vízrajzi és rétegtani felépítése mellett 1907-ben írt dolgozatában megemlékezik a környéken talált kőeszközökről, köztük az avasi leletekről is.¹ Még ennél is többet nyújt: meghatározza azokat a helyeket, ahonnan az ősember a nyersanyagot hozhatta. Ezek a helyek részben az Avas oldalában, részben a Tatár árokban vannak.

Húsz évvel később *Hillebrand Jenő*, mintegy válaszként és igazolásként *Papp Károly* megállapításaira, kovabányát tárt fel az Avason. Hét évig folytak az ásatások, sikerült a bánya egy részét feltárni, szerkezetét megfigyelni. Többféle — régészeti, geológiai, növényntani — vizsgálat elvégzése után *Hillebrand* a bánya korát kb. i. e. 6—8000 évre, az átmeneti kőkorszak idejére helyezte.² *Hillebrand Jenő* meghatározását a tudományos közvélemény sokáig fenntartás nélkül elfogadta. Először *Vértes László* és *Saad Andor* érezték *Hillebrand* határozottságát megalapozatlannak.³ Újra átvizsgálva a leleteket óvatosan csak annyit mondtak, hogy a bánya kora meghatározhatatlan, éppúgy lehet középkori, mint átmeneti kőkori. Ez a nagy időskála még a hozzá nem értő számára is igen tág, hát még egy szakember számára! Ez indokolta, hogy a leírások, rajzok, térképek, fotók, vizsgálati eredmények és a régészeti anyag birtokában megpróbáljam a hibákat feltárni, elválasztani a biztosat a bizonytalantól és végeredményképpen megállapítani a bánya korát olyan pontosan, ahogy azt a meglehetősen régi és hiányos dokumentáció és a jelenlegi ismereteink lehetségessé teszik.

1. *Papp Károly*: Miskolc vidékének geológiai viszonyai. A Földtani Intézet Évkönyve, XVI. 1907. 91—134.
2. *Hillebrand Jenő*: Über ein Atelier des „Proto-Campignien“ auf dem Avasberg in Miskolcz. Eiszeitalter und Urgeschichte, 5. 53—59.; *Hillebrand Jenő*: Neuere Forschungen auf dem Avasberg bei Miskolcz in Ungarn — Eiszeitalter und Urgeschichte, 6.; valamint a Herman Ottó Múzeum adattárában levő korabeli jegyzőkönyvek.
3. *Vértes László*: Az őskőkor és az átmeneti kőkorszak emlékei Magyarországon. Budapest, 1965. 217—219.; *Vértes László*: Őskori bányák Veszprém megyében. Veszprém, 1969.; *Saad Andor* szóbeli közlése.

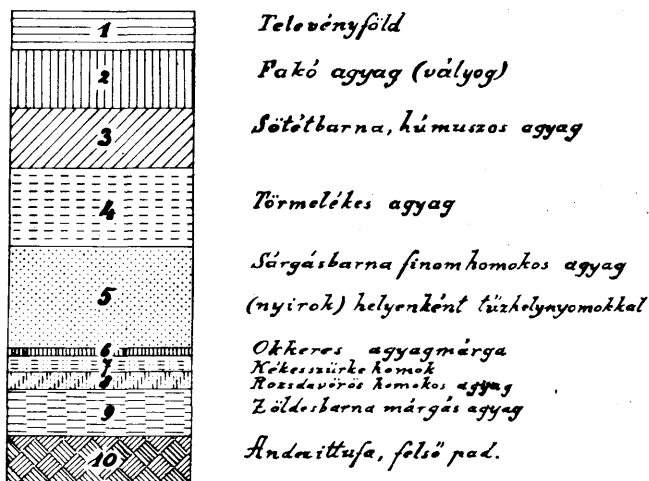
1. kép. Az avasi ásatások alaprajza, 1936 $M=1:770$

A bánya ásatása. Hillebrand Jenő kisebb megszakításokkal 1928 és 1935 között folytatott ásatást a kovabányában. A fő terület az ún. Pergola volt, az a terület, amelyen ma a kilátó áll. Tizenhat szelvényt, két árkot és egy árokrendszert ásatott ki. Ezeknek egymáshoz való elhelyezkedését, vízszintes vetületét viszonylagos pontossággal mutatja az egykori rajz (1. kép).⁴ Az egyes szelvények és árkok szintje különböző, mélységük is változatos a talaj felépítése és lejtése szerint.

Rétegtan. Az Avas fő alkotóeleme az andezit- és riolit-tufa. A tufák padoosan, egymás alatt helyezkednek el, közöttük a tufa mállása során keletkezett márga, felettük pedig a szintén kőzetmálladék eredetű nyirok található. Az Avastetőn három tufapad van. A legfelső mállékony, vastag. Az alsó kettő keményebb, átkovárosodott. Ez a két tufaréteg tartalmazza az őskor embere számára annyira fontos nyersanyagot: a hidrokvarcitot. Az egyes tufapadok egymástól és a felszíntől való távolsága változó. Az előbbi a belső szerkezettől, az utóbbi a földfelszínformáló erőktől (eső, szél, emberi tevékenység stb.) függ. A tufapadok vízszintes elhelyezkedése sem egységes. Nem lemezes, nagy területre kiterjedő sávban, hanem kisebb, néhány méteres lencsékben települtek.

Az 1928–35-ös ásatások során tapasztalt rétegtani sorrendet egy ideális, rekonstruált metszetre ültették át. Ezek szerint a következő rétegek fekszenek egymás alatt (felülről lefelé) (2. kép):

4. Hillebrand Jenő ásatása során folyamatosan készültek helyszínrajzok és metszetek. Ezek igen vázlatos formában maradtak, többségük ceruzarajz. A rétegmagyarázatok a rajz mellett vannak kézírással: sokszor elolvashatatlanok. Ezeket a rajzokat Fekésházy József, Strömpl Gábor, Seemayer Vilmos és Megay Géza készítette. Néhány vázlatról 1936-ban tusrajz illetve színes ábra készült.

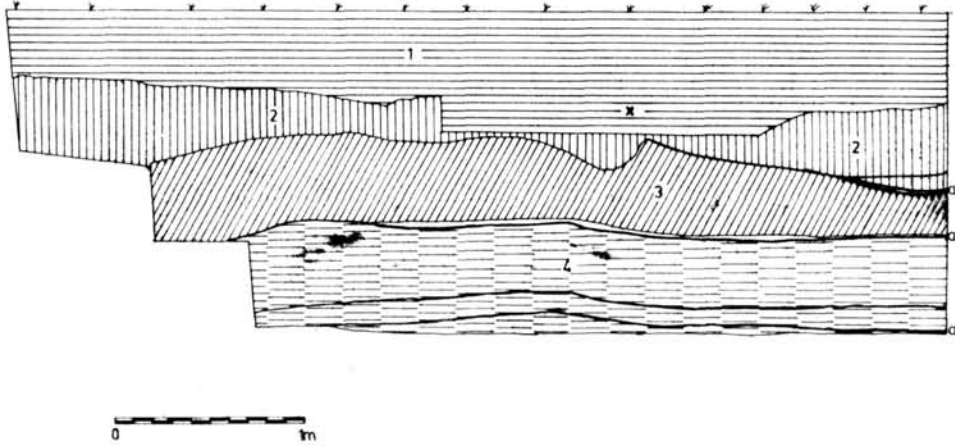
2. kép. Az avasi rétegsor az andezittufáig rekonstruálva $M=1:50$

1. televényföld	25 cm vastag,
2. fakó agyag (vályog)	36 cm vastag,
3. sötétbarna humuszos agyag	38 cm vastag,
4. törmelékes agyag	50 cm vastag,
5. sárgásbarna finom homokos agyag (nyirok)	54 cm vastag,
6. okkeres agyagmárga	6 cm vastag,
7. kékesszürke homok	10 cm vastag,
8. rozsdavörös homokos agyag	10 cm vastag,
9. zöldesbarna márgás agyag	28 cm vastag,
10. andezittufa, felső pad	30 cm vastag.

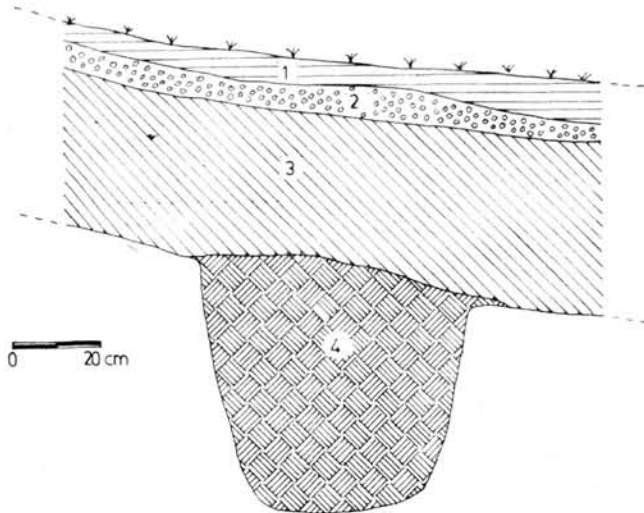
1978-ban az avasi kovabányával egymagasságban, attól 180 méterre Ny-ra, azonos dőlésszögű területen rétegtani hitelesítő ásatást végeztünk. Itt a következő rétegsort kaptuk (3. kép):

1. mai humusz	kb. 40 cm vastag,
2. vörhenyes barna humuszos réteg	kb. 40 cm vastag,
3. vörhenyes barna márgás, agyagos réteg	kb. 30 cm vastag,
4. zöldesfehér homokos agyag, lefelé vastagodó sárgás, vöröses csíkokkal	kb. 50 cm vastag,
5. fakózöld márga.	

A 2. és a 3. réteget egy 2 cm vastag rozsdabarna csík választja el egymástól és ugyanilyen anyagú valamivel vastagabb csík húzódik a 3. és a 4. réteg között is. A tufának a zöld márga alatt kellett volna jelentkeznie, de eddig a réteggig már nem tudtunk lehatolni.

3. kép. Avastető, 1978. A II. árok déli falának metszete 1. Mai humusz; 2. Vörhenyes barna, humuszos réteg; 3. Vörhenyes barna márgás, agyagos réteg; 4. Zöldesfehér homokos agyag lefelé vastagodó sárgás, vöröses csíkokkal; a. rétegválasztó rozsdabarna csík; x. II. világháborús beásás

4. kép. Tűzköves II, 1977. Az I. árok északkeleti falának metszete 1. Mai humusz 2. sárgásbarna törmelékes agyag; 3. Sötétszürke agyag; 4. Andezittufa

Teljesen hiányzott ez a rétegsor az Avastető másik oldalán a Tűzköves II-n. Itt a felső tufapad fél méter mélységben jelentkezett. Felette a rétegsor a következő volt (4. kép):

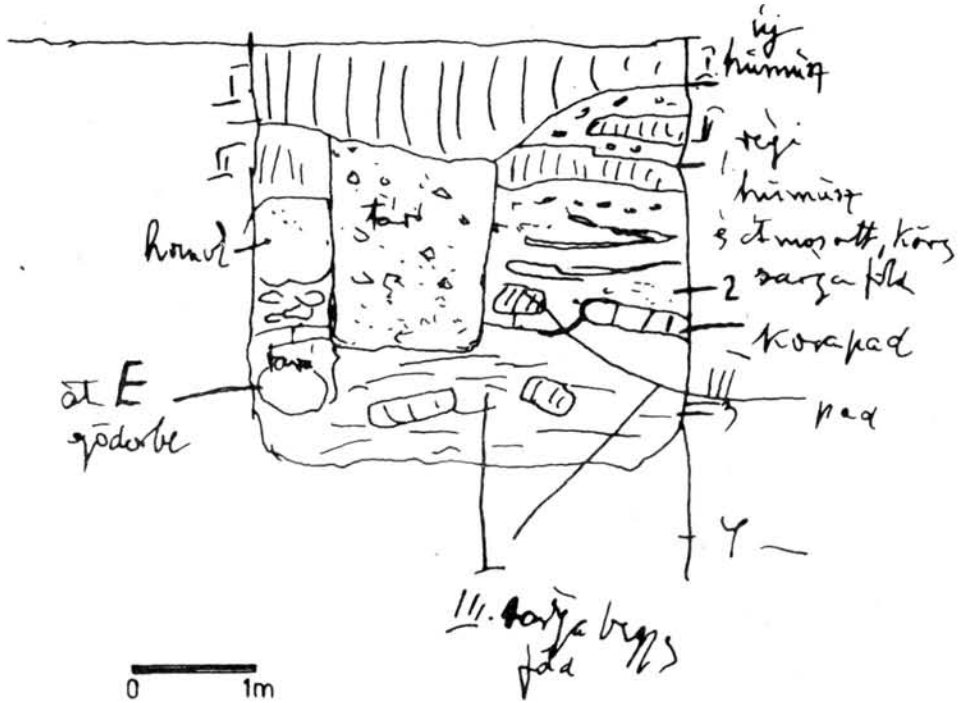
1. mai humusz	5 cm vastag,
2. sárga kötőrmelékes réteg	5 cm vastag,
3. sötétszürke agyagos humusz	40 cm vastag.

Már ebből a három példából is látszik, hogy az „ideális” rétegsor olyannyira ideális, hogy a gyakorlatban egyáltalán nem fordul elő. Ez főképp az eróziónak tudható be: egyes területeken még ma is teljes rétegeket mos le a víz. A jelenség Hillebrand Jenő ásatásán készült szelvényeken is jól látható. Az „A” gödörben két réteget mosott be a víz, viszont felette teljesen hiányzik a fakó agyag (6. kép).

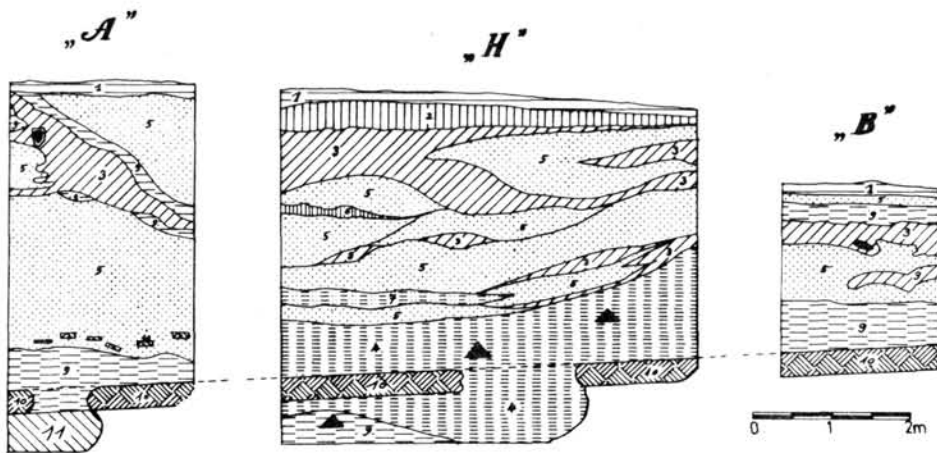
Bármennyire is kényelmesnek tűnik tehát ez az ideális rekonstruált rétegsor, nem tudunk vele dolgozni egyrészt a már felsoroltak miatt, másrészt pedig mert ez esetben megmagyarázhatatlan, hogy került a 4. réteg az 5., 6., 7. réteg alá a „H” gödörben, amikor azok egyértelmű zárórteget alkotnak és hogyan került a 9. réteg az áttörés fölé, mikor az csak az egységes tufa fölött van megtermészetes állapotban (6. kép). Ezzel szemben a következőket állapíthatjuk meg. A fedőréteg mindenhol a mai humusz. Ezalatt általában közvetlenül egy idősebb humusz van, ritkán agyagréteg húzódik a kettő között. Alatta egy világosabb, sárgás, barnás réteg következik vörhenyes csíkokkal, összetétele alapján agyagos homok. Ezután következik a zöldes márga, amely a felső tufapad közvetlen fedője. Az így rekonstruált rétegsort megtörhetik bemosódások és kimosódások, gyakori a talajfajták és rétegek keveredése.

Az egyes gödrök rétegtani viszonyai némiképp tisztázzák a bányaművelések során történt beásások relatív korát, viszonyát egymáshoz. Azokon a helyeken, ahol a tufaáttörés korai időszakból való az áttörés felett a később keletkezett vagy lemosott rétegek egységes zárórteget alkotnak és az áttörés nyoma csak valamivel az áttörés felett jelentkezik. Ahol későbbi időszakban törték át a tufát — vagy többszöri áttörés volt — ott az akna vagy folyosó kitöltése már a felsőbb rétegekben elválik a környező talajtól.

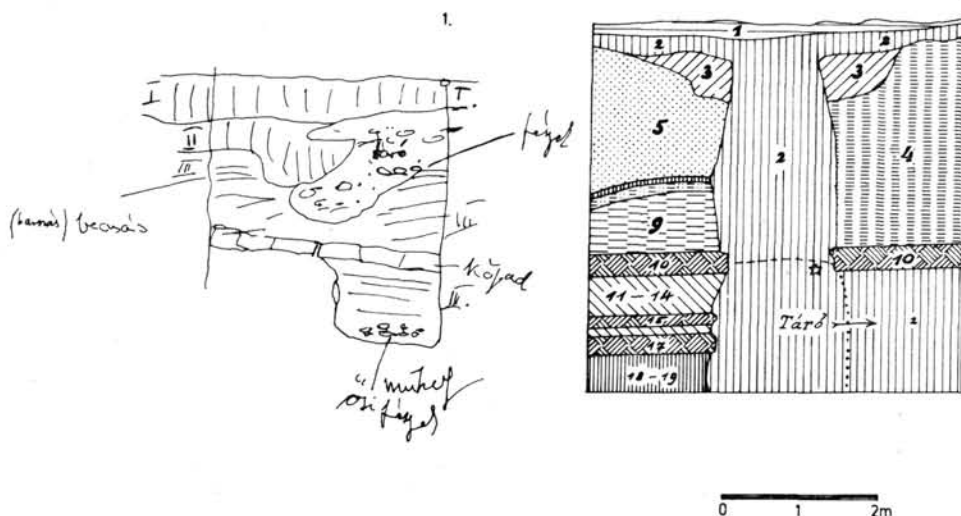
A korai áttörésre jó példa az „A” és a „H” gödör (6. kép). Az első esetben az áttörés felett kb. 50 cm vastagságban van kitöltés, e felett a sárga nyirok, majd a becsúszott fosszilis talaj zárórteget alkot. Ugyancsak zárórteget alkot a „H” gödör törmelékes agyag kitöltése felett a sárga nyirok és a fosszilis barna talaj. Ezzel szemben például az „E” gödörben (7. kép) már 50 cm mélységben jelentkezik az akna, a zárórtegel csak a mai humusz. Ugyancsak a mai humusz a zárórtegel a „G” gödör aknája felett (5. kép), míg a „K” gödör aknája jószerivel „nyitott” volt, az erózió a humuszt is levitte róla (8. kép). A többszöri beásásról az „E” gödör metszetén győződhetünk meg (7. kép). A tufapad fedője az a törmelékes rétegel, ami a „H” gödör régi áttörése felett található meg. Ezzel szemben a táró és az egész akna kitöltése a sokkal magasabban fekvő fakó sárga agyag, amely általában a két humuszrétegel elválasztójaként jelentkezik, tehát úgy tűnik holocén eredetű.

5. kép. A „G” gödör keleti falának metszete. Strő.npl Gábor vázolata (1929)

6. kép. Szelvény az „útmenti gödör” déli falán át. „A”, „H” és „B” gödör

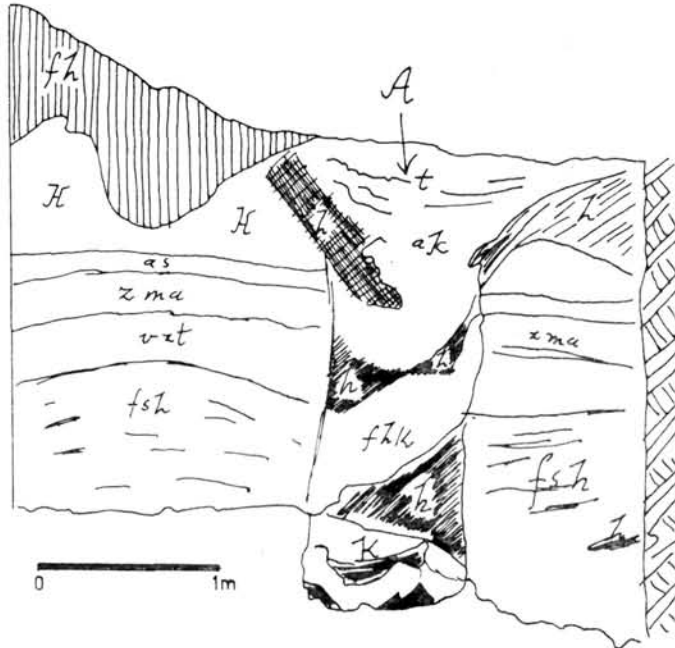

7/1. kép. „E” gödör déli fala
7/2. kép. „E” gödör keleti fala. Strömpl Gábor vázlata (1929)

Amennyiben a bányában csak egyszer folyt volna művelés, a kitöltés minden gödörben azonos lenne, és viszonylag egységes lenne a záróréteg és annak vastagsága. Mivel ez nem így van, szinte bizonyosra vehetjük, hogy a történelem során többször, több korszakban jöttek ide az emberek kitermelni a hidrokvarcitot.

A bánya szerkezete. Az egykori ásatási jelentésekben aknákról és tárnákról számoltak be. Megemlítették azt is, hogy a bánya egy része már az ásatást megelőzően néhány helyen megrongálódott. Az erre vonatkozó adatok azonban igen hiányosak. Kiindulási alapként megint csak az ásatás ideje alatt készült metszeteket vehetjük. Ebből kitűnik, hogy nem két, hanem négyféle művelési mód volt: gödrös, aknás, tárnás és folyosós. Ezek valamennyire időben is elválnak egymástól. A gödrös művelés elsősorban a legkorábbi periódusra volt jellemző, míg a folyosós művelés az utolsó periódus sajátossága.

Aknát találunk az „E”, „K” és „T” gödrökben. Az akna mélysége változó. Az „E” gödörben kb. 5 méter mélységig sikerült leásni, bár a metszetről nem derül ki egyértelműen, hogy ez jelenti-e az akna mélységét. A „K” gödör aknája 2,5 m mély, a „T” gödör aknája pedig 6,2 m. A mélységet a tufapadok egymástól és a felszíntől való távolsága határozza meg. Ez teszi egyben szükségessé az aknás kitermelést szemben olyan helyekkel, ahol elég volt egy gödröt kiásni, hogy elérjék a hidrokvarcitot tartalmazó kőzetet. Az „E” gödörben a tufapadok 3—3,8—4,1 m mélységben voltak, a „K” gödörben a felső tufapadot teljesen kitermelték — a törmelékek alapján 1,1 méter mélyen volt — az alsóbbak nem megfigyelhetők. A „T” gödörben a felső tufapad 2 méter, az alsó 5 méter mélyen

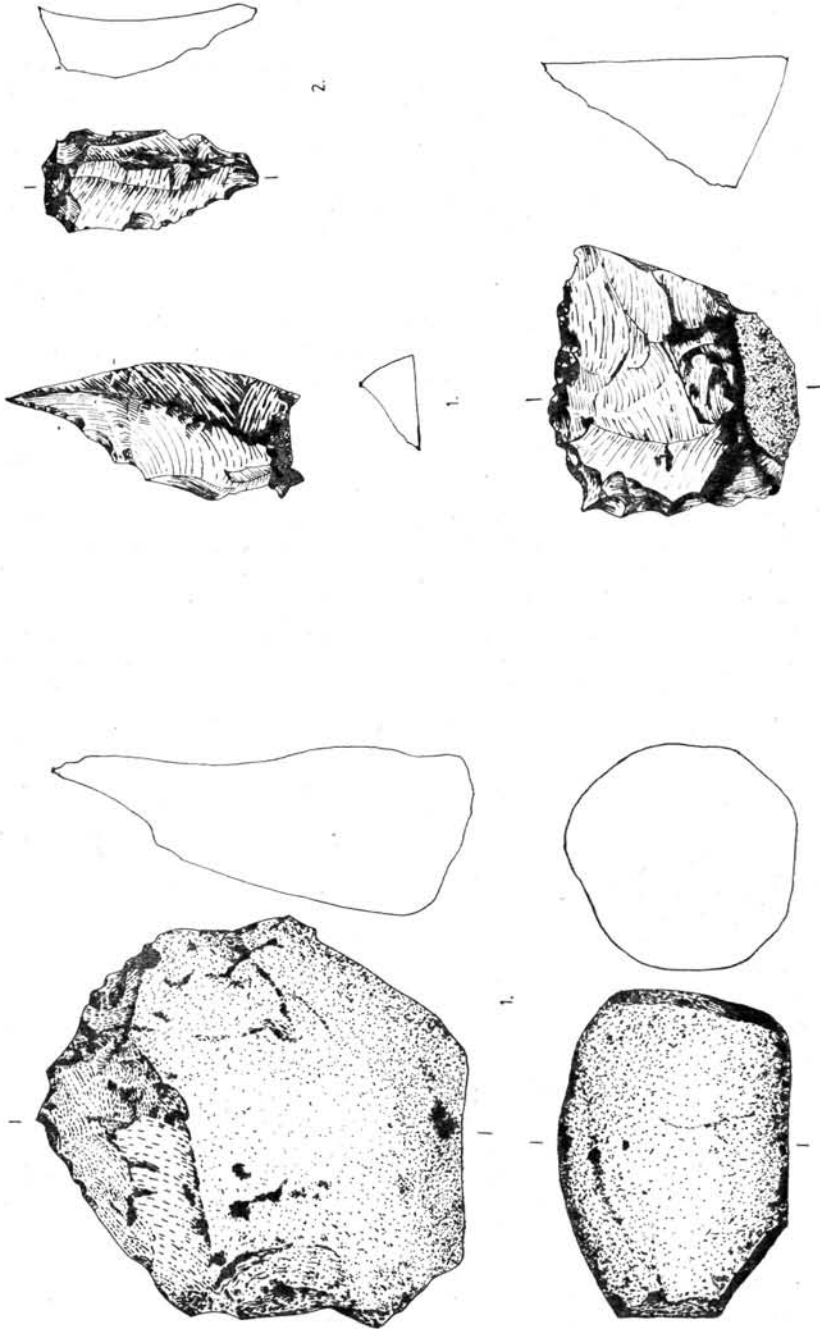

8. kép. „K” gödör nyugati fala. Seemayer Vilmos vázlata (1929), fh — fiatal humusz; h — régi humusz; H — durva szürke homok; as — világos iszapos agyag sárga csíkokkal; zma — zöld márgás agyag; vzt — világoszöld agyagos márga és araszos vastagságú tufa; fsh — finomszemű sárga homok; t — törmelék; ak — agyagos kitöltés; fhk — finom homokos kitöltés; K — ködarabokkal való kitöltés; ▲ — faszén A — akna

volt. A rajzokkal ellentétben a dokumentációban a következő feljegyzést talál-
tam az említett gödrökre vonatkozóan:

„E” gödör 1. tufapad mélysége	2,30 m
fenék mélysége	4,10 m
„K” gödör 1. tufapad mélysége	4,00 m
fenék mélysége	5,80 m
„T” gödör 1. tufapad mélysége	2,40 m
2. tufapad mélysége	5,00 m
fenék mélysége	6,00 m

Tehát a rajz és a dokumentáció csak a „T” gödör esetében egyezik. Nem lehet egyértelműen megállapítani, melyik fogadható el hiteles adatként. Egy azonban vitathatatlan: a tufarétegek mélysége meghatározza az akna mélysé-
gét. Láthatjuk azt is, hogy nem elégedtek meg a bányászok a kitermelt terület kimerülése után a még meglévő gödrökkel, hanem új réteg után kutattak. Így kerülhettek le a „T” gödör esetén csaknem másfél méterrel a tufapad alá.

9/1. kép. „Chopper-technikával” kidolgozott ütőkő
 9/2. kép. Hagyományos ütőkő, mindkét végén kopásnyommal

10/1. kép. Retusált szilánk
 10/2. kép. Félkész vakaró
 10/3. kép. Retusált bányászszekőz

Gödrös kitermelés folyt az „A” és a „H”, valamint a nyugati mellékárok három gödrében. Ez esetben a tufapadok mélysége az egykori járószinthez viszonyítva csekély, egymástól való távolságuk kicsi. Az „A” és a „H” gödör esetében ez megközelítőleg 1 méter lehetett. A nyugati mellékárok gödreiben a rétegek egymástól mindössze fél méter távolságra voltak.

Késői művelés nyomai látszódnak a „G” gödörben. A mai humusz alól indul az egykori beásás, alsó határa pedig a felső tufapad. Feltehetőleg folyosót képezett az „E” gödör hasonló mélységű beásásával (5. kép és 7. kép). Érdekes, hogy a bánya egyetlen megfogható tárnája éppen ezalatt húzódik. Még érdekesebb, akkor, ha megfigyeljük, hogy az alsó, a tufaréteg alá húzódó és a felső táró, illetve folyosó létrejötte közt eltelt idő nem lehetett hosszú, hiszen a táróban levő kitöltés éppúgy a fosszilis barna humusz feletti réteg, mint a folyosó esetében. Feltételezhető, hogy egy korábbi áttörés nyomát megtalálva, annak fellazított talajában hatoltak le valamikor a középkor vagy az újkor idején a tufapad alá.

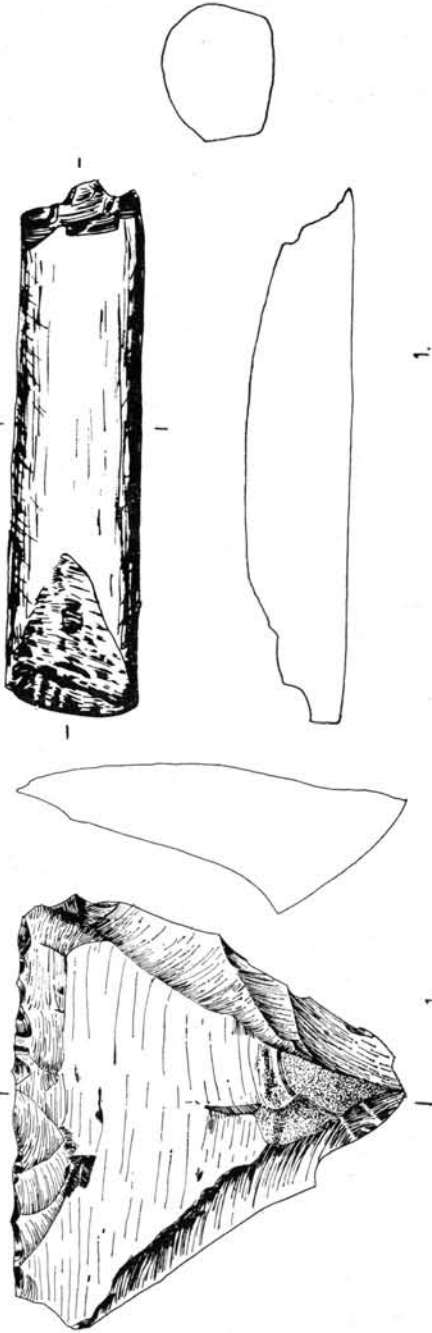
A leletek. A leleteket két mélységben találták meg. Az egyik az áttörés szintjében volt és egyértelműen a művelés idejéből származik. A másik az áttörés feletti (ill. az áttöretlen tufapad feletti) rétegekből került elő. A múzeumban levő anyag azonban néhány darabot leszámítva nem sorolható be egyik csoportba sem, mert a leltárkönyvben nem szerepel a pontos mélységadat.

A leletek többsége kőszilánk vagy tömb, elvéve eszköz. A legtöbb a nyersanyagtömb, jelentős még a magkő és a magkőről az előkészítés során lepattintott szilánkok és durva pengék aránya, valamint a szintén gyártási hulladék jellegű kéregdarab. A kőleletek közé tartoznak azok a kőlapok is, amelyekből az „A” gödörben a bányászok „padot” alakítottak ki az áttörés szintjében és amely mellől — a leírások szerint — tömegével kerültek elő a nyersanyagdarabok és szilánkok.

Külön figyelmet kell szentelni a kvarckavicsból készült ütőköveknek, a bányászszerszözöknek és egy csiszolt baltának. A kvarckavicsból készült ütőkövek egyszerű technikával készültek. Az egyik végén a kavicsnak néhány szilánk leválasztásával élt képeztek ki. Néha a másik végén is leválasztottak egy szilánkot, hogy jobban kézbe lehessen fogni az eszközt. Hasonlót a paleolitikum chopper és chopping-tool formáira. Mérete 10 és 30 cm között változik (9/1. kép). Ezt a fajta ütőkövet megtaláljuk Magyarországon többi őskori kőbányájában, így Sümegen és Tatán is.⁵ Emellett gyakori a hagyományos ütőkő: kidolgozás nincs rajta, ahogy találták, úgy használták fel a kavicsot, csak a két végén vagy a peremén levő kopásból lehet használatára következtetni (9/2. kép).

Biztosan a bányaszintből került elő két retusált eszköz. 1. Retusált szilánk. Magkőmaradék, a bázisán megmaradt a kéreg. Fent csúcsban található a két szél. A bal szél a felső részen az előlap felől egysorosán retusált. A jobb szél sima. A hátlap sima. A bulbust leütötték. Anyaga: hidrokvarcit. Mérete: 75,5×39×20 mm. A „T” gödörben került elő 6 m mélységben. Ltsz: 53.31.15

5. *Vértes László*: Eine prähistorische Silexgrube am Mogyorósdomb bei Sümeg. Acta Archaeologica-XVI. 1964. 187—215.; *Fülöp József*: Funde des prähistorischen Silexbergbaues am Kálvária, Hügel von Tata. Acta Archaeologica, XXV. 1973. 3—25.

1.

1.

2.

2.

11/1. kép. „Tranchet”

11/2. kép. Babérlevél alakú hegy

12/1. kép. Kaptafa alakú csiszolt balta

12/2. kép. Nagyméretű edény fenékrészének töredéke

(10/1. kép). 2. Félkész vakaró. Igen magas gerincű szilánk, a gerinc mentén a magkő preparálásának nyomai figyelhetők meg. A vakaróél nagyvonalakban, meredek leütésekkel kidolgozott. A bal szél alul egysoros retussal retusált. A bázis felé az eszköz lekeskenyedik: nyelet formáz. A hátlap sima, a bulbos nagy, a talon kicsi. Anyaga: hidrokvarcit. Mérete: $52 \times 26 \times 19$ mm. A „P” gödörből került elő kb. 4 m mélyről. Ltsz: 53.31.13. (10/2. kép). Mivel egyik sem tűnik bányászszerszöznek, nem valószínű, hogy szándékosan került ebbe a szintbe. Esetleg a víz mosta be az eszközöket a nyílt gödrökbe a kitermelés befejezése után.

Két bányászszerszöz — mindkettő ék lehetett — előkerülési helye bizonytalan. 1. Négyszögletes alakú durván retusált darab. A bázison megmaradt a kéreg. Az előlapon nagy szilánkok negatívjai vannak. A bal szél és az ellentett szél durván, néhány leütéssel retusált. Anyaga: hidrokvarcit. Mérete: $78 \times 77 \times 40$ mm. A „H/b” gödörben került elő. A mélység nincs megadva. Ltsz: 53.31.6. (10/3. kép). 2. „Tranchet”. Háromszög alakú eszköz. Alul szilánknegatívok és kéregdarabok vannak. A szél meredek, tompa. A szemben levő szél végig retusált és vékonyított az előlap felől. A hátlap sima. Anyaga: hidrokvarcit. Mérete: $108 \times 120,5 \times 40$ mm. Még azt sem lehet tudni, melyik bányagödörből került elő. Ltsz: 74.1.742. (11/1. kép).

A Hillebrand által „B” műhelynek nevezett gödör 4. rétegéből (6. kép) a fosszilis humuszból került elő egy babérlevél alakú hegy, amelynek alapján először a solutréen kultúrába sorolta a bányát. A babérlevélhegy bifaciális kidolgozású, mindkét végén hegyes, mindkét széle ellentett retussal retusált. Levélhegy kaparóként használhatták. Kidolgozása, formája és nyersanyaga megfelel az avasi felszíni leleteknek. Anyaga: üveges kvarcporfir. Mérete: $84,8 \times 32,7 \times 18,8$ mm. Ltsz: 53.31.1. (11/2. kép). A bányához azonban már csak azért sem tartozhat, mert a „B” gödörben a tufa nincsen áttörve, bányaművelés nem folyt, a szóban forgó réteg pedig mindenhol jóval az áttörés felett helyezkedik el.

Ugyanebben a rétegben az „A” gödörben találtak egy kaptafa alakú csiszolt kőbaltát. Anyaga: vulkáni kőzet. Mérete: $169 \times 41 \times 33$ mm. Mindkét vége kissé töredezett, az éle erősen kopott. Ltsz: 53.27.1. (12/1. kép). A kőbalta mellett cserepek is voltak. A bánya korát azonban ezek sem határozzák meg, mert a gödör faláról készített szelvényen jól látszik, hogy a barna fosszilis talaj utólag mosódott be. A réteg és ezzel a leletek tehát másodlagos helyzetben vannak. Mivel a babérlevél alakú hegy biztosan nem neolitikus, a csiszolt balta és a kerámia pedig semmiképpen sem lehet korábbi a neolitikumnál, ebből logikusan következik, hogy a kétféle korú leleteket tartalmazó barna réteg kevert.

Érdekességként meg lehet még említeni egy nagy téglalap alakúra kialakított hidrokvarcit tömböt (53.32.1.). Ugyanilyen téglalap alakú kő került elő Tatán (II. és III. gödör) és Bakonycsernyén. Szerepe, rendeltetése homályos.⁶

A régi leltárkönyvben a következő leleteket sorolták fel: neolitikus cserepek az „A” gödörben; edény nyaka és peremrésze a kihányt sárgás földből az „E” gödörben, valamint ugyanott, a felső áttörésnél egy cserépedény töredéke;

6. A leletek a Magyar Állami Földtani Intézetben vannak.

ujjbenyomással díszített edénydarab az „U/I” gödörben, valamint edénydarabok a humuszból és a sárga földből az „U/V” és „Z” gödrökből. Ezek közül mindössze a legutóbb említett darabokat találtam meg. Rossz iszapolású, fehéres anyagú töredékek. Két darab a nagyméretű edény fenékrészének töredéke (12/2. kép), kettő pedig ugyanennek az edénynek a falához tartozik.

Két helyről kerültek elő állatmaradványok. A „K” gödörben egy kecske szarvcsapja (*Capra hircus* L.), a „Z” gödörben pedig az erdei szarvas agancsának darabjai. Az agancsokon megmunkálási nyomok vannak. A megmunkálás egy része régi eredetű lehet, de vannak friss vágás nyomai is rajta. Elképzelhető, hogy ez utóbbiak az ásatás során keletkeztek.

Konyhahulladék vagy más származású csont nem volt a gödrökben.

A „Z” árokban 1935-ben egy ember csontjait találták meg 140 és 200 cm mélység közt, szétszórtan. A csontok alapján megállapítható, hogy mai ember-típushoz tartozott, felnőtt, férfi. Feltételezték az ásató szakemberek, hogy a bányában szerencsétlenül járt ember csontjaira bukkantak.

Datálás. Az ásatás során gyűjtött faszenet vizsgálatra elküldték Hollendoner Ferencnek, aki a következő fajtákat állapította meg:⁷

„D” gödör: Alnus	1,95 m mélyen,
Castanea—Quercus	2,5 m mélyen,
Fagus	2,6 m mélyen,
Castanea—Quercus	3,0 m mélyen,
Fraxinus	3,5 m mélyen,
Quercus	4,5 m mélyen,
„E” gödör: Acer	3,6 m mélyen,
Castanea	4,0 m mélyen,
„H” gödör: Quercus	2,1 m mélyen,
Pinus	2,3 m mélyen.

Csaknem mind lombos fák, leggyakoribb a gesztenye és a tölgy. A flóra-lista alapján Hillebrand a bánya korát az Ancyclus-Littorina fázisra helyezte. Ez a posztglaciális időszak a mainál melegebb, csapadékosabb klímát jelent. Az itt felsorolt fajok valamennyien a középhegység megszokott növényzetéhez tartoznak. Való igaz, hogy ez az együttes a mainál valamivel melegebb és csapadékosabb klímát igényel, ilyen azonban nem csak egy volt a történelem során. Az őskorban több felmelegedési hullámról tudunk. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a rétegekben keveredések, kimosódások, bemosódások vannak. Így az egyes gödrökből vett minták rétegtanilag nem hasonlíthatók össze. Megzavarhatta a meghatározás hitelességét a többszöri beásásból származó keveredés is. Így tehát a növényteni eredményeket csak tájékoztató, de nem datáló erejűeknek vehetjük.

A régészeti leletanyag és a rétegtani vizsgálat alapján több bányászati periódus volt, amelyek közül egy, de akár több is, a „közelmúltban” ment végbe.

7. *Hollendoner Ferenc:* Az avasi prehisztorikus faszenek mikroszkópos vizsgálata. MTA Mat. és Termtud. Értesítő, 48. 1931.

A csiszolt balta, a cserepek, az embercsontok alapján úgy tűnik, hogy az első kitermelési periódus a neolitikum idejére tehető. Emellett szólnak az ütőkövek, amelyek analógiáit neolitikus és rézkori bányákból ismerjük. Sajnos megfelelő tipológia hiányában sem a magkövekre, sem a szilánkokra nem támaszkodhunk a datálás szempontjából. Éppen így nincs korhatározó szerepe a bánya szerkezetének és a bányászati módnak sem: az előbbit a rétegtani és kőzettani viszonyok határozzák meg, az utóbbi pedig évezredek alatt alig változott.

A következő beásási periódus a középkorban vagy már az újkor elején lehetett. Tudomásunk van róla, hogy a XVI. sz. elején Miskolcra kovás puszkákat exportáltak. Az avasi hidrokvarcit kitűnő kova ezekbe a puszkákba, valószínűleg fel is használták. Feltehető, hogy ebben az időszakban megszakításokkal ugyan, de hosszabb ideig, többször folyt kitermelés.

Az avasi kovát nemcsak a neolitikum óta ismerték. Ebből az anyagból készítették szerszámaikat már a paleolitikumban is az avason élt ősemberek. Mégsem valószínű, hogy már akkor bányásztak volna, inkább a felszínen gyűjtötték be a szükséges kovamennyiséget. Felvetődik a kérdés, hogy ezt a megállapítást mire lehet alapozni. Az őskorban az emberek — legalábbis az eddigi megfigyelések ezt igazolják — egy bizonyos kőzetfajtaéhoz ragaszkodnak. Tehát egymástól elkülönült csoportok használhatnak ugyanabban a korszakban más típusú kőzetet is. Másrészt a paleolitikumban elsősorban a szükségletek kielégítése volt a cél. A kereskedelemre utaló nyomok viszonylag későn jelennek meg, és akkor is elsősorban nehezen beszerezhető anyagokra, festékre, ékszerre korlátozódnak. A neolitikumban gyökeres fordulat áll be. Megváltozik a termelési mód, megváltozik az életforma és valószínűleg tágabb tér nyílik a munkamegosztás számára. Kisebb gondot jelent ugyanakkor a létfenntartáshoz szükséges javak előteremtése is, hiszen az állattartás és a növénytermesztés sokkal biztosabb forrás, mint a vadászat és a gyűjtögetés. Mód nyílik a kereskedelemre, és ez egyben feltételezi a kereskedelmi célokra való termelést is. Számos raktárlelet és a kőanyagok vándorlása (elsősorban az obszidiáné) bizonyítja ezt. Így pedig lehetővé válik, hogy az egyes csoportok bizonyos munkára specializálódjanak, például a bányászatra. Valószínűleg nem véletlen, hogy a nagy kőbányák mind a neolitikumban, illetve közvetlen utána jöttek létre (pl. Rijkholt Sint Geertruid, Grimes Graves, Spiennes). A jelenség gyökerei azonban ismeretlenek. Bármelyik bányát vesszük is szemügyre, azt tapasztaljuk, hogy jól felkészült, széles ismeretekkel rendelkező emberek építették ki, dolgoztak benne. A bányászat gyökereit tehát korábbi időkben, talán a paleolitikumban kell keresni. Erre utaló nyom azonban sajnos még nem nagyon van.

Ahhoz, hogy a már feltárt, illetve a még feltárásra váró bányák korát egyértelműen meghatározhassuk, szükség van egyrészt a bányászati módszerek változásának kutatására és felderítésére, másrészt olyan tipológiai rendszer kidolgozására, amely a bányászat után félkész termékeket előállító műhelyek technológiai folyamatait megvilágítja, amely alapján osztályozni lehet a szilánkokat és a nyersanyagdarabokat. Hasonlóképpen elvégzendő feladat a bányász-eszközök tipológiájának kidolgozása.⁸

8. Az agancsokkal kapcsolatban ezt a vizsgálatot elvégezte és a tipológiát elkészítette *Vértes László* a sümegi ásatások kapcsán (l. a 4. jegyzetet).

A hazai bányák területén külön feladatot jelent még — és vonatkozik ez az avasi bányára is — a bányához tartozó mûhely és telep megkeresése, valamint a nyersanyag útvonalának felderítése. Sajnos egyetlen bányánk nyersanyagát sem sikerült eddig telepen megtalálni és a bányához tartozó telepek — Tata kivételével — is ismeretlenek.

Ezekhez a kutatásokhoz a régészek és kôzettanosok szoros együttmûködésére, a fizikai és kémiai vizsgálatok elvégzésére, a vizsgálati eredmények folyamatos közlésére van szükség. Amíg ezek a feltételek csak feltételek maradnak, addig a magyarországi bányák valódi kora, rendeltetése, kulturális besorolása homályban marad előttünk.

SILEXGRUBE AM AVASBERG

(Auszug)

1928 hat *Jenő Hillebrand* die Silexgrube entdeckt, fast genau an dem Ort, an dem *Károly Papp* vor etwa 20 Jahren den Rohstofffundort der Steinwerkzeuge des Urmenschen vom Avas markiert hatte. Sieben Jahre hat er auf dem Avasberg auf der sog. Pergola (Bild 1) Ausgrabungen geleitet. Während dieser Zeit hat er fast die ganze Grube erschlossen, ihre Struktur beobachtet, archäologisches und floristisches Material gesammelt und geologische Profile gemacht. Aufgrund der in der Grube „B“ gefundenen Lorbeerblattspitze (Bilder 6 und 11:2) hat er das Alter der Grube in das Spätpaläolithikum gesetzt, später aber, in Anbetracht des ganzen archäologischen Materials und der Ergebnisse der floristischen Untersuchungen gab er als die früheste Periode der Ausbeute die *Ancylus-Littorina-Phase*, das Ende des Mesolithikums an. Diese eindeutige Zeitbestimmung haben erst Jahrzehnte später *László Vértes* und *Andor Saád* als fragwürdig bezeichnet, ohne jedoch genauere Zeitbestimmung zu geben, im Gegenteil: sie haben den Bergbau in jeder Periode für möglich gehalten. Diese vage Zeitbestimmung hat eine neue Untersuchung der Funde und der Dokumentationen begründet.

Während der Untersuchungen galten die gleichaltrigen Profile als wichtigster Ausgangspunkt, sie sind aber in vielen Fällen nur skizzenhaft, widersprechen einander und den schriftlichen Dokumenten. Aufgrund der Profile (Bilder 5.—8.) kann man feststellen, dass auf diesem Gebiet wegen der starken Solifluktion und Bodenmischungen mit einer einheitlichen Stratigraphie nicht zu rechnen ist. Von der Schichtenfolge kann aber eine relative Chronologie aufgestellt werden. Die frühere Periode vertreten jenen grubenartigen Gewinnstätten (Gruben „A“ und „H“), über denen eine oder mehrere Sperrschichten liegen. Bei späteren Durchstößen gibt es öfter Korridore und Schächte, deren einzige Sperrschicht der heutige Humus ist. Aufgrund der Auffüllung der Durchbrüche kann man auch mehrfache Vergrabungen voraussetzen: in der Grube „E“ weisen die Einfüllung über der Tuffbank und die Auffüllung des Schachtes auf eine Zeitverschiebung hin (Bild 7).

Das Gefüge der Grube hängt vom Erdboden und vom Gestein ab. Je nach der Entfernung der Tuffbänke von einander und von der Erdoberfläche wurden Gänge, Gruben und eventuell Schächte gebaut.

Das Fundmaterial ist sehr reich, aber für den Archäologen fast ohne Bedeutung. Die in der Durchbruches gefundenen Bergwerkzeuge sind ohne Analogie (Bilder 10 : 3 und 11 : 1), während jene Werkzeuge, die das Zeitalter bestimmen könnten (geschliffene Axt, Geweihge-

räte und Lorbeerblattspitze) sowie die Keramik nicht aus der Schicht des Bergbaus, sondern meist aus den abgerutschten Schichten stammen, so dass es nicht feststeht, dass sie mit der Grube gleichaltrig sind.

Auch die floristischen Daten haben keinen zeitbestimmenden Charakter, einerseits wegen ihrer Neutralität, andererseits wegen der Vermischung der Schichten, in denen sie sich befanden.

Auf die Anfangszeit der Grubenproduktion im Neolithikum weisen nur indirekte Dokumente hin. Die Parallele zwischen den in „Chopper-Technik“ angefertigten Schlagsteinen (Bild 9 : 1) und dem Geweihgerät kann man in den Gruben des Neolithikums und der Kupferzeit antreffen; es weisen keine Spuren auf eine frühere Zeit hin (die Lorbeerblattspitze lag weder im Durchbruch noch darüber, auch ist ihr Material kein Hydroquarzit vom Avas), auf das Neolithikum deuten dagegen die Gefässe, die Axt, die Tierreste und die in einer Grube gefundenen Knochen hin. Später, wahrscheinlich am Ende des Mittelalters oder (und) zu Beginn der Neuzeit wurde Bergbau betreiben, aber dafür gibt es ausser der Stratigraphie keine materiellen oder schriftlichen Beweise.

Leider verhindern viele Umstände die Bestimmung des Alters der Steingruben. Es fehlt ein typologisches System, das die Bergwerkzeuge eingliedern, ihre Entwicklung und ihre Eigenschaften beschreiben würde; wir kennen die Bergwerkstechnologien nicht; es wäre eine noch engere Verbindung zwischen den Naturwissenschaftlern (Mineraloge, Stratigraph, Morphologe) und den Archäologen nötig. Solange diese Bedingungen nicht erfüllt werden, können wir uns nur auf unsere archäologischen Erfahrungen, Intuitionen und Logik stützen, diese können aber auf die noch offenen Fragen keine ausreichende Antwort geben.

Katalin Simán

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM 1977—1978. ÉVI ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI

GÁDOR JUDIT—HELLEBRANDT MAGDOLNA—SIMÁN KATALIN

1977.

Abaújkér (encsi j.)

Király Ferenc jelentette, hogy Abaújszántó fölött a Szerencs patak völgyében, a Gyürtetőn levő Ördögsziklával szemben az abaújkéri szántóföldek szélén két lelőhelyen talált őskori cserepeket és pattintékokat. A leleteket behozta a múzeumba. Ltsz. 78.19.1—5.

Abaújvár-Vár (encsi j.)

1977. július 12.—szeptember 28-ig az abaújvári földvár belső területén folyt a kutatás. Az 1976-ban megkezdett templomrom teljes feltárása megtörtént. A templomon kívüli területen újabb 71 sír került elő, XII—XV. századi mellékletekkel. A kő alapozású, kváderkövekből épített, félköríves szentélyzáródású templom teljes belső hossza 16 méter, a hajó hossza 10,5 méter. A hajó belső szélessége 7 méter. A hajó Ny-i szakaszában pillérpárokat találtunk. A templom bejárata a D-i oldalon feltételezhető. A templom belsejében, különösen a pillérek közötti szakaszon és a feltételezett bejárat közelében beomlott téglaboltozat nyomait figyelhettük meg. A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumba kerültek.

Konzultáns Nováki Gyula volt. A szintvonalas térképre történő bemérését Sándorfi György végezte. Az ásatáson részt vett: Fidrám Tiborné, a Herman Ottó Múzeum restaurátora, Lovász Emese, Wolf Mária, Wellisch Márta egyetemi hallgatók. (Gádor Judit)

Aggtelek (edelényi j.)

Dénes György (Budapest, VITUKI) a barlang felett a felszínen, körülbelül egy négyzetméternyi területen későbronzkori cserepeket gyűjtött egy kisebb építkezés által megbolygatott helyen. Ltsz. 78.15.1—14.

Alsóberecki-Répáshomok (sátoraljaújhelyi j.)

Dankó Katalin régész jelentette, hogy Alsóberecki-Répáshomok lelőhelyen bronzkori urnák kerültek elő. A falu körülbelül húsz éve homokbányának használja a területet. Szabényi Miklós (Alsóberecki, Kossuth u. 6.) helyi lakos 1970-ben homokot termelt, s akkor akadt két darab urnára, három darab tálra, egy kis bögrére, és több cseréptöredékre. A leletek közvetítéssel kerültek a sárospataki Rákóczi Vármúzeumba, majd a területileg illetékes megyei Herman Ottó Múzeumba.

Bodroghalom-Medvetanya (sátoraljaújhelyi j.)

Zsoldos János bányamester értesítette a múzeumot, hogy a Medvetanyánál, az újonnan nyitott homokbányában régészeti leletek kerültek elő. A helyszínen láttuk, hogy a temető azonos a már ismert kelta temetővel, de kiterjed a bekötő út másik oldalára is. A bányában géppel fejtették a homokot, így kerültek elő az urnák, korsók, tálak, vas öv, karperec, bronz fibulák, gyűrűk. A kerámia anyagban kézzel formált és korongolt egyaránt előfordul. 1978-ban a területen ásatást végzünk. (Hellebrandt Magdolna)

Bodrogkeresztúr (szerencsi j.)

Molnár Gyuláné, a művelődési ház igazgatója jelentette, hogy Cserépi György (Bodrogkeresztúr, Felső utca 17.) pincéje leszakadt, és a javításkor edényeket találtak. A leletek egy méter mélységben kerültek elő. Két bronzkori bögrét behoztak a múzeumba. Ltsz. 78.6.1—10.

Bogács (mezőkövesdi j.)

A községi tanács vb elnöke jelentette, hogy Farkas László üdülőtelkén szennyvízvezető csatorna ásásakor cserepeket talált. $90 \times 110 \times 120$ cm gödörből kerültek elő a cserepek, valamint paticsdarab. A leletek száz cm vastag humuszos agyag alatt, világosabb rétegben voltak megfigyelhetők. Szóbeli közlés alapján hasonló anyag a fürdő és az úttörőtábor területén is felszínre került. A leletek a neolitikumból származnak. A leletmentést Horta Helena Tricallotis és Ringer Árpád régész egyetemi hallgatók végezték. Ltsz. 78.7.1—6.

Büttös (encsi j.)

1977. április 25-én Szladics István XVI. századi pénzeket hozott a Herman Ottó Múzeumba. A lelet Büttösön került elő. A helyszínen Koscsó Andrásné elmondta, hogy a házuk feletti dombon, a kertjükben az elmúlt ősszel mélyszántást végeztek. Most burgonyát vetettek a földbe, s ekkor figyeltek fel a pénzekre. A lelet elrejtője az egyes darabokat szorosan egymás mellé pakolta egy edénybe. Legalul találták meg a tallérokat, utána az aranyakat textilbe csavarva, s itt volt egy négyzetes bronz tárgy is. Ezek felett voltak a garasok, majd a denárok. A denárokat és az edény felső részét az eke szétvitte. A helyszínen járva mi is találtunk a rögökben denárokat és garasokat. 1977. május 11-én a Magyar Nemzeti Múzeumtól kért fémkereső műszerrel Gedai István átvizsgálta a területet. Ez alkalommal 52 db denárt és 2 db garast találtunk. A lelet így a következő darabokból áll: egy darab korongolt edény, textilmaradvány, 1 darab bronz tárgy, feltehetően gyűrű pecsétrésze, 8 darab körmőcbányai arany, 64 darab ezüst tallér, 433 darab garas és 3489 darab denár. A lelet mélysége 42 cm, nyirok. A műszeres vizsgálaton részt vett Szekeres Árpád.

Edelény, Hámán Kató u. 4. (edelényi j.)

Urbán László, az edelényi Tanács V. B. titkára két bronzkori edényt hozott a múzeumba. A tárgyakat Urbán Ferenc találta. A lelőhely a Bódva partján van. Emésztőgödör ásásakor kerültek elő, három ásonyom, azaz 50—60 cm mélységből. A gödör falában a találó további cserépdarabokat talált, a telep folytatódik. A lelőhelyen további munkát nem terveznek, így nem végeztetett. Ltsz. 78.11.1—13.

Emőd, Attila u. 22. (mezőcsáti j.)

A Zrínyi Gimnázium muzeológiai szakközép osztályából Lukács Ilona, Pincés Éva, Cserjési Éva emberi csontokat hozott a múzeumba, melyek Emődről származnak. Az Attila u. 22. számú háznál — özv. Mészáros Barnáné tulajdona — és a mellette levő közben kerültek elő. A közben vízvezeték csatorna törött el, s az mosta ki a koporsókat. 60—120 cm mélységben kerültek elő. 1973-ban is találtak csontokat. A tulajdonos elbeszélése szerint 50 évvel ezelőtt, amikor a házat és az udvart rendezték, szintén igen sok csontváz került elő. A leletmentéskor vas koporsókapcsokat találtunk. (Hellebrandt Magdolna)

Mályi-Kavicsbánya (miskolci j.)

A nyékládházi vasútállomástól északra, a vasútvonal mellett, a bánya északi végénél Czakó Péter középiskolás diák cserepeket talált. A leleteket behozta a múzeumba. A helyszínen Incze Károly bányamester elmondta, hogy a tárgyak 1,20—2 méter mélységben kerültek elő. Az előző évben csontvázakat is találtak, de igen mállekony állapotban voltak. A kiszálláskor a kavicsbánya tavanál 2 méterrel magasabb volt a vízállás az átlagosnál, így a rétegződést nem lehetett megfigyelni. A kavicsbánya a bőcsi Haladás Tsz tulajdona. Ltsz. 78.13.1—34. (Hellebrandt Magdolna)

Mezőkövesd (mezőkövesdi j.)

A mezőkövesdi Városi Tűzoltóparancsnokság (Béke tér 12.) szomszédságában levő romos telekről markolóval útfeltöltéshez földet szállítottak. Eközben került elő egy XIV. századi garasokat tartalmazó éremlelet. A pénzeket későn fedezték fel, az elszállított föld egy részét közben le is döngölték. A pénzek egy részét a helyi lakosság széthordta, más része a döngölt út földjébe került. A bejelentés után a Herman Ottó Múzeum több napon át végezte a lelet begyűjtését, egy alkalommal a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárával közösen fémkereső műszerrel is végeztek kutatást. Összesen 81 db XIV. századi ezüst garas került a megyei Herman Ottó Múzeumba.

Miskolc-Avas (miskolci j.)

A készülő Ifjúsági Kultúrpark földmunkálatait megelőzve 1975-től folyamatosan végezzük a feltárást. 1977-ben folytattuk az ásatást az Avas két pontján, a Tűzköves II-án és az Alsószentgyörgyön. A Tűzköves II-ón a déli lejtőn nyitottunk két kutatóárkot. Igen magasan, 40—70 cm-nél összefüggő homokkőréteg jelentkezett. Fölötte kevert sötétszürke agyagban találtuk a jellegtelen kovasilánkokat, mellettük későközépkori és újkori cserepek voltak. Az Alsószentgyörgyön nyitott szelvényben igen kevés nagyobb méretű kovasilánk került elő. Az ásatás során eszközt nem találtunk. Az ásatással egyidejűleg terepbejárást végeztünk az Alsószentgyörgy déli részén és a Tűzkövesen. Az előbbi helyről számos szilánk, pattinték, magkőmeredék és magkő, valamint néhány félkész paleolit eszköz került elő. Az utóbbi helyen tömbkovát és magkövet találtunk nagy mennyiségben. Konzultáns: G. Csánk Veronika és Gábori Miklós. Munkatárs: Simán Katalin. Az ásatáson részt vett: Bíró Katalin, Horta Helena Tricallotis és Ringer Árpád régész egyetemi hallgatók. (Hellebrandt Magdolna)

Miskolc, Diósgyőr-Vár (miskolci j.)

A diósgyőri vár huszárvárának műemléki rendezési terve keretében folyt a huszárvár kerítésének kivitelezése. Czeglédy Ilona 1967-ben végzett ásatási eredményei alapján Ferenczy Károly (OMF) a középkori falak nyomvonalára tervezte a kialakítandó kerítés vonalát. Ehhez szükségessé vált a visszatemetett falszakaszok ismételt feltárása a nyugati és a déli oldalon a korábbi ásatási dokumentációkon és a kiviteli tervben rögzített nyomvonalon. A munka irányítását Czeglédy Ilonával és Ferenczy Károllyal történő konzultálás mellett végeztük el. (Gádor Judit)

Miskolc-Tapolca (miskolci j.)

1976-ban Obrivitovics László (Lakcím: Mályi, Fő u. 60.) jelentette a múzeumnak, hogy a termál fürdő felett a földvárban, a kőbánya felőli részen a metszetben több cserepet, paticsot, pattintékot és egy edényt talált (Ltsz. 76.24.1.). Az edény későkelta, illetve császárkori. A helyszínen, a kiszállás alkalmával még gyűjtöttünk tárgyakat. Közvetlenül a járósínt alatt voltak a bánya szélén, a gyökerek tartották. 1977. június 22—24-én kisebb leletmentést végeztünk. A sánc közepétől kifelé 2,5 m hosszan, 1,5 m szélesen jelöltük ki az I. szelvényt. Lelet csak a felső, sötétbarna, törmelékes agyagban volt. Kora későbronzkor-koravaskor és császárkor. Az ásatáson részt vett Horta Helena Tricallotis egyetemi hallgató. Ltsz. 78.18.1—59. (Hellebrandt Magdolna)

Muhi-Kocsmadomb (mezőcsáti j.)

A lelőhelyen 1972—74-ig folyamatosan történt ásatás. 42-es sírszámig jutottunk. 1976 őszen a Kossuth u. 64-es számú telek végében emésztőgödör ásásakor kelta sírra bukkantak. A leletet Kis-Tóth István tanácsstítkár jelentette a múzeumnak. Öt edényt vettek ki a találok. Az ásatást 1977-ben végeztük el. Feltártuk a 43. sír további részét, valamint a 44. és a 45. hamvasztásos sírokat. A temetőt D—NY-i irányból lehatároltuk. Kora LT C eleje. Az ásatáson részt vett Horta Helena Tricallotis és Ringer Árpád régész egyetemi hallgatók, akik az ásatás idején Muhi környékén terepbejárást is végeztek. Ltsz. 78.5.1—139. (Hellebrandt Magdolna)

Kistokaj-Kültelkek (miskolci j.)

A területen megszakításokkal 1972-től folyamatosan történik ásatás és leletmentés. Kun Miklós telke felett a dombtetőn, tsz-földterületen folytattuk az ásatást. Feltártuk a 20—23. sírokat. Hamvasztásosak. A sírokban gazdag kerámia melléklet volt. Az edények típusa és az ékszmellékletek alapján a temető korát a LT C idejére tehetjük. (Hellebrandt Magdolna)

Rátka (szerencsi j.)

Petercsák Tivadar szerencsi múzeumigazgató értesítette a múzeumot a lelet előkerüléséről. Elbeszélése szerint vízvezeték ásása közben Koleszár Mihály helyi lakos az Iskola tér 5. szám alatt XVII. századi éremleletet talált. Megfigyelése szerint egy kicsi, agyagtapasztású üregbe rejtették a pénzeket. A megyei Herman Ottó Múzeumba 41 darab ezüst garas került.

1. kép. Rézkori edény
Tiszadorogma

Szendrő (edelényi j.)

A Petőfi tér 20. szám alatt Fazekas József vízvezeték ásásakor edényben elrejtett XVII. századi éremleletet talált. Az 555 darab garast és 320 darab denárt tartalmazó leletet a cserépedény töredékeivel együtt átadták a megyei Herman Ottó Múzeumnak.

Szerencs-Taktaföldvár (szerencsi j.)

Derda Ferenc (Szerencs, Dózsa György u. 56.) középiskolai tanuló a földvárnál cserepeket, csontokat gyűjtött. A lelőhelyen megnéztük azt a 8×11 méter nagyságú földdarabot, melyen magasfeszültségű villanyoszlop áll, s így a földkitermeléskor kihagyták, s amelynél szürke foltokban leletek kerülnek elő. A déli részen egy koponya ki is látszik. Végigjártuk a megmaradt partfalat, anyagot gyűjtöttünk. A földmunka már nem folytatódik. Ltsz. 78.22.1—110., 78.29.1—141. (Hellebrandt Magdolna)

2. kép. Rézkori edény
Tiszadorogma

Tiszadorogma (mezőcsáti j.)

Mészár Erzsébet gimnáziumi tanuló jelentette, hogy a község mellett, gátépítéskor sírok, azaz emberi csontok és cserepek kerültek elő. A lelőhely a falutól nyugatra, 800 méterre található, a Tiszabábolna felé vivő gátszakasztól balra, a Tisza felé. A helyszínen láttuk, hogy a gát erősítéséhez az ártérben levő magasabb dombot dózerolják. A sírok mélysége 40–60 cm. Több patocsot, cserepet és sírmaradványt találtunk, sajnos már kiszedett állapotban, csomóba rakva. Elbeszélés szerint a sírok tájolása É–D, zsugorított helyzetben voltak. Sírfoltot a metszetben nem láttunk. A munkával már tovább haladtak. A leletek a rézkor bodrogkeresztúri kultúrájába tartoznak (1–2. kép). Ltsz. 77.73.1–36. (Hellebrandt Magdolna)

Tiszaladány (szerencsi j.)

T. Dobosi Viola és Salamon Ágnes régészek terepbejárást végeztek a község határában. Tiszaladány-Nagyhomokoson, a Takta kanyarulatában a tiszaladányi Magyar Róna Tsz homokbányát nyitott. A bányászással egy bronz-

kori telepet sértettek meg. A helyszínen zóki és gávai cserepeket, kovaszilánkokat gyűjtöttek. A leletek bekerültek a megyei Herman Ottó Múzeumba. Ltsz. 78.4.1—29.

Vizsoly-Barát dűlő (encsi j.)

Lukács István (Lakik: Hernádcéce, Árpád u. 58.) jelentette, hogy Vizsoly község északi végénél, a tsz-majornál, a műhely mellett, emésztőgödör ásásakor csontvázat találtak. Szabó Sándor encsi tanár és a találók elbeszélése szerint a csontváz zsugorított helyzetben volt. Tá: Ny—K. A koponya arccsontja előtt volt két bögre és egy tál, amely bütykös volt, de a felvételkor szétporlott. A váz mélysége 3,25 méter. A műhely építésének alapozásakor is találtak csontokat, de egyébre, mellékletre nem emlékeznek. A leleteket behoztuk a múzeumba. A bronzkor füzesabonyi kultúrájába tartoznak. Ltsz. 78.14.1—14. (Hellebrandt Magdolna)

Vizsoly- óvoda

Az óvoda fala megrepedt, és a támfal építésekor, 130 cm mélységben Király Ferenc tanár későközépkori cserepeket gyűjtött. A helyszínen mi is találtunk kerámiát a hányott földben. A réteg kevert. (Hellebrandt Magdolna)

1978

Abaújvár — Vár (encsi járás)

Az abaújvári földvárban tovább folytattuk az 1976-ban megkezdett templom körüli temető feltárását. Újabb 120 sír, valamint a templom ÉNy-i oldalánál egy nagyméretű ossarium (csontgyűjtő) részlete került elő. A sírokban kevés melléklet: 3 nyílhegy és néhány hajkarika volt. A templomtól É-ra ásott szelvényekben a legalsó sírok alatt egy, a temetkezés idejénél korábbi keletkezésű település nyomaira bukkantunk. Nagyméretű gödrök részleteit tártuk fel, melyek feltöltése sok állatcsontot, Árpád-kori edénytöredékeket tartalmazott. A gödrök rétegződésében erős égésnyomok mutatkoztak, egyikben egy tűzhely maradványait sikerült feltárnunk.

A templomtól DNy-ra, mintegy 100 m távolságra fekvő területen a várbelső településrendszerének kutatása céljából végeztünk tájékozódó feltárást. Egy kb. 19×10 m-es területet kutattunk meg. Két különböző típusú kemencét, több gödröt, hosszanti árkok részleteit, valamint építmények tartószerkezetére utaló cölöplyukakat és karólyukakat tártunk fel. Bár ezzel az ásatással az építmények szerkezete és funkciója még nem vált tisztázhatóvá, az itt talált nagy mennyiségű és többszörös rétegződésű állatcsont- és kerámia-anyag a vár tartós betelepültségére utal.

A leletek a Herman Ottó Múzeumba kerültek. Az ásatás költségeit a Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum fedezte. Az ásatáson Lovász Emese, Wolf Mária és Wellisch Márta egyetemi hallgatók vettek részt. (Gádor Judit)

Alsóvadász (encsi járás)

Illés István alsóvadászi lakos bejelentette, hogy a község határában, attól nyugatra a temető szomszédságában levő Várdombon földmunka során cse-

repek kerültek elő. A leletmentés során megállapítottuk, hogy a szakirodalomból (l. Kalicz N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn) már ismert hatvani erődített telep oldalába ástak be egy mintegy 10×20 méteres területen, 1,5 m mélységben. Jól kivehető a földvár sánc-árok erődítésrendszere. A kiszórt földből tipikus hatvani cserepek, csiszolt és faragott csonttárgyak, őrlőkőtöredékek és egy hordozható tűzhely töredékei kerültek elő. A bolygatás során feltártult metszeten jól látható a többszöri pusztulási és települési rétegek sora. (Simán Katalin)

Bodroghalom — Medvetanya (sátoraljaújhelyi járás)

Zsoldos János (Bodroghalom, Szabadság u. 38.) bányamester 1977 őszén sírok előkerülését jelentette. A leletek a helyi homokbányában kerültek elő. A leletmentő ásatásra 1978-ban került sor. 12 hamvasztásos kelta sírt tártunk fel. A temető a leletanyag alapján az i. e. II. sz. elejére keltezhető. (Hellebrandt Magdolna)

Bodroghalom — Szilvás (sátoraljaújhelyi járás)

Zsoldos János háztáji földjén jellegtelen őskori és koraközépkori cserepeket gyűjtöttünk. (Hellebrandt Magdolna)

Boldogkőváralfa (encsi járás)

Dévay Ferenc hullámvonalas díszű, korongolt császárkori cserepeket hozott a múzeumba. Ltsz: 78. 37. 1—2.

Borsodivánka (mezőkövesdi járás)

A volt Prónay kastély (ma Szociális Beteg Otthon) parkjában a Mária-fa domb mellett, a kút környékén az elmúlt évi szántáskor őskori cserepeket találtak. A kiszálláskor a felszínen bronzkori, fűzesabonyi kultúrába tartozó kerámiatöredékeket, paticsokat, őrlőkövet gyűjtöttünk. Ltsz: 78. 38. 1—24. (Hellebrandt Magdolna)

Bőcs — Nagyhalom vagy Testhalom (miskolci járás)

Csernik István (Bőcs, Szabadság u. 41.) jelentette, hogy a község délnyugati határában a Testhalomnak nevezett dombon nagy mennyiségű cserepet talált. A helyszínen a friss szántásban bronzkori házi kerámiát, őrlőköveket, agyag tűzhely töredékeit, orógombot találtunk. Ltsz: 78. 16. 1—77. (Hellebrandt Magdolna)

Fancsal (encsi járás)

A falu nyugati oldalán kb. 800 m hosszan és 70 m szélességben erősen átégett foltokat, házak nyomait találtuk. A lelőhelyen erősen keveredik a bronzkori és a középkori anyag. (Wolf Mária)

Fancsal (encsi járás)

A református templom északi oldalán, közel a templom falához 3 db bronzkori cserepet találtunk. A templom közelében más leletanyag nem volt. (Wolf Mária)

Fancsal (encsi járás)

A falu keleti oldalán, a házak feletti domboldalon kb. 30×10 m-es darabon sok bronzkori cserép került elő. Ugyanitt egy középkori horpasztott pohár töredéke is előkerült. (Wolf Mária)

Felsődobsza — Várdomb (encsi járás)

Fazekas Gyula gimnáziumi tanuló a Várdombon bronzkori cserepeket, paticsot és édesvízi kagylóhéjat gyűjtött. Ltsz: 78. 35. 1—8.

Felsővadász — Várdomb (encsi járás)

Papp Lajos igazgató tanító értesítette a múzeumot, hogy a község határában iskolás gyerekekkel cserepeket gyűjtöttek. A lelőhely a Várdomb. Félkörívben határolja a Vadász-patak. A falu homokbányát nyitott itt s akkor került elő több cserép. A bánya metszetalában két gödör feltját figyeltük meg. A dombtetőn a kukoricásban is található kerámiatöredék, patics, őrlőkötödék és nagyobb mennyiségű állatcsont. A bányában gépi kitermelés nincs. A leletek az újkőkor bükki kultúrájába és a bronzkorba sorolhatók. Ltsz: 78. 39. 1—3.; 78. 40. 1—22. (Hellebrandt Magdolna)

Forró — Tok (encsi járás)

A kb. 25 ha-os táblában egészen kis területen, kb. 2×2 m-es területen nagyon sok edénytöredéket találtunk. A valószínűleg szemégtöredékből származó leletanyag XIII. századi. Ugyanitt több paticsdarabot is találtunk. Ltsz: 78. 46. 1—202. (Wolf Mária)

Hernádbüd — Várdomb (encsi járás)

A területéről Szigeti Endre ináncsi lakos bronzkori cserepeket gyűjtött. Ltsz: 78. 42. 1—13.

Kenézlő — Bay homok (sátoraljaújhelyi járás)

A Dózsa Tsz almáskertjében talajvizsgálathoz mintát vettek a földből. 5 m hosszú, 0,6 m széles, 0,8 m mély árkot ástak. Rézkori cserépedénytöredékeket talált a kidobott földből Merényi Béla (Kenézlő, Rózsa F. u. 15.). A lelőhely kis magaslat, mellette mocsaras, vizenyős ártér terül el a Tiszáig. Ltsz: 78. 44. 1—13. (Hellebrandt Magdolna)

Kenézlő (sátoraljaújhelyi járás)

A Bay homoktól kb. 1 km-re Zalkod felé a káposztaföldön rókafogás céljából gödröt ástak 1977 nyarán. Emberi csontokat találtak. A csontváz kissé zsugorított helyzetben feküdt a találó szerint, a bordáin bronz fibulát találtak, a medencén törkést, és még egy ismeretlen rendeltetésű tárgyat valamint csereptöredékeket. A fibulát a sárospataki Rákóczi Múzeumba vitte Merényi Béla, innen Janó Ákos igazgató juttatta a megyei Herman Ottó Múzeumba. A többi mellékletet a találók visszatették. A helyszínen járva a találók 1978-ban már nem tudták azonosítani a sírhelyet. A leletek a bronzkorból származnak. (Hellebrandt Magdolna)

Kistokaj — Kültelkek (miskolci járás)

Kun Miklós hétvégi telkén és a tsz földjén (a domb teteje) folytattuk a feltárást. Eddig 27 kelta sír került elő. A sírok hamvasztásosak. Mélységük 27—

116 cm között váltakozik. Gazdag mellékletük alapján földbe kerülésük korát a LT C korai szakaszára tehetjük. (Hellebrandt Magdolna)

Kupa — Fecske (encsi járás)

A Fecske nevű dűlőben erősen keveredett későközépkori és Árpád-kori leletanyagot találtunk és nagyon sok paticsdarabot. Valószínű ez volt a középkori Horvát(i) falu. Pesthy F. kéziratos helységnévtárában szerepel Horváti helynévként Kupa határában, irány megjelölés nélkül, a mai falu helynevei között azonban már nem ismernek ilyent. (Wolf Mária)

Mezőkövesd

1978. július 25-én Dobai Ferenc, a Matyó Tsz dózerosa, a tsz régi homokbányájának betemetése közben középkori pénzekre bukkant. A dózer tolólapjával egy zöld mázas cserépedénybe rejtett pénzleletet tolt el, s már csak akkor vette észre, amikor 5—8 méteren maga előtt tolt. Összeszedte, majd a géppel újabb forgást végzett, hogy a lelet fészket megtalálja. Eközben a gép lánctalpa kifordította a földből a cserépedény összetört darabjait és a pénzeket. A leletet jelentették a Herman Ottó Múzeumnak. 1978. július 27-én Szekeres Árpád numizmatikus és Kováts Tibor restaurátor kiment a helyszínre, s a találótól átvette a leletet. 1978. július 31-én Korek József és B. Sey Katalin segítségével Szekeres Árpád ismét kiment a helyszínre. Fémkereső műszerrel vizsgálták át a lelőhelyet. A földet átszitálták, s így még 11 érme került elő. Az érmek egy edényben voltak elrejtve, melyből néhány darabot sikerült megmenteni. A homokbánya partfalában jól kirajzolódott a beásott gödör foltja, amelybe egykor az edényt az érmekkel együtt elrejtették. A helyszínen illetéktelenek is kutattak, így a lelet nem teljes. Az éremlelet XV—XVI. sz.-i magyar, cseh, lengyel ezüst aprópénzeket tartalmaz. Súlya mintegy négy kiló.

Mezőkövesd — Fekete halom vagy Kunhalom

Csatornaépítés közben a homokos talajban 50—60 cm mélységben csontvázat találtak. A Matyó Tsz jelentette előkerülését. A csatorna átvágta a dombot. A helyszínen megállapítottuk, hogy a sír É—D-i tájolású, valószínűleg nő. A csatornában kerámiatöredékeket gyűjtöttünk. A helyiek elbeszélése szerint szántáskor több durva, kézzel formált cserép is került elő. Ezek őskoriak. Ltsz: 78. 35. 9—14. (Wolf Mária)

Miskolc — Avas

1978 augusztus havában leletmentő ásatást folytattunk az Avason. Két területen végeztünk ásatást: a Felsőszentgyörgy déli oldalán, valamint az Avas-tetőn, 180 m-re a kilátótól Ny-ra. Egyik területen sem sikerült jelentősnek mondható leletanyagot gyűjteni, mindössze néhány szilánk került elő. Az Avas-tetőn kapott metszetsor — a hasonló morfológiai és geológiai helyzet miatt — jól használható az avasi bánya rétegsorának rekonstruálásához. (Simán Katalin)

Miskolc — Petőfi u. 36.

Jósza Jenő csontokat és cserepeket adott át a Herman Ottó Múzeumnak, melyeket a Petőfi u. 33. szám alatti telkén veremásás közben talált. A csontok

kb. 1,5 m mélyről, kavicsrétegből, a cserepek valamivel feljebb, lazább rétegből kerültek elő. A verem közelében boltozatos pincét írt le a leletbejelentő.

Miskolc — Széchenyi u. 6.

A telken épület alapozását végezték. Ennek során figyeltek fel a munkások a metszetből előkerülő állatsontokra és cserepekre és erről jelentést tettek. A telken több középkori hulladékgödrt tártak fel, ezek közül az egyik a középkor középső szakaszából származik, a többi igen késői, átnyúlik az újkorba. A személgödörökből, amelyek szabályos lefelé szűkülő kör alakúak voltak, szarvasmarha csontok, és különböző mázas és mázatlan cseréptöredékek kerültek elő. (Simán Katalin)

Ózd — Kenderföldek

Dobosy László tudomására jutott, hogy Mester László a Bánszállás felé vezető úttól 200 m-re edénytöredékeket talált. Erről a területről markolóval szedték a földet a városi parkok részére. A cserepek őskoriak.

Ózd — Tanácsköztársaság útja 102.

Oláh Pálné kertjében Oláh László festő szakmunkástanuló szilvafa sarjhajtásait ásta ki, s ekkor edénytöredékeket talált. Összegyűjtötte. Egy kis bögrét megtartott magának, s csak a fotózást engedte meg. Dobosy László végezte el a leletmentést. A leletek hamvasztásos őskori urnasírból származnak. Az 1. sírban négy fazék, egy tál és egy fedő volt. A 2. sírt Dobosy László tárta fel. A kiásott kb. 80 cm-es kör alakú gödör falában edénytöredéket látott. Megbontva megállapította, hogy még egy edény van ott. A felszíntől kb. 30 cm-re lapos homokkődarabokat figyelt meg. A homokkövek alatt 10 cm-es földréteg után egy lefordított tál alatt urna volt, mely égett csontokat tartalmazott. E mellett egy fazekat talált, félgömb alakú tállal borítva. Mindkét lelőhely anyaga az ózdi Liszt Ferenc Művelődési Intézmények Honismereti Körének raktárába került.

Pere — Hernád-part (encsi járás)

Szigeti Endre ináncsi lakos a Hernád-parton bronzkori cserepeket gyűjtött. Ltsz: 78. 43. 1—6.

Rátka (szerencsi járás)

Major Sándor (Rátka, Kossuth u. 76.) traktoros jelentette a szerencsi múzeum közvetítésével, hogy a Búzakalász Tsz területén, az ún. Temetőföldön szántás utáni műtrágyázás alkalmával két bronzkardot talált. A lelőhely a Szerencs—Rátka vasútvonal mellett a 69. villanyoszlop és a 95. kilométerkőnél van. Az őszi szántás után a Magyar Nemzeti Múzeum fémkereső műszerével végignéztük a területet, de a műszer újabb fémtárgyat nem jelzett. (Hellebrandt Magdolna)

Rudabánya (edelényi járás)

Solt Péter a Magyar Állami Földtani Intézet preparátora a rudabányai vasércbánya trafóházától DNy-ra a leszakadt betonút mellett cserepeket gyűjtött. A leletmentés során megállapítottuk, hogy egy későbronzkori telep nagy része pusztult el a bányaművelés és az útcusuzamlás során. A feltárult metsze-

ten egy kb. fél méter vastag fekete kultúrréteget lehetett megfigyelni, amely mintegy 20 m hosszan húzódik a falban. A telepnek csak kis része maradt meg. Ltsz: 78. 41. 1—14. (Simán Katalin)

Szendrő — ref. templom (edelényi járás)

1978. október 22-én jelentés érkezett a szendrői református templom gondnokától, Horváth Páltól. Meszesgödör ásása közben falmaradványokra bukantak. 1978. október 26-án végeztük el a leletmentést. A templom D-i oldalán $3,5 \times 2$ —2,5 m-es szabálytalan alakú gödörben találták a falakat. A gödör K-i felében helyezkedik el egy pillérmaradvány és ehhez kapcsolódik egy, a templom D-i falával párhuzamos, keletre tartó fal. Ez a fal a meszesgödörben nem ér véget. A gödröt 135 cm mélységben ásták ki, itt még sehol sincs meg a gödör alja. Amennyire meg tudtuk állapítani, a pillérmaradvány és a keletre tartó fal egybeépült. A falmaradványokat felmértük, lerajzoltuk és lefényképeztük. A gödörből előkerült földben semmiféle leletanyag nem volt, így nem tudtunk következtetni a fal korára. (Wolf Mária)

Tiszakarád — Inasa (sátoraljaújhelyi járás)

Koncz György (Tiszakarád, Legelő sor 8.) Tiszakarád — Inasa lelőhelyen, a csatorna mellett, a falu utolsó házával szemben 5 sírt tárt fel. A sírok csontvázak. Tájéolásuk D—É. Mélységük 70—80 cm. A sírok egymástól kb. 3 m távolságra helyezkednek el.

A sírok feltárásánál szakember nem volt jelen. A nem hiteles feltárás miatt a két sírból előkerült mellékletek helyzetét nem figyelték meg. Ezek a mellékletek a következők:

1. sír — 1. Korongolt edény, peremrészén három plasztikus borda. Szürke. p. átm: 9,2 cm; f. átm: 2,7 cm; M: 6,2 cm. 2. Lándzsahegy. Vas. H: 22,6 cm; levelének hossza: 9,2 cm. (5. kép).

2. sír — 1. Lándzsahegy. Vas. H: 30,6 cm. Hiányos. Gyarapodási napló száma: 63/1978

Tomor — Gyanda (edelényi járás)

Györffy György erre a dombra lokalizálja Gyanda középkori falut. Pesthy F. kéziratos helységnévtárában is szerepel dülő névként. A mai faluban is él ez az elnevezés, a falubeliek úgy tudják, hogy itt volt a régi falu. A domb mindkét oldalán keveredik a bronzkori anyag az Árpád-korival. A domb Ny-i oldalán erősen égett, vörös és fekete rögöket figyeltünk meg, valószínűleg házak nyomait. (Wolf Mária)

Vizsoly (encsi járás)

Lukács István hernádceci lakos bejelentette, hogy Vizsolyban, a gépállomás területén gödör ásása közben a markológép díszített cserepeket dobott felszínre. A bejelentő eltette a cserepeket — egy tál és három kis korsó töredékei — és a melléte talált két emberi csonttöredéket. A gépállomáson további kutatást nem lehetett végezni, és megfigyelni sem lehetett semmit, mivel a gödröt odaérkezésünkkel már teljesen kitöltötték mésszel. A leletek a bronzkorból származnak, csontvázak temetkezéséből. (Simán Katalin)

AZ AVASI REFORMÁTUS TEMPLOM TÖRÖK SZŐNYEGEI

BATÁRI FERENC

A század elején felfigyeltek már arra, hogy a 17. századi török szőnyegművészetnek talán leggazdagabb tárháza Magyarország. Ez a gazdagság nem véletlen, keleti szőnyegek iránti előszeretetünkkel magyarázható, amelynek évszázados hagyományai vannak. Levéltári adatok tanúsága szerint is a keleti — elsősorban török és perzsa — szőnyeg a régi magyar otthonok gyakori díszei közé tartozott.¹ A békés kereskedelmi úton Magyarországra hozott keleti szőnyegek mindenekelőtt a királyi és a fejedelmi udvar, a nemesség és a módosabb polgárság luxus igényeit elégítették ki. Az erdélyi fejedelmek különösen sokat áldoztak rezidenciáik drága nyugati és keleti kárpitokkal való ékesítésére. Bethlen Gábor gyulafehérvári palotája volt talán a leggazdagabb, 1629-ben összeírt ingóságai között 155 antik és bibliai jelenetes falkárpitot, 154 perzsa-, 104 török, és 39 közelebbi meghatározás nélküli szőnyeget találunk.²

A szőnyeg használati tárgy, amely a használat közben kopik, szakad, férgek pusztítják, s mivel anyaga önmagában nem értékes, ha tönkrement, tűzre vetették. A régi magyar otthonok gazdag szőnyegállományában, a természetes elhasználódás mellett háborúk és belviszályok — amelyekben a magyar történelem igen gazdag — nagy pusztítást végeztek.

A 16—18. század folyamán Magyarországra importált szőnyegek közül szép darabok, kegyes adományozások útján, egyházak kezelésébe is kerültek. Ezek száma természetesen meg sem közelíthette a magánkézen levő szőnyegek tömegét. A protestáns egyházakban az értékes vagyontárgyként kezelt szőnyegek, a különben puritán templombelsőik díszéül szolgáltak, s a mindennapi használattól megkímélve, fennmaradásuk szempontjából itt kedvezőbbek voltak a körülmények, mint másutt.

Régi keleti szőnyegek nagyobb számban az ország nagyrészt elpusztító, 16—17. századi harci eseményektől nagyjából megkímélt, s a törökökkel kapcsolatot tartó, protestáns Erdélyben maradhattak fenn. A magyar református és unitárius, de elsősorban a szász kisebbséget összetartó evangélikus egyház szőnyegkincsei megőrzésével, a török szőnyegművészet szempontjából felbecsülhetetlen kultúrmissziót teljesített. A segesvári (Media, Schäsburg, Sighi-

1. *Bartók Imre*: A keleti szőnyeg Hazánkban, Műv. tört. Ért. 1970/2., 149—173.

2. Országos Levéltár, *Urbaria et Conscriptiones* gy. fasc. 118. No. 2. — publikálta *Baranyai Béláné*: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. aug. 16-án. Művészettörténeti tanulmányok, Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1969—70. Bp. 229—258.

şoara) óvárosi evangélikus templom mintegy félszáz, a brassói (Civitas Brassoviensis, Kronstadt, Braşov) „Fekete templom” több, mint száz, nagyrészt 17. századi, a templom falát, stallumait, karzatának mellvédjét díszítő szőnyege világviszonylatban egyedülálló lenyűgöző látvány. Mindez a fejedelmi és a főúri paloták elpusztult, szétszóródott anyagát nem kárpótolja, de ízelítőt ad amazok keleti szőnyegekben kifejtett hajdani pompájáról. A nagyobb részt 20. századi alapítású erdélyi román görögkeleti templomokban soha sem volt keleti szőnyeg.

A köztudattól eltérően a keleti szőnyegek nem kizárólag a protestáns templomok díszei voltak és használatuk, illetve elterjedésük sem korlátozódott a keleti országrészre, Erdélyre. A levéltári anyag — annak ellenére, hogy a vonatkozó adatok begyűjtésére és feldolgozására, csak az első lépések történtek meg — arra enged következtetni, hogy Erdélyen kívül Magyarországon másutt is a protestáns templomok mellett a római katolikus templomokban is volt számos keleti szőnyeg.

Római katolikus templomok szőnyegeiről az Esztergomi Prímási levéltár őriz értékes adatokat. Példának hozhatjuk az 1697. évi Bars, Hont és Liptó megyei római katolikus egyházak „Canonica Visitatio”-i alkalmával készített összeírásokat, amelyekben többek között feljegyezték, hogy „Alsópalojta... habet)... tapetem turcicum unum”, Szentiván: „Tapetem turcicum pro ornamento cathedrae unum”, „Ecclesia Sabelliensis... Tapetes duos, unum turcicum”, „Ecclesia Berseniensis... Tapetem unum turcicum”.³

Átfogó felmérés — Magyarország mai területén — a Borsod megyei református templomok 17—18. századi anyagáról készült egykorú inventáriumok alapján. Ezt a munkát *Takács Béla* végezte el, tanulmánya a magyar szőnyegirodalomban az első olyan közlemény, amely önálló levéltári kutatómunkán alapul.⁴ Ebből a tanulmányból tudjuk, hogy Borsod megye területén 147 református templom 247 különböző szőnyegéről maradt 17—18. századi feljegyzés. Ezek a számok azonban nem teljesek, mert az adatokat tartalmazó egyházlátogatási jegyzőkönyvekből több templom inventáriuma elveszett. A 17. századi feljegyzések szüksézáúak, a 18. században azonban olykor már a szőnyegek készítemi helyét is feljegyezték. Így 1735-ben Alacska: „két török szőnyeg”, Beretke: „egy dupla török szőnyeg az cathedrán”, Felsővály: „Egy vastag török szőnyeg”, Hernádszkháros: „egy török dupla szőnyeg”, Sajóecseg: „egy török szőnyeg”, Vadna: „egy török dupla szőnyeg”; 1736-ban Igrici: „egy török szőnyeg”, Mezőkeresztes: „két török szőnyeg, az egyik ujj, 13 Rhénes forint az ára”, Poroszló: „három török szőnyeg”, Szikszó: „egy dupla török szőnyeg, a parochián egy régi tarka török szőnyeg”; 1757-ben Kázsmárk: „egy török selyem szőnyeg” birtokában volt. Sajnos az itt felsorolt szőnyegeknek mind nyoma veszett, in situ, csupán a megye székvárosában, Miskolcon maradt négy régi török szőnyeg, amelyeknek viszont levéltári anyaga túnt el. Ezekon kívül, csupán a tiszántúli mándi református templomból ismerünk egy régi török szőnyeget.⁵

3. Esztergom, Főszékesegyházi Levéltár, Canonica Visitatio anyag, Lib. 11. Petneki Áron kutatása.

4. *Takács Béla*: Borsodi református templomok régi szőnyegei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII., Miskolc, 1968. 127—137.

5. Jelenleg a debreceni Református Kollégium gyűjteményében.

A négy miskolci szőnyeg — köztük két 17. századi és egy 18. századi ima- és egy 19. századi medaillonos török szőnyeg — az „Avasi” református templomot díszítette. Történetükről, mivel a templom levéltára megsemmisült, keveset tudunk. Csupán az egyik imaszőnyeg (5. kép) hímzett felirata tudósít arról, hogy ezt a darabot a templom úrasztalának leterítésére 1727-ben a Szabók Céhe ajándékozta az egyháznak. A templom szőnyegeit 1914-ben fedezték fel a szakemberek. Ekkor az Iparművészeti Múzeum egykori igazgatója, Csányi Károly vezetésével a magyarországi templomok, múzeumok és magángyűjtemények anyagából monumentális, 358 darabot bemutató török szőnyegművészeti kiállítást rendezett.⁶ A múzeum 184 szőnyeget, tehát a kiállított daraboknak több mint felét templomok tulajdonából kölcsönözte. A kölcsönzők jegyzékében 23 evangélikus, 15 református és 1 unitárius templom szerepel. Az Iparművészeti Múzeumnak ez a kiállítása volt az első önálló török szőnyegművészeti kiállítás és Törökországon kívül, hozzáfogható hasonló nagyszabású és átfogó jellegű bemutatóra azóta sem került sor.

Ezen a kiállításon szerepelt először az Avasi templom három imaszőnyege is.⁷ A kiállítás zárása után, 1915-ben, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége a három ima- és a negyedik medaillonos szőnyeget 200,— Koronáért az egyháztól megvásárolta és mint állami letétet a mai miskolci Herman Ottó Múzeum elődjének, a Borsod-Miskolci Múzeumnak adta át.⁸

A szőnyegek bemutatásakor a rajz és a szín leírását technikai adatokkal kell kiegészíteni, mert ezek ismerete nélkül meghatározásuk nem lehet pontos. Ebből a szempontból a fonalak anyagának, azok sodratának, a szőnyeg struktúráját együttesen képező láncfonal (felvető), vetülék (leszövő), csomók, az indító és a zárórész és az oldalszélek megerősítésének vizsgálata lényeges.

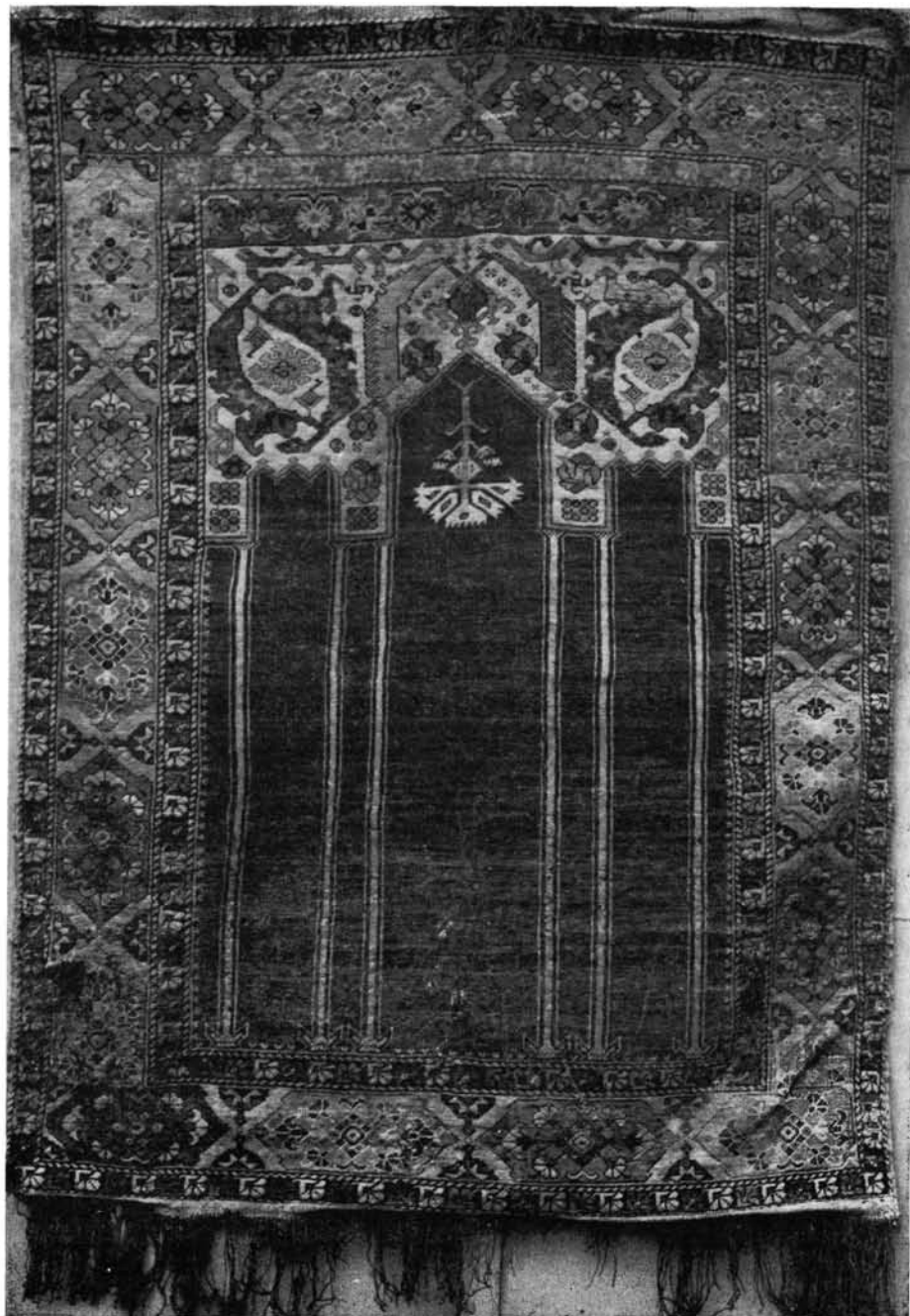
I. *Hatoszlopos imaszőnyeg* (1. kép)

Készült Anatóliában a 17. század első felében; mérete: 130×175 cm; leltári száma: 1766. Láncfonala: nyersfehér gyapjú, amelyet jobbirányú sodrásban („s” sodrat) két balirányú sodratú („z” sodrat) szálból fontak össze . Vetülékfonala: vörös gyapjú, egy szálas (1 z), a csomósortokat két soros leszövés követi. Csomók: piros, drapp, sárga, nyersfehér, világoskék, fekete, gyapjú, 1 z fonálból készültek: ún. gördesz (török vagy szimmetrikus) típusúak (egy csomó két láncfonalat fog át felülről, a bolyhos felületet képező csomóvégződés, azaz fonálvégek, alulról, a két láncfonál közt bújnak elő); sűrűsége: vízszintesen 31/10 cm, függőlegesen 38/10 cm, négyzetdeciméterenként kb. 1178. Végződés: a láncfonalak szabadon kilógnak, a csomósortok előtt, ill. után 4—6 centiméteres, a csomósortokat rögzítő leszövés. Oldalszélek: négy láncfonál szélességben sárga gyapjúfonál beszövésével vannak megerősítve.

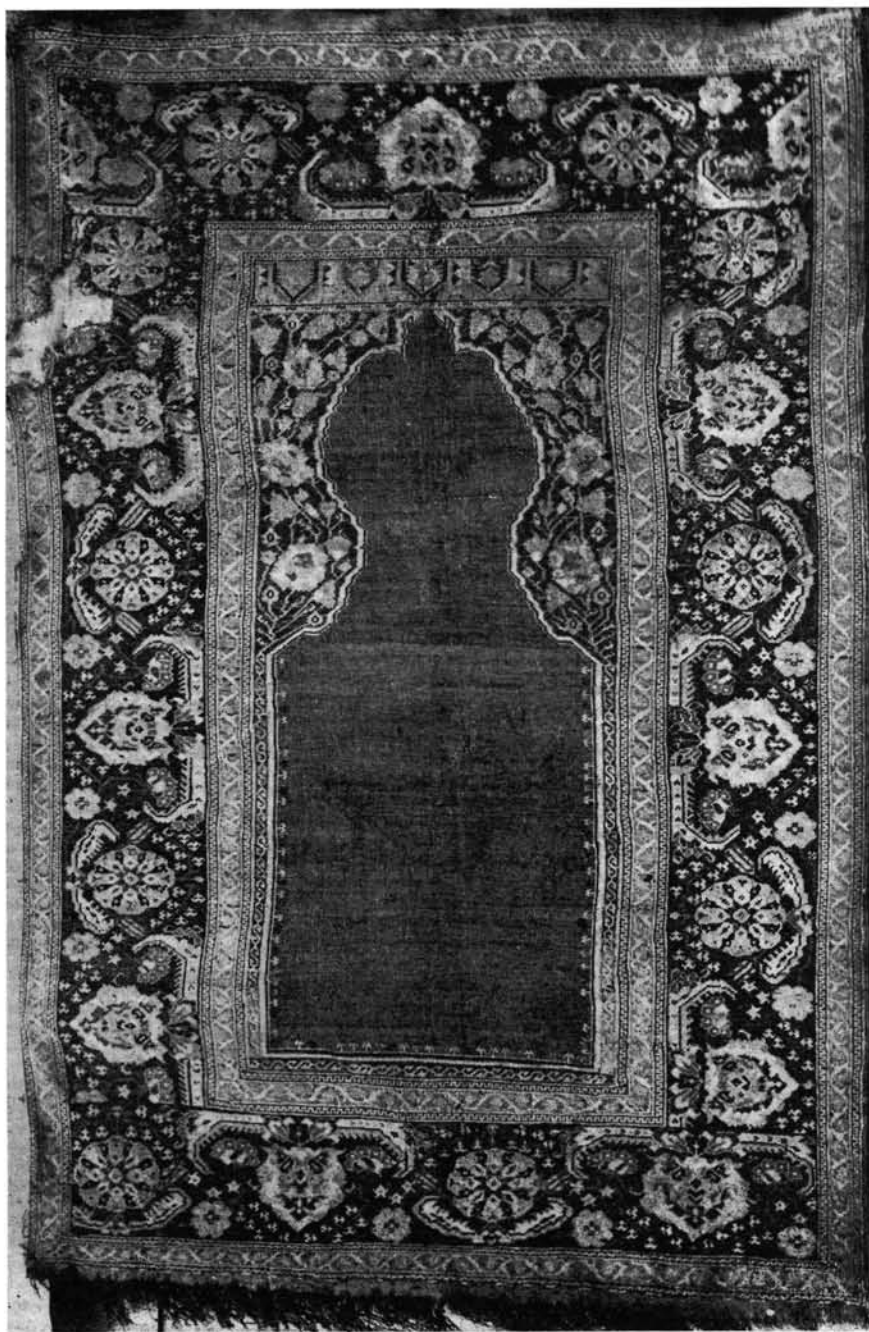
6. Csányi Károly: Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma, Budapest, 1914.

7. Csányi K. i. m. kat. sz: 248., 256., 271.

8. Borsod-Miskolci Múzeum ajándékozási naplója, 1915. ápr.—júl. 1766—1769. sz., R 4602—4605, HOM, HTD 73.85.36.1.

1. kép. Hatoszlopos imaszőnyeg, Anatólia, 17. század első fele

2. kép. Imaszönyeg, Gördes, vagy Kula, Anatólia, 17. század vége

3. kép. Fajansz idomcsempe, Iznik, 16–17. század, Fatih Müzesi, Istanbul

Rajz: a piros középmező hármastagozódású imafülkékjét 1–2–2–1 oszlop tartja. Az imafülke szokásos olajlámpását a középső oromban függő szegfű jelképezi. Az orom feletti drapp mező kétoldalt sarló alakú levelekkel közrefogott rozettákkal van díszítve. A keret (bordűr) drapp középsávjában szegfűszálakkal díszített hatszögek sorakoznak.

Állapot: kopott, molyrágta, végződéses, oldalszélek sérültek. Irodalom: Csányi Károly: Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma, Budapest, 1914. Kat. sz. 271. Analógiák: összehasonlító anyag: *Batári, F.*: Alte anatolische Teppiche aus dem Museum für Kunstgewerbe in Budapest, Graz, 1974, Kat. N. 8–10.; *Batári, F.*: Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesindeki Türk Halilari, Sanat Dünyamız, 1977/11., Istanbul, p. 3.; *Gombos K.*:

Régi keleti szőnyegek — Altorientalische Teppiche, Keresztény Múzeum, Esztergom, 1977. Kat. sz.: 8.; Heim, W.—Völker, A.: Kunst des Islam, Halbturm, 1977, Kat. N. 13.; Ledács Kiss A.—Szűtsné Brenner K.: Ismerjük meg a keleti szőnyeget, Budapest, 1963, V. t.; Schmutzler, E.: Altorientalische Teppiche in Siebenbürgen, Leipzig, 1933, Tafel 24., 29.; Végh, J. de: Tapis Turcs, Paris, 1925(?), Pl. XXIII.

II. Gördes vagy Kula imaszőnyeg (2. kép)

Anatólia, 17. század vége; 130×197 cm; Itsz.: 1767. Láncfonal: nyersfehér gyapjú, $\left. \begin{matrix} z \\ z \end{matrix} \right\} s$. Vetülék: vörös gyapjú 1 z, kétsoros. Csomók: vörös, 3 kék, 2 drapp, nyersfehér, barna, fekete gyapjú, $\left. \begin{matrix} z \\ z \end{matrix} \right\} s$ vízszintesen: 36/10 cm, függőlegesen: 46/10 cm, kb. 1656/dm². Végződés: láncfonalak szabadon ki-lógnak, alul, felül 4—4 cm-es leszövés. Oldalszélek: jobboldalt 3, baloldalt 2 lánc szélességben erősítő leszövés. Rajz: a középmezőben patkóíves oromzatú, vörös imafülke, oromzata feletti kék mezőben kétoldalt virágos ág helyezkedik el. A bordűr kék alapú középsávjában sarló alakú levelekkel és jácint szálakkal keretezett, csillagközepű rozetták ellentétes állású „palmettavirágok-

4. Fajansz csempe, Iznik, 17. század,
Fatih Müzesi, Istanbul

kal” (Gránátalma?) váltakoznak (ún. herati mustra). Állapot: kopott, szakadozott, baloldalon felül a bordűr hiányos.

Irodalom: Csányi op. cit. Kat. sz. 248. Analógiák, összehasonlító anyag: Coy Jones, Mc., H.—Yohe, S.—Mullen, Mc., J. V.: Turkish Rugs, Washington, 1968, Kat. N. 38.; Dimand, M., S.: Oriental Rugs in the Metropolitan Museum of Art, New York, 1973, p. 229., n. 123.; Mostafa, Mohamed: Turkish Prayer Rugs, Cairo, 1953., Plates III., IV/I., IX/1.; Schmutzler op. cit., Tafel 33.; Végh, J. de op. cit. Pl. XXII.

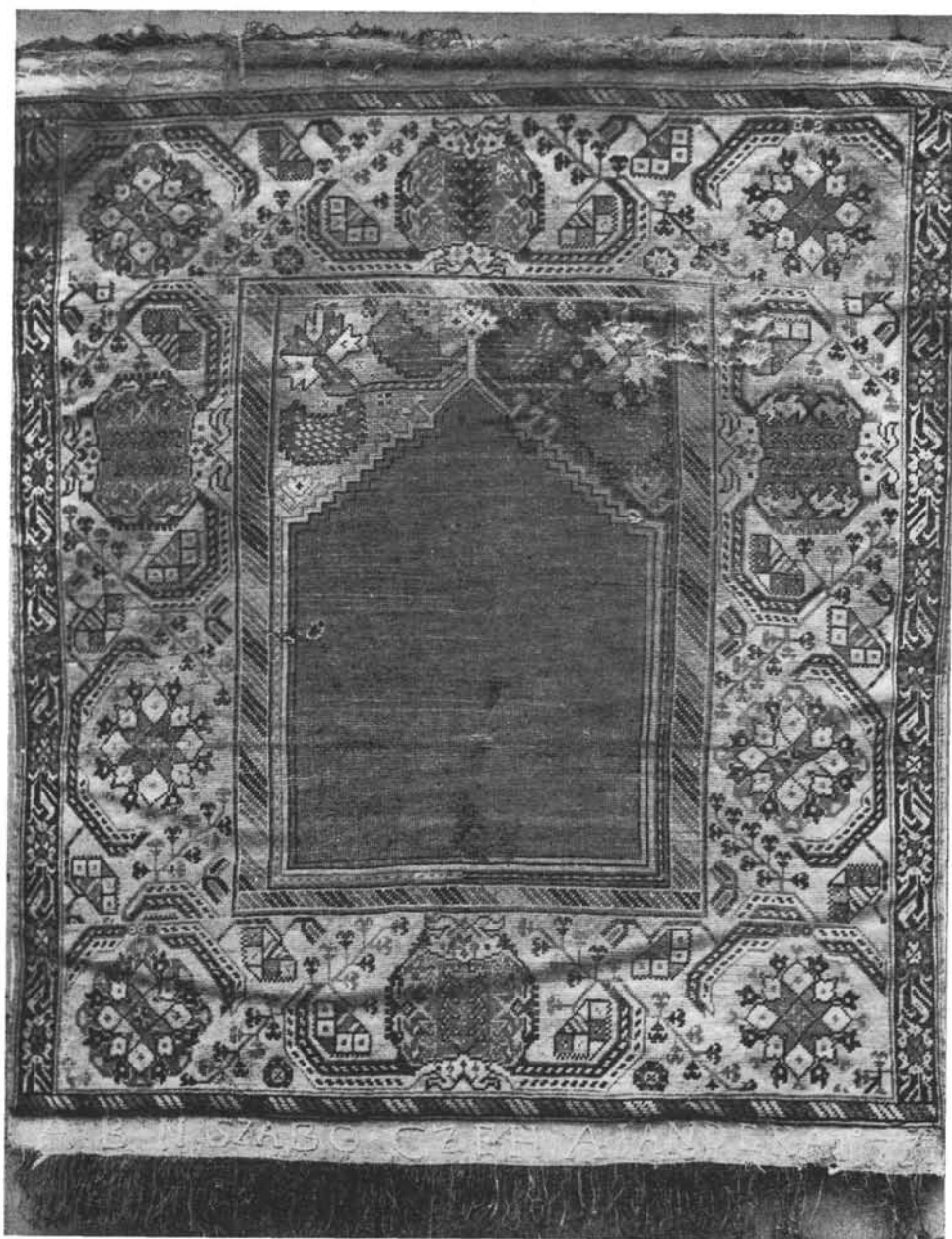
III. Gördes vagy Melas imaszőnyeg (5. kép)

Anatólia, 18. század eleje: 123,5×152 cm.; ltsz: 1767. Láncfonál: nyersfehér gyapjú, $\begin{matrix} z \\ \diagup \\ z \end{matrix}$ s. Vetülék: téglapiros gyapjú, 1 z, kétsoros. Csomók: piros, sárga, nyersfehér, világoskék, fekete gyapjú, $\begin{matrix} z \\ \diagup \\ z \end{matrix}$ s, gördesz, vízszintesen: 35/10 cm, függőlegesen: 28/10 cm, kb. 980/dm². Végződés: láncfonalak szabadon kilógnak, alul, felül 6 cm-es leszövés. Oldalszélek: két láncfonál szélességben beszövés. Rajz: a lépcsőzetes zárású piros imafülke oromzatától jobbra kék, balra sárga mezőben két sarló alakú levél között szegfű. A bordűr sárga alapú fősávjában „herati mustra”. Két végére drapp selyemmel utólag a következő feliratot hímezték: AZ * ÚR * ASZTaLáRa * KÉSZÍTETETt * SZŐNYEG * A * B * N * SZABÓ * CZÉH * AJÁNDÉKA * 1727. Állapot: egyenletesen erősen kopott.

Irodalom: Csányi Károly op. cit. Kat. sz. 256; Ledács Kiss A.—Szütsné Brenner Klára op. cit. 62. kép. Analógiák, összehasonlító anyag: Batári F.: Alte Anatolische Teppiche... Kat. N. 18; Macaristan Uygulamali... p. 8.; Csányi K.: Erdélyi török szőnyegek, Magyar Iparművészet, 1914/2. 69. 1., 70. ábr.; Erdmann, K.: Der orientalische Knüpfteppiche, Tübingen, 1955, Abb. 163.; Gombos K. op. cit. Kat. sz. 4., 6.; Heim, W.—Völker, A. op. cit. Kat. n. 15.; Mostafa, M. op. cit. Plates I—II.; Schmutzler op. cit. Tafel 41—43.; Schürmann, U.: Teppiche aus dem Orient, Wiesbaden, p. 67.; Spuhler, Fr.: Islamic carpets and Textiles in the Keir Collection, London, 1978, Cat. N. 26.; Végh, J. de op. cit. Pl. XVII., XIX.; Wolfbauer, G.: Die Ausstellung altorientalischer Teppiche in Graz, 1937, T.; Zigura, A.: Covoare Turcești din Colecția Muzeului, Muzeul de Artă al Republicii România, București, 1966, p. 30—34.

IV. Medaillonos szőnyeg (6. kép)

Uşak, Anatólia, 19. század; 191×261 cm; ltsz: 1769. Láncfonál: nyersfehér gyapjú, $\begin{matrix} z \\ \diagup \\ z \end{matrix}$ s. Vetülék: vörös gyapjú, 1 z., kétsoros. Csomók: piros, 2 kék, sárga, fekete, fehér, gyapjú, $\begin{matrix} z \\ \diagup \\ z \end{matrix}$ s gördesz, vízszintesen: 16/10 cm, függőlegesen: 24/10 cm, kb. 384/dm². Végződés: láncfonalak szabadon kilóg-

5. kép. Imaszőnyeg, Gördes vagy Melas, Anatólia, 18. század eleje

nak, a csomósorokat alul, felül szövött sáv rögzíti. Oldalszélek: négy láncfonál szélességben beszövés. Rajz: a középmezőben piros alapon, a keret kék alapú fősávjában piros és kék virágok. Állapot: szakadozott, hiányos, felső végén a szövött sáv hiányzik.

A négy szőnyeg technikai adatainak tanulmányozásakor megismerhetjük a török szőnyegek évszázadokon keresztül alig változó technikai felépítését. Kivételt képeznek az „udvari manufaktúra szőnyegek”, mert ezeken a szultán és közvetlen környezete számára dolgozó, Perzsiából és Egyiptomból betelepített mesterek hagyományai éltek tovább.

A régi török szőnyegek készítéséhez természetes festő anyagokkal színezett, vagy eredeti színében meghagyott birkagyapjút dolgoztak fel. Elvéve Gördes városában a 18. századtól kezdve a gyapjú mellett pamutot is alkalmaztak. A lánc és a csomók fonalát általában jobbirányú sodrásban két balsodrású szálból fonták. A vetülék egy balsodrású szálból áll. A láncfonalat, mivel annak a felvetéskor nem szabad nyúlni, egész feszesre sodorták. A csomók számának növelése érdekében a láncfonalak szoros egymás mellé való felvetésére törekedtek, ennek fokozása érdekében olykor minden második láncfonalat kissé megemelték és ezt a szintkülönbséget speciális leszövéssel rögzítették. A csomók mindig gördesz típusúak, sűrűségük jelentős mértékben a felhasznált fonál vastagságától is függ. A csomók számát a csomó- és a vetülék sorok sűrűre való ledöngölésével is lehet fokozni, amely folyamat elvégzésére egy villaszerű szerszám szolgál. A csomózást kétoldalt 2—4 láncfonál szélességben szövött sáv védi. A korai darabokon ez a sáv külön vetülékfonalból készült, amely a csomózott rész vetülékszálához kapcsolódva fordul vissza. A kapcsolódásnál képződött hurkocskák öltésnek tűnnek, s azt a benyomást keltik, mintha az oldalszélek külön lennének rá felöltve. A szőnyeget sima vászonszövéses sávval kezdik és fejezik be, ami szintén a csomósorok rögzítésére szolgál.

Mivel a miskolci szőnyegek java része imaszőnyeg, ezek eredeti funkciójára is kell utalnunk. Mohamed, a próféta híveinek elrendelte, hogy napjában ötször imádkozzanak. Az imát Dzsámiban, vagy a kisebb mecsetben végezték Mekka irányába borulva. Mekka irányát íves zárású fülke, a „mihrab” jelzi, amely egyúttal Allahot, az „egy igaz Istent” is szimbolizálja. Évszázadok során úgy alakult, hogy az imát díszes szőnyegre borulva mondták, amelynek közepébe az imafülke rajzát csomózták.

A miskolci szőnyegek közt a legkorábbi, kompozíciójában és színösszeállításában a legartisztikusabb az I. számú hatoszlopos imaszőnyeg (1. kép), amely az oszmán fénykor egy kiérlelt, klasszikus típusának jellegzetes képviselője. Imafülkéje ezeknek a daraboknak hármasszoros, íveit páros oszlopok támogatják. Elengedhetetlen díszítő motívumuk a fülke feletti mezőt ékítő, páros, sarlóalakú levelekkel keretezett „fogas rozetta”. A fülke piros, nyersfehér, esetleg sárga alapszínű. A bordűr fősávjában nyújtott hatszögek sorakoznak, amelyeknek közepét leggyakrabban szegfűkoszorús négyzet, vagy rozetta tölti ki, de előfordulnak egyénített változatok is. *May H. Beattie* ezt a típust tárgyaló cikkében,⁹ sajátos kompozíciójukat a 16. századi udvari sző-

9. *May H. Beattie*: Coupled Column Prayer Rugs, *Oriental Art*, XIV., 4.

6. kép. Medaillonos szőnyeg, Uşak, Anatólia, 19. század

nyegekre vezeti vissza, variációit nagy gazdagságban mutatja be 16—19. századi darabokon. Ezt a típust a korábbi kutatás Ladik (Laodicea) városával hozta kapcsolatba, de Mrs. Beattie feltételezi, hogy ezek több anatóliai helységeken is készülhettek, noha — Evlia Çelebire hivatkozva — megjegyzi, hogy a város a 17. században elpusztult, a szőnyegkészítés kontinuitása hosszabb időre megszakadt, ami magyarázata lehet a 17. századi hatoszlopos és az újabb ladiki szőnyegek közötti különbségeknek. Legnagyobb számban Erdélyben és Magyarországon maradtak fenn hatoszlopos imaszőnyegek, az Avasi templom példányának legközelebbi analógiáit, mintegy tíz darabot a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményében találjuk.¹⁰ Datálásukhoz 17. századi képzőművészeti ábrázolások nyújtanak segítséget.¹¹

A II. számú imaszőnyeg (2. kép) rajza a gördesz szőnyegek rajzával rokon, azonban durvább struktúrája miatt a készítési hely kijelölésekor Kula városa is számba jöhet. Egyedi jellegű imafülkéjének kialakítása, a legtöbb rokon darabon a záróívet általában két oszlop tartja. Díszítőelemei és a 16—17. századi izniki falburkolócsempék rajza között párhuzam vonható. Az imafülke záróíve feletti mező virágos ágához hasonló térkitöltő dísz a fajansz mihrábok záróív-idomcsempéin is előfordul (3. kép). A bordűr herati mustrája kétségtelenül rokon néhány izniki sormintás, keretcsempével, köztük egy az istanbuli Fatih Müzesiben őrzött darab kompozíciójával (4. kép), amelyhez hasonló rajzú darabokat az Iparművészeti Múzeum is begyűjtött. Fajanszlapokból rakott mihrábok kompozíciója lényegében azonosak az imaszőnyegek rajzával. Feltehetőleg az egykori anatóliai szőnyegközpontokban épült dzsámik, mecsetek esetleges fajansz mihrábjainak az összevetése az imaszőnyegekkel, a jelenlegi labilis lokalizálás szempontjából új eredményeket hozhat.

A III. számú imaszőnyeghez (5. kép) hasonló darabokat a szakirodalom felváltva Gördesz és Melasz városához kapcsolja. Mindenesetre itt ismertetett szőnyegünk, csoportjának jellegzetes képviselője, színekompóziójában azonban egyéni vonásokat mutat. Bordűrje a II. számú szőnyeg herati mustrájával rokon, de az analóg darabokhoz hasonlóan elnagyoltabb és vonalasabb rajzú. A csoporthoz tartozó szőnyegeken az imafülke sárga, ritkábban piros, a korábbi darabokon az orom gazdagon tagolt. Az ív feletti világos alapszínű mezőt stilizált indadísz ékíti; később az imafülkétől eltérő színű, vagy vörös, vagy sárga mezőben kétoldalt 1—1 sarlóalakú levél közt szegfűszál helyezkedik el. A miskolci szőnyegen a fülke piros, az ív feletti mező, a szokásostól eltérően kétszínű: jobbra kék, balra sárga mezőben találjuk meg a fentebb leírt, s a kései erdélyi szőnyegeken gyakori motívumot. Jelentéktelen eltérést mutató párdarabját a bukaresti Művészeti Múzeumban találjuk meg,¹² ahová minden valószínűség szerint sok hasonló 17—18. századi török szőnyeggel együtt Erdélyből került ki az első világháború után. Szőnyegünket hímezett felirata teszi kiemelkedő darabbá, amely feltűnteti az ajándékozás évét, kijelölve azt

10. Ltsz.: 7945, 7946, 7947, 7950, 14776, 14778, 18156, 51.113.1, 51.114.1, 62.1232.1, 63.608.1.

11. Pl. Nicholas van Gelder: Csenedélet, 1664, Amsterdam, Rijks Museum, közli *Beatie*; Ismeretlen lengyel festő: Andrzej Tarło tarnow-i prépost votív képe, 1626, közli: *Walicki, M.—Tomkiewicz, W.*: Malarstwo Polskie, Manieryzm, barok, Warszawa, 1971. 77. tábla.

12. *Zigra, A.*: Covoare turcești din colecția Muzeului, Muzeul de artă al Republicii Socialiste Romaniă, București, 1966. 30—31.

az időpontot, amelynél később nem készülhetett. Erdélyben még két hasonló rajzú évszámos, magyar feliratos szőnyeg maradt fenn. Az egyik felirata: „AO 1746 KECZELI SIGMOND ADTA AZ UR ASZTALARA” hímzett; a másiké: „KÖRÖSFŐI CURATOR KORPOS ISTVÁN AJÁNDÉKA 1754 AZ UR ASZTALARA FELESÉGE BÁLINT KATAVAL” fekete festésű.¹³ A miskolci, 1727-es évszámot viselő szőnyeg, csoportjának kései változatát képviseli, s arra utal, hogy a rokon darabok 1700 körül készülhettek.

A Herman Ottó Múzeum, az Avasi templomból bekerült három imaszőnyegéhez hasonló török szőnyegek Magyarországon és Erdélyben a gyakrabban előforduló típusok közé tartoznak — és minthogy készítési helyük vitatható — az újabb külföldi szakirodalom, mind a három csoportot egyszerűen „erdélyi szőnyegnek” nevezi. A magyar szakirodalomban, azonban hagyományosan „erdélyi szőnyegnek” csupán azokat a minden valószínűség szerint uszaki, és a legnagyobb számban Erdélyben fennmaradt szőnyeget és változatait nevezzük, amelyeknek lementszett sarkú középmezéjét a vízszintes és a függőleges tengelyre szimmetrikusan komponált díszedényre emlékeztető mecsetlámpából kinövő virágos inda, vagy margaréta koszorú tölt ki; bordúrrjében pedig nyújtott nyolcszögű medaillonok nyolcágú csillagokkal váltakoznak.

A IV. számú (6. kép) kései medaillonos uszak szőnyeghez hasonló darabok a 19. század folyamán fellendült, nyugat felé irányuló exporttevékenység folyamán nagyobb számban kerültek Európába. Tanulmányunkba kevésbé muzeális értéke, hanem inkább a teljesség kedvéért vettük fel.

Az utolsó években világszerte megnövekedett az érdeklődés a régi keleti szőnyegek iránt. Magyarországon a keleti szőnyeget századunkban nem kellett újra felfedezni, mert tulajdonképpen az irántuk való érdeklődés töretlen volt és kicsit azokat mindig is sajátunknak éreztük, mert a régi magyar enteriőrművészet szerves tartozékai voltak. A miskolci szőnyegek, amelyek egyaránt a régi török szőnyegművészet és a régi magyar enteriőrművészet értékes emlékei, helyi szempontból azért is figyelemre méltóak, mert jelenleg csupán ezekből a darabokból következtethetünk, hogy a megye területén a 17—18. században a templomokban összeírt szőnyegek milyenek lehettek.

DIE TÜRKISCHEN TEPPICHE DER REFORMIERTEN KIRCHE AUF DEM MISKOLCER ÄVÄSBERG

(Auszug)

Im 16. bis 18. Jahrhundert gelangten zahlreiche Orientteppiche nach Ungarn, die in erster Linie die Luxusansprüche des königlichen und fürstlichen Hofes, des Adels sowie des wohlhabenden Bürgertums befriedigten. Die siebenbürgischen Fürsten haben besonders grossen Wert darauf gelegt, ihre Residenzen mit kostbaren Textilien aus Ost und West zu schmücken. Der Palast Gábor Bethlens in Gyulafehérvár gehörte auch in dieser Hinsicht zu den prunkvollsten. Im Inventar von 1629 waren neben 155 Wandteppichen mit antiken

13. Csányi K. i. m. kat. sz: 257—258.

und biblischen Szenen 154 Perser-, 104 türkische und 39 nicht näher bestimmte Teppiche verzeichnet.

Schöne Exemplare dieser Teppiche gelangten als Schenkungen auch in den Besitz der Kirchen. Erhaltenen Archivangaben zufolge war ihre aber weitaus geringer als die der im Privatbesitz befindlichen Teppiche. Die als Wertgegenstände betrachteten Teppiche dienten in den protestantischen Kirchen als Schmuck des ansonst puritanen Kircheninneren und dort, vom alltäglichen Gebrauch verschont, blieben sie in besserem Zustand erhalten als in den Privatheimen.

Alte Orientteppiche blieben in grösserer Anzahl nur im selbständigen ungarischen Fürstentum Siebenbürgen erhalten, das von den Kriegsgeschehnissen, die den zentralen Teil Ungarns im 16.—17. Jahrhundert verwüsteten, teilweise verschont blieb. Mit der Aufbewahrung der Teppiche haben die ungarische Reformierte und Unitarische Kirche und vor allem die Evangelische Kirche — die die im Laufe des 12. Jahrhunderts in Ungarn angesiedelte sog. sächsische (Rheinfränkische) Minderheit zusammenhielt — eine unschätzbare Kulturmission vollbracht. In den rumänischen orthodoxen Kirchen Siebenbürgens, die grösstenteils im 20. Jahrhundert gegründet wurden, gab es keine Orientteppiche.

Abweichend von der öffentlichen Meinung waren die Orientteppiche nicht nur Schmuckstücke der protestantischen Kirchen, und ihre Benutzung bzw. Verbreitung hat sich nicht nur auf den östlichen Landesteil, auf Siebenbürgen beschränkt. Über Teppiche römischkatholischer Kirchen sind im Archiv des Primas von Esztergom wertvolle Angaben aufbewahrt. Als Beispiel kann man die Zusammenstellungen erwähnen, die die ehemaligen oberungarischen Komitate Bars, Hont und Liptó 1697 anlässlich der „caconica visitatio“ angefertigt haben, in denen u. a. vermerkt wurde: „Alsópalojta ... habet ... tapetem turcicum unum“, Szentistván: „Tapetem turcicum pro ornamento cathedrae unum“, Ecclesia Sabelliensis ... Tapetes duos, unum turcicum“, Ecclesia Berseniensis ... Tapetem unum turcicum“.

Auf dem Gebiet des heutigen Ungarns wurde vom Teppichbestand aus dem 17.—18. Jahrhundert der reformierten Kirchen des Komitats Borsod aufgrund der Zusammenstellungen eine umfassende Liste angefertigt. Diese Arbeit hat Béla Takács geleitet, und aus seinem Artikel ist uns bekannt, dass auf diesem Gebiet Aufzeichnungen über 247 verschiedene Teppiche in 147 reformierten Kirchen erhalten geblieben sind. Diese Zahlen sind aber nicht vollständig, weil die Inventare mehrerer Kirchen im Laufe der Zeit verlorengegangen sind. Die Zusammenstellungen aus dem 17. Jahrhundert sind wortkarg, dagegen wurde im 18. Jahrhundert oft auch die Herkunft der Teppiche aufgezeichnet, wie 1735 in Alacska: „Zwei türkische Teppiche“, Beretke: „Ein doppelter Teppich auf dem Katheder“, Felsővály: „Ein dicker türkischer Teppich“, Hernadszkháros: „ein türkischer Doppelteppich“, Sajóecseg: „ein türkischer Teppich“, Vadna: „ein türkischer Doppelteppich; 1736 Igrici: „ein türkischer Teppich“, Mezókeresztes: „zwei türkische Teppiche, einer davon neu, sein Preis 13 Rhénes Forint“, Poroszló: „drei türkische Teppiche“, Szikszó: „ein doppelter türkischer Teppich, in der Parochie ein alter bunter türkischer Teppich“; 1757 Kázmárk: „ein türkischer seidener Teppich“. Die hier aufgezählten Teppiche sind leider spurlos verschwunden, nur in Miskolc, Sitz des Komitats, in der Reformierten Kirche auf dem Avasberg sind vier alte türkische Teppiche „in situ“ erhalten geblieben, deren Archivmaterial aber verlorengegangen ist.

Die vier Miskolc'er Teppiche haben Experten 1914 entdeckt. In dieser Zeit hat das Budapest'er Kunstgewerbemuseum eine monumentale Ausstellung (358 Stück) alter türkischer Teppiche aus ungarischen Kirchen, Museen und Privatsammlungen arrangiert. Die Teppiche

unserer Studie wurden hier zum ersten Mal ausgestellt, nach Ausstellungsschluss wurden sie 1915 vom Staat aufgekauft und dem Miskolcer Herman Ottó Museum übergeben.

Die technische Analyse der Teppiche konnte wegen des vorgeschriebenen Umfangs nur in ungarischer Sprache mitgeteilt werden, der Autor steht aber jedem Interessenten mit weiteren Informationen zur Verfügung.

Der älteste Teppich ist ein Gebetsteppich in artistischer Komposition und Farbgebung, mit sechs Säulen im roten Mittelfeld (Bild 1), ein klassischer Vertreter des osmanischen Glanzzeit. Ähnliche Stücke sind in grösserer Anzahl in Budapest und in Siebenbürgen erhaltene geblieben, ihre näheren Analogien sind im Budapester Kunstgewerbemuseum auffindbar.¹⁰ Bei ihrer Datierung helfen die Darstellungen der bildenden Künste aus dem 17. Jahrhundert.¹¹ In seiner Abhandlung über diesen Typ führt May H. Beattie ihre eigenartige Komposition auf die sog. höfischen Manufaktur-Teppiche im 16. Jahrhundert zurück; bezweifelt ihre früher angenommene Herkunft aus Ladik (Laodicea) und nimmt an, dass ähnliche Stücke in mehreren anatolischen Städten angefertigt wurden.

Die Zeichnung unseres Gebetsteppiches aus dem 17. Jahrhundert — rotes Mittelfeld (mihrab), hufeisenförmiger Giebel (Bild 2) — ist mit der Zeichnung der Gördes-Teppiche verwandt, wegen seiner grösseren Struktur kann Kula auch als seine Herkunftsstadt angenommen werden. Die Ausbildung der Gebetnische ist individuell, denn auf den meisten verwandten Stücken werden die Schlussbögen im allgemeinen von zwei Säulen getragen. Zwischen seinen Zeichnungen und den Ornamenten der Izniker Fayence-Wandfliesen aus dem 16.—17. Jahrhundert können Parallelen gezogen werden. Die raumausfüllende Verzierung über dem Schlussbogen über der Gebetnische ist der Blumenpracht einer Wiese ähnlich. Solche Motive findet man auch auf den Fayence-Fliesen der Mihrab-Schlussbögen (Bild 3); das Muster der Bordüre ist ohne Zweifel mit einigen Wandfliesen mit Reihenverzierungen aus Iznik verwandt, unter ihnen eine mit der Zeichnung eines Exemplars, das in Fatih Müzesi in Istanbul aufbewahrt ist (Bild 4). Ähnliche Stücke kommen häufig vor. Die Kompositionen der Gebetnischen aus Fayencefliesen sind im wesentlichen mit ihren Gebetsteppichen identisch. Ein Vergleich der Fayence-Mihrab der Moscheen in Anatoliens Teppichzentralen mit den Gebetsteppichen könnte vom Gesichtspunkt der heutigen labilen Lokalisierung zu neuen Ergebnissen führen.

Ähnliche Stücke wie der dritte Gebetsteppich werden in der Fachliteratur abwechselnd mit Gördes oder Melas verknüpft. Der hier behandelte Teppich ist jedenfalls ein charakteristischer Vertreter seiner Art, weist jedoch in seiner Farbkomposition individuelle Züge auf. Seine Bordüre ist mit dem „Herati-Muster“ des früher erwähnten Teppichs verwandt, aber im Vergleich zu den analogen Stücken grob skizziert. Die Mihrabnische der Teppiche dieser Gruppe ist gelb, seltener rot. Der Giebel auf früheren Stücken ist reich gegliedert, das stilisierte Blumenmuster über dem Bogen des Feldes hat hellen Untergrund. Später sind die Felder über dem Bogen bei gelbem Mihrab in roter Farbe und umgekehrt, an beiden Seiten mit jeweils einer Nelke zwischen sichelförmigen Blättern verziert. Auf dem Miskolcer Teppich ist der Mihrab rot und — abweichend vom Üblichen — das Feld über dem Schlussbogen zweifarbig: rechts blau, links gelb mit dem schon erwähnten Nelkenmotiv. Seine ungarische Aufschrift macht ihn aussergewöhnlich: **TEPPICH GEMACHT FÜR DEN ABENDMAHLSTISCH—GESCHENK DER E/hrwürdigen N/oblen SCHNEIDERZUNFT 1727**, zugleich eine Information, wie der Teppich in den Besitz der Kirche gelang. Die Jahreszahl gibt den Zeitpunkt an, nach dem der Teppich nicht hergestellt werden konnte. In Siebenbürgen sind noch zwei ähnliche Teppiche mit ungarischer Aufschrift und Jahreszahlen erhalten geblieben. Ihre Aufschriften: **AO (anno) 1746 STIFTETE IHN KECZELI SIGMOND**

FÜR DEN ABENDMAHLSTISCH (gestickt); GESCHENK VOM CURATOR IN KŐRÖSFŐ, ISTVÁN KORPOS 1754 — SAMT SEINER FRAU KATA BÁLINT FÜR DEN ABENDMAHLSTISCH (gemahlt). Das Miskolcer Stück mit der Jahreszahl 1727 ist ein spätes exemplar seines Typs, und das weist darauf hin, dass die verwandten Stücke vom Anfang des 18. Jahrh underts stammen müssen.

Ähnliche Gebetsteppiche wie diese im Herman Ottó Museum kommen in Ungarn und Siebenbürgen häufig vor. Wegen ihrer nicht eindeutigen Herkunft werden in der ausländischen Fachliteratur alle Stücke der drei Gruppen einfach „Siebenbürgische Teppiche“ genannt. In der ungarischen Fachliteratur werden aber als „Siebenbürger“ nur jene Teppiche bezeichnet, die aller Wahrscheinlichkeit in Uşak geknüpft sind, deren Mittelfeld mit abgeschrägten Ecken (doppelte Gebetnische) senkrecht und waagrecht symmetrisch komponiert, mit Lampen, Blütenranken oder Rosettenkranz ausgefüllt ist, und in deren Bordüren sich gestreckte Achteckmedaillons mit achtzackigen Sternen ab wechseln.

Durch den Aufschwung der Warenlieferung in westliche Länder im 19. Jahrhundert kamen Uşak-ähnliche Stücke mit Medaillons aus der späteren Zeit (Bild 6) in grösserer Zahl nach Europa. Sie wurden nicht wegen ihres musealen Wertes, sondern nur vollständigshalber in unsere Studie aufgenommen.

Die Orientteppiche waren die beliebtesten Zierden alter ungarischer Wohnungen und Kirchen. Die Miskolcer Teppiche sind bedeutende Stücke der türkischen Teppichkunst und gleichzeitig Dokumente der alten ungarischen Ausstattungskunst. Sie haben auch lokale Bedeutung, denn nur diese vier Stücke lassen darauf schliessen, welcher Art die Teppiche waren, die im Komitat im 17.—18. Jahrhundert die Kirchen schmückten, und die nur aus den Inventurverzeichnissen bekannt sind.

Ferenc Batári

A SAJÓLÁDI PÁLOS KOLOSTOR

JOÓ TIBOR

Műemlékeink építéstörténetének és műértékeinek ismertetései sorában különös jelentősége van a műemléki együttesekkel kapcsolatos anyagoknak, publikációknak, hiszen több építmény bemutatása során területi, időbeli, alkotókkal kapcsolatos, vagy a készítőkre vonatkozó számos összefüggésre mutathatunk rá, szélesebb körben bővítik az ismeretanyagot, kelthetik fel az érdeklődést. Kolostorok és templomok emlékanyagának, történetének együttes kutatása szélesíti az elmúlt évszázadok gazdasági és kulturális életére, a művészek és mesterek tevékenységére és körére vonatkozó meglehetősen hiányos ismeretanyagot, s különösen sok kutatható akad még az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend — a pálos rend — gazdag hagyatékában, annak a hazai kulturális, iparművészeti, képzőművészeti, oktatási életre kifejtett hatásában.

Ezeknek az ismertetéseknek, problémákat is felvető adalékközléseknek a sorában — a sátoraljaújhelyi, diósgyőri pálos épületegyüttesek után — most a 600 éves sajlóádi pálos kolostorral és templommal foglalkozunk.

A hivatalos műemlékjegyzék¹ Sajóládon a következő műemlékeket sorolja fel: *Sajólád*: MJ Rk. plébániaház, v. pálos kolostor, középkori eredetű, újjáépítve 1730. k. barokk stílusban. Egyik szárnya lebontva. MJ. Rk. templom, barokk, 1737. (1. kép). M. Sajóhid, Nep. Szt. János szobor, rokokó, 1770. k. MJ. Temető, kápolna, barokk, 1740 k. Ismertetésem során a Műemlékjegyzék leszűkített körű adatait részletesebb mértékben igyekszem kiegészíteni és bizonyos vonatkozásokban pontosítani.

A KOLOSTOR ÉS A TEMPLOM TÖRTÉNETE

1379-ben Nagy Lajos király Czudar Péternek adja hűséges szolgálataiért a Sajó folyó melletti Laad birtokot.² 1387-ből (szeptember 29.) már oklevél említi, hogy Czudar Péter, István és György Lád földrészt tartozékaival remeteségül és örökös lakhelyül adta a pálosoknak azzal az ígérettel, hogy ezen a

1. Országos Műemléki Felügyelőség: Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc megyei város műemlékjegyzéke. Bp., 1964. 39.

2. *Gyöngyössy Gergely*: Bullarium, pp. 72. Bp.: Egyet. Kvt.: Cod. lat. 115. (OMF—Dr. Baranyainé).

Boldogságos Szűz tiszteletére kolostort — minden fajta szolgálati helyiségeivel, éspedig épületekkel és házakkal a nevezett testvérek lakóhelyéül — fog-nak építeni. Mivel ez a föld kevés az eltartásukra, ezért adják Keresztúrt Mohy mellett, az emődi és mályi szőlőket és a szederkényi halastavat.³

1389. március 30-án Mária királynő Szikszón kiállított oklevele tanúsítja, hogy a királynő Mária iránti tiszteletből a ládi kolostor remetéinek jobbágyait mentesíti a Keresztúr faluban, az emődi és mályi hegyen levő szőlők után járó borkilenced fizetése alól.⁴ 1389. július 7-én a miskolci bíró és esküdt polgárok tanúsítják, hogy Meszes Benedek polgár örök áron eladta a Maly hegyen fekvő szőlejét a Boldogságos Szűzről elnevezett ládi paulinus kolostornak.⁵ 1392. március 22-én Mária királynő a ládi pálosok kérésére, Szűz Mária iránti tiszteletből — akinek neve alatt alapított a ládi kolostor — Keresztúr nevű birtokukon lakó jobbágyaikat felmenti a Mohy és két Zsolca nevű királynői falvakban szedni szokott vám fizetése alól és megtiltja a diósgyőri várnagyoknak, alvárnagyoknak, valamint a három falú vámosainak, hogy a keresztúri jobbágyoktól a jövőben vámot szedjenek.⁶ 1394-ből egy olyan oklevél ismeretes, amely a ládi kolostort alapító Czudar Péternek egy budai házadományáról szól.⁷ *A kolostor méreteire, kegyhely-jellegére és jelentőségére utal az, hogy már 1400. november 1-én búcsút engedélyez IX. Bonifác pápa a sajládi pálos kolostor templomát felkeresőknek, a perjelt pedig felhatalmazza tizenkét időszakgyóntató alkalmazására.*⁸ A búcsúengedély nyilván arra szolgált, hogy az akkor feltehetően még be nem fejezett épület céljára nagy jövedelem folyjon be, vagy ha már elkészült, ez karbantartására szolgáljon. *(Ugyanilyen jogot a váradi székesegyház és püspök csak 1401. augusztus 25-én, a kassai Szent Erzsébet templom pedig 1402. március 1-én kapott.)*⁹ 1409-ben Czudar Benedek, Jakab és Simon Víznek és Szakadék tavát adja a kolostornak.¹⁰ 1412-ben Keresztúron, Naskócz pusztán és Wagozegen kapnak újabb birtokot.¹¹ 1414-ben Czudar Jakab és Simon a kolostornak adja Rákosháza nevű lakatlan birtokát, s ezt az adományt Zsigmond király még ebben az évben jóváhagyja és a pálosokat be is iktatják.¹² 1414-ben Kornys Pál magvaszakadtával Petri birtoka a királyra szállt, egy másik pedig a pálosokra maradt örökhagyás révén,¹³ *1423-ban János egri segédpüspök fölszentelte a ládi pálosok templomát a temetővel; a templomban két mellékoltárt is szentelt: Szent Jakab, valamint Szent Simon és Júdás oltárait; a Szent-Lélek kápolnát három oltárral (a Szentlélek imádsá-ra; Szt. György és Szt. Katalin tiszteletére), továbbá a Szent Miklós oltárt*

3. Gyéressy Béla: Documenta Artis Paulinorum I. Füzet. Bp. 1975. 217—218., 225.

4. Zsigmond-kori Okmánytár I. 119—120. o. 970.

5. Szendrei János: Oklevéltár Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1890. 67—68. (ZS. O. I. 136. o. 1092.)

6. Zsigmond-kori Okmánytár I. 268. o. 2444.

7. Gyéressy i. m. 239. o.

8. Zsigmond-kori Okmánytár II. 70. o. 585.

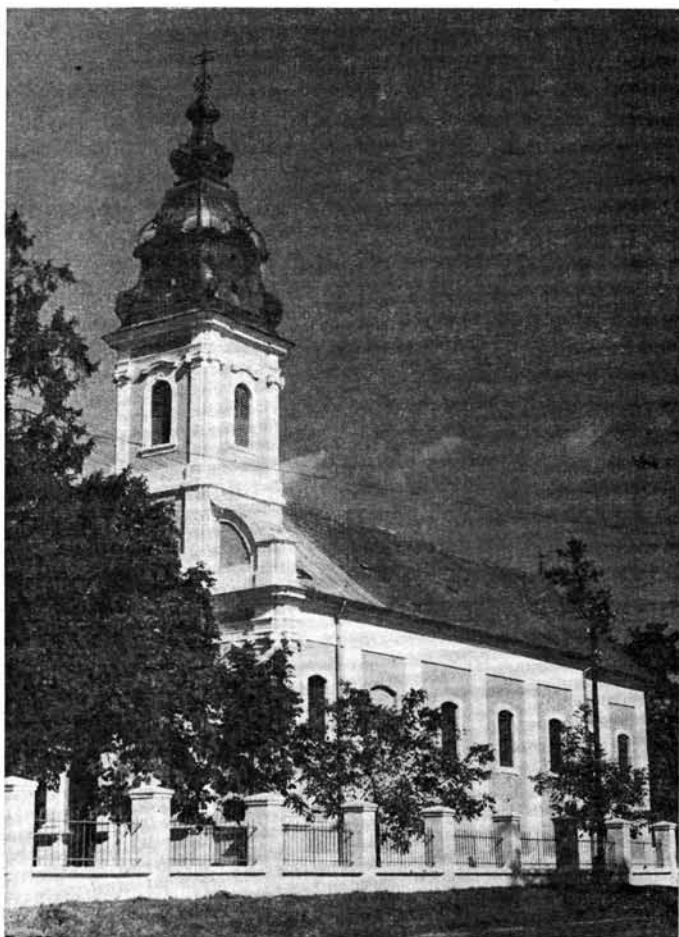
9. Zsigmond-kori Okmánytár II. 143. o. 1208.; 175. o. 1475.

10. Gyéressy i. m. 217—219.

11. Gyéressy i. m. 219.

12. Gyéressy i. m. 217. 222.

13. Gyéressy i. m. 218.

1. kép. A sajlóádi volt pálos templom

a körüljáróban.¹⁴ 1425-ben Simon fia Dávid nyéki birtokrészét, melyet Rákosnak neveznek, hagyja a kolostorra.¹⁵ 1429-ben Palóczy Mátétól (Mátyustól?) Zalaypether Theleke-t öröklik.¹⁶

1433-ban Fr. Gergely vikárius generális évi 8 forintért bérbeadja Kaueni Mihálynak azt a budai házat a Mindszent utcában, amelynek délről a segesdi minoriták háza, északról a Szűk utca és a zsámbéki prépost háza a szomszédja.¹⁷ 1443-ban Czudar Jakab fia Jakab körömi birtoka felét a sajlóádi ko-

14. OL Kam. Lt. Acta Paul. Fasc. 158. Fol. 215—241. Num. 60. (OMF—Gyéressy)

15. Gyéressy i. m. 218.

16. Gyéressy i. m. 219.

17. Gyéressy i. m. 218.

lostornak adományozza.¹⁸ 1444-ben Czudar Jakab a péntekenként befolyó adót, illetve a vámot ajándékozza a szerzeteseknek Luc földjén és vizein.¹⁹ 1450-ben Emődön Ruffus György ad szőlőt.²⁰ 1454-ben Berenthei Gergely fiai — Péter és Simon —, valamint Simon fiai — Dömötör és Miklós — egyházaspetri birtokukat Borsod megyében részint alamizsnaképpen, részint 50 szinarany forintért a ládi szerzeteseknek adják.²¹ Ugyancsak 1454-ben Lugnay Miklós fia György, valamint Chabay Deák Miklós fiai — Péter és Pál — a sajlóádi kolostornak adják részint lelkük üdvösségéért, részint 100 szinarany forintért a Felső-Korhyban — Borsod megyében Ónod vára és Lád klastroma között — levő birtokukat.²² 1455-ben Biki Kánthor László fia Imre és László nővére, Erzsébet asszony — babai nemes özvegye —, valamint fiai Péter és Benedek Alsó- és Felső-Korhyban levő birtokukat a sajlóádi barátoknak adományozzák, s 1456-ban be is iktatják őket.²³ *1461-ben Fr. Sovány János generális perjel a Czudarék segítségével csináltatja meg (felújítja?) az ambitust (nyilván a kolostor kerengőjét) Ládon.*²⁴

1463-ban Ónodi Czudar Simon és Jakab — örökmisék fejében — egész körömi birtokát a sajlóádi pálosoknak adományozza.²⁵ 1465-ben Czudar Jakab Bázs nevű birtokát is a pálosoknak adja. Ezeket az adományokat Mátyás király a következő évben megerősíti, s a beiktatás is megtörtént. Az adomány fejében a szerzeteseknek mindennap énekes gyászmisét kell végezniük, kivéve az ünnepeket.²⁶ 1468-ban László prépost a Bázshoz tartozó Zathyras halasztavat a kolostornak ítéli.²⁷ 1472-ben a sajlóádi szerzeteseket beiktatták Keresztúr, Dejta, Rákos, Egyházaspetri, Bázs és Köröm birtokába, s ezekben Mátyás király is megerősítette őket.²⁸ 1475-ben Fr. Fekete Vince, Lád vikáriusa megújítja a kolostort.^{28,a} 1479-ben a barátok és Zalonthay János megállapodnak két malom dolgában Keresztúr és Szalontha között.²⁹ 1499-ben Korneth Mihály jászói várnagy Eörs helység egy negyedrészt adományozza a sajlóádi kolostornak.³⁰ 1507-ben fölmentik a barátokat a szőlőhegyi adó fizetése alól két, szőlőjük után Keresztúr hegyén, Tokaj körül.³¹ 1508-ban a Kanban székelő Mihály jászói várkapitány körösi birtoka negyedrészt hagyja örökül a pálosokra.³² 1517-ben Kisbodonyi Vitéz Lénárd özvegye — Katalin asszony — férje részét Kisbodonyban (Bács megye), melyet Katalin asszony 300 forintért váltott ki, s férje Sajlódra testált, örökmisék fejében a pálosoknak adományoz-

18. Gyéressy i. m. 219.

19. Gyéressy i. m. 219.

20. Gyöngyössy i. m. pp. 72—75.

21. Gyéressy i. m. 220.

22. Gyöngyössy i. m. pp. 72—75.

23. Gyéressy i. m. 222.

24. Gyéressy i. m. 220.

25. Gyéressy i. m. 222.

26. Gyöngyössy i. m. pp. 72—75.

27. Gyéressy i. m. 218.

28. Gyöngyössy i. m. pp. 72—75.

29. Gyöngyössy i. m. pp. 72—75.

30. Szabó László: A sajlóádi pálos kolostor története (1386—1786). Debrecen, 1940. 8.

31. Gyöngyössy i. m. pp. 72—75.

32. Gyéressy i. m. 219.

za.³³ 1518-ban ládi pálosok dolgoztak az ónodi vár kis kertjének rendezésén és fákkal való beültetésén.^{33/a} 1521-ben Horváth György a kolostorra hagyja birtokrészét Bezzegen (Zemplén megye), Etykeháza (Ecskeháza Abaúj megyében) birtokával együtt, azonkívül két nemesi telkét és kúriáját, egész malomrészét ugyanott. II. Lajos is megerősíti ezt az adományt és a következő évben be is iktatják a barátokat.³⁴ A sajlóádi kolostor — a legtöbb XIV.—XV. századi alapítású kolostorhoz hasonlóan — egy nagyhatalmú főúri család alapítása, s ezt az alapítványt támogatta — a felsorolásból is kitűnően — számos köznemes, középbirtokos család is, legtöbbször misealapítvány, vagy kedvezményes juttatás formájában. A királyi intézkedések is javították a kolostor helyzetét, jövedelmét. 1525-ben a kolostor a birtokára letelepülő és ott építkező jobbágyoknak biztosított II. Lajos 6 évi adómentességét.³⁵

A birtokszerzések, gazdagodás és zavartalan fejlődés 130 éves időszaka után két vizontagságos évszázad következett. Szerémi György írja, hogy János király Budáról menekülőben, vagy visszavonulóban egy hétig a ládi kolostor mellett táborozott és ezalatt karóba húzták Fr. Laurenciust. 1526-ban Serédi Gáspár — a Zápolya János ellen harcoló Ferdinánd seregeinek főkapitánya — a sajlóádi, diósgyőri, tokaji, regéci, újhelyi monastorokat elfoglalja, kifosztja és igen súlyos pusztításokat végez bennük.³⁶ 1526—1528 években Fráter György volt a sajlóádi kolostor perjelje. (1506-ban ugyanitt volt novicius)³⁷ 1527-ben, 1535-ben részesülnek még adományokban, amikor János király megerősíti anyja, Hedvig asszony és testvére Zápolyai György kiváltságlevelét, amely a Keresztury Kelemen által Sajóládnak adományozott keresztúri házat és két szőlőt mentesíti a Sarlós Boldogasszony tiszteletére végzett szombati misék fejében³⁸, illetve amikor Korhy László özvegye — Apolónia, Bezzeghy Sebők leánya — bezzegi birtokát a malommal együtt a sajlóádi szerzeteseknek adományozza örökmisék fejében.³⁹ 1537-ben újabb csapások érik a kolostort.⁴⁰ 1547-ben emel a rend panaszt Serédi Gáspár ellen, amiért fölfegyverzett embereivel betört a ládi monostorba, azt teljesen kirabolta, s a lopott holmikát 40 jól megpakott szekérrel hurcolta el.⁴¹ 1548-ban a királyi Kúriába idéztetik Serédi Gáspárt, amiért a sajlóádiak tarcal-keresztúri kúriáját és két szőlőjét magának foglalta le.⁴² Ezt követően Perényi Gábor csapataitól szenvedtek a sajlóádiak. 1559-ben adta vissza Perényi Gábor a ládi monostornak az emberei által elfoglalt birtokokat.⁴³ 1562-ből tudjuk, hogy a rend előljárói a ládi kolostor nagyon

33. Gyéressy i. m. 217—218., 227.

33/a. Détsky Mihály: Az ónodi vár korai építkezései. HOM Évk. XIII—XIV. 195, 209.

34. Gyéressy i. m. 220.

35. Szabó i. m. 8.

35/a. Szerémi György: Mon. Hung. Hist. 177—9.

36. OL Kam. Lt. Acta Paul. Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Num. 6. Fol. 36.

37. Gyéressy i. m. 240.; Szabó i. m. 8—10.

38. Gyéressy i. m. 222.

39. Gyéressy i. m. 222.

40. A 36. alatt hivatkozott irat.

41. Gyéressy i. m. 223.

42. Gyéressy i. m. 224.

43. Gyéressy i. m. 223.

szükséges építése és újjáépítése érdekében más kolostoraik ingatlainak értékesítésére kényszerültek.⁴⁴

1567-ből egy újabb ingatlanadományról tudunk: ekkor korhi Korhy László nemesi kúriája kétharmadát Korhy birtokán a sajóládi pálosoknak adja 27 forint árán, a harmadik harmadot magának tartja meg.⁴⁵ 1569-ben a Gönc város fölötti romos Szent Katalin kolostor és a Ruzska melletti kolostor ingatlanait adják el.⁴⁶ 1570-ben Belavay Imre újhelyi és ládi vikárius a ládi kolostort Cholthói Basó Mihálynak adta bérbe 10 évre, s ezért 3200 magyar forintot vett fel.⁴⁷ Ugyancsak 1570-ben Enyingi Török Ferencnek is adtak bérbe ingatlant; ő egy 4 köves malmot Csabán és 2 köves malmot Diósgyőrben bérelt ki Belavay Imrétől 7 évre, 2000 forintért.⁴⁸ Török Ferenc 1572-ben csabai nemes kúriát is bérelt tőlük.⁴⁹ 1591-ben arról olvashatunk, hogy a csabai és a diósgyőri malmok ügyében való intézkedésre a sajóládi pálos rezidentia jogosult.⁵⁰ 1601-ben Marthony ingatlanait adták el.⁵¹ 1604-ben Fr. Bratulich Simon rendfőnök a ládi és diósgyőri pálos kolostorokat Horváth Mártonnak adja bérbe, évi 150 magyar forint lefizetése ellenében.⁵² 1611-ben Bratulich Simon a sajóládi kolostor javait Szentiványi Zsigmondnak és feleségének Ghombos Fejér Eufrozina asszonynak adja bérbe.⁵³ 1611. június 12-én Thurzó György nádor úgy rendelkezett Eperjesről, hogy Sajóládon az egykor kolostor, most inkább castellum őrzésével 6 lovas és 10 gyalogos állandó ott tartózkodásával gondoskodják a bérlő Szentiványi, s erre a célra neki Sára, Zsadány, Olaszi és Köröm tizedeit engedi át.⁵⁴

1613-ból egy újabb bérleti szerződés ismeretes, amellyel Zaycz János rendfőnök adja bérbe Szentiványi Zsigmondnak az újhelyi és a sajóládi kolostorok birtokait.⁵⁵ 1618-ban Forgách Zsigmond nádor felszólítja néhai Szentiványi Zsigmond özvegyét Fejér Eufrozina asszonyt, akkor Monaky Ferenc hitvesét, hogy a sajóládi és újhelyi kolostorok javait szolgáltassa vissza a rendnek.⁵⁶ 1622-ben Thurzó Szaniszló nádor intéz rendelkezést Borsod vármegyéhez, hogy adassa vissza a *pálos rendnek a sajóládi kolostort*, amelyet Monaky Miklós magának eszközölt ki Bethlen Gábortól.⁵⁷ 1627-ben ismét bérletről olvashatunk: ekkor P. Füle Lajos, az újhelyi, a sajóládi és a diósgyőri kolostorok birtokait adja bérbe Rákóczi Györgynek.⁵⁸

44. Gyéressy i. m. 225—226.

45. Gyéressy i. m. 224.

46. Gyéressy i. m. 225.

47. Gyéressy i. m. 223.

48. OL Kam. Lt. AP. Fasc. 604. Fol. 5—10. No. 2.

49. Gyéressy i. m. 246.

50. Gyéressy i. m. 246.

51. Gyéressy i. m. 226.

52. Gyéressy i. m. 223.

53. OL Kam. Lt. AP. Fasc. 604. Fol. 33—36. No. 12.

54. OL Kam. Lt. AP Fasc. 171. Fol. 15—16. No. 18.

55. OL Kam. Lt. AP Fasc. 604. Fol. 37. No. 13.

56. Gyéressy i. m. 223.

57. Gyéressy i. m. 223.

58. OL Kam. Lt. AP Fasc. 764. Fol. 5—82.

1628-ban Alaghy Menyhérttel kötnek bérleti szerződést.⁵⁹ 1645-ben Forgách Ádám adott ki *védlevelet a sajládi kolostor és birtokai részére*,⁶⁰ 1649-ben pedig Wesselényi Ferenc adott ki oltalomlevelet.⁶¹ 1648-ban Arszlán egri pasa adott oltalomlevelet P. Vanoviczy János és két szerzetestársa számára, hogy a sajládi kolostorban és az ahhoz tartozó Khorhi birtokon nyugodtan élhessenek.⁶² Ekkor missziós központ szerepe volt. Közben 1647-ben Vattán vásároltak két nemesi kúriát.⁶³

1650-ben Miskolcon megkapják a Körtvélyesi ház 1/4-ét.⁶⁴ 1651-ben Csabán vásárolnak telket.⁶⁵ 1652-ben Pálfalvay János tapolcai apát az apátsága birtokait élete végéig szólóan a pálos rendnek adja bérbe 200 tallér fejében.⁶⁶

1654-ben Bedeghi Nyári Zsigmond diósgyőri kapitány juttatja miskolci házhoz a sajládi pálosokat.⁶⁷ 1664-ből, 1674-ből, 1676-ból⁶⁸ és 1683-ból a sajládi pálosok különböző malmainak, házainak bérbeadásairól olvashatunk.⁶⁹ A török hódoltság megszűnte után — 1704-ben is — még csak négyen voltak a kolostorban.⁷⁰

A törökök által elpusztított kolostor megmaradt romjait Borsod vármegye rombolta szét és az ónodi vár helyreállításához építette be és hordta el.⁷¹ A Rákóczi-szabadságharc közel nyolc évig tartó küzdelmeinek időszaka még nem kedvezett az építkezéseknek, azonban a harcok és ellenségeskedések megszűnése után a pálosok mindjárt hozzákezdtek birtokviszonyaik rendezéséhez, azonban az első helyreállítási munkálatokat már korábban elkezdtek.

A TEMPLOM ÉS A KOLOSTOR ÚJJÁÉPÍTÉSE

A sajládi kolostor urbáriumában olvashatjuk, hogy 1706. április 1-én kezdtek a maradványaiban is romos kolostor és templom „poraiból és hamvaiból” való helyreállításának előkészítéséhez. Először 3 cellát állítottak helyre a régi alapokon a keleti részen, a negyediket 1716-ban építették fel és ezekre a cellákra reáépítették a második szintet. 1715-ben tégláégetőházat létesítettek e munkálatok érdekében.⁷² A templom újjáépítéséhez a megye is adott meszet és fát.⁷³ 1716 áprilisában elkezdtek építeni a templomot az oldalfolyosóval, sekrestyével és lépcsővel; hasonlóképpen elkezdtek a tornyot a templom előtt (?)

59. Gyéressy i. m. 223.

60. Szabó i. m. 12.

61. OL Kam. Lt. AP Fasc. 611. Fol. 17.

62. Gyéressy i. m. 223.

63. OL Kam. Lt. AP Fasc. 170. Fol. 58—59. No. 13.

64. Gyéressy i. m. 255.

65. OL Kam. Lt. AP Fasc. 114. Fol. 162.

66. OL AP Elenchus, pag. 261—318.

67. Szabó i. m. 12.

68. OL Kam. Lt. AP Fasc. 170. Fol. 64. No. 16.

69. Gyéressy i. m. 234., 235. + OL Kam. Lt. AP Fasc. 61. Fol. 16. No. 36.

70. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/b. Conv. Sajó-Lád. No. 10. Fol. 1—10.

71. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 2. No. 6.

72. A 70. alatt idézett okmány.

73. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 2—3. No. 6.

alapjaiból felhúzni.⁷⁴ Az újonnan építendő templom helyén (szomszédságában? „E regione Ecclesiae”) ekkor egy fából készült kápolna állott már, amelyben az istentiszteleteket végezték. A kápolnában volt egy szobrokból készült oltár is.⁷⁵

1718. július 21.—1719. április 25. között alapjaitól új kriptát építést végeztek el a szentély egész hosszában.⁷⁶ 1719. április 26-tól szeptember 23-ig végezték a szentély és a templomhajó boltozását, vakolását,⁷⁷ majd szeptember 26-tól november 6-ig a szentély, a templomhajó díszítését, meszelését.⁷⁸ 1720. április 16.—június 22. között az új templomon esőcsatornákat készítettek és elkészült a kórus, valamint a szentélypadló.⁷⁹ 1720. július 26-án — Szent Anna ünnepén — a Mária oltárt a Boldogságos Szűz képével a régi templomból átvizik az újba és az oltár közepére helyezik.⁸⁰ *Készen van már a templom a sekrestyével és a kórossal együtt, s 1720. július 28-án* megtörténik a „konvent alapköltétele”.⁸¹ A régi, középkori épület helyén épült az új épületegyüttes.

A bevezetőben hivatkozott barokktemplom-építési adat helyesbítendő tehát: 1737-ről 1720-ra. 1721. április 21.—augusztus 29. között megépítik már a templom és a sekrestye mellett az alsó és felső boltozott folyosót, a felső mellett oratóriummal és könyvtárral.⁸² 1721. októberében már az utóbbiak ablakait készítik.⁸³ 1724. május 26.—december 2. között a lépcső mellett folytatandó nyugat felé néző épületszárnynál dolgoztak a kőművesek, mégpedig a refectóriumban, a konyhában, a dispenzában, a felső szobákban.⁸⁴ 1725. novemberében került sor a konvent felső emeletének építésére öt szobával és tartozékaival.⁸⁵ 1726. májusában bevakolták az ebédlőt és az alsó folyosót, *júniusban alapozták az új, az északi szárnyat*,⁸⁶ s annak építése folyt 1727-ben is.⁸⁷ 1728. májusától a konvent északi szárnyát boltozták, mind a szobákat, mind az alsó és felső folyosót.⁸⁸ 1729-ben az északi kolostorszárny vakolását végezték.⁸⁹ 1732. elején hidak építését kezdték el. A Sajó hídja 1735. március 5-én lett kész.⁹⁰ 1732-ben folytatják az épület külső vakolását, mégpedig az épület két szárnyán: az egyiknél a Bársonyos oldalán, a másiknál a kert felőli oldalon vakoltak.⁹¹ 1733. júniusában van készen az alapjaitól új kolostorszárny, három — *ötsukkos* — főfalával; az utolsó folyosót is bevakolták, bemeszelték és egy kamrát, a kö-

74. A 73. alatti okmány.

75. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 3. No. 6.

76. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 4—5. No. 6.

77. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 5. No. 6.

78. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 5. No. 6.

79. Uo.

80. Uo.

81. Uo. Részletesen felsorolja a jelenlevőket; a reliquiákat stb.

82. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 7. No. 6.

83. Uo.

84. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 9. No. 6.

85. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 10. No. 6.

86. Uo.

87. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 13. No. 6.

88. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 14. No. 6.

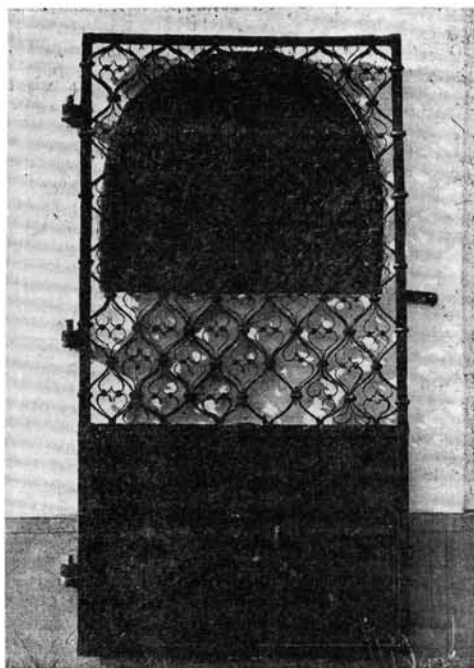
89. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 15. No. 6.

90. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 19. No. 6. és Fol. 28. No. 6.

91. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 20. No. 6.

2. kép. A Hétfájdalmú Szűzről elnevezett temetőkápolna, Sajólad

3. kép. A temetőkápolna vasajtaja

vetkező helyiségekkel együtt, továbbá az alsó folyosót téglával burkolták.⁹² 1734 áprilisában a kertben egy új kutat létesített téglából, tornyocskás felépítménnyel.⁹³ 1734-ben folytatták a folyosók vakolását.⁹⁴ 1735-ben tetőfedési munkák folytak.⁹⁵ 1735. május 26-án az ácsok a megkezdett munkát befejezték, így az egész szárny az utca felől és a kert felől 4 ölnyre elkészült új fagerendákból.⁹⁶ 1736-ban is folyosóboltozásokat végeztek.⁹⁷ 1737. május 30-ra a kolostor *összes építési munkái elkészültek*.⁹⁸ Ezután került sor a belső berendezések tökéletesítésére, kiegészítésére, a templomi felszerelések szaporítására, majd a külső (temetői) kápolna és új torony építésére. A rendház helyzetét és működésének jelentőségét fejezi ki az is, hogy amikor az 1738. évi tartományi káptalan megállapította a rendházak rangsorát, akkor a 17 magyar rendház közül Sajólad az 5. helyre került. A berendezések néhány kiemelkedő tételével külön foglalkozom; előbb azonban vázlatosan egyéb építkezéseiket is ismertetem.

92. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 24. No. 6.

93. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 26. No. 6.

94. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 27. No. 6.

95. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 29. No. 6.

96. Kisbán Emil: A magyar pálos rend története. II. Bp. 1938. 86.

97. OL Kam. Lt. AP Fasc. 118/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 29–30. No. 6.

98. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 33. No. 6.

A sajládi pálosok saját kolostoregyüttesük helyreállítása után először a diósgyőri — Krisztus Szent Testéről elnevezett — kolostor újjáépítését kezdik el. A kolostor és templom újjáépítése Kotnaki Fülöp sajládi perjel buzgóságából indult meg⁹⁹ és az 1739-ben elkezdett munka az 1742. május 21-i ünnepélyes beiktatással fejeződött be. Ezt megelőzően már Köröm birtokukon is „fényes templomot” emeltettek (1729)¹⁰⁰ és ezen az ugyancsak műemléki jellegű építményen kívül külön említést érdemel a Köröm, Kossuth u. 4. sz. alatti plébániaház, volt pálos fogadó, amely elsőrendű műemlékeink sorába tartozik,¹⁰¹ s amelynek alapkövetétele 1749. április 25-én volt, de szeptember 1-re felépültek a falak 2 emelet magasságra és tető is került reá.

1746 augusztusában már a sajládi kolostor tetőjavítására kerül sor.¹⁰² 1749-ben gazdasági célú építkezések voltak.¹⁰³ 1753-ban is ilyen irányú építkezések jegyzetek fel.¹⁰⁴ Említést érdemel az 1758-ban befejezett üvegház.¹⁰⁵ 1759-ben készült el teljesen a temetőben levő, Hétfájdalmú Szűzről elnevezett kápolna (2. sz. kép.), melyet a Műemlékjegyzék 1740 körül építettnek, az egyházi leltár pedig 1754-ből származónak mond.¹⁰⁶ 1759 februárjában készültek el a külső kápolna kapui,¹⁰⁷ 1759 májusában pedig harangot helyeztek el a kápolna tornyában.¹⁰⁸ A hazánkban ritka megoldással: háromszögalaprajzzal, egy-egy oldalán 6 m hosszúságú legömbölyített sarkokkal kiépített temetői kápolna figyelmet érdemel.^{108/a} Két oldalán egyszerű, de szépen faragott kőkerekes ajtók, szép kovácsolt vasráccsal, melyek közül az egyiket a 3. sz. képen mutatjuk be. A kápolna belseje boltozott. (Teknőboltozat). A kápolna a hazai barokk építészeti egyik ritka emléke.

Tevékenységüket ebben az időben is sokan támogatják; 1761-ben pl. Pécsi Antal 4000 Rh. forintos misealapítványt tesz. *1768. szeptember 26-án az építendő új torony alapkövét helyezték el, s egyidejűleg elhelyeztek különféle reliquiákat, régi ezüst és réz pénzeket is.*¹⁰⁹ 1769. április 9-én elkezdték a toronyépítést.¹¹⁰ 1769. augusztus 19. és szeptember 6. között 7. láb magas, aranyozott vasból készült keresztet helyeztek el az új toronyra.¹¹¹ *1769. szeptember 16—22. között teljesen elkészült a torony és sisakja, melynek borítására 14 mázsa, Bécsből hozott rezet is felhasználtak, szomolnokai rézművesek közreműködése mellett.*¹¹² 1769. október 8-án már óra is került az új toronyba.¹¹³ *1769. október*

99. OL Kam. Lt. AP Fasc. 415. Fol. 23—62. és Fasc. 170. Conv. Sajó-Lád. Fol. 119—121. No. 37.

100. Gyéressy i. m. 249. Ezt Czenstochowai Boldogasszony tiszteletére szentelték fel.

101. OMF. i. jegyzéke 38.

102. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 78. No. 6.

103. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 94. No. 6.

104. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 108—124.

105. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 45. No. 8.

106. 1975. július 30-i egyházközségi leltár.

107. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. No. 8. Fol. 46.

108. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. No. 8. Fol. 46.

108/a. *Kozák Károly*: A sajládi háromszögalaprajzú temetőkápolna. HOM Évk. III. Miskolc, 1963. 75—78.

109. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. No. 6. Fol. 71—72.

110. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. No. 6. Fol. 78.

111. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 82—83.

112. Uo.

113. Uo.

4. kép. Nepomuki Szent János szobra a Sajó-hídnál

18-án a régi toronyból az új toronyba helyezték át a harangokat.¹¹⁴ (Sajnos arról nincs szó a továbbiakban sem, hogy mikor bontották le a nyilvánvalóan a pálos szokás szerint a sekrestye és a templom északi oldalának találkozásánál kiépített régi tornyot, illetve az 1716-ban a „templom előtt” épített tornyot.) 1774. május 11-én helyezték el a Sajóládról Sajó-Petri és Ónod felé vezető két út találkozásánál levő Sajó híd mellett Nepomuki Szent János igen kvalitásos szobrát. (4. kép)¹¹⁵

A Szent szobra lépcsős alépitményen, rokokó-díszes talapzaton áll, két oldalt egy-egy kisebb angyal szoborral.

114. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 84.

115. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 140.

1778 májusában a kolostor és a templom tetejének javítására került sor, és zöldszínű zsalugátért tesznek az északi szárnyra és a refectoriumra.¹¹⁶ 1779. július 31-én befejezik a refectorium kikövezését is.¹¹⁷ 1783 májusa és novembere között még végeztek különböző javító és korszerűsítő munkálatokat,¹¹⁸ 1784 januárjában pedig zsalugáttereket helyeztek el a templomtoronyra is.¹¹⁹

II. József 1786. február 7-én kelt és 1786. március 20-ával hatálybaléptetett rendelkezésével feloszlatták a pálos rendet, felleltározták és igénybe vették a sajlóádi kolostort is, s az ezt követő időkből sem rendi, sem egyéb részletes leírások nem állnak a rendelkezésre az építményeken és azokon belül bekövetkezett változásokról. Az 5. számú felvétel a nyugati oldalról mutatja be a kolostort, amikor még a *nyugati szárny* is épen állott. Ennek *lebontására a XX. század elején került sor*. A templom legutóbbi belső felújítását 1968-ban, míg a külső felújítást 1974—1976. években végezték.

A KOLOSTOR ÉS A TEMPLOM ALAPRAJZA

Minden középkori eredetű kolostortelepülés — így a sajlóádi is — azt mutatja, hogy kolostoraik alaprajza, templomaik alakja nemcsak az általános egyházi kívánalmaknak a nyomán kifejlődött liturgiai igényektől függött, hanem a rendi szabályzat előírásaitól és a rendi szokásoktól. A pálosok a középkori építkezéseikkel nem képviselnek hazai építészetünkben olyan önálló fejezetet, mint például a bencések, premonstreiek, vagy ciszterciák, hanem a kolduló rendi kolostorok és templomok, majd saját építkezéseik sémáit követték. Egyre több pálos alaprajz megismerése azonban jellegzetességeket, nem vitatható sajátosságokat is igazol, s ezek alapján rögzíthető, hogy a pálosok is — következetesen betartott — rendi instrukciók szerint építkeztek, sőt valószínű, hogy templomaik, kolostoraik építkezéseit — még királyi, vagy főúri alapítás és építtetés esetén is — maguk végezték, irányították, illetve állandóan ellenőrizték. Ennek módja lehetett különösen a XV. században az, amit Zolnay László állít „budaszentlőrinci építőmesterek segédkeztek az ország mintegy száz pálos kolostorának építésében, bővítésében”,¹²⁰ de még inkább az, hogy egy-egy vikariátuson belül ment a vikárius, vagy perjel utasítására a templomépítésben járatos, az instrukciókat ismerő építőmester, vagy kőfaragó az építkezések irányítására, azoknál való közreműködésre, tapasztalatok átadására. A XVIII. században volt is használatban egy „Norma Aedifici et condensationis Fratrum Ordinis S. Pauli p. Eremita in eorum Possessionibus” megnevezésű irányterv,¹²¹ s ismeretes Vépi Máté kiváló pálos építőmester több kiemelkedő pálos építkezésnél való közreműködése. Sajlóladon ismerjük mind a kolostor, mind a templom, illetve a torony újjáépítésének irányítóját, de a XIV—XV.

116. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajtó-Lád. No. 6. Fol. 175.

117. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajtó-Lád. No. 6. Fol. 177.

118. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajtó-Lád. No. 6. Fol. 193—198.

119. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajtó-Lád. No. 6. Fol. 199.

120. Zolnay László: Magyarország legnagyobb kolostorromjai a budai hegyekben (Budapest c. folyóirat 1971. májusi száma) 36.

121. OL Tervtár. I. 16. 13—37-ig; a 33-as jelzetű terv.

5. kép. A kolostor és templom a kolostor nyugati szárnyának lebontása előtt

6. kép. Az épület keleti szárnyának kiugró része

századi tervezők és építők itt is ismeretlenek. Az alaprajzi vizsgálódások és összehasonlítások szempontjából hátrányosabb a helyzet, mint Sátoraljaújhelynél volt, hiszen itt közel két évszázad alatt többször évtizedeken át szünetelt a teljes épületegyüttesre kiterjedő rendeltetésszerű tevékenység és hátrányosabb, mint a diósgyőri kolostornál volt, hiszen Diósgyőrött a XVIII. századból állnak rendelkezésünkre különféle alaprajzok, Sajóládon pedig még az újjáépítés utáni állapot sem maradt fenn; a XX. századi átalakítások során szinte két teljes szárnyat lebontottak, s csak egy 1976-ban felvett alaprajz állott a szerző rendelkezésére.¹²²

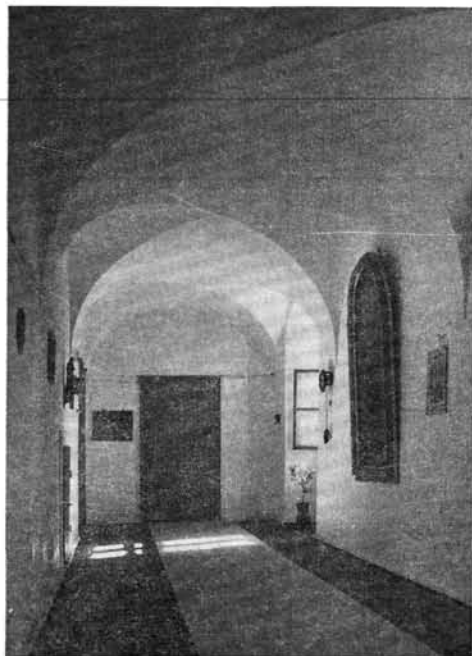
Szabó László szerint¹²³ mintegy negyven helyiség volt a XVIII. századi kolostorban. Ezt egykorú alaprajz alapján azonban azonosítani és ismertetni nem tudjuk, de kiegészítést nyújtanak a kolostori berendezésekről 1782-ben felvett leltárak, melyekből megállapíthatóan a kolostori építményben volt: a könyvtár, a sekrestye, külön szerepeltek a felső folyosók; az atyák szobái (cellái), mégpedig: a könyvtár mellett az első; a könyvtár után következő második; a könyvtár után következő harmadik; a könyvtár utáni negyedik; a könyvtárt követő ötödik és a könyvtárt követő hatodik szoba; a kert felől az első szoba; a kert felől a második szoba; a kert felől a harmadik szoba; a provinciálisi iroda; a titkárság; a titkárság melletti kamra; a lépcső mellett az első cella; az első cellát követő kamra; a lépcső melletti második cella; a lépcsőt követő harmadik cella; az alsó folyosók; a refectorium; a refectorium melletti éléstároló, a prior cellája; a prior cellája melletti kamra; a prokurátor (kulcsár gondnok) szobája; egy további szoba (Fr. Damján szobája); Fr. Damján raktára; a vendégek szobája; az orgonista szobája; az asztalos műhely; a serfőző szobája; a fogadószoza; a vendégek szobái. Nyilvánvalóan volt még konyha, éléskamra; árnyékszéksoport is. A leltárból is — a folyosókon kívül — több mint 30 helyiség állapítható meg.¹²⁴ A még jelenleg is meglévő plébánia épületben 16 helyiség van, a folyosókon és a lebontott részek megmaradt folyosóiból alakított 4 helyiségen kívül.

Az ismertetett helyiségekből is következtethetően a XVIII. századi kolostor alaprajza minden valószínűség szerint követte a középkori kolostor alaprajzát, s kisebb módosításokkal funkciókban is meg is felelt annak, hasonlít más feltárt, vagy vizsgált pálos kolostorok egyes helyiségeinek funkcióihoz. Itt is a nyugati szárnyban volt (éppen úgy, mint Sátoraljaújhelyen és Diósgyőrött) a nagyobb méretű refektórium és tálalója; a prior szobája — egy mellette levő kamrával —, s néhány további cella; felettük ugyancsak cellák és irodák; míg a keleti oldalon az emeleten voltak az atyák cellái; a földszinten a fráterek cellái, műhelyek és vendégszobák. Közvetlenül a templom mellett levő nagyobb helyiség volt a sekrestye; felette pedig a könyvtár, illetőleg az oratórium. Már a XVIII. századi alaprajz sem tükrözi azonban — különösen a keleti szárnyban — a középkori belső megosztást és kiépítettséget, hiszen hiányzik a keleti szárnyban szokásos kápolnaterem, illetve kápolna, amilyen található Nagyvázsöny-

122. Molnár Sándor okl. mérnök felvétele, melynek rendelkezésre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok.

123. Szabó i. m. 15.

124. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/c. Conv. Sajó-Lád. Fol. 143—168.

7. kép. Emeleti folyosórészlet

8. kép. A belsőudvar részlete

ban, Márianosztrán, megvolt Diósgyőrött (azok a XVIII. században templommá bővítették)¹²⁵ stb. Sajóladon is volt még a XV. század elején egy külön (Szentlélekről elnevezett) kápolna, hiszen a kápolnában 1423-ban három oltárt szenteltek fel. Helyét csak egy régészeti feltárás tudná pontosan rögzíteni. Véleményünk szerint a keleti szárny közepén levő — most átjáró és raktár céljaira szolgáló — helyiségek helyén volt a hajdani kápolna hajója; a helyreállítás során az új homlokzati vonalat itt a korábbinál hátrább építették meg. Ettől a helytől északabbra levő falak ma is vastagabbak, 1,35 m-esek, míg az új főfalak csak 1,00 m-esek. Az 1,35-ös falvastagsági rész az, ahol 1706 és 1716 között a régi alapokon az első három cellát felépítették, majd negyedikkel bővítették és ezekre a cellákra építették reá a második szintet. (A vastagabb falú, kiugró részt 6. számú felvételünk mutatja be.)

Cáfolja a sajóladai kolostor XVIII. századi kiépítettsége is Ádám Ivánnak azt a megállapítását,¹²⁶ hogy „jellemző még pálos kolostorainkra, hogy a szokásos quadrum, a kolostor udvara ritkán teljes négyzet és hogy egész kereszt-folyosókra eddig csak egy helyen akadtak (Csáktornya)”, továbbá, hogy „rendszerint hiányzik a keresztfolyosó negyedik ága, mely a templom oldalához dül.” Sajóladon ugyanis a belső kolostorudvar, a quadrum szabályos négyszög volt. A keresztfolyosó (kerengő) mind a négy ága adott volt, mind a négy oldalon

125. *Joó Tibor—Sólyom Dezső*: A diósgyőri pálos kolostor. HOM Évk. XII. Miskolc, 1973. 87—120.

126. *Ádám Iván*: Pálosaink építészeti emlékei. (Egyházművészeti lap 1885. évi évfolyama, 184.)

kétszintesen építették meg. A keleti szárny teljesen megmaradt keleti folyosóján, valamint az erre merőlegesen két ág megmaradt részeinek méreteiből megállapíthatjuk, hogy a keresztfolyosó szélessége mindenütt 2,60 méteres volt. A négyszögben épült kerengőből nyíltak: a sekrestye, káptalanterem, ebédlő, cellák, irodák, műhelyek, raktárak. Folyosórészletet a 7. számú felvételen mutatunk be. Azt is tudjuk, hogy megvolt a quadrum-kút is, hiszen még 1765. szeptember 16-án is följegyzik, hogy a „konvent belső kútjának tetőzetét” — amely egyébként rövidesen összeomlott volna — lebontották a meczenzéfiek, hogy újból, alapjaiból az egész kutat felépítsék.¹²⁷ Ezt a kutat századunkban tömték be; igen érdekes anyagot nyújthatna feltárása a régészeknek. 8. sz. felvételünk a hajdani belső udvar részletét ábrázolja.

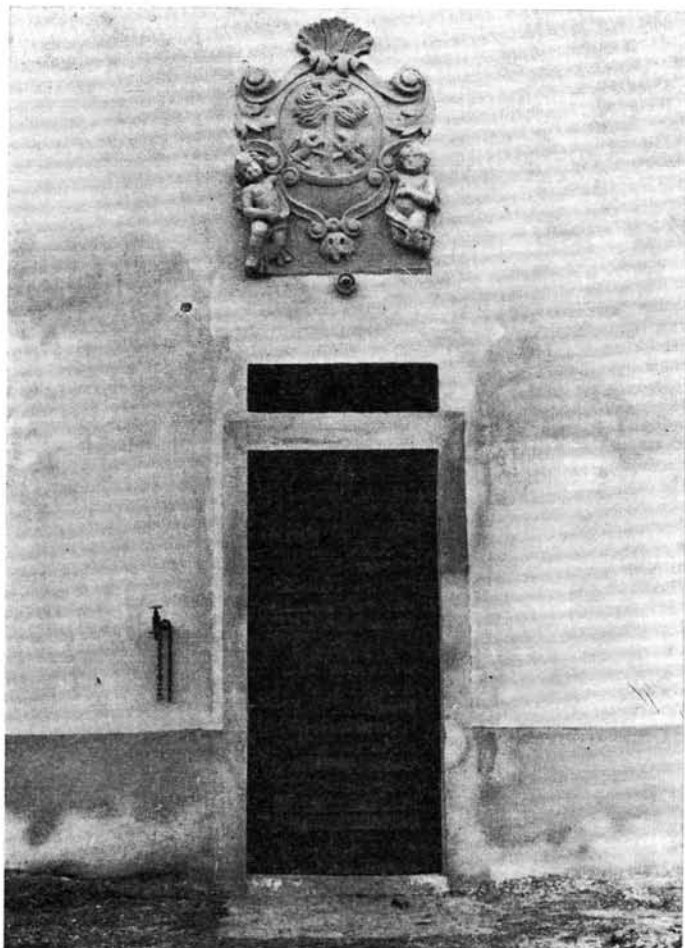
A templom főhomlokzata itt is nyugatra, egy kis térségre néz. A térségből nyíltott — észak felé, a kolostor lebontott egyik szárnyának oldalhomlokzatán — a kolostori főbejárat is, bár későbbi időkben a kolostorépületen ma is meglevő nyugati és keleti bejáratot is nyitottak. A keleti bejáratot és a felette levő, angyalok által tartott pálos címert 9. sz. felvételünk mutatja be. (A pálosok pálmafáját és oroszlánjait a templombejárat felett is dombormű ábrázolja. 10. kép).

A templom Sajóládon is a kolostor déli oldalán volt és van; szentélye keletelt, a nyolcszög három oldalával záródik. A templom főhomlokzata enyhén kiugratott középrésszel és pilaszterekkel tagolt, alul a középtengelyben a pálos attribútumokkal díszített kapuzat, két oldalt egy-egy kisebb ablak, fölöttük 3 kosárvíves záródású és szemöldökpárkánnyal hangsúlyozott nagy ablak. A főhomlokzat fölött emelkedik íves félromzatokkal közrefogva a torony.

A déli oldalhomlokzat egyszerű, falsávokkal és sima párkányfrízzel tagolt, a falmezőkben szegmensíves záródású, egyszerű keretelésű ablakokkal. Ez a kiképzés folytatódik a szentélyen is, amelynek három záróoldalán azonban nincs ablak.

A 33 és fél méter teljes hosszúságú templomnak a szentélye hosszukásan nyújtott ugyan, de a 10 méteres hosszúsága, 6,5 méteres belső szélessége megfelel a szokásos pálos szentélyméreteknek és arra utal, hogy területileg is követte a korábbi, a középkori kiépítettséget. A 16,5 méteres belső hosszúságú (8,70 m szélességű) hajó már nyújtottabb a korábbi középkori pálos templomok hajóinál, hiszen azok körében (különösen az átépítésük előtt korán elpusztult kolostorok templomainál — pl.: Szentlélek, Martonyi, Gönc, Salföld stb. — igazolható ez) rövid volt a hajó, mert nem lekipásztori céllal, hanem szerzetesliturgia számára épült, s csak 1401-ben kapták meg a pálosok IX. Bonifác pápától a „facultatem studentium”-t (a tanulás lehetőségét), majd 1417-ben engedte meg V. Márton, hogy a pálosok nyilvános szentbeszédeket tarthassanak templomaikban és a világiak gyónását is meghallgathassák. A szerzetesközösség a konventmiséken a nagyobb méretű szentélyben helyezkedett el. A nyújtott, 4 boltszakaszos sajóládi templomhajóból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy már a korábbi, a XV. század első évtizedeiben épített templomnál is számoltak a nagyobb számú világi részvételével, hiszen — amiként a történeti részben is említettem — 1400 novemberében már búcsút engedélyeztek a sajóládi pálos

127. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 53.

9. kép. Pálos címer a volt kolostor keleti szárnyán

kolostor templomát felkeresőknek; Szűz Mária tiszteletét a pálosok igen aktívan ápták, s a templomot felkeresők nagy számára utal az is, hogy a perjel már akkor felhatalmazást kapott tizenkét időszaki gyóntató alkalmazására.

A templom hosszúságát mintegy 4,5 méterrel növelte az 1769-ben a nyugati oldalra, a templom elé megépített torony, hiszen a korábbi templomtorny nyilvánvalóan nem ott volt. Egyrészt azért, mert koldulórendi és pálos szokás volt (Sátoraljaújhely, Nagyvázsöny, Budaszentlőrinc stb. is igazolja), hogy a tornyot a quadrum délkeleti sarkánál, a szentély és a hajó, valamint a sekrestye találkozásánál építették ki, másrészt a sajlóádi kolostor urbáriumában 1716-ban eszközölt bejegyzés szerint „a kész cellák folytatásaként és a szentélyhez bevezető részen a templom és a torony mellett folyosót létesítet-

10. kép. Domborművek a templom bejárata felett

tek”, tehát 1716-ban is állott egy torony — a leírásból következtethetően — a szentély mellett, melyet ugyancsak helyreállítottak. Nagyobb méretű torony lehetett, mivel több harangot is elhelyeztek benne, mégpedig az ónodiak régi romlott nagyharangját a Nagyboldogasszony tiszteletére újjáöntve 1729. július 1-én helyezték el, 1735. március 22-én került sor a második — Szent József tiszteletére szentelt — harang toronyba helyezésére.¹²⁸ Ez a torony 1765-ben már rossz állapotban van, mert a kút átépítésével kapcsolatos kolostori feljegyzésben leírják azt is, hogy „bárcsak ez a sors jutna a konvent tornyának is, mielőtt magától összeomlana”. 1769. október 18-án a régi toronyból az új toronyba helyezték át a harangokat, tehát ekkor még állnia kellett a régi toronynak és nyilvánvalóan nem állhatott az új helyén.

A sajlóádi pálos kolostor és templom éppen úgy egy kb. 50×40 méteres zárt épülettömböt alkotott, mint a többi nagyobb pálos kolostoregyüttesek (pl.: Sátoraljaújhely) épülettömege. A kolostor nyugati szárnya itt is a templom nyugati homlokzati vonala elé lépett több méterrel, miként azt a sátoraljaújhelyi, a salzföldi, a nagyvázsonyi stb. pálos kolostoroknál is láthatjuk. Sátoraljaújhelyen a templom szentélyének záródása 4 méterrel lép ki a kolostorterület keleti záróvonalán túl, viszont a templom nyugati homlokzatának vonalától

128. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajtó-Lád. No. 6. Fol. 29.

még 13 méteren át folytatódik nyugat felé a kolostorépület. Sajóládon a szentély záródásának külső vonala 3,5 méterrel lép ki a kolostorépület keleti homlokzati vonalán túl, a templom nyugati homlokzati vonala elé kilépett kolostorszárnyat pedig lebontották, azonban ha akár a leltári leírások alapján, akár az 5-ös számú felvétel figyelembevételével rekonstruáljuk a lebontott északi és nyugati szárnyakat is, akkor kb. 8 méteres kiugrást tételezhetünk fel (és hogyha ehhez hozzászámítjuk a toronykiépítés által keletkezett templomszakaszt, akkor a korábbi kiugrás itt is kitehetett 12,5—13,0 métert!). Nagyon érdekes, hogy a teljes templomhossz mind Sajóládon, mind Sátoraljaújhelyen és Nagyvázsönyban 33—33 méter.

TERVEZŐK, ÉPÍTŐK

A kolostor és templom XIV—XV. századi tervezőiről, kivitelezőiről nincsenek adataink. Ismerjük azonban a XVIII. század második évtizedében elkezdett helyreállítást újjáépítés tervezőjét és irányítóját Joannes Baptista Carlone egri építőmester személyében, aki 1720. július 28-án részt vett az új templom felszentelésén és a konvent alapkövetésénél.¹²⁹ Az 1721—1723 években, de azt követően is ismét olvashatjuk a Miklós, Lipót, Péter, Mátyás kőművesek, Ferenc segéd munkás, Dániel és János asztalosok stb. neveit, a részükre kifizetett díjazásokat.

Az 1682 körül született és 1747. augusztus 11-én Egerben elhunyt Giovanni Battista Carlone építész működésével és jelentőségével röviden foglalkoznunk kell. Az olasz eredetű családból Ausztrián át Magyarországra került G. B. Carlone 1712-ben pallérként tűnik fel Egerben, előbb Telekessy, majd 1715-ben gróf Erdődy püspökkel köt különböző szerződéseket. Mesterként dolgozik a székesegyháznál, majd annak kriptaeépíkezésén; ezt követően a püspöki rezidencia földszintjét és emeletét építi; építi a felnemeti templomot és a püspöki majort; megtervezi a kerecsendi fácános házat; felépíti a kerecsendi templomot; ő a debreceni piaristák templomának is az építője; ő emeli az egri misericordianusok rendházát; a demjéni (ma: deméndi) templomot; megtervezi a miskolci minoriták templomát; ő építi a füzesabonyi, a maklári, az egerszalóki templomot; a szolnoki ferences templomot. Az egyik legnagyobb szabású építkezése az egri jezsuita rendház. Több kastély felépítését, átépítését is tervezte és irányította. A munkásságát eddig leginkább méltató Voit Pál — aki szerint Carlone „személye az egész magyar barokk építészetünk történetét színezebbé és gazdagabbá teszi”¹³⁰ — 10 jelentős egri építkezésen kívül 9 vidéki kastély és 8 templom építkezésére utal, de nem szerepelteti a sajóládi pálos építkezésben játszott szerepét.

A sajóládon végzett munka méltán sorakozik a nagy építőmester említésre méltó művei közé.

Az 1766. évben készült új torony terveit más, de ugyancsak említésre méltó építész készítette, 1768. szeptember 26-i bejegyzésben olvashattuk, hogy az

129. A 81. a. i. okmány.

130. Voit Pál: Heves megye műemlékei I. Bp., 1969. 122—134; 316—317.

építendő torony ünnepélyes alapkövetételénél jelen volt „Magister Murarius e Gyöngyös”, majd az 1769. április 9-i bejegyzés meg is nevezi, mondván, hogy megérkezett 6 kőművessel Quadri Kristóf kőművesmester, akik a torony körüli munkákhoz haladéktalanul hozzákezdtek.¹³¹

Quadri Kristóf és Quadri József olasz eredetű, elsősorban Gyöngyösön és környékén tevékenykedő jelentős kőművesmesterek. Quadri Kristófit *Voit Pál*¹³² jelentős barokk kastélyok és templomok tervező- és építőmesterének tartja. Így működéséhez kapcsolja a pétervásári kastély építését; a gyöngyössolymosi templom javítását; a gyöngyöspüspöki templom építését; a megyei quár-télyház munkáit; a gyöngyösbenei kápolna kőművesmunkáit; a gyöngyösi ispotály ámbitusának beépítését; a leégett gyöngyösi Szent Orbán templom újjáépítését; a jászódzsai templom építését; a tarnamérai Almássy kastélyt; az ő oeuvrejébe utalja az egerszóláti Csernus kastélyt, a boconádi kastélyt, a heves-vezekényi Szalgháry kúriát. 1780-ban már néhai megjelölésekkel szerepeltetik. Művei között Voit Pál sem említi a sajlóádi tornyot; szolgáljon ez az adat is kiegészítésül.

Az újjáépítésnél, berendezésnél közreműködött számos festő, szobrász, aranyozó, fafaragó munkájával a berendezések és művészeti tárgyak fejezetben foglalkozunk.

BERENDEZÉSEK, FELSZERELÉSEK ÉS MŰVÉSZETI ALKOTÁSOK

E fejezeten belül az oltárok, szobrok, festmények, egyházi felszerelések, harangok, stallumok és padok készítésének, beszerzésének, sorsának rövid ismertetésével foglalkozunk. A középkori berendezésekről, felszerelésekről, műértékekről a sajlóádi kolostornál is nagyon keveset tudunk. Bár tudjuk azt, hogy már 1423-ban hét oltára volt a kolostornak és a templomnak, továbbá, hogy a középkori pálos kolostorokat és templomokat egyházi felszerelési tárgyakkal, ötvösremekkel bőségesen ellátták az adományozók jóvoltából, a Serédi-, Perényi-féle fosztogatások, majd a török dúlás és a 150 éves bérbeadási, erődítményjellegű, illetve nagyrészből romos helyzetet mutató állapot után a középkori felszerelési tárgyak zömbben elpusztultak, elkallódtak, lappanganak.

A berendezéseket, felszereléseket, műalkotásokat azért ismertetem a forrásanyagok alapján kronologikus felsorolásban (műalkotásonkénti csoportosítás helyett), mivel véleményem szerint ez a módszer az újjáépítés, újrafelszerelés időszakát jobban megvilágítja; áttekinthetőbbé teszi az akkori szükségletek és lehetőségek alakulását, a pálos atyák problémáinak jelentkezését és azok súlyozását; a művészekkel való kapcsolatok alakulását. A szakosító csoportosítást a szakterületek kutatói inkább elvégeztetik.

131. A 110. a. i. háztört. okmány.

132. *Voit* i. m. 386—387.

133. OL Kam. Lt. AP Fasc. 170. Conv. Sajó-Lád. Fol. 95—98. No. 25.

Az újabb használatbavétel és az újjáépítési munkák időszakából az első említésre méltó ilyen irányú feljegyzés 1710-ből való, amikor is Telekessy Ádám a ládi barátok templomára 15, monstancia felállítására 40 forintot hagy.¹³³ Az az 1714. június 19-i bejegyzés, amely arról szól, hogy az ónodiak régi romlott nagyharangját a Nagyboldogasszony tiszteletére újjáöntik és a sajládi pálos templomnak adják, azt is megemlíti, hogy ez a ládiak 3. harangja.¹³⁴ 1716-ból tudjuk, hogy az ekkor négy cellában működtetni kezdett kolostor „fából készült” kápolnájának a legszükségesebb liturgiai felszerelése már megvolt és az oltáron a Boldogságos Szűz nagy festett képe állott.¹³⁵

1717-ben a Szent Kereszt oltár szobrásmunkáira fordítanak 110 forintot.¹³⁶ 1720. március 28.—április 21. között új ezüstkelyheket szereznek be, melyeket gróf Erdődy egri püspök áldott meg.¹³⁷ 1720. július 26-án a régi templomból (kápolnából) a Mária oltárt a Boldogságos Szűz képével átvitték az újjáépített templomba és a szentély közepére helyezték.¹³⁸ 1721. január 25-én jegyezték fel, hogy *régi serleg felhasználásával* új cibóriumot készítettek (ezüsből, aranyozottan) Nagyszombatban.¹³⁹ 1721—23 között további templomi felszerelési tárgyakat szereztek be. 1721. március 31.—április 2. között helyezték el a — Gerhard Miklós egri kanonok segítségével létesített — új szószékét a templomban.¹⁴⁰ 1724-ben — Baranyai Ferenc 30 forintos adományából — elkészült Nepomuki Szent János szobra és azt elhelyezték a templomban. Ugyanekkor Malonyayné aranyláncot adományozott a Csensztochowai Szűz kegyképére.¹⁴¹ 1724. *augusztus 10—14. között helyezték el a főoltárt*, illetve azon — Borsy Mihály Borsod megyei alispán adományából — az Istenanya szobrát.¹⁴² 1725 decemberére elkészül — Baranyai Ferenc jóvoltából — a Csensztochowai Szűz mellékoltára.¹⁴³ 1726. április 20-ra történik meg az 1721-ben elhelyezett templomi szószék megaranyozása.¹⁴⁴ 1726. április 20-án felszerelik az új orgonát a templomkóruson.¹⁴⁵ 1727. április 12-én gróf Koháry András jótékonyágából *Szent András tiszteletére oltárt* emeltek.¹⁴⁶ 1728. augusztus 14-én Baranyay Ferenc özvegye Semsey Rebeka a főoltárra és a Szűz Mária szoborra kettős aranyláncot, ezüst füstölőt, oltárterítőt adományoz.¹⁴⁷

1729 márciusában aranyozzák be a *Szent András és Remete Szent Pál oltárokat*.¹⁴⁸ 1729. július 1-én Szent Antal apát tiszteletére szentelt nagyharangot

134. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 1. No. 6.

135. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/b. Conv. Sajó-Lád. Fol. 9. No. 10.

136. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/2. Conv. Sajó-Lád. Fol. 3. No. 6.

137. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 5. No. 6.

138. Uo.

139. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 6. No. 6.

140. OL Kam. Lt. AP Fasc. 158. Conv. Sajó-Lád. Fol. 57—85. No. 31. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 7. No. 6.

141. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 8. No. 6.

142. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. Fol. 9. No. 6.

143. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 10.

144. Uo.

145. Uo.

146. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 13.

147. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 14.

148. Uo.

helyeznek el a toronyban.¹⁴⁹ *1731-ben elkészül a Szeplőtlen Szűz oltára a templomban.*¹⁵⁰

Ugyanekkor említik a rézből készült keresztelőkutat is.¹⁵¹ Ez évben a Máriavölgyi Boldogságos Szűz képével létesítenek oratóriumot.¹⁵² 1734 februárjában új oltárt állítanak fel a betegek oratóriumában.¹⁵³ 5 új antependiumot és 3 új casulát is beszereznek.¹⁵⁴ 1734. május 28-án Nagyszombatból hat képet hoznak a refectorium díszítésére, ovális keretben.¹⁵⁵ Ugyanekkor 7 casulát, dalmatikákat szereznek be. 1735. március 22-én helyezik el a toronyban a Szent József tiszteletére szentelt, 40 fontos második (?) harangot.¹⁵⁶ 1835. április 1-én befejezik a toronykereszt aranyozását.¹⁵⁷ Az 1735. július 8-i kolostori bejegyzés egy egri festő által a templomban és a kolostorban végzett munkákról számol be. A Szeplőtlen Szűz oltárát, 2 gyóntatószéket, az orgona feletti díszítéseket, a keresztelőkápolnát, az oltárok és a sekrestye keresztjeit, 14 kandelábért, Szűz Mária szobrait, *Nepomuki Szent János oltárát az oratóriumban* említik.¹⁵⁸ Szó van a refectoriumban levő — a Szent Antallal beszélgető Szent Pált ábrázoló — festményről is.¹⁵⁹ 1737. július 1-én lettek készen a fráter Hingeller János által készített refectoriumi szószék és az új asztalok.¹⁶⁰ *1743. május 10-én* jegyezték be, hogy *elkészültek a templomi padok is*, mégpedig a külső részen tölgyfából (11. számú felvétel), a belső részek pedig rendes faanyagból.¹⁶¹ (fenyőfából). A P. Kotnaky Fülöp 1743. március 21-i elhalálzására vonatkozó bejegyzés említi a stallumok elkészíttetését is.¹⁶² Az egyik stallum intarziás homlokzati lapját 12. számú felvételünk mutatja be. 1744. június 6-án a priorhelyettes elhozta Egerből Habich János szobrásztól a sekrestye kézmosójához készített szobrokat.¹⁶³ 1745 február és április között készültek el és helyezték el a sekrestye diófa szekrénye, a kézmosó diófa tartója.¹⁶⁴ Ugyanekkor helyezték el a szentélyben az Egerben 50 forintért készített kriptafedlapot.¹⁶⁵ 1746-ban fejezte be Reich János lőcsei piktor a sekrestye felszerelések és mosdó figuráinak aranyozását és színezését. Színezte a templom három kapuját és a refektórium ajtaját. A prior és a portás ajtajának festését ingyen végzi, s ugyancsak ingyen színezett, aranyozott és ezüstözött még kereteket, kandelábereket.¹⁶⁶ 1747. június 4-én miskolci fémműves által készített függő örökmécsest helyeztek el a

149. Uo.

150. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 19.

151. Uo.

152. Uo.

153. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 25.

154. Uo.

155. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 26.

156. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 29.

157. Uo.

158. Uo.

159. Uo.

160. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 43.

161. OL KAM. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 65.

162. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 64.

163. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 67.

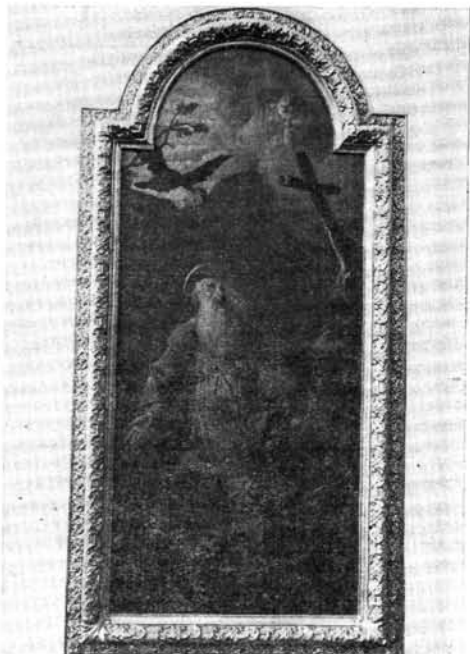
164. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 71—72.

165. OL Kam. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 69.

166. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 72.

11. kép. A templom padjainak faragványai

12. kép. A Remete Szent Pál oltár oltárképe

13. kép. A Szent András oltár oltárképe

14. kép. Annuntiatio; volt oltárkép

nagy oltár előtt.¹⁶⁷ 1748. szeptember 8-ára a Sarlós Boldogasszony főoltár szobrait (Szűz Mária, Szent Erzsébet, Szent József, Szent Joachim) megaranyozták.¹⁶⁸

Ugyanekkor az oltár asztalát, oszlopait is új színezéssel látták el. 1751. május 9—15. között Nepomuki Szent János szobrát színezésre Miskolcra viszik és befestve visszahozzák.¹⁶⁹ 1759. április 22-én vasból készült, feszületet keresztet állítottak fel a temetőben.¹⁷⁰ 1762-ben körmeneteken hordozható Mária-szobrot, betlehemi oltárt szereztek be,¹⁷¹ és felszereléseket is vásároltak a templom és a sasvári kápolna számára.¹⁷²

1764. október 12-én Bécsből 6 darab elegáns formájú, ezüstözött gyertyatartót és feszületet szereztek be, 132 Rh. forintért.¹⁷³ 1763. július 20-án Szent Thaddeus oltárát említik.¹⁷⁴ 1769. március 24-én festett útszéli feszületet állítanak fel a miskolci útnál.¹⁷⁵ 1769. május 25-én arról tudósítanak, hogy új szentségház került a főoltárra.¹⁷⁶ 1769. augusztus 19.—szeptember 6. között egy hét láb magas, aranyozott vasból készült keresztet helyeznek az új toronyra.¹⁷⁷ A toronyot azonban még másként is díszítik: két oldalára Remete Szent Pál és Csepelényi György mártír kőszobrát helyezik el.¹⁷⁸ A Fájdalmas Szűz kápolnájának berendezéséről 1770—1772-ben készült leltár „a fájdalmas anya kőszobrát” említi, továbbá az Üdvözítő képmását.¹⁷⁹ A refectórium ugyanezen időből való leltárában 7 festett kép szerepel,¹⁸⁰ s a provincialatusban a sasvári Szűz és Szent Raphael festett képét jegyezték fel; a prior szobájában pedig a pálosok „szent Atyáinak” négy festett képét vették leltárba.¹⁸¹ A sekrestye ugyanekkor készült leltárában: a Boldogságos Szűz festett képe; a lavatorium a szenvedő Krisztus és négy angyal szobrával; a Szentháromság fekete keretben levő festett képe; Szűz Mária szobra, a feltámadó Krisztus szobra; egy oltári feszület; Nepomuki Szent János hordozható oltára; a templomban festett keretekben elhelyezett hat kép; a kóruson Szűz Mária festett képe; a sekrestyében továbbá aranyozott ezüst monstrancia; aranyozott ezüst cibórium holdacskával; ezüst pacifikálé; 4 aranyozott ezüst kehely, régi réz kehely; ezüst és ezüstözött lámpák, ezüst tömjénezők, füstölők, ezüstözött kandeláberek és 6 egyéb fém kandeláber szerepelnek.¹⁸² 1773. november 12-én sasvári Fájdalmas Szűz szobrát említik,¹⁸³

167. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 79.

168. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 89.

169. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Vonv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 102.

170. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 8. Fol. 46.

171. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 9—23.

172. Uo.

173. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 44.

174. Gyéressy i. m. 250.

175. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 77.

176. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 79.

177. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 82—83.

178. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 95.

179. Uo.

180. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/c. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 89.

181. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/c. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 91.

182. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/c. Conv. Sajó-Lád. Fol. 87—89.

183. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 133.

1774. január 27. és március 26. között újjáöntik 16 font ezüst hozzáadásával az eddig 40 font súlyú harangot.¹⁸⁴ 1774 decemberében a sasvári Boldogságos Szűz kápolnában, Ládon hat változatos új orgonát helyeztek el.¹⁸⁵ 1777 novemberében új fém lámpákat, békecsókkereszteket szereztek be.¹⁸⁶ 1781 szeptemberében a régi monstrantiából új kelyhet készítettek, több uncia arany és ezüst hozzáadásával, elegáns kövecskékkel és Krisztus Urunk szenvedésének képével díszítve.¹⁸⁷ Az 1782. évi leltár 4 képet említ szentek reliquiáival; a Szent Kereszt maradványát ezüst monstratiában; Nepomuki Szent János reliquiáit ezüst tartóban; a felső folyosókon órát, városok 17 térképét kisebb-nagyobb keretekben, 8 keretezett földrajzi térképet, 37 darab festett tézist keretekkel, két egyéb festett képet, míg az alsó folyosókon ugyancsak egy óra, 2 festett kép, 19 tézis stb. volt;¹⁸⁸ a refectorium festett képeinek száma már emelkedett; a prior szobájában 3 festmény volt festett keretben, 7 rézkarc aranyozott kerettel, két óra (zseb és asztali);¹⁸⁹ Fráter Damján dolgozószobájában Szent Erzsébetet látogató Szűz Mária képét jegyezték fel.¹⁹⁰ Az 1746. évi templomi leltár adataiból még említést érdemel, hogy a szentélyben levő két diófa stallum fölött az Üdvözítő, Remete Szent Pál, Szent Egyed gipszből készült alakjai állottak, míg a másik oldalon a Szeplőtelen Fogantatás, Szent Ágoston és Szent Ambrus.¹⁹¹ Ugyanez a leltár említi Szent Simon apostol szobrát is. Ezek a későbbi leltárakban nem szerepelnek. Meg kell még említeni azt is, hogy a sajóládiak is — éppenúgy, mint a többi rendházakban — nagy tiszteletben tartották nagy királyainkat, s Nagy Lajos és Mátyás királyok képeit a miskolci házukban,¹⁹² Szent István király képét pedig az egyik szerzetesi cellában lehetett látni.¹⁹³

A feloszlatáskori leltár nem foglalkozott az ilyen alkalmakkor szokásos részletezéssel valamennyi felszereléssel és berendezéssel; a templomi értéktárgyakat nem becsülték fel.¹⁹⁴ Így is érdemes megemlíteni, hogy a provincialatusban 5 nagyobb, aranyozott keretben levő festményt említenek (közülük az egyik: Szent János); a cselédség szobájában két régibb festményt; a felső folyosókon 48 rézkarcot; a prior szobája mellett egy nagy feszületet; a bejárat közelében Remete Szent Pál és Szent Antal képét; a lépcső lejárónál a Boldogságos Szűz Mária oltárát emelik ki, oldalain két fából készült szeráffal és 2 kandeláberrel; ezt követően két festményt, festett ovális keretben; a refectoriumban egy festett feszületet, 7 oválisan keretezett kerek képet; 5 festett táblát keretekben; az orgonista szobájában 1 képet régi kerettel; a hejőkeresztúri házban 2 régi rézszobrot; a körömi házban két festményt; Baas birtokon 1 nagyobb Szent József

184. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 136.

185. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 151.

186. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 172.

187. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/a. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 185.

188. OL Kam. Lt. AP Fasc. 188/c. Conv. Sajó-Lád. No. 6. Fol. 143—168.

189. Uo.

190. Uo. Fol. 160.

191. Gyéressy i. m. 259.

192. Uo. 261.

193. Uo. 268.

194. Császár Elemér: A pálos rend feloszlatása. Századok 1901. évf. 422.

képet és 1 kisebb képet tézisekkel; a miskolci házban 5 nagyobb és 3 kisebb képet emelnek ki.¹⁹⁵

Ezeknek a szobroknak, festményeknek, oltárképeknek, faragványoknak stb. a művészi kvalitása tekintetében találgatásokra kényszerülünk. Csak egyes esetekben maradtak meg, illetve található most fel ezek a művek, jobban mondva a maradványokból kiindulva, vagy a feljegyzések alapján alkotunk feltételezéseket, elképzeléseket a szoborcsoportokról, vagy az egyes egyéb művekről.

Néhány tárgycsoportot kiragadva vizsgáljuk meg a jelenlegi állapotot. Az oltárok körében láthatjuk, hogy míg 1423-ban hét oltár volt, 1786-ra már — a Hétfájdalmú Szűz kápolnájának oltárán kívül — 11 oltár volt a templomban és a kolostorban. 1829. május 27-én¹⁹⁶ viszont már csak négy oltár szerepel: a nagyoltár: az Erzsébetet látogató Boldogságos Szűz főoltára; s három mellékoltár: Remete Szent Pálról, Szent Andrásról és Szeplőtelen Szűz Máriáról elnevezve. 1975. július 30-án is négy oltár volt még, mégpedig a régi főoltár, domborművű oltárképpel és szentségházzal; továbbá 3 mellékoltár, de a Szent András és Remete Szent Pál oltárképeit már kivitték a templomból.¹⁹⁷

A *szobrok* körében még nagyobb a változás, hiszen ha csak kihagyásokkal is követhetjük a XVIII. századi 70 éves újjáépítés, fejlesztés és működés időszakát, láthattuk, hogy legalább 30—40 fa- és kőszobrot készíthettek és állítottak fel a sajlóadi pálosok. Az oltárokon általában szoborcsoportok álltak, s az oltárokon kívül is számos szoborcsoport (pl.: a lavatóriumnál, Nep. Szent Jánosnál; és egyedi szobor szerepelt még). Az 1829. május 27-i *Visitatio Canonica* a templomban két festett szobrot említ: Szent József és Nepomuki Szent János szobrait, s külön foglalkozik még a Sajó-hídnál levő Nepomuki Szent János szoborral.¹⁹⁸

1944-ből rendelkezünk egy részletesebb leírással: *Gyéressy Béla* "Pálos faragások mesterei" című tanulmányában az alábbiakat írja:¹⁹⁹ „1944-ben a kolostor maradványának folyosóján és lépcsőházában voltak:

A kolostor folyosón állott faszobrok:

»A Szeplőtelen Fogantatás 130 cm magas álló Madonnája. A törékeny nőalak földgömb felett lebeg, lába alatt a kígyó az almával s angyalfejek: Montánézre emlékeztető finom és kvalitásos munka.«

»A Megváltó szobra, 101 cm magas, bal kezében a földgömb, jobbjára hiányzik, arcán repedések, kopott fehér a festés, bő a köpeny, gótikus a hajlás, barokk a redőzet.«

»Egy a három király közül, kb. 1 m magas faszobor, fején turbán és korona, balját csípőre teszi, jobbjával aranykazettát szorít a melléhez, balra néz; aránylag a legépebb szobor, vállán vörös alapon aranyozott cifra királyi palást, arcán szelíd ámulat: mestermű!«

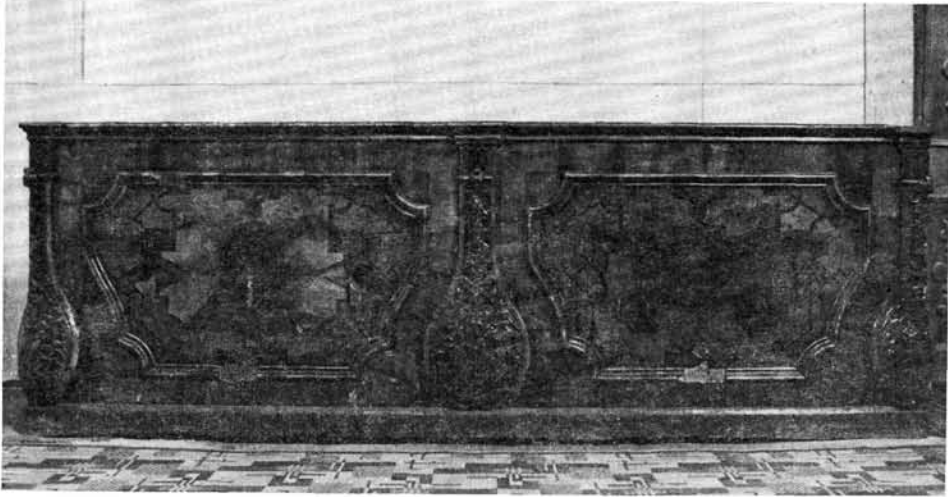
195. OL C—99. Helyt. It. Jelzets könyvek, V.: Vermögenstand der Pauliner Hung. Provinz. tom. I—III. Sajtólad.

196. 1829. május 27-i *Visitatio Canonica* 4. o.

197. A 106 alatt hiv. leltár és helyszíni megállapítás.

198. Uo. No. VI. §. II. De Statuis.

199. *Gyéressy Béla*: Pálos faragások mesterei. Különlenyomat a Művészettörténeti Értesítő 1973. évi 3. számából, 204.

15. kép. A szentélystallumok intarziás részlete

»A többi faszobor meglehetősen csonka állapotban maradt ránk: Remete Szent Pál

Remete Szent Antal

Szent Ágoston

Szent Jeromos 56-57 cm magas mellszobrai, szúrágta szobrok, itt-ott letöredezve, valamikor fehérre festve.«

»Kb. 1 m magas ismeretlen szent, a feje letörve külön hever, nemes finom arc, sasorr, szép szakáll, a kezek hiányoznak.

Egy szent püspök 1 m magas szobra, a püspöksüveg csúcsa, a karok és a lábfejek hiányoznak, dús lobogású redők a ruhán.«

Assisi szent Ferenc 1 m magas szobra, bal kézfej hiányzik.

Két szent nő, 80 cm magas mindegyik, karjaik hiányoznak, ruháikon finom arany színezés.

Két szent fehér szobra, volután térdelő helyzetben, féloldalt dőlve, a karok itt is hiányoznak, az arcok nemesek, a szobrok magassága 75 cm.

Vannak még térdelő, 85 és 60 cm magas angyalszobrok;

16 cm nagyságú angyalfejek, de igen rossz állapotban...»

A felsorolásban már nem szerepel sem a Nepomuki Szent János, sem a Szent József szobor.

A Gyéressy Béla által felsorolt szobrok közül már csak a 16. számú képen bemutatott angyalszobor található meg Sajóládon. Szerző véleménye szerint a Herman Ottó Múzeumban őrzött, Óhutáról származóként nyilvántartott, alábbi leírás szerinti két szobor is a sajóládi pálos szobrok közül való: 1. „szobor, szerzetes ruhás alak; szakállas, a kámzsa alatt széles öv, ruhája merev vonalú redőkkel (gótikus), kissé jobbra dülő tartással, alul lapos domború alaplapon, arcával kissé balra néz. Hiányos, törött, félig kész állapotban, fes-

tetlen, faragott keményfa. Magassága: 101 (!) centiméter, szélessége 34 centiméter.”²⁰⁰

2. „Szobor, szerzetes alakja, kámsza ruhája alatt széles öv, szakállas fejével jobbra néz, a ruha redői elől felhajtva, a redők merevek, szögletesek (gótikus), lapos domború alapzaton, ill. félig kész állapotban festetten. — Faragott keményfa. Magassága 101 centiméter, szélessége: 32 centiméter.”²⁰¹

A méretek megdöbbenően egyeznek; a szobrok leírása is arra utal, hogy valamely oltár mellékalakjai voltak. Ez a téma is megérdemel egy tüzetesebb vizsgáladást és művészettörténeti értékelést, külön bemutatást, miként az a körülmény is, hogy egy sajlóadi szószék és egy Mária-oltár is Bükkszentkeresztre került, miként a Helytartótanács, illetve a Kamara rendelkezése folytán a diósgyőri pálos kolostor több berendezési tárgya is Bükkszentkeresztre, az akkori Ujhutára került a XVIII. század végén, a XIX. század elején.

A Sajóládon megmaradt legjelentősebb szoboremlékünk a Sajó folyó hídjánál levő — az építmények felsorolásánál említett és a 4. sz. felvételen bemutatott — Nepomuki Szent János szobor, melyet 1774-ben ismeretlen egri szobrász készített, s ma is elég jó állapotban van, bár a jobb oldali angyal már kissé megbillent, s egyes darabokon fagyrepedések láthatók. A Borsod megyei Műemléki Albizottság 1972. október 26-i sátoraljaújhelyi ülésén rámutatott: az utak mentén, hidak mellett a XVIII. és XIX. században készített sok értékes barokk, rokokó, vagy népi stílusú szobrunk kerül egyre veszélyeztetettebb állapotba; koruk, anyaguk porladása, szétfagyása, a gondozás hiánya, vagy a szakszerűtlen gondozás miatt; megoldási javaslatként foglalkozni kellene egy barokk szobrászati múzeum létrehozásával, vagy első lépcsőként legalább minden megyei múzeumi szervezet lehetőségeinek megvizsgálásával, javításával. Egyes egyházi hatóságok is felismerték ezt a veszélyt, s van olyan megyéspüspöki körlevél, amely rögzíti, hogy ismételten kapnak jelentést az „útmenti keresztek és kőszobrok izléstelen restaurálásáról, sokszor olajfestékkel történt átmázolásáról” . . . ; felhívja a figyelmet arra, hogy fordítsanak gondot ezeknek az egyházi és nemzeti szempontból is jelentős műértékeknek szakszerű megóvására. Restaurálásukat engedélyhez köti; tisztázandó, hogy kivel és miféle eljárással akarnak restaurálni, s az engedély nélkül végzett munkák miatt az anyagi felelősség kérdését is felveti.²⁰² Figyelemreméltó intézkedés; követendő példa; a hivatalos szerveknek is (OMF, Tanácsok stb.) nagyobb gondot kell erre fordítaniuk.^{202/a} Egyéb veszélyek is vannak. Például: Sajóládon eltűntek már a homlokzat díszítésére — a torony két oldalán — felállított kőszobrok is, holott ezeket az 1769-ben felállított (a század elejei, 5. számú képünkön is látható) szobrokat Szabó Lászlónak a sajlóadi pálos kolostor történetéről 1940-ben

200. Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteménye: 53.851.1.

201. Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteménye: 53.851.2.

202. „Új Ember”, 1976. augusztus 22-i száma, 4.

202a. A Borsod megyei Műemléki Albizottság 1972. október 26-i sátoraljaújhelyi ülésén rámutatott: az utak mentén, hidak mellett a XVIII. és XIX. században készített sok értékes barokk, rokokó, vagy népi stílusú szobrunk kerül egyre veszélyeztetettebb állapotba; koruk, anyaguk porladása, szétfagyása, a gondozás hiánya, vagy a szakszerűtlen gondozás miatt; megoldási javaslatként foglalkozni kellene egy barokk szobrászati múzeum létrehozásával, vagy első

16. kép. Angyal-szobor az egykori oltárról

lépcsőként legalább minden megyében a megyei múzeumi szervezet lehetőségeinek megvizsgálásával, javításával. Egyes egyházi hatóságok is felismerték ezt a veszélyt, s van olyan megyéspüspöki körlevél, amely rögzíti, hogy ismételten kapnak jelentést az „útmenti kereszték és kőszobrok izléstelen restaurálásáról, sokszor olajfestékkel történt átmázolásáról”...; felhívja a figyelmet arra, hogy fordítsanak gondot ezeknek az egyházi és nemzeti szempontból is jelentős műértékeknek szakszerű megővésére. Restaurálásukat engedélyhez köti; tisztázandó, hogy kivel és miféle eljárással akarnak restauráltatni, s az engedély nélkül végzett munkák miatt az anyagi felelősség kérdését is felveti. Figyelemreméltó intézkedés; követendő példa; a hivatalos szerveknek (OMF, Tanácsok stb.) is nagyobb gondot kell erre fordítaniuk.

írott könyve is még a homlokzat ormán, kétoldalt láthatóként említi.²⁰³ (Csak annyiban téved, hogy Remete Szent Pál és Remete Szent Antal szobráiról ír, viszont Szent Pál szobra mellett a másik: Csepelényi György vértanúé.)

Azt, hogy a berendezés említett többi szobra hová lett, a háborús viszontagságok és a széles körben elterjedt gyűjtőszennvedély tobzódása során, nem tudjuk; e tanulmánynak nincs is módja az ilyen nyomozási tevékenységre; azonban a sajlóádi veszteségek és „elkallódások” sajnos még sokkal nagyobbak, mint a sátorlajújhelyiek, ahol 44 szoborból még mindig megvan 11.

Sajnos, hasonló a helyzet a *festmények, rézkarcok* körében is. Kétszázötven évvel ezelőtti (vagy talán még régibb...) műalkotások kallódtak el; a jegyzékekben említett, leltározott 40—50 festett kép és ugyanennyi rézkarc igen sok ismeretet, tanulságot és összehasonlítási alapot nyújthatna a XVIII. század első fele képzőművészetének alaposabb megítéléséhez. A pálos szentek, nagy királyaink, Czudar György és Péter; Martinuzzi György; Báthory László és még sokan mások elevenednének meg ezeken a festményeken. Ilyen gyűjtemény ma már legfeljebb csak a cenzstohowai pálos kolostorban található. A festmények közül csak néhány oltárkép maradt meg. Így a 12. számú felvételünkön bemutatott Remete Szent Pál kép, valamint a 13. számú felvételen szereplő Szent András kép, továbbá a 14. számú Annuntiatio kép. A templomban látható még — a szószék helyén — egy kb. 4 méter magas olajfestmény — régi oltárkép — kerettel; továbbá Szent Anna képe. Összesen tehát öt kép őrzi a XVIII. századi festészet emlékét.

A *harangok* sorában a legkedvezőbb a helyzet; négy darab bronz harang van az ecclézsia tulajdonában; 2 nagy és 2 kicsi. (3 a templomtoronyban, egy a kápolnában.)

Szerencsére a XVIII. századi kiemelkedő szintű pálos asztalos- és fafaragó művészet több remeke megmaradt. Így: a 15. számú felvételen ábrázolt intarziával díszített 5 üléses *stallumsorból* kettő; továbbá a 11. számú felvételen szereplő faragott díszítésű *ülőpadok* közül 18! A karzati stallumok már eltűntek. A sajlóádi fafaragó fráterek közül egyedül Hyingeller János nevét ismerjük, akinek munkáit 1737-ben említik, s aki ezután Diósgyőrben, majd — 1740—50 között — a budapesti volt pálos (most: egyetemi) templomban alkotott remekműveket; csodálatos szentélystallumokat.²⁰⁴ Azt, hogy a famunkák zöme a sajlóádi kolostorban készült, a korábban már említett adatokon kívül az is valószínűsíti, hogy a kolostor asztalosműhelye az épületen belül van és valamennyi leltárban szerepel, hangsúlyt kap.

A még meglevő — művészeti értékű — tárgyak közül meg kell még említeni négy — hólyagos faragású — fagyertyatartót, a régi főoltáron; továbbá egy szentségmutatót, 2 cibóriumot, és négy misekelyhet, valamint 11 használaton kívüli miseruhát és palástot. Figyelemreméltó az is, hogy a meglevő sajlóádi anyakönyvek 1697-től kezdődnek!

A korhoz viszonyítva nagyobb szabású és értékes *pálos kolostori könyvtár*

203. Szabó i. m. 26

204. Gyéressy 199. a. i. m. 205.

kötetei közül még számos — elsősorban XVIII. századi mű — található a plébánia könyvtárában, de tudomásom szerint sok régi kötet került a felsőzsolcai római katolikus parókiára is.²⁰⁵

A KOLOSTOR JELENTŐSÉGE, GAZDASÁGI ÉS MŰVELŐDÉSI SZEREPE

Sajólád ma 1170 hektár földterülettel rendelkező 2489 lakosú, közös tanácsú község.²⁰⁶ Mint település a középkorban sem játszott jelentősebb szerepet. A XVI—XVII. századi ismert térképeken megnevezve nincs, bár a Sajó és a Bársonyos által bezárt szigetszerű földrészen több térkép is ábrázol — megnevezés nélkül — egy tornyos épületet.²⁰⁷

Érdekes a sajóládi kolostornak az elhelyezése is. A pálosok általános szokásaitól eltérően nem hegyek közé, vagy lakott helyektől távoli részen települt, hanem sík vidéken, lakott település közelében, bár az is tény, hogy abban az időben nagy erdőségek és vizek (Sajó és Bársonyos, valamint kiöntések) vették körül, biztosították nyugalmát és védelmét.

Sajólád pálos kolostora a XV—XVI. században sem tartozott a nagyobbak közé; közepes méretűnek tekinthetjük; nem volt tartósan vikariatus székhelye sem. Történelmi jelentőséget kölcsönöz viszont a kolostornak az, hogy Martinuzzi Fráter György — a kiváló és nagyhatású államférfi — itt volt 1506-ban novícius, majd a mohácsi vész idején és ezt követően is — 1528-ig — ő volt a sajóládi kolostor perjelje.²⁰⁸ A kolostor a hívők körében mint a Mária-kultusz egyik központja, mint Mária-kegyhely szerepelt, s már a XV. század elején nagy látogatottságnak örvendett.

A sajóládi pálosok a XVII. században széles körű pasztorációs és missziós tevékenységet fejtettek ki, azonban ennek ismertetése meghaladja a tanulmány célját és kereteit.

Rá kell azonban mutatni arra, hogy már a középkorban jelentős szerepet biztosítottak a környék életében a kolostor számára az egyre szaporodó és növekvő mértékű föld- és szőlőbirtokok, halastavak, s *különösen fejlett malomgazdaságuk*, malomiparuk. Nagy-Zsolcán, Bezzegen, Hejőcsabán, Dejtán, Keresztúr és Szalonta között, Ecskeházán stb. voltak — helyenként több is — malmaik; közöttük 4-5 köves, többkerekűes malmok is; azokban végezték el a környék lakossága jó részének őrlési és darálási szükségleteit. Ezek a malmok a XVII—XVIII. századokban újjáépülnek, újra működnek, sok esetben azonban már bérlők kezelésében.

A XVIII. századi újjáéledés, újjáépítés időszakában a sajóládi pálosok igen nagy vitalitásról és aktivitásról tesznek bizonyosságot. Ez alatt a 80 éves időszak alatt helyreállítják, illetve újjáépítik a saját kolostorukat, a diósgyőri kolostort; templomokat építenek: Sajóládon, Körömben, Diósgyőrött, Sajóőrösön, Hejő-

205. Szendrey Bonaventura rk. plébános közlése.

206. KSH: A Magyar Népköztársaság Helységnévtára. 1973. Bp. 688.

207. Nemes Rózsa: Cartha Geographica. Bp. 1971.

208. Gyéressy i. m., Szabó i. m. 8—10.

keresztúrban; három fogadót is létesítenek (közülük a körömi igen értékes műemlék; külön bemutatásra is érdemes és kerül majd); hidakat létesítenek; üvegház építésével is jó példát mutatnak a belterjes gazdálkodásra (melegházi növénytermesztésre és gyümölcsaszalásra); tégláégetőt állítanak fel; korábban megvolt sörfőzdéjüket helyreállítják, italméréseket, mészárszékeket működtetnek stb. Gazdasági helyzetüket és gazdálkodásuk sokoldalúságát, birtokviszonyaik tagoltságát, jövedelmi forrásaik sokrétű jellegét jól tükrözik az 1786. évi leltár^{208a} felsorolásai, melyekből most csak néhány adatot ragadunk ki: Birtokaik, házigatlainaik voltak ekkor Sajóládon, Sajópetriben, Hejőkeresztúrban, Kemejben, Miskolcon, Sajószentpéteren, Körömben, Baas községben.

Sajóládon — a kolostoron és a templomon kívül — a majorság, az 1 szobából, konyhából, kamrából, pincéből álló italmérés; csűrök, pajták; 2 szobás ház, mészárszékekkel, két konyhával és kamrával; 4 szobából, konyhából, kamrából, pincéből álló fogadó; s 1 malom a Sajó folyón képviseltek jelentős értéket. Sajópetriben egy 1 szobás, konyhás ház; egy 2 szobás, konyhás, kamrás fogadó képezte a birtokukat. Hejőkeresztúrban egy 3 szobás, konyhás, kamrás — kocsiszínnel és pincével is ellátott — fogadó; 1 italmérés 1 szobás, konyhás, kamrás, kocsiszínes házzal; 1 mészárszék; az ispán háza, a vincellér háza, valamint egy kőből épült — görög szertartású istentiszteleti célokra használt — templomépület képezte a tulajdonukat. Kemejben egy italmérésük volt. Miskolc piacán egy nemesi házzal — mészárszékekkel együtt — és présházzal rendelkeztek. Sajószentpéter piacán egy kúriájuk volt mészárszékekkel. A mádi hegyen egy zsindelettel fedett, kőből épült (2 szoba, kamra, présház, istálló, pince helyiségekből álló) házuk volt. Körömben egy 2 emelet magas, 6 boltozott szobából, 1 konyhából, 2 pincéből álló fogadójuk volt a Sajó folyónál, kúttal és kocsiszínnel. Ugyanitt tulajdonukat képezte még egy kerítéssel körülvett ház; 1 mészárszék; egy — a Boldogságos Szűzről elnevezett — templom. Baas községben egy (4 szoba, konyha, pince, kamra helyiségekből álló) udvarházzal rendelkeztek, de volt itt egy kőből épült, zsúppal fedett (szoba-konyha-kamrás) kertészházuk is, valamint egy mészárszékük két szobával, kamrával, konyhával, pincével. A magtárak, gazdasági épületek külön felsorolást igényelnének. A tulajdonukban levő épületek értéke meghaladja az 58 000 forintot, míg a sajóládi kolostor földbirtokait 233 361 forintra értékelték, s birtokait tekintve a sajóládi kolostor a harmadik leggazdagabb volt a pálos kolostorok sorában.

A középkorban eredetileg remeteéletmódot nyújtó rendben a kontemplatív szerzetesi elmélyültségen túlmenően *egyre jobban kiszélesítették a lelkipásztori tevékenységet, s még szélesebb körben bekapcsolódtak a szellemi életbe.* A sajóládi pálosok — éppen úgy, mint többi rendtársaik — a XVIII. században elsősorban a hit- és jogtudományok és az egyházi szónoklattan művelése terén (pl.: Csúzy Zsigmond), másodsorban pedig a történetírás és a költészet terén tűntek ki. Jelentős szerepe volt a sajóládi kolostor szellemi életében annak is, hogy morális teológiájuk is itt működött két évig, 1741-ig, majd ehelyett 1741-ben az újoncnevelést helyezték ide (a középkorban minden kolostor maga nevelte

208/a. Gyéressy i. m. 275—276.

208/b. Császár i. m. 422.

novíciusait), amely ebben a formában 10 évig működött. 1753-ban filozófiai főiskolává alakították át az újoncházat, s két éves tanulmányi idővel tanítottak.²⁰⁹ Ezen időszakból példa: Márton János tevékenysége, aki, mint a sajlóádi teológia tanára kompendiumszerűen foglalta össze a teológia moralist.²¹⁰ A török világ megszűntével a pálosok *igen sok helyen lettek egyházi és világi tanintézetek tanárai*. 1776-ban a sajlóádi kolostorból irányítottak a szatmári gimnáziumhoz három tanárt.²¹¹ Ugyancsak 1776-ban Mária Terézia királynő meghagyta Borsod vármegyének, hogy a jövőben vagy a paulinusok — akiknek Sajó-Ládon és Diósgyőrött voltak kolostoraik —, vagy a minoriták tanítsanak a miskolci gimnáziumban. Az iskola birtokában a minoriták voltak, így ők végezték a továbbiakban az oktatást.²¹²

A kolostornak sok neves és tudós vendége is volt. 1780. június 20. és október 1. között például Sajóládon tartózkodott — pécsi tanulmányaiból visszatérve, két társával együtt — a Székesfehérvárra helyezett Virág Benedek, az ismert költő.²¹³

A *tudományos és oktatási tevékenység* meglátzott a sajlóádi kolostor könyvtárának az összetételén is, ahol a 761 műből és 1132 kötetből álló könyvtárnak jelentős tételét képezték a skolasztikus teológiai művek (69 db), a morális teológiai darabok (94 kötet); világi történeti mű is volt közöttük: 85 kötet; humanisták könyve 69 darab, egyéb filozófiai mű 27 könyv. A jogi művek száma 24, az orvosiaké 15.²¹⁴ Említésre méltóak voltak földrajzi könyvek és térképek is.

A XVIII. századi 80 éves működésükből, ha csak az *építkezéseiknek, a mesterek, munkások-, képző és iparművészek foglalkoztatásának a hatásait emeljük is ki*, akkor is láthatjuk, hogy az igényes építető és művészi programját liturgiával egyeztetve következetesen keresztültülvívő rend sajlóádi működése következtében is milyen *széles körű építő-, képző-, iparművészeti tevékenység inspirálói, finanszírozói voltak*: egri, gyöngyösi építészeket; egri, miskolci, mecenzéfi kőműveseket; egri, miskolci, lőcsei, nagyszombati festőket; egri szobrászokat; bécsi, nagyszombati, pesti, miskolci ötvösöket és fémműveseket; szolnokai rézműveseket; stószai órákészítőket; egri ácsokat és kőfaragókat; pozsonyi egyháziruha-készítőket stb. foglalkoztattak és igen kvalitásos művek maradtak meg saját fafaragó műhelyekből is. Ezek a kapcsolatok külön kutatást érdemelnének és művészettörténeti értékelésük nagy hiányt pótolna.

Az 1786. évi feloszlítás során — az akkor nyilvántartásba vett 25 hazai pálos kolostor közül — a pesti, pápai, máriavölgyi után a sajlóádi volt a negyedik leggazdagabb. Vagyonukat 284.043.50 1/2 forintra értékelték, de ezek között nem szerepel a könyvek, továbbá a templomi értéktárgyak értéke. (Templomi értéktárgyak tekintetében egyébként több-kevesebb pusztítást átélt — jóval gazdagabb is volt, így Sasvár, Máriavölgy, Elefánt, Székesfehérvár stb.) Az

209. *Kisbán* i. m. II. 277., 289.

210. *Kisbán* i. m. II. 390.

211. *Gyéressy* i. m. 254.

212. *Szendrei* i. m. II. 469.

213. *Gyéressy* i. m. 255.

214. *Szabó* i. m. 20—21.

épületek értékét tekintve Sajólád a kilencedik helyen állott.²¹⁵ A feloszlatáskor felvett jegyzék szerint akkor 14 szerzetes élt a sajóládi kolostorban.²¹⁶

A sajóládi templom plébániatemplommá vált, a kolostor plébániaház lett. A pálos rendnek a visszaállítására irányuló törekvések sem a XVIII. század végén, sem a XIX. században nem jártak eredménnyel hazánkban, bár 1802-ben három tanítórend megújítását engedélyezte a király.

A sajóládi templom barokk díszzeitől részben megfosztottan és az oromzati szobrok nélkül, de megújított állapotban áll ma is és megtekinthető, azonban a korabarokkra határozottan utaló fiókos dongaboltozatú kolostorépület már csonka, több belső átalakítás jegyeit mutatja fel. Hiányzik azonban mindkettőből a tanulmányban említett igen sok — XVIII. századbeli és korábbi — műalkotás, s a meglévőkre éppen azért még jobban kell vigyáznunk, hiszen történelmünk és művészetünk, kultúránk pótolhatatlan értékeiről van szó, amelyeket — a tanulmányból is láthatóan — még az utóbbi évtizedekben is igen súlyos veszteségek értek.

DAS PAULINERKLOSTER VON SAJÓLÁD

(Auszug)

Eines der bedeutendsten Klöster des einzigen in Ungarn gegründeten Mönchordens — das Paulinerkloster — war das nach der Glückseligen Jungfrau Maria benannte Kloster in Sajólád (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén). Das Kloster wurde 1387 von Péter und György Czudar von Ónod gegründet. Im Kloster und in seiner Kirche wurden schon 1423 sieben Altäre eingeweiht. Das Kloster bekam in Laufe der Jahrhunderte viele Güter geschenkt, der Besitz wurde aber auch durch Ankäufe von Immobilien, Mühlen, Weinbergen und Fischteichen vergrößert.

In diesem Kloster war Frater György Martinuzzi Novice, später mehrere Jahre Prior. Er ist eine bedeutende Gestalt der ungarischen Geschichte des XVI. Jahrhunderts. Im XVI.—XVII. Jahrhundert war das Kloster vielen Erprobungen ausgesetzt. Zuerst wurde es von Gáspár Serédi ausgeplündert und vernichtet, später, haben Gábor Perényis Leute viele Güter verschleppt.

In der Zeit der türkischen Besetzung war das Kloster eine Ruine, seine Ländereien wurden im allgemeinen von den Pächtern benutzt; im Jahre 1611 diente das „früher Kloster, jetzt eher castellum“ auf verordnung des Palatins als Wachtposten mit einer Besatzung von 6 Reitern und 10 Infanteristen. Im XVII. Jahrhundert hielten sich in Sajólád bzw. auf seinen Gütern nur 2 bis 3 Mönche auf.

In der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts gelangten schon neue Güter und Immobilien in den Besitz des Klosters auch war man bemüht, die ehemaligen Besitze zurückzugewinnen. 1706 wurde die Rekonstruktion des Klosters vorbereitet. 1716 konnten schon 8 Zel-

215. *Császár* i. m. 422.

216. *Császár* i. m. 417—420. A fényképek — az 5. kép kivételével — *Veres András* fotóművész felvételei. Rendelkezésre bocsátásukért ezúton is köszönetet mondok. Ugyancsak köszönet illeti dr. Balpataki Béla sajóládi rk. plébános urat is, szíves kalauzolásáért, hasznos felvilágosításaiért. A Gyéressy Béla által az OMF részére gyűjtött értékes és gazdag cédulaanyag az áttekintéshez igen nagy segítséget nyújtott.

len benutzt werden; zwischen 1716 wurden die Kirche, die Sakristei, der Turm und der Gang neben der Kirche wiederhergestellt. Am 28. Juli 1720 erfolgte die „Grundsteinlegung des Konvents“, und bis zum 30. Mai 1737 wurden sämtliche Bauarbeiten am Kloster fertiggestellt. 1769 wurde von Kristof Quadri, Baumeister aus Gyöngyös, ein neuer Turm gebaut. Die Wiederherstellungsarbeiten der Kirche und des Klosters wurden von dem namhaften Architekten G. B. Carlone geleitet.

In den 50-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts wurde auf dem Friedhof die dreieckige Kapelle der „Leidenden Heiligen Mutter“ errichtet. 1774 wurde bei der Abzweigung der beiden Wege von Sajólád nach Sajópetri und Ónod die ausgezeichnete Statue des Heiligen Johannes von Nepomuk aufgestellt. Die Pauliner von Sajólád liessen zwischen 1737 und 1742 auch das Paulinerkloster und die Kirche von Diósgyőr wiederherstellen; 1729 erbauten sie die Kirche von Köröm; auch Gasthäuser errichteten sie, darunter das heutige Pfarrhaus in Köröm. Die aufgezählten Gebäude, Bauwerke und die Statue gehören zu unseren wertvollen Kunstdenkmälern. Leider blieben vom Sajóláder Kloster nach dem Abriss Anfang des XX. Jahrhunderts nur anderthalb Flügel erhalten.

Der wertvolle Skulptur- und Gemäldebestand des Klosterkomplexes hat auch grosse Verluste erleiden müssen. Bei der Auflösung des Klosters am 20. März 1786 waren noch mindestens 40 Statuen, mehr als 40 Gemälde und Kupferstiche bekannt; aber ausser der Statue vom Heiligen Johannes von Nepomuk an der Brücke ist nur eine Engelsfigur erhalten geblieben, die heute im Pfarrhaus steht. Der Autor nimmt an, dass es sich bei zwei Statuen des Miskolcer Museum um Holzschnitzereien aus dem Bestand der Pauliner von Sajólád handelt; die anderen sind wahrscheinlich verlorengegangen oder befinden sich in Privatbesitz, obwohl ein Forscher der Pauliner Skulpturen 1944 noch 18—20 Statuen registriert und beschrieben hat. Fünf Gemälde sind noch bekannt, und in dieser Studie werden sie zum Teil vorgestellt. Von grosser Bedeutung sind noch die aus Eichenholz geschnitzten Sitzbankabschlüsse und die Intarsien im Chorgestühl.

Der Autor misst dem kaum 80 Jahre dauernden Aufschwung und dem Neuaufbau der Pauliner im XVIII. Jahrhundert grosse Bedeutung bei, weil sie auf dem Gebiet der bildenden Künste und des Kunstgewerbes, bei der Verwirklichung ihres künstlerischen Programmes in der Verbindung mit der Liturgie als bedeutende Mäzenen tätig waren. Das Kloster erteilt Aufträge an Maurer aus Eger, Miskolc, Gyöngyös und Mecenzéf; an Maler aus Miskolc, Nagyszombat, Lőcse; an Bildhauer aus Eger; an Gold- und Kupferschmiede aus Nagyszombat, Wien, Pest und Miskolc; an Kupferschmiede aus Szomolnok; an Orgelbauer, Steinmetze und Zimmerleute aus Eger; an Talarschneider aus Pozsony usw.; auch die Pauliner Holzschnitzer hinterliessen eine Kostprobe ihrer grossen Kunst.

Tibor Joó

A TOKAJI POSTA TÖRTÉNETE

KAMODY MIKLÓS

Tokaj, szerencsés földrajzi fekvésénél fogva, mint fontos tiszai átkelőhely, a kincset termő Hegyalja kapuja — jelentős szerepet játszott az ország politikai, gazdasági életében. Adottságának tudható be, hogy a XVI. század közepétől kezdve mindig volt postája, illetve a postavonalak mindig érintették.

Az Árpád-házi királyok alatti szokásjogon alapuló futárszolgálatra vonatkozó írásbeli emlék alig maradt. I. László törvényeiben találjuk az első nyomát hírszolgálati szervezetünknek. Kálmán király családi birtokában Tarcalon 1096-ban tartott zsinaton hozta a futárokra vonatkozó azon törvényt, mely megerősíti a futárszolgálat közteher voltát és szabályozza az ellátási költségét. A futárszolgálat mint magyar feudális jellegzetesség, fennmaradt a XVI. században is.

Az 1526 után három részre szakadt országban a postaszervezet sorsa különböző módon alakult. Az erdélyi részen fennmaradt az ősi közterhen alapuló futárszolgálat. A királyi Magyarországon a Habsburg-típusú postahálózat létesült, ebben kapott Tokaj jelentős szerepet. I. Ferdinánd 1528-ban Buda és Bécs között tíz rendes postát működtetett kincstári költségen, postamesterei között volt Taxis Mátyás, aki utóbb udvari főpostamester lett.

1553-ban Dobó István az egri hős várvédő, mint új erdélyi vajda, Ferdinánd parancsára Taxis Bernát erdélyi főpostamesterrel Kassától Nagyszebenig és Déváig rendes királyi postavonalat rendeztetett be. Az az első nagyobb postavonal Magyarországon, melynek minden állomás ismert volt. Útvonala: Kassa, Hankusz, Vágáska, (Sáros)-Patak, Henoszla, Keresztúr, Nagykovács, Majtény, Vene, Tasnád, Sarmasági, Zilah, Zsombor, Borsa, Szamosújvár, Válaszút, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Fejérvár, Vum, innen elágazott egyfelől Szászváros és Déva; másfelől Szerdahely és Nagyszeben felé. A postavonal Ferdinándnak Erdély feletti uralma végével megszűnt működni. Helyette Győrön keresztül tartották fel az összeköttetést Erdéllyel.

A másik postavonal létesítését ugyancsak hadi körülmények tették indokolttá. Miksa király 1565-ben hadvezérét Schwendli Lázárt küldte János Zsigmond ellen és 1565-ben Tokaj, 1566-ban Szatmár került birokába. E hadjárat során Paár Péter — aki ekkor már Taxis Mátyás utódaként — újjászervezte a korábbi hadiposta állomásokat Kassa és Szatmár között, melyek irányítója Pethauer Mátyás lett.

1567 márciusában a bécsi Udvari Kamara utasította Schwendlit a szepesi hadak fővezérét, hogy járja be a különböző időben Egerben és Szatmáron fel-

állított postákat és írja össze a posták fizetésbeli hátralékát. A tábornok válaszában közölte, hogy amikor Forgács Simont, az egri vár kapitányát tisztségébe majd beiktatja, ezt is el fogja végezni.

Az 1565—1567 közt újból felállított egri hadiposta Tokajban kapcsolódott a Kassa—Szatmár vonalba. Schwendli 1567 novemberében feloszlatta a Kassa—Szatmár közti hadipostát és azt rendes postává alakította át, a posták igazgatását 1570-ig Paár Mundin kassai postamester „magister postarum a Cassovia ad Zathmar et Thokay” látta el, aki a pozsonyi postamesternek, mint „Magyarország postamesterének” volt alárendelve. Fizetésükről — állomásonként 2—3 lótartás, lovanként havi 8 rénes forint — az Udvari Kamara gondoskodott.¹

A hazánkban meghonosított Taxis Mátyás féle posta működése hasonló volt az osztrák postához. Az első postamestereket is onnan hozták ide. Nem is voltak nagyon népszerűek. A posta szervezettségét, felhasználhatóságát Ferdinánd rendeletileg írta elő.

A postaállomások egymástól 3—5 német mérföldre estek. Mindegyik állomáson 2—3 lovasfutár szolgált. Egy postamester több postaállomást is bírt, aki egy-egy lovasfutár után havonként 8 rénes forint fizetést kapott.

A rendes postajáratok hetenként egyszer, majd később kétszer is közlekedtek, megállapított napon és időben. A rendkívüli járatok céljára küldöncöket tartottak a hatóságok, akiket szükséghez képest indítottak. A postaállomáson a futárnak mindig készenlétben kellett várakozni, és az átvett rendes postát mérföldenként ötnegyed óra alatt szállítani.

A rendkívül sürgős leveleket „Cito” vagy „Institia” jelzéssel látták el. Ilyet azonban csak az udvar, kamara vagy hadi kapitányság küldhetett. Ezek egy óra alatt tették meg a mérföldnyi utat. A királyi postát kezdettől fogva igénybe vehette a közönség is, csak az volt az 1535-ben kiadott postarend kikötése, hogy a fenti két jelölést nem alkalmazhatják. Magánlevelekre általában tarifa nem volt, a beszedett díj a postamester mellékjövedelme volt, éppúgy, mint az utasoknak bérbeadott hátslovakért szedett díj. A levelezés még nem volt gyakori, és főleg nem volt olcsó. Az átvételt igyekeztek elismertetni a szállítás megtörténtének igazolásául, így Teuffel György kassai postamester Lórántffy Mihálynak Sárospatakra küldte az uralkodó leveleit magyar nyelven írott levél kíséretében, s ebben megjegyezte „menedéket várok róla” azaz elismervényt.²

A császáriak uralmának Erdélyben 1605-ben Bocskai vetett véget. A Bocskai István felkelés során a német postások elleni ellenszenv magasra csapott, a hajdúk a német postamestereket elkergették, lovaikat elvették. Legrosszabbul járt Huber András kassai postamester, akinek a lovát elvették és őt bujdosásba kergették, ahol a kiállott szenvedések miatt meg is halt.

Bocskai a német postamesterek helyett az erdélyi futárintézményt használta fel jó eredménnyel. Szabadságharca után 1610-ben kelt királyi leirat a feldúlt postákat újraszervezi. Huber András fia visszakarta apja hivatalát Kassát és még 3 postát: Szinnát, Vilmányt és Tállyát.³

1. *Munkás László*: A királyi magyar posta története. Bp.

2. Országos Levéltár, Lórántffy levelek 1613. júl. 1.

3. *Munkás* i. m. 54.

A Bocskai-felkelés után az északkeleti vármegyék közigazgatására is nagyobb gondot fordítanak és II. Mátyás a Tiszán inneni és túli vármegyéket a szepesi kamara külön hatáskörébe utalva a posták hovatartozásáról is rendelkezett. E szerint Tokaj, Siroka, Bártfa, Somos, Eperjes, Kassa, Szinna, Vilmány, Tállya, Bodrogkeresztúr, Nyírbátor, Kálló, Vada, Majtény és Szatmár a szepesi kamara alá került fizetés tekintetében. A postaszolgálat egységes vezetése azonban továbbra is a pozsonyi főpostamester kezében maradt.

Bethlen Gábor 1619-ben az egész Felső-Magyarországot meghódította, a királyi posták nagyobbik része hűségeskütel után az erdélyi fejedelem szolgálatában állott. Paár főpostamester Pozsonyból Bécsbe menekült Bethlen elől, többé vissza sem tért, s helyébe a soproni országgyűlésen tett királyi ígéretnek megfelelően magyar embert neveztek ki Magyarország főpostamesterének. Bethlen nagyra becsülte Tokaj jelentőségét, és a város kérésére mentesítette a lakosságot a postálkodás, mint közteher alól. Erre utal 1629. január 2-án kelt kiváltság levele Tokaj városa részére.⁴

I. Rákóczi György és II. Ferdinánd közt 1631-ben létrejött megállapodás szerint 7 északkeleti vármegye visszakerült Ferdinánd hűségére. Ez nem jelentette azt, hogy Rákóczi lemondott volna Tokaj fontos postahely felhasználásáról. Erre utal 1644-ben és 1648-ban kiadott két kiváltság levele, melyben felmenti a várost a postaló és szekér adása alól. Kiváltságleveleiben biztosítja a várost, hogy senki akaratuk ellenére a városban be nem szállhat, őket gazdálkodásra (ellátásra) nem kényszerítheti.⁵

Erdély politikai és gazdasági tekintélyének megerősödése Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt szükségessé tette az ősi futárszolgálat megerősítését és az elharapódzott szabálytalanságok, visszaélések miatti szabályozását. Az 1634-ben és 1643-ban kiadott postai utasítások, de az 1653-ban megjelent Approbatae Constitutiones és az 1653 és 1669 közt hozott törvényeket összefoglaló Compillatae Constitutiones sok rendelkezést tartalmaznak a postaszolgálat ellátására.

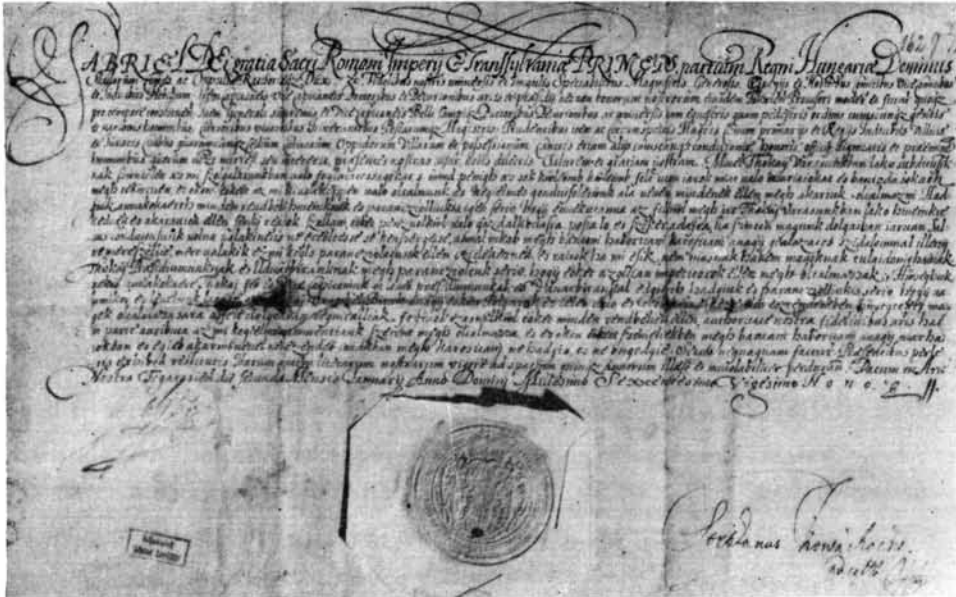
A postálkodás, mint közteher súlyos gondot jelentett a lakosságnak, mert a fejedelmi címerrel és Salvus Conductussal utazó postást ingyen lóval, szekérral, élelemmel, szállással kellett ellátni. Több erdélyi országgyűlés foglalkozott a súlyos teher enyhítését kérő felszólalásokkal. Több helységet más szolgálat teljesítése fejében mentesítettek a postálkodás közterhe alól. Ilyen alapon nyert Tokaj is mentesítést, mely sokat jelentett a városnak, hiszen a Tiszán át gyakran járt a posta.

A posta jogaival sokszor visszaéltek, követelőzően léptek fel, kérésük megtagadóival szemben fenyegetést, fenytést alkalmaztak, a postalovakat gyakran túlhajtották.

Arra is akadt példa, hogy a fejedelem hajdúi sértették meg a posta előírásokat. Bethlen Péter panaszkodott 1636-ban, hogy egy jámbor szabadosát Tokajban a hajdú vitézek elfogták és Révay őkegyelme (Tokaji városparancsnok) a nála talált leveleket elvetette, a postást vasra verette, bebörtönöztette.⁶

4—5. Eredetije a sátoraljaújhelyi fiók-levéltárban.

6. Történelmi Tár, 1885. évi 4. füzet.

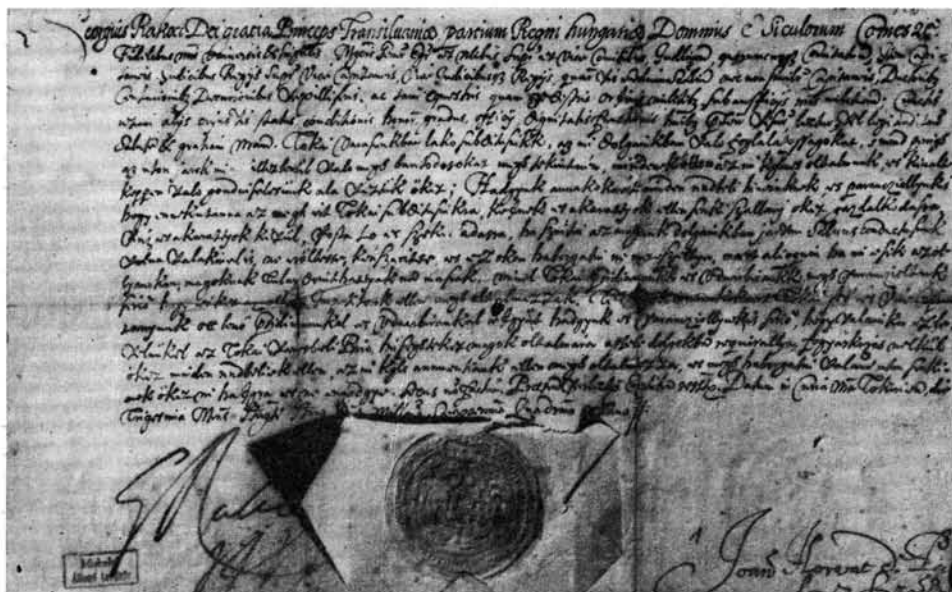

1. kép. Bethlen Gábor kiváltságlevele 1629. január 2.

A XVII. század zavaros politikai viszonyai érdekes helyzetet teremtettek a posta működésében. Tokajt kétféle postahálózat érintette. A fejedelmi postán kívül Tokaj a királyi postahálózatnak is fontos állomása volt.

A királyi magyar területen a posta irányítását a pozsonyi posta prefektus (Magyarország főpostamestere) végezte. A már említett Bornemissza István a postamesterségeket magyar emberekkel töltötte be, a posta ügykezelését magyarrá tette, jelentéseit, rendeleteit magyar nyelven szerkesztette. A főpostamester a magyar hatóság a pozsonyi kamara alá volt rendelve. Ebből az a veszély származott, hogy az egységes postai szakvezetés nem érvényesült, a kamara a postát befolyása alá vette, fizetését a harmincadok útján fizette, a postamesteri állások betöltésére nagy befolyással volt. Miután a magyar kamara a bécsi udvari kamarának befolyása alá került, a magyar posta irányításában az udvari befolyás még jobban érvényesült. A magyar posták működését II. Ferdinánd Magyarországnak és annak Felső-Erdély felé fekvő részeinek számára 1626-ban kiadott első, majd 1630-ban megjelentetett második posta rendtartása írta elő.

A második rendtartás előírásai szerint „Az országban alkalmazott praefectust, postamestereket, veredariusokat, embereikkel, szolgálkival, lovaikkal, szekerekkel, szerszámaikkal, házaikkal, szőlőikkel, szántó földjeikkel, rétjeikkel, kertjeikkel és mindenféle ingó és ingatlan javaikkal együtt ne zaklassák, ne terheljék semminemű szolgálatokra ne kényszerítsék, tőlük semmiféle adót, évi kivetést, dézsmát vagy más hadi vagy polgári költségeket és szolgálmányokat ne szedjenek, katonai beszállásokkal ne zavarják. Ha valaki őket ezen ki-

2. kép. I. Rákóczi György mentesítő levele Tokaj számára 1648. augusztus 30.

váltságaikban háborgatni merészelné, a hatóságok őket védelemben részesíték. Meghagyjuk, hogy az ellen cselekvőknek, nemcsak javait, de azok személyét is, bárhol legyenek is, lefoglalván és letartóztatván, őket kártérítésre szorosan kényszerítsék még a büntetésen felül is.”

Szükség volt szigorú megtorlásra a postát indokolatlan igénybevevőkkel szemben, mert a királyi rendelet ellenére maguk a zsoldos katonák akadályozták a posta megkívánt működését. A posta, bár még ez időben is leginkább hadi és más kormányélokra használatot, közhasznú intézménnyé kezdett kifejőlni. Kétféle irányban működött, úgymint 1. levélközvetítő, 2. s mint közlekedési, utasokat szállító intézmény.

A rendes levélposta hetenként kétszer közlekedett, meghatározott időben, egymással pontos összeköttetésben. Az ország határain belül egyszerű levél portója egy fél latig hat kr. volt, azonban belül minden fél lat súly után hat kr-al emelkedett. A rendkívüli sürgős leveleket az ún. stafétákat külön posta vitte, de ezért aztán rendkívüli magas fizetést húztak a postamesterek.

Mint utasokat szállító intézmény is működött a posta már a XVII. század folyamán. Eleinte csak lovakat adott a postamester, s az utasok vagy lóháton tették meg az utat, vagy saját kocsijukon posta előfogattal, később kocsit is lehetett kapni. Általánosság azonban az utazásnak ez a módja nem válhatott, egyrészt a postakocsi és előfogatok (worsponn, innen a Forstpont) drágasága miatt, másrészt azért, mert a postán való utazáshoz útlevel kívántatott. De a leggyorsabb utazási mód ez lévén, akinek sürgős útja volt, mégis csak a postát vette igénybe. Borsod követe 1671-ben Pozsonyból az országgyűlésről 10 nap

alatt ér haza Szendrőbe saját kocsiján, nappal mindig utazván. Az udvartól Bécsből küldött postán utazó futárok pedig Pozsony, Lőcse, Kassa felé ugyanennyi idő alatt Erdélybe értek.

Bornemissza István 1632-ben a pozsonyi és szepesi kamara által fizetett postától jegyzéket állított össze, ebbe felvett minden postahelyet, annak fiókját, az engedélyezett lovak számát, a posta fizetését. E jegyzék szerint a szepesi kamara Tokaj postához két ló tartást engedélyezett, egy ló után egy hónapra 6 forint 40 dénárt fizetett. Hasonló járandósága volt Kállónak és Keresztúrnak. A kállói és tokaji postamesterek a helybeli harmincadostól kapták fizetésüket, amint azt Cseresnyei Fülöp tokaji, és Columba János kállói postamester 1636-ban keltezett nyugtája is igazol. Cseresnyei postamester idejéből néhány említésre érdemes nyugta áll rendelkezésre.

1631. június 2-án kelt Tokajban Cseresnyei Fülöp nyugtája, aki mint tokaji postamester elismeri, hogy „az Nemzetes Vitézleő Szegedi Gergely uramtul, Császár urunk Ő fölsége Tokay Harmincadusától az Jászay Conventbe való menetemnek magam szolgám és lovaim költségére, mikor Homo Regius levén az Eösze László uram ellen való fassiokat az kaptalanba bevitem” felvett hat forintot.⁷

1634. Cseresnyei Fülöp tokaji postamester és élelmezési magtárnok nyugtája 125 ft-ról, melyet a vicekapitányok lakásául megvett háza ára fejében vett fel a szepesi kamara meghagyása alapján. Tokaj 1634. dec. 30.

„En Cseresnyei Phüleöp császár urunk ő felsége Tokaj postamestere és annonáriusa vallom, ez Quitantiannak rendeiben, hogy percipiáltam nemes és vitézleő Szegedi Gergely uramtól császár urunk ő felsége itt való harmincadosától diversis vicibus, az várbeli magam saját pénzemen építetett házamnak árát, az mint meg árultatott tülem, az Szepesi Nemes Kamarának commissioja szerint, százhuszonöt forintot id. et ft. 125. Mely ház vétetett teőlem az vice kapitány vagy következendő német kapitány uramnak szükségekre, kirül harmincados uramat quietáлом. Actum Tokay ultima decembris annó millesimó sexcentesimo tricesimó quarto”.⁸

1637-ben felvett fizetését így nyugtázta: „En Cseresnyei Philep Császár urunk eő Felsége Thokay postamestere recognoscalom, hogy percipiáltam fizetésemet a primo septembris usque ad ultimun Decembris Anni 1637 Nemes és Vitézleő Szegedi Gergely uramtól, Császár Urunk eő Felsége Thokay Harmincadosátul, harminché forintot és harminckét pénzt, mivel esztendő fizetésem száztizenhét forint, essik egy hórá kilencz forint, harminchárom pénz, teszem Septemberre, Októberre és Decemberre computandó harminché forint és harminckét pénzt. Ides Fl. 37 Den 32. Kiről Harminczados uramat quietáлом.

Actum in Tokay die ultima Decembris Anno millesimo sexcentesimo tricesina septimo. Philippus Cseresnyei mp.”⁹

7. Ráday kódex, Jerney Gyűjtemény, 67—68.

8. Uo. 81—82.

9. Uo. 93—95.

1642-ben Cseresnyei Fülöp postamester után fia Dániel örökölte a hivatalt. A szepesi kamara tanácsosa úgy rendelkezett, hogy az utódnak a postamesteri fizetést a harmincados adja ki: „Committáltatik Kgdnek, hogy az Thokay Posta Mesternek, Cheresnyei Dániel Úrnak az Tisztira járó fizetését havonként egész esztendőre által adja... el kezdve a fizetést ad die prima currentu Mesis Januáry, szokot quetanciát vevén mindenkoron róla Posta Mester Uramtól...¹⁰

A posták és harmincadosok összefonódása a XVII. sz. közepén a pozsonyi kamara törekvéseinek megfelelően annyira divatos volt, hogy sok harmincados, köztük Palánki Mihály 1654. február 7-én tokaji, Holló Zsigmond nagysárosi harmincados 1660-ban egyszersmind postamester is lett.

Megesett az is, hogy a postamesterből lett harmincados, mint Szeldner János lőcsei postamester 1638-ban. A kamara így tudta legjobban hatáskörébe vonni a postaintézményt és magát a pozsonyi postaprefektust. Ezt a befolyását arra használta fel, hogy leveleket felbontva, annak tartalmához jutott. Wesselényi Ferenc a felső-magyarországi hadak főkapitánya — 1655-től az ország nádora — gyakran panaszkodott a királynál, a posták késői járása miatt. III. Ferdinánd 1652. november 30-án a sok panasz miatt elrendeli, hogy Wesselényinek, a nádornak, és a kamarának külön futár útján továbbítsák a leveleket. Amint utóbb kiderült (Wesselényi-féle összeesküvés során) a nádor és Wesselényi leveleit a pozsonyi postamester Bécsbe küldte, ott felbontották, elolvasták és csak mikor visszakapták Pozsonyba, akkor továbbították a rendeltetési helyre. Ez már a „fekete kabinet” működésének ideje. Wesselényi 1653. június 20-án sürgeti, hogy Kassától Tokaj felé lévő posták hozassanak rendbe. Erre az udvari tanács azt válaszolja, hogy az udvari haditanács azt nem tartja szükségesnek, és Wesselényi a posták tárgyában a királyt ne molesztálja.

Wesselényi nádor kieszközölte III. Ferdinándnál Angaráni pozsonyi postaprefektus leváltását, akinek levelezése cenzúrázását tulajdonította.

Angaráni utóda 1664-ben Pakay Benedek kamarai fogalmazó lett, aki a posták rendbehozásán sokat fáradozott. Pakay 1669-ben Pozsonytól Szatmárra menet szemleútján megvizsgálta az útjába eső postákat. Visszatérve útjáról pozsonyi kamarának tette meg jelentését arról, hogy a posták ellen napról napra több az erőszakoskodás. Sürgette a postarendtartás ismételt kiadását. Ez ugyan megtörtént, de a helyzet továbbra sem változott. Útjának mégis volt két haszna. Az az összeállítás, amely Pozsonytól Szatmárig létesített, 35 postahelyet tünteti fel, jelentős postatörténeti dokumentum. A Consignáció Postárum Hungaricárum, elnevezésű jegyzékben a következő postákat sorolja fel: Pozsony, Cseklész, Sárffő, Gerencsér, Kosztolány, Csejthe, Trencsén, Illava, Zlieho, Bajmócz, Prudnó, Zsámbokrét, Nolcsova, Rózsahegy, Szentmiklós, Hibbe, Lucsivna, Svábócz, Lőcse, Korotnok, Bertót, Eperjes, Licsérd, Kassa, Szinna, Vilmány, Szántó, Tokaj, Királytelke, Kálló, Gyulaj, Dobos, Tunyog, Csengőd, Szatmár. A névsor hátlapján a következő megjegyzést találni: „posták járásának oly megállapítása, hogy azok bizonyos időre beérkezzenek, lehetetlen, az utak és helyek alkalmatlan volta és a nagy távolságok miatt.

A másik haszna az útnak az volt, hogy Pozsony és Tokaj között minden

10. Uo. 95—98.

postamester 50—50 forint segélyt kapott. A posta helyzete, tekintélye azonban tovább romlott, a postamester fizetését rendszertelenül folyósították, az országot ellepő császári katonaság fokozódó túlkapásai miatt már postalegényeket sem tudtak kapni. Tokaj ez időbeni postamestere 1703-ig Sweinker Péter, akinek fizetése a szepesi kamara tisztviselőinek névsorán megjegyezve 400 forint volt. Magasabb mint a debreceni postamesteré Diószeghy Sámuelé, aki csak 360 forint javadalmazásban részesült. A századforduló elején a nép elégedetlensége az osztrák elnyomás ellen fegyveres felkeléssé fejlődött, melynek vezére II. Rákóczi Ferenc fejedelem lett. Amilyen erélyes volt a nagyságos fejedelem a mozgalom katonai és gazdasági megszervezésében, ugyanúgy határozott volt hírközlésének megteremtésében is. A királyi postahálózat felhasználásában különösen a Felső-Magyarországon sűrű, pontosan működő hálózatot létesített, mely elsősorban hadi és közigazgatási érdekeket szolgált, és személy, valamint levélszállító szervként működött. A levélposta minden irányban hetenként kétszer közlekedett. A postát a fejedelmi udvarból szerdán és szombaton indították. A postások szigorú rendre voltak szoktatva. A levelek gondos kezelése, a posták érkezésének, indításának, valamint az utasokra vonatkozó adatoknak az előjegyzése nemcsak hivatal, hanem fejvesztés terhe mellett volt elrendelve.

Tokajnak Rákóczi postahálózatában központi fekvése volt, két fővonal érintette, négy irányban volt elágazása. Ezért a postamester fizetése a többihez képest a legmagasabb volt.

A fejedelem szívesen időzött Tokaj városban, sok pátens-parancsolat kelt „Ex castris ad Tokaj positis” 1703—1705 között.¹¹

A Rákóczi-szabadságharc elbukása után a kuruc postamesterek elhagyták állomáshelyeiket, őket császárhű személyek váltották fel. Az udvar egyik legfontosabb ténykedése a szatmári béke után a postahálózat újjászervezése, kiegészítése volt.

Elsőnek a Buda—Hatvan—Eger postavonalat állították helyre, melyet Darócon—Ónodon—Gesztelyen—Szerencsen át Tokajig építettek ki. Ónod—Tokaj közti viszonylat postatarifáit 1742-ben Szilvási Albert ónodi postamester ideje alatt külön pátens állapította meg.

Az 1756-ban a kassai jezsuiták által kiadott kalendárium már Kassa—Erdély között létesített postajáratról tesz említést, mely Tokajt érintve fontos összeköttetéshez juttatta a tiszaparti várost. A postaállomások így következtek: Kassa—Szinna—Vilmány—Tállya—Tokaj—Nánás—Böszörmény—Debrecen—Pályi—Léta—Székelyhíd—Margita—Réda—Kémer—Somlyó—Zilah—Bred—Magyaregregy—Zombor—Berend—Kosd—Kolozsvár—Torda—Kocsárd—Pannadi(Pannadea?)—Csanád—Szeben—Borubacli—Szombatfalu—Sárkány—Vladány és Corona (Brassó megye).

Ez időben Tokaj a megyeszékhellyel, Sátoraljaújhellyel a vármegyei lovas-hajdú útján hetenként érintkezett. A megyébe címzett leveleket lovasemberek vitték tovább.¹²

11. *Kamody Miklós*: Rákóczi postaszervezete. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. Miskolc, 1976.

12. Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez. 1906. V—VI. szám, 191.

A XVIII. sz. első feléből két tokaji postamesterről tudunk. 1717-től 1724-ig Balling György volt a postamester, akit III. Károly 1720. december 4-én fiával együtt magyar nemességgel tüntetett ki. A másik postamester 1734-ben Hoffman Ferenc.

A század közepén lépett életbe a kocsiposta forgalom, közismert nevén a delizsansz, mely már személy- és csomagszállítást is végzett, szigorú menetrendet tartva. Kisebb távolságra két mérföldet 3 óra alatt, nagyobb távon 3 mérföldet 5 óra alatt tett meg.

Tokaj, mint a többi magyar mezőváros, csak a XVIII. sz. vége felé kapcsolódott be a gyorsposta járatba, ehhez az 1790. évi politikai változások is hozzájárultak. A század végéről két becses emlék utal Tokajnak Budával való összeköttetésére. Az egyik, az 1786-ból fennmaradt postatérkép, másik pedig az ugyanezen évben kiadott kassai kalendárium. Mindkét emlék szerint a Buda—Tokaj—Kassa postavonal a következő útmenti állomásokat tünteti fel: Buda—Kerepes—Hatvan—Gyöngyös—Eger—Keresztes—Ónod—Szerencs—Tokaj—Vilmány—Szinna—Kassa.

Ezen a járáti renden változtatott Miskolc postájának megnyitása 1790-ben. Borsod vármegye miután már 20 éven keresztül harcolt Miskolcnak a postavonalba való beállításáért, végre a Helytartótanács döntése alapján a Buda—Kassa postajárat útját a következőképpen szabták meg: a kassai postajárat Szikszón, a halmaji sáncon keresztül Tállyának irányítva összeköttetést kap a tokaji postaállomással: a vizsolyi postaállomáson át Tokajt érintve hasonlóképpen egyenes postaút nyílik Kassára. Egyben a kassai posta praefektus útján intézkedik a helytartótanács, hogy a mezőkeresztesi veredáriust Tardra, az ónodit, vagyis a Miskolcon állomásozót Harsányba, a szerencsit Szikszóra, a vilmányit Forróra, a szinnait Hidasnémetibe helyezi át azzal, hogy az említett áthelyezések nyomban foganatosítandók.¹³

Az 1790. szeptember 1-én életbeléptetett új járáti rend szerint Tokaj posta kikerült ugyan a közvetlen főútvonalból, de Kassa és Debrecen irányában jó összeköttetést kapott. Az 1804-ben kiadott Postalexikon szerint a Buda—Sátoraljaújhely főútvonalhoz Tállyán keresztül, míg a Nyíregyháza—Szatmár—Nagykálló—Nagybánya—Máramarossziget vonalról Nagykállón csatlakozott Debrecen felé.

Tokaj levéltovábbítását az alábbi járáti rend szemlélteti:¹⁴

Levéltovábbítás

Indulás Bécsből:

elindul:

Kedd

Péntek délután

Szerda

Szombat délután

Megérkezés Bécsbe:

érinti

Budát

Debrecent

Budát

Tállyát

érkezés (Tokajba)

Hétfő

Csütörtök délután

Kedd

Vasárnap délelőtt

13. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Borsod vármegye jkv. 1790. június. 22 1436. sz.; Helytartótanács 17758/1790. sz. rendelete.

14. *Crusius*: Topographisches Post-Lexikon. 1804.

CCLXXII			
Namen der Ober-Postämter, Post- und Kambiaturs-Stationen und Briefsammlungen.	Provinz und deren Haupt-Stadt.	Reise-Routen.	Posten von Wien.
Török-Szt. Miklos, Postäm. im Ofner D. P. U. S.	D. Ungarn Havsz. O.	siehe Route X. Staj. 4.	27 1/2
Tóvis, (Tovisium), Postäm. im Hermannst. D. P. U. S.	Ungarn Karaburg. O.	f. R. XIV. St. 2. R. X. St. 27. und Nummer in Erd. dieses Postenweis.	54 1/2 54 1/2
Tokai, (Tokainum), Postäm. im Kaschauer D. P. U. S.	D. Ungarn Zepplin. O. St.	siehe Route XXXV. Staj. 1.	34
Tolna, Poststation im Ofner D. P. U. S.	D. Ungarn Toln. O.	siehe Route VIII. Staj. 7.	28
Topollya, (Tappolya), Poststation im Semlin. D. P. U. S.	D. Ungarn Barsch. O.	siehe Route IX. Staj. 10.	32 1/2
Tornallya, Poststation im Kaschauer D. P. U. S.	D. Ungarn Gömör. O.	siehe Route LXII. Staj. 9.	27

CCLXXII					
Brief-Verföderung.					
Abgang von Wien.			Ankunft in Wien.		
geht ab	über	kommt dort an	geht dort ab	über	kommt hier an
Dienstag	Ofen	Sonnabend	Montag	Ofen	Freitag
Freitag	Ofen	Dienstag	Donnerstag	Ofen	Montag
Nachts.		Mittags.	Nachts.		Früh.
Dienstag	Klausenburg	Donnerst. *	Sonntag	Klausenb.	Montag *
Freitag	Tem. Mühlenb.	Sonntag *	Donnerstag		Freitag *
Nachts.		Früh.	Vormitt.		Früh.
Dienstag	Ofen	Montag	Dienstag	Ofen	Montag
Freitag	Ofen	Donnerstag	Sonnabend	Ofen	Freitag
Nachts.	Tallya	Nachtsmitt.	Vormitt.		Früh.
Mittwoch	Ofen	Dienstag	Donnerstag	Tallya	Mittwo. *
Sonnabend	Tallya	Sonnabend	Montag	(ab Szikszó) Ofen	Sonnabend
Nachts.		Vormitt.	Vormitt.		Früh.
Dienstag	Ofen	Freitag	Sonntag	Ofen	Mittwo.
Freitag	Ofen	Montag	Donnerstag	Ofen	Sonntag
Nachts.		Nachtsmitt.	Mittags.		Früh.
Dienstag	Ofen	Sonnabend	Dienstag	Ofen	Sonntag
Freitag	Ofen	Dienstag	Freitag	M. Theves.	Mittwo.
Nachts.	M. Theves.	Nachts.	Nachtsmitt.		Früh.
Mittwoch	Ofen	Montag	Mittwo.	Ofen	Montag
Sonnabend	Gacs	Donnerstag	Sonnabend	Gacs	Donnerstag
Nachts.		Nachtsmitt.	Abende.		Früh.

3. kép. A tokaji posta járatrendje a Crusius-féle Postalexikonban 1804-ben

Elindulás Tokajból
Kedd
Szombat délelőtt

Csütörtök délelőtt

Hétfő délelőtt

érinti
Debrecen
Budát

Tallyát
Szikszón át
Budát

érkezés (Bécsbe)
Hétfő
Péntek hajnalban

Szerda
Szombat

Különös, hogy ebben az időben 1803—1804-ben a postamester nő: Avesaány Karolina. Lehet, hogy csak rövid időre birtokolta a postálgodás jogát leszármazotti ágon, mert 1806-tól közel 50 éven keresztül a Szerveczky család tulajdonában találjuk a postát. Szerveczky postamestersége alatt 1852—1854 közt fordult elő az ún. tokaji bélyegfogazás mint filatéliai érdekesség.¹⁵ Szerveczky György a XVI. században a török hódoltság elől Balkánról menekült görög kereskedő család Tokajba került sarja, jelentős

15. Kamody Miklós: A homonnai-tokaji átütéses bélyegfogazás rejtélye. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. Miskolc, 1975. 269.

személyiség volt. Jó anyagi körülményei lehetővé tették, hogy az 1790-ben épült görögkeleti templomban 1804-ben vörös márvány oltárt készíttessen adományként. Az ajándékozó Szerviczky emlékét a templom (ma helytörténelmi múzeum) keleti oldalán elhelyezett emléktábla hirdeti ezzel a szöveggel: „Szerviczky György több t. vármegye táblabírója a tokaji cs. és kir. posta tulajdonosa, meghalt 1833. VI. 21-én, emlékét állította Karácsonyi Anna.”

Halála után a postát fia (II.) Szerviczky György örökölte, akinek működését 1833 óta nyomon követhetjük. A postát valóban csak birtokolta, maga nem kezelhetett, hanem üzleti és gazdálkodási ügyeit intézte. Szerviczkynek ugyanis Homonnán volt földbirtoka, ebből következtetünk homonnai postai kapcsolataira. Tokajban rendszeresen tartott adminisztrátort. Valami oknál fogva azonban adminisztrátorai nem maradtak meg nála hosszabb ideig, néhány év után már más személy dolgozik a hivatalnál. 1836—1837-ben egy Kállay Lajos nevű adminisztrátora volt, ezt váltotta fel 1838—1840 között Turcsányi István. Az 1840-es évek elejétől Zákó János adminisztrálkodott nála, még 1847-ben is őt találjuk ott.

Zákó családja jóhírű kereskedő család volt. Tokajban a fő téren a görög kereskedők házainak sorában ma is áll a barokk stílusban épült Zákó-ház, hatalmas kapujával, mely mint átjáró a Zákó-közre vezet. Zákó János történelmi hagyományaink szerint az 1848—49-es szabadságharcban a 34. honvéd zászlóalj parancsnoka volt őrnagyi rendfokozattal. Részt vett Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Tarcal, Tokaj védelmében. 1849. I. 24—25-én Tarcalnál visszaveri Schlick osztrák tábornok támadását egy fényes ellentámadással, majd II. 1-én a Tiszán átkelő császáriakat szuronyrohammal visszaveri Tokajnál.

Zákó János a szabadságharc bukása után visszatért a postához, régi főnöke alkalmazta adminisztrátorként. 1850. II. 1-én nagy csapás éri, felesége meghalt, Helena leánya akkor volt 16 éves. Alig heverte ki a csapást, újabb baj éri, elbocsátják a postai alkalmazásából. A császári kormány az igazoltatási eljárás során vétkesnek találta, megbosszulta forradalmi tevékenységét. „1852. III. 6-án mint tokaji postaadminisztrátor a szolgálati bizalom elvesztése miatt a postaszolgálat minden további alkalmazásából kizáratott.”¹⁶

Egyidejűleg Tokaj—Tállya között lovasküldönc közlekedését is beindították. A lovasküldönc járatot 1852. szeptember 2-től kezdve heti négyszeri menetre szaporították. Ez a járat része volt a Kassa—Debrecen közt közlekedő fontos postavonalnak.

A járat rend ezen időtől kezdve így módosult:¹⁷

Indulás Tállyáról	Érkezés Tokajba	Indulás Tokajból	Érkezés Tállyára
szombat este 11.45	vas. reggel	2.15 vasárnap	1.15 vasárnap 3.45
kedd este 11.45	szerda reggel	2.15 kedd	1.15 kedd 3.45
csüt. este 11.45	péntek reggel	2.15 csüt.	1.15 csüt. 3.45
szombat este 11.45	vas. reggel	2.15 péntek	1.15 péntek 3.45

16. Verordnungsblatt für die Verwaltungszweige des Oesterreichen Handelsministerium. 1852. I. kötet.
17. Uo. II. kötet 463.

Tokaj postai összeköttetéseinek feltárásához a véletlen segített hozzá. Még 1946. III. hóban Tállya postahivatal távbeszélő számadását más csomagoló-papír híján egy régi, nagyméretű kezelési okmány középső lapjaiba csomagolták. A „burkolatot” a miskolci postaigazgatóságon megőrizték. Ez a csomagoló-papír a Tállya hivatal 1853-ban használt kocsiposta feladójegyzékének (Fahrpost-Auf-gabs Protokoll) két lapja, mely pontos adatokkal V. 21—29-ig és VI. 11—14-ig feltünteti a postajáratokat, és azokkal továbbított kocsipostai küldeményeket, feladóhivatal, rendeltetési hely, cím, tartalom, érték és súly szerint tételes felsorolásával. E jegyzékből ismerjük Tokaj minden összeköttetését. Az említett összeköttetésen kívül Tokajnak kapcsolata volt másnaponként Tállyán—Vizsolyon—Hidasnémetin át Kassával. A negyedik talán legfontosabb kapcsolat a Tokaj—Tállya—Forró összeköttetés volt. Forrón csatlakozhatott a posta Buda és Kassa irányába.

1854-ben változás állott be a tokaji postamester személyében. Szerviczky Györgynek felmondtak, megszüntették a családi örökségen nyugvó jogát a postára. A személyváltozás maga után vont a bélyegfogazás megszüntetését is. Úgy látszik, hogy az utód nem kívánta fogazóval bajlódni, vagy másnak sem engedett azt használni. Szerviczky György után Spilenberg Gábor a tokaji postamester. Spilenberg Gábor tokaji lakos volt, a tarcali Korona-uradalom ügyvédje, tekintélyes személyiség tagja volt a városi képviselő testületnek is. Postamesterként 1854—1872 között működött, 1866. évből még adminisztrátoráról, Gőcze Hiláriusról is tudunk. Őt váltotta fel Paulay Gábor, akinek 1872-től kezdve mutatható ki postai működése.

A tokaji postának szoros kapcsolata volt a Paulay családdal. Paulay György sóhivatali tisztviselő 1845-ig Tokajban élt, itt születtek gyermekei, akik közül többen jóhírű postamesterek lettek. A családnak volt egy baranyai és egy máramarosi ága, mindkettőben bőven akadt postás.¹⁸

A vasút megjelenésével (1858) Tokaj személyszállító postakocsi forgalma megszűnt. A postaszállítás vasúton történt.

1855. március 19-től a tiszai hajójáratokat is felhasználták levélpostai küldemények továbbítására. A Pesten felvett, vagy Pestre címzett küldeményeket a Szolnok—Tokaj között közlekedő menetrendszerű hajójárat levélcsomagban szállította.¹⁹

Amikor 1859. május 24-én a Debrecen—Miskolc közötti vasútvonal megnyílt, Tokaj vasúti pályaudvarán kincstári módon kezelő postahivatalt létesítettek, mely levél és kocsipostaszolgálatot látott el.²⁰ Még ugyanazon év októberében a pályaudvari hivatalt felhatalmazták pénzesutalványok felvételére azokra a helyekre, ahová a pénzesutalvány forgalom — a postának ezen új szolgálati ága — már be volt vezetve.²¹

Spilenberg Gábor működése idején új hírközlési eszköz, a távíró jelent meg Tokajban. A távírda működéséről 1857. december 21-től tudunk. Mivel 1880-ig a posta és a távíró külön igazgatás alatt állt, külön helyiségben is működött.

18. *Kamody Miklós*: A postás Paulayak. Posta 975. XII.

19. *Verordnungsblatt für die Verwaltungszweige des Oesterreichen Handelsministerium*. 1855. Nr. 24.

20. *Uo.* 1859. Nr. 53.

21. *Uo.* 1859. Nr. 82.

A távírda a pesti távírdai felügyelőségnek volt alárendelve. Főtávírásza (a távírda vezetője) Schulenburg János volt. Működött még irányítása alatt egy küldönc és egy vonalfelügyelő. Összeköttetést tartott Debrecennel, Szerencsen át Miskolccal, valamint a környékbeli helységekkel.

A XX. század elején kapcsolták be Tokaj postahivatalát a távbeszélő hálózatba. A tokaji posta 1932. augusztus 1-ig az ország legkisebb forgalmú kincstári kezelésű postahivatala volt. Állami jellegét a koronauradalom közelsége, annak különös érdekei tették indokolttá.

A kincstári posta utolsó vezetője Ungi Vince volt. Őt a fenti időponttól Fehér Géza postamester követte, aki 5 fős tiszti beosztással és néhány kézbesítővel látta el a postai szolgálatot. A posta 1931-ben költözött át jelenlegi elhelyezésébe, a korábbi egyemeletes barokk stílusú épületét lebontották.

A tokaji posta életében a felszabadulás hozott változást, mikor is 1947-ben a postamesteri hivatalokkal együtt a tokaji postát is államosították.

A tömegkommunikáció fejlődésével — adottságánál fogva — Tokaj jelentős postai létesítményt kapott. 1960-ban 1 kilowatt teljesítménnyel a Kópasz hegyen televízió adóállomás létesült, mely 1965-re 20 kW teljesítményre növelve az országos tv-hálózat fontos állomásaként jó minőségű vételt biztosít Borsod, Szabolcs és Hajdú megyék lakosságának.

A tokaji tv-torony, mely jelképezi a hírközlés korszerű fejlődését, jelképe lett a városnak is és egyben folytatása a 400 éves múlttal rendelkező tokaji posta működésének.

DIE GESCHICHTE DES POSTAMTES VON TOKAJ

(Auszug)

Der Autor macht uns mit der Geschichte des Postamtes von Tokaj in der Zeit von 1565 bis heute — eingerahmt in die allgemeine geschichtliche Situation — bekannt. Das Tokajer Postamt gehört zu den ältesten des Landes. Seine Tätigkeit kann über 400 Jahre ohne Unterbrechnug nachgewiesen werden. Seine Bedeutung verdankt es seiner geographischen Lage.

Die Post von Tokaj liess König Miksa im Lauf seines Kriegszuges gegen König Zsigmond János organisieren, als er von Kassa über Tokaj bis Szatmár eine Kriegspost aufstellte. Nach Beedigung des Krieges wurde 1567 die Postlinie Kassa—Szatmár dem öffentlichen Verkehr übergeben, mit ihrer Kontrolle wurde der Kassaer Postmeister Mundin Paár beauftragt.

Der Autor skizziert die Funktion des sog. Taxis-Postnetzes, die Arbeit der Postämter und die Form des Briefverkehrs. Tokaj wurde von jeder revolutionären Bewegung der ungarischen Geschichte berührt. Während des Freiheitskampfes von István Bocskai diente es wichtige Poststelle, und István Bethlen enthob die Stadt 1629 von den Lasten des Posttransportes. György Rákóczi I. gibt der Post von Tokaj 1644 und 1648 ähnliche Entlastungen.

In den 30—40-er Jahren des XVII. Jahrhunderts gab es in Tokaj auch die königliche Post, den Hofkammern von Pozsony, später von Szepes unterstellt und zu gleicher Zeit auch die auf allgemeiner Steuerpflicht basierende fürstliche Post. Darauf verweisen die Quittungen über die Gehälter der Postmeister Fülöp und Dániel Cseresnyei in ungarischer Sprache und der Entlastungsbrief des Fürsten György Rákóczi aus derselben Zeit. Die Geschichte

des Postamtes von Tokaj und die Tätigkeit ihrer Postmeister bezeugen die Bestrebungen des Habsburger Hauses, die Leitung der ungarischen Post. unter seinen Einfluss zu bringen.

Tokaj war ein wichtiges Zentrum des Freiheitskampfes unter Ferenc Rákóczi II. Hier trafen sich zwei Hauptverkehrslinien mit Abzweigungen in vier Richtungen. Mehrere Verordnungen wurden zwischen 1703 und 1705 in der Burg von Tokaj erlassen.

Nach dem Sturz des Freiheitskampfes war Tokaj eine wichtige Station der neuausgebauten Postlinie Buda—Siebenbürgen. Ab Mitte des XVIII. Jahrhunderts wurde die Bedeutung der Poststelle noch grösser. Der Autor erläutert die Verbindungen der Kutschenpost und ihren Fahrplan aus dieser Zeit. Ab 1790 hatte Tokaj mit Buda zweimal, mit Debrecen und Tállya einmal in der Woche Postkutschenverbindung.

Die Studie erwähnt einige namhafte Postmeister und Angestellte wie György Szerviczky und seinen Sohn, Gábor Paulay, János Zákó. Während der Tätigkeit von György Szerviczky wurde hier zwischen 1852 und 1854 zum ersten Mal die sog. Tokajer Verzahnung an den ersten österreichischen Briefmarken benutzt, 6 Jahre vor ihrer offiziellen Einführung.

Die Angaben aus dem Bach-Zeitalter geben Aufschluss über die damalige politische und wirtschaftliche Situation.

Im Zusammenhang mit Tokaj verweist die Studie auf die Entwicklung der Nachrichten- und Transporttechnik, auf die Fernschreib-, Fernsprech- und Fernsehanlagen sowie auf den Schienentransport.

Miklós Kamody

TERMELŐSZÖVETKEZETEK ALAKULÁSA BORSOD-GÖMÖR MEGYÉBEN 1949-BEN

BARTHA ISTVÁN

Hazánkban 1945-től elszórtan jelentkező termelőszövetkezetek megjelenése után a közös gazdálkodás folyamata 1948 őszén indult meg. Ugyanebben az időben jelentek meg a termelőszövetkezeti csoportok Borsod-Gömör megyében is. A termelőcsoportokat felülvizsgáló bizottság — amikor 1949 januárjában minősítette a csoportokat — az engedélyezettek közül az emődit és a szíhalmit táblás csoportnak; a hejőbábait, centerit, abod-királykútit, keresztes-püspököt, szentistvánit és a mezőcsáti kettőt átlagelosztású csoportnak, míg a hejőpapit, a kácsit, a sajószentpéterit és a mezőkeresztesit közösen termelő szövetkezeti csoportnak nyilvánította.¹ A mozgalom továbbfejlődését elősegítették országosan is és a megyében is a létrejött termelőszövetkezetek megerősítésére tett szervezeti és gazdasági intézkedések, amelyeket 1949 elejétől 1949 őszéig mind a kormány, mind a megyei vezetés fogantatott. Így például: 1949 áprilisában megjelent a közösen termelő csoportok Munkaegység Könyve, amely a közös gazdálkodásban végzett munka bérezésének rendszerét alkotta meg. A tavaszi szántáshoz szántási hitelt adott a kormány, amelyet 1949. október 31-ig kellett visszafizetni. Jelentős kedvezményt adott a termelőszövetkezeteknek a begyűjtési rendelet. A kollektív gazdaságok épületeinek helyreállítására hosszú lejáratú hitelt kaptak a Földművelésügyi Minisztériumtól. A III. típusú termelőszövetkezeti csoportok tagjainak életszínvonalát emelte a sertéshizlalási és -átadási kötelezettség alól való mentesítés.

A dolgozó parasztnak tudatának fejlesztéséhez hozzájárult az is, hogy a Szovjetunió földművelésügyi miniszterének meghívására 1949 tavaszán nyolcvantagú parasztküldöttség utazott a Szovjetunióba, ahol a kollektív gazdaságokat tanulmányozták. A küldöttség tagjai dolgozó parasztnak, saját földjükön gazdálkodó kis- és törpebirtokosok, középparasztnak, állami gépállomások dolgozói, termelőszövetkezeti tagok voltak. E tanulmányúton a megyéből ketten vettek részt.² A tanulmányút befejezése után a küldöttség tagjai faluról falura járva beszámoltak tapasztalataikról, s ugyanakkor ismertették a szövetkezeti mozgalom hazai termelési eredményeit is. A csoportok nagy része ugyanis jól dolgozott, s ezért nagyobb eredményeket értek el, mint a kistermelő parasztnak.³

1. 14 különböző típusú termelőszövetkezet működik Borsodban Észak-Magyarország 1949. január 25. sz. 4.

2. Észak-Magyarország 1949. június 19. sz. 7.

3. Vö. *Erdei Ferenc SZÖVOSZ* első országos küldöttkongresszusán mondott beszédével. Szabad Föld 1949. augusztus 14. 7.

Ezek a tényezők pozitíven hatottak a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésére. A Borsod-Gömör megyei parasztság közös gazdálkodáshoz való viszonyát még közvetlenebben befolyásolták az eredmények, amelyeket a megye és a szomszédos megyék termelőszövetkezeti csoportjai értek el, mert ezek az eredmények a kollektív gazdaságok előnyeit bizonyították az egyéni, kisüzemi gazdálkodással szemben (1. tábla).⁴

1. tábla. A termelőszövetkezeti csoportok és egyéni gazdálkodó parasztok terméseredményei katasztrális holdanként, mázsában

Megye	Helység	Búza		Rozs		Tavaszi árpa		Zab	
		tsz	egyéni	tsz	egyéni	tsz	egyéni	tsz	egyéni
Borsod-Gömör	Sajószentpéter	6,5	4,0	7,0	4,5	6,0	3,5	4,0	3,0
Zemplén	Dorkótanya	9,5	7,5	—	—	7,0	6,5	10,0	8,0
Abaúj	Kézmárk	7,0	3,1	6,0	3,0	6,0	2,5	—	—
Abaúj	Felsőcece	12,0	7,5	7,8	5,0	7,0	6,0	—	—

Az egyes termelőszövetkezeti csoportok a kalászosok termelésében jelentősen meghaladták az ugyanabban a helységben termelő egyéni gazdaságok holdankénti átlagtermését. Mások a begyűjtés 600%-os teljesítésével hívták fel a kívülállók figyelmét.⁵ Szinte meglepetésnek számított az eredmények előzetes elszámolása. A mezőcsáti első számú, III. típusú tszcs 24 tagja 45 000 Ft tiszta jövedelmet ért el, s egy munkaegységre 23 Ft jutott.⁶ Nem sokkal különbözött ettől a mezőcsáti 2. számú, 21 tagú tszcs 43 000 Ft tiszta jövedelme, és az egy munkaegységre jutó 20 Ft-os eredménye sem.⁷ Szintén kiemelkedő a 21 tagú sajószentpéteri tszcs eredménye, amely az előzetes elszámolás során 40 866 Ft tiszta jövedelmet és egy munkaegységre pedig 30 Ft-ot mutatott.⁸

A termelőcsoportok jó indulása, munkája és fejlődése a falu dolgozó parasztjai szeme előtt ment végbe, s ezért példamutatásuk hozzájárult ahhoz, hogy a következő évben még többen csatlakozzanak a mozgalomhoz. A szövetkezeti mozgalom fejlődésének jó politikai hátteret adott az, hogy a községekben, főként pedig a gyári és bányavidékeken a szövetkezeti gondolat meggyökeresedett, szép fejlődésnek indult. A Hangya szövetkezetek, és a Földműves szövetkezetek fúziója lendületesen haladt, mert a lakosság belátta azt, hogy nincs létjogosultsága egy községben több szövetkezetnek. Az irányító szerep a dolgozó parasztság kezében volt.⁹

Jól átgondolt felvilágosító munkával sikerült a falusi lakossággal megismertetni a szövetkezés gondolatát. Meggyőzéssel el lehetett érni, hogy már az ipari vidékek törpe- és középbirtokosai sem idegenkedtek annyira a termelő-

4. 1. tábla. Beszélnek a számok. Szabad Föld 1949. dec. 11. 14.

5. Mezőcsát 1. sz. tszcs kiértékelése Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Borsod megyei Levéltára tsz-alakulások 1949.

6. Uo. Jegyzőkönyv. 1949. aug. 24.

7. Uo. Mezőcsát 2. sz. tszcs. Jegyzőkönyv. 1949. aug. 16.

8. Jegyzőkönyv a sajószentpéteri tszcs-ról. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Borsod megyei Levéltára tsz-alakulások 1949. Földhivatal iratai.

9. Főispáni jelentés. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Borsod megyei Levéltára. Főispáni ált. iratok 1949. 119/1949. sz. irat.

szövetkezeti gondolattól, csupán attól féltek, hogy szövetkezeti gazdálkodás esetén a bányát és a gyárat ott kell hagyniok, de az új szövetkezetben még nem tétéleztek fel olyan anyagi lehetőségeket, amelyek a bányai, illetve a gyári keresettel felérnek.¹⁰

Az előző év tapasztalatai alapján szinte általánossá vált az a felismerés, hogy a községekben a földreform során tartalékoltt területeken — melyek nem egyéni tulajdonban voltak — a földművesszövetkezetek kebelén belül alakuljanak földbérllő szövetkezetek. Így a falu lakossága saját szemével győződhetne meg a szövetkezeti gazdálkodás előnyeiről, s így sokkal szívesebben kapcsolódna bele a közös gazdálkodásba. Tartalékterület minden faluban volt.¹¹

Az előző év politikai tapasztalatait felhasználva a második szervezési év jelentős eredményt ért el. Borsod-Gömör megyében 1949 decemberére több mint háromszorosára emelkedett a termelőszövetkezeti csoportok területe az előző szervezési év végi eredményhez — 1949 júniushoz — viszonyítva.¹² Ha összevetjük a megyei fejlődés ütemét az országos fejlődésével (2. tábla), azt tapasztaljuk, hogy a megyei majdnem kétszerese az országos fejlődés ütemének. A megye alacsonyabb százalékkal indult, de lényegesen gyorsabban fejlődött az országosnál.

Az 1948 őszen és 1949 tavaszán alakult termelőszövetkezetekbe a tagok saját földjeiket nem vitték be. A közös gazdálkodást csak a csoport osztatlan bérletein, vagy az egyéni bérletek összevonásával kialakult területeken kezdték meg.

2. tábla. A termelőszövetkezeti csoportok összterülete az ország összterületének százalékában és a Borsod-Gömör megyei termelőszövetkezeti csoportok összterülete a megye összterületének százalékában

Sorszám	Megnevezés	1949. június	1949. december	A terület növekedése
		kat. hold	kat. hold	%-ban
1.	Magyarország összterülete	16 158 146	16 158 146	—
2.	A magyarországi termelőszövetkezeti csoportok összterülete	95 447	316 448	231
3.	A termelőszövetkezeti csoportok összterülete az ország összterületének %-ában	0,6	2,0	—
4.	Borsod-Gömör megye területe	687 256	687 258	—
5.	Borsod-Gömör megye termelőszövetkezeti csoportjainak összterülete	1 600	8 062	403
6.	A termelőszövetkezeti csoportok összterülete a megye összterületének %-ában	0,253	1,17	—

10. Az ózdi járás főjegyzője jelenti a főispánnak. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Borsod megyei Levéltára Főispáni ált. iratok 1949. 119/1949. sz. irat.

11. A miskolci járás jegyzőjétől. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Borsod megyei Levéltára. Főispáni ált. iratok 1949. 119/1949. sz. irat.

12. Az országos adatokat lásd: *Köszegi András: A Termelőszövetkezeti Csoportok 1949. dec. havi adatfelvétele, Statisztikai Szemle 1950. január—február, 49. 1. sz. tábla. A Borsod-Gömör megyére vonatkozó adatokat lásd: Tsz-alakulások 1949-ben. Borsod-Gömör megyei földhivatali iratok. 2. tábla. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Borsod megyei Levéltára (A további idézeteknél rövidítve BAZmLT és BmLT.)*

Igen jelentős fordulat következett be a termelészövetkezeti mozgalomban 1949 őszén (3. tábla). Ekkor már a csoportok földterületének jelentős hányadát adja a tagok által bevitt föld területe.¹³ A gyorsabb fejlődési ütem következtében a megyei fejlődés százalékos részesedésben megelőzte az országosát. Jelentős fejlődést tapasztalunk az egyéni bérletek közös művelésbe vitelében is. A fejlődés üteme ezen a területen is gyorsabb megyénkben az országosnál.

3. tábla. A termelészövetkezeti csoportok földterületének százalékos megoszlása

Sorszám	A megfigyelt terület és a megfigyelés időpontja	Saját föld		Egyéni bérlet		Oszt. csop. bérl.		Összes	
		kh.	%	kh.	%	kh.	%	kh.	%
1.	Magyarország 1949. június	7 844	8,2	3 192	3,4	84 411	88,4	95 440	100,0
2.	Magyarország 1949. december	107 373	33,9	19 372	6,1	189 703	60,0	316 448	100,0
3.	Borsod-Gömör 1949. június	60	3,8	42	2,6	1 498	93,6	1 600	100,0
4.	Borsod-Gömör 1949. december	3 263	40,5	794	9,8	4 004	49,7	8 062	100,0

Az a tény, hogy a csoportok tagjai saját földjüket vagy bérletüket egyénileg művelték, zavarta a közösben végzett munka szervezését, mert a sajátjuk megművelését előbb és időben végezték el a közös rovására. Az a fordulat tehát, hogy a tagok bevitték földjüket a közösbe, egyrészt a közös iránti nagyobb bizalmat mutatta, másrészt gazdaságosabbá tette a munkaerő felhasználását.¹⁴

Nem volt ritka eset az, hogy egyesek kiléptek a csoportból, mert nem voltak hajlandók a csoportba bevinni saját földjüket.¹⁵

Parasztágunk magángazdaságai egyre nagyobb hányadát adják a kollektívák gazdaságának (4. tábla). A csoportbérletek százalékaránya csökkenő ten-

4. tábla. A termelészövetkezeti csoportok birtokkategóriák szerinti megoszlása

Megnevezés	1949. május		1949. december	
	Az összes tszcs-k száma	Az összes tszcs %-ában	Az összes tszcs-k száma	Az összes tszcs %-ában
200 kat. holdon alul	12	85,7	23	58,9
201—400 kat. holdig	2	14,3	13	33,3
401—600 kat. holdig			1	2,6
601—800 kat. holdig			1	2,6
801—1000 kat. holdig			1	2,6
Összesen :	14	100,0	39	100,0

13. 2. tábla. Országos adatokat lásd: Idézett hely 50. 2. sz. tábla. Megyei adatokat az idézett helyen.
14. Jelentés a keresztespüspöki „Táncsics” tszcs felülvizsgálatáról. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

15. Vö. uo. a kiértékelésben. Továbbá: Jelentés Kelemérről, Finkéről.

denciát mutat országosan is és megyénkben is. Az országos arány $\frac{1}{4}$ -del, ugyanakkor a megyei csaknem felével csökkent. Megyénk termelőszövetkezeti mozgalmá gyorsan fejlődött a létrejött közös gazdaságok üzemnagysága tekintetében is. Az 1949. év őszén már olyan közös gazdaságok alakultak, amelyek földterülete elérte a mezőgazdasági középüzemek kereteit.

A termelőszövetkezeti mozgalom kezdetén nagyon kevesen voltak azok, akik egy-egy helységben belátták a közös gazdálkodás előnyeit. Éppen ezért nem is jöhettek létre nagyterületű közös gazdaságok. Borsod-Gömör megyében az összes termelőszövetkezetek 85,7%-a a 200 kat. holdig terjedő kategóriába tartozott, s a 201—400 kh-ig terjedőbe csupán 14,3%-a. A második gazdasági évben már 58,9%-ra csökkent a 200 kh-on aluliak túlsúlya, viszont 33,3%-ra emelkedett a 201—400 kh-ig terjedők részesedése, sőt már megjelentek a nagyobb üzemek is, noha csak egy-egy darab, az összes létszám 7,8%-ában.¹⁶ A középüzemi gazdálkodás területi feltételeit csak a 200 kh-on felüli termelőszövetkezetek biztosították. 1949 májusában még a 200 kh-on aluli termelőszövetkezeti csoportok területének átlaga 83,3 kh volt, amely 1949 decemberére úgy változott meg, hogy a termelőszövetkezeti csoportok száma 23-ra nőtt ebben a kategóriában, de ezzel párhuzamosan 126,0 kh-ra szaporodott az 1 termelőszövetkezeti csoportra jutó földterület. A 201—400 kat. holddal rendelkezők száma 13-ra emelkedett, viszont az egy csoportra jutó átlag 300-ról 251,4 kh-ra csökkent (5. tábla). A magasabb kategóriák májusban még nem szerepeltek, de decemberre már ezekben is van egy-egy csoport.¹⁷

5. tábla. A termelőszövetkezetek száma, összterülete és egy csoportra jutó földterület

Megnevezés	1949. május			1949. december		
	tszcs-k száma	tszcs-k össz. ter. kh	1 tsz-re jutó földter. kh.	tszcs-k száma	tszcs-k össz. ter. kh	1 tsz-re jutó földter. kh
200 kh-n alul	12	1000	83,3	23	2899	126,0
201—400 kh-ig	2	600	300,0	13	3269	251,4
401—600 kh-ig				1	430	430,0
601—800 kh-ig				1	616	616,0
801—1000 kh-ig				1	850	850,0
Mindösszesen:	14	1600		39	8064	

A tagok munkalehetőségei és kereseti lehetőségei szempontjából igen fontos tényező az egy tagra jutó földterület nagysága (6. tábla). E területen igen változatos megoszlás mutatkozik a két vizsgált időszakban és különösen az egyes birtokkategóriákban.¹⁸

Az egy tagra jutó földterület nagyságának alakulása emelkedő tendenciát mutat megyénkben. 1949 májusában 7,2 kh, 1949 decemberében 9,6 kh jutott egy tagra. Az egy szövetkezeti dolgozóra eső terület 4,7 kat. hold, ez mélyen

16. 4. tábla. Megyei adatok idézett helyen.

17. 5. tábla. uo.

18. 6. tábla. uo.

6. tábla. A termelő szövetkezeti csoportok számának és földterületének alakulása

Megnevezés	1949. május			1949. december			
	A. csop. sz.	A. csop. összter. kh	1 tagra jutó földter. kh	A. csop. sz.	Csop. összter. kh	kh. 1 tagra jutó földter. kh.	1 dolg-ra jutó földter. kh.
200 kh-n alul	12	1000	5,8	23	2899	7,4	4,0
201—400 kh-ig	2	600	12,2	13	3269	10,4	5,0
401—600 kh-ig	—	—	—	1	430	17,2	8,1
601—800 kh-ig	—	—	—	1	616	14,3	5,7
801—1000 kh-ig	—	—	—	1	850	15,4	4,9
1000 kh-n felül	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	14	1600	7,2	39	8064	9,6	4,7

alatta marad az országos átlagnak, amely 5,5 kat. hold.¹⁹ A gazdasági terület tehát kevesebb munkalehetőséget biztosít ebben a megyében, mint az országban általában. A megyén belül is igen változatos a helyzet. Az egy tagra jutó földterület nagysága a birtokkategóriák nagyságával szinte egyenes arányban fejlődik. 1949 májusában a 200 kat. holdig terjedő kategóriában 5,8, a 201—400 kat. holdig terjedő kategóriában pedig 12,2 kat. hold jutott egy tagra.

Még szembeszökőbb a különbség a decemberi felmérés szerint, akkor ugyanis a 200 kh-ig terjedő kategóriában 7,4, a 201—400-ig terjedőben 10,4, a 401—600-ig terjedőben 17,2, a 601—800-ig terjedőben 14,3, a 801—1000-ig terjedőben 15,4 kat. hold esik egy dolgozóra. Az egy keresőre jutó országos átlagot csak 401—600-ig terjedő kategóriában 8,1 és a 601—800-ig terjedőben 5,7 kat. holdas átlaga múlja felül. Az alaposabb elemzés érdekében az eddigi kategorizálást tovább kell bontanunk. Különösen indokolt ez ebben a megyében, ahol 1949 májusában a tszcs-k 85,7%-a, 1949 decemberében is még 58,9%-a jutott a 200 kat. holdon aluli kategóriába. A 200 kat. holdig terjedő kategóriát a mélyebb elemzés végett három kisebb kategóriára osztottam, és pedig: 50 kh-ig, 51—100-ig és 101—200 kh-ig terjedőkre.²⁰

1949 májusában még az összes tszcs-k több mint 50%-ának területe tartozik a 0—100 kat. holdig terjedő kategóriába, viszont decemberben már csupán 17,3%-a (7. tábla). A 0—50 kat. holdig terjedő kategória azonban egyhelyben topog, ugyanis mindkét időpontban az összes tszcs-knek 7,1%-a. A fejlődés tehát a 100 kat. holdig terjedő kategórián belül igen gyors ütemű, de a magasabb kategóriába való emelkedés tendenciája is kimutatható. Szembetűnő az, hogy az egyes birtokkategóriákba tartozó tszcs-k átlagterülete a magasabb kategóriákban nagyobb. 1949 júniusában az 50 kat. holdig terjedő kategóriában csak 30 kh, az 51—100 kh-ig terjedőben pedig már 110,5 kh jut egy tszcs-re. Növekvő tendencia érvényesül egy-egy kategórián belül is. 1949 decemberében az előbbi kategóriákban 40 kh-t, 81,5 kh-t és 132,8 kh-t találunk. Nagy különbségek vannak az egy tszcs-tagra jutó földterületek nagyságában is. Az 50 kh-ig terjedő kategóriában 2,7 kh, az 51—100 kh-ig terjedőben 6,2 kh, a 101—200 kh-ig

19. Vö. Kőszegi i. m. 50. 3. sz. tábla.

20. 7. tábla. Megyei adatok, idézett helyen.

7. tábla. A földterület alakulása a 200 holdig terjedő gazdaságokban

Megnevezés	1949. május							1949. december						
	Tsz-ek száma	Az össz. tsz-ek %-ában	A csoportok összterül. kh.	Egy tsz-re jutó földter. kh.	Tsz-tagok száma	Egy tag-ra jutó ter.	Egy dolg-ra jutó ter.	Tsz-ek száma	Az össz. tsz-ek %-ában	A csoportok összter. kh.	Egy tsz-re jutó földter. kh.	Tsz-tagok száma	Egy tag-ra jutó ter. kh.	Egy dolg-ra jutó ter.
50 kh-ig	1	7,1	30	3,0	11	2,7	—	3	7,1	120	40	59	2,0	1,9
51—100 kh-ig	7	50,0	528	75,4	85	6,2	—	4	10,2	326	81,5	69	4,9	2,2
100—200 kh-ig	4	28,6	442	110,5	76	5,8	—	16	41,0	2445	152,8	256	9,5	4,7
Az összes tsz száma:	14							39						

terjedőben 5,8 kh jut egy tagra. Decemberre visszaesést mutat a két kategória: 2,0 kh-ra, illetve 4,9 kh-ra, ugyanakkor a harmadikban 9,5 kh-ra emelkedik. A kereseti lehetőségek tehát éppen az alacsonyabb kategóriákban csökkennek. Még szembevetőbb ez a helyzet akkor, ha az egy dolgozóra jutó földterület nagyságát hasonlítjuk össze. Decemberben az 50 kh-ig terjedő kategóriában 1,9 kh, az 51—100 kh-ig terjedőben 2,2 kh, a 101—200-ig terjedőben már 4,7 kh jut egy dolgozóra, tehát még ez is mélyen alatta van az országosan átlagos 5,5 kh-nak.

Egyes helyeken a földhiány volt a mozgalom fejlődésének az akadálya. A finkei „Kossuth” tszcs-ben az egy dolgozóra jutó kevés föld nem biztosított elegendő munkalehetőséget, s ezért a tagok legnagyobb része bányába járt, hogy mindennapi kenyerét biztosítsa.²¹

A keresztespüspöki „Táncsics” csoport tagjai summásként más vidékre mentek el dolgozni, mivel nem tudták őket foglalkoztatni.²² A kácsi „Gerő” csoportba több új belépőt azért nem fogadtak, mert a kevés földjükön már addig sem tudták egész évben foglalkoztatni a tagságot.²³ A szomolyai „Sarló és Kalapács” tsz-be megalakulása után sokan kívántak belépni olyanok, akiknek csupán fél vagy egy hold földjük volt. Ezeket azonban nem fogadták, mert ez a terület nem biztosította volna a tagság megélhetését. A Felülvizsgáló Bizottság is azt tanácsolta, hogy olyanokat vegyenek be a csoportba, akiknek annyi földjük van, hogy legalább a családjuk szükséges fejadagkészletét már előzőleg biztosította vagy még ennél több is termett nekik.²⁴

A termelőszövetkezeti mozgalom kezdetén főleg a munkanélküli agrárproletárok áramlottak a szövetkezetekbe, azok a parasztok, akik az 1945-ös földosztásból kimaradtak földhiány, illetve fiatal koruk miatt, vagy mert abban az időben még hadifogságban voltak. Ezeket a munkanélkülieket az ipar ekkor még nem tudta felszívni, tehát a mezőgazdaságban kellett munkát és kenyeret keresniük.

21. A Felülvizsgáló Bizottság jelentése Finkéről. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

22. A Felülvizsgáló Bizottság jelentése Kácsról. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

23. A Felülvizsgáló Bizottság jelentése Kácsról. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

24. Dokumentációs jegyzőkönyv a szomolyai „Sarló és Kalapács” tszcs-ről. BAZmLt. BmLt. Földhivatali iratok. Tsz-alakulások 1949.

Az ipari üzemek közelében nem a föld, hanem a munkaerőhiány akadályozta a mozgalom fejlődését. A sajszentspéteri „Ady Endre” csoport taglétszáma olyan kevés volt, hogy nem tudta kellőképpen megdolgozni földjét, s ezért új tagok bevonása vált szükségessé.²⁵

Az ózdi „Rákóczi” csoport által kezelésbe vett földterületek és a rendelkezésre álló munkaerők összevetéséből az tűnt ki, hogy több tag belépésére lett volna szükség, mert egy tagra a kívántnál nagyobb terület jutott, ami annál inkább veszélyes és nem kívánatos volt, mert a területnek csak mintegy 60%-át lehetett traktorral megművelni.²⁶

Szervezéssel kívánták változtatni a mezőkeresztesi „Vörös Csillag” tszcs vezetői is a munkaerőgondjukon, amikor a csoport taglétszámát, amely az előző 31-ről 61-re emelkedett, legalább 100%-ra kívánták növelni, hogy 310 kh. földjüket eredményesen művelhessék.²⁷ A mezőnyáradi „Új Élet” csoport tagjai is örültek volna, ha a tagságra olyan jelentezők lettek volna, akiknek nem volt földjük, mert a földterületükhöz kevés volt a munkaerő.²⁸ A mezőcsáti „Dózsa” csoportba belépők mind olyan egyének voltak, akik a belépés előtt kulákoknál dolgoztak.²⁹ A keresztespüspöki csoportba több egyén csak később tudott belépni, mert az alakulás idején még summásként dolgoztak a Dunántúlon.³⁰

A termelőszövetkezeti mozgalom első szervezési évének végén az egész országban meghaladta az agrárproletárok száma az össztagság felét: 55,6%. A borsod-gömöri összetétel méginkább az agrárproletárok beáramlását mutatja. Ebben a megyében valószínűleg nagyobb méretű volt a viszonylagos agrártúlnépesedés az országos átlagnál, amit a kapitalizmus hagyott örökölni. A másik szembevetendő különbség az, hogy a megyében akkor még középparaszt nem lépett a szövetkezés útjára.³¹ A második év kezdetén, 1949. decemberében már másként alakult a helyzet (8—9. tábla).

8. táblázat. A termelőszövetkezeti csoportok tagjainak száma szociális összetétel szerint 1949 júliusában

	Országos helyzet		Borsodi helyzet	
	Tagok száma	Össztagság %-ában	Tagok száma	Össztagság %-ában
Agrárproletár	7 173	55,6	167	75,9
Szegényparaszt 10 kh-n alul	5 338	41,4	53	24,1
Középparaszt 10 kh-n felül	200	1,5	—	—
Egyéb foglalkozású	196	1,5	—	—
Összesen:	12 907	100,0	220	100,0

25. Sajszentspéteri kiértékelés. BAZmLt. BmLt. Földhivatali iratok. Tsz-alakulások 1949.

26. Jelentés az ózdi csoportról. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

27. Jelentés a mezőkeresztesi tszcs-ről. BAZmLt. BmLt. Földhivatali iratok. Tsz-alakulások. 1949.

28. Dokumentációs jegyzőkönyv a mezőnyáradi Új Élet termelőszövetkezeti csoport felülvizsgálatáról BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

29. Kiértékelés a mezőcsáti 2. sz. tszcs-ről. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

30. Kiértékelés a keresztespüspöki tszcs-ről. BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

31. Országos adatokat lásd: idézett hely, 52. old. 5. sz. tábla. Megyei adatok 8. tábla i. h., uo.

9. tábla. A termelőségcsoporthoz tartozók tagjainak száma szociális összetétel szerint 1949 decemberében

Megnevezés	Országos helyzet		Borsodi helyzet	
	Tagok száma	Az álltagság %-ában	Tagok száma	Az álltagság %-ában
Agrárproletár	9 939	27,3	222	26,4
Szegényparaszt 10 kh-on alul	20 946	56,3	556	66,2
Középparaszt 10 kh-on felül	4 987	13,7	57	6,9
Egyéb foglalkozású	983	2,7	4	0,5
Összesen:	36 405	100,0	839	100,0

A mozgalomba tömegesen áramlanak be a földdel rendelkező szegényparasztok s éppen ezért csökken az agrárproletárok részaránya a tagságon belül. Országos átlagban az agrárproletárok részaránya az álltagságon belül 55,6%-ról 27,3%-ra csökkent. A borsod-gömöri csökkenés még nagyobb méretű; 75,9-ről 26,4%-ra. Ekkor már a megyei átlag az országos átlag alá esett. A szegényparasztok százalékaránya az országos átlagban 41,4%-ról 56,3%-ra nőtt, de a növekedés e megyében nagyobb arányú; 24,1%-ról 66,2%-ra emelkedett. A középparasztok beáramlása országosan jelentős: 1,5%-ról 17,3%-ra emelkedett, s ugyanakkor jelennek meg megyénkben az első középparasztok a mozgalomban. Míg az előző évben egy sem volt, 1949. decemberében már 6,9%-át alkották az álltagságnak. Országosan az egyéb foglalkozásúak részvétele emelkedő tendenciát mutat a mozgalomban, sőt Borsod-Gömör vármegyében is 0,5%-ra emelkedett részarányuk az álltagság %-ában. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a változást sem, hogy 1949. decemberében már megkezdődött a régi szegény és középparasztok beáramlása is. Az előbbieket az álltagság 6,3%-át, míg az utóbbiak valamivel több mint 1%-át teszik ki.³²

A termelőségcsoporthoz tartozók tagjainak nem szerinti megoszlása nem előnyös 1949. decemberében hazánkban. Az összes tagságnak 83%-a férfi, és mindössze 17%-a nő. A Borsod megyei helyzetkép még ennél is rosszabb, mert a tagok 95,9%-a férfi és csupán 4,1%-a nő. Ezt a problémát felvetették a termelőségcsoporthoz tartozók és gépállomások országos tanácskozásán, ahol célul tűzték ki a nőknek a termelőségcsoporthoz tartozók mozgalomba történő fokozottabb bevonását, mert ez a csoportok fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges volt.

A kérdés jelentőségét megyénk termelőségcsoporthoz tartozók vezetői és szervezői nem értékelték helyesen. Mi sem mutatja ezt a tényt világosabban mint az, hogy a statisztikai kérdőíveken nem válaszoltak az ide vonatkozó kérdésekre. A munkaképes családtagok számára irányuló kérdésre 39 tsz-ből 32 adott választ, de a kor és nem szerinti bontást csupán 17 végezte el. Ezek szerint az említett 39 tszcs-ben 872 munkaképes családtag van. A teljes bontást kor és nem szerint elvégző 17 jelentés szerint — a jelentést adó 17 tszcs-ben — a következő képet kapjuk 1949. decemberében.³³

32. 9. tábla uo.

33. 10. tábla. Megyei adatok az idézett helyen.

10. tábla. A munkaképes családtagok száma és megoszlása 1949 decemberében

Megnevezés	Férfiak		Nők	
	Munkaképes csal. tagok száma	Az összes férfi csal. tagok %-ban	Munkaképes csal. tagok száma	Az összes női csal. tagok %-ban
16 éven alul	16	10,0	21	12,9
16—25 éves	74	49,0	48	29,2
25 éven felül	63	41,0	95	57,9
Összesen:	153	100,0	164	100,0

A munkaképes férfi családtagok %-os részesedése 16—25 éves korig 59%, ugyanezen kategóriában a nőké csupán 42,1%, viszont a 25 éven felüli férfiak 41,0%-ban, a nők 57,9%-ban részesednek. Ennek az a magyarázata, hogy a fiúk 25 éves koruk után önálló családot igyekeztek alapítani, a nők viszont családtagokként és nem mint családfők kerültek be a termelőszövetkezeti csoportokba (10. tábla).

A mezőgazdaság szocialista átszervezésénél nagyon fontos az önkéntesség, fokozatosság, meggyőzés és állami támogatás elvének betartása. Az önkéntesség elvét azonban nem csupán a kollektív gazdálkodás útjára lépéskor kell feltétlenül figyelembe venni, hanem a mozgalom továbbfejlődésének folyamatában is. Az önkéntesség betartásának elvét akkor is tiszteletben kell tartani, amikor az alacsonyabb szervezeti típusból a magasabb szervezeti típusok felé halad a mozgalom.

1949 májusában Borsod-Gömör megyében az I. típusú nagyobb, 14,3%-kal vesz részt az össz tszcs-k százalékában, míg az országosban 5,9%-kal, ugyanakkor lényegesen elmarad a III. típus százalékos részesedésében, mert országosan 83,5%, míg a megyében csak 28,5% (11. tábla). 1949 decemberére közelebb kerül a megye százalékos megoszlása az országoshoz, bár az I. típusban és a III-ban is elmarad mögötte. Az elsőben az országos 2,6%-ának csaknem kétszerese, 5,1%, míg a III-ban az országos 94,4%, a megyei 92,4-ban részesedik. A III. típusba való átáramlást mutatja az is, hogy az előbbi 2 db I. típusa közül az egyik egyenesen a III. típusba lépett, s ugyanakkor a 8 db II. típusú közül is 7 db követte példáját. 1949 decemberében pedig már minden új csoport a III. típus szerint kezdte meg működését.³⁴

11. tábla. A termelőszövetkezetek típusainak megoszlása

Termelőszövetkezeti csoportok típusai	1949. május				1949. december			
	Országos		Borsod		Országos		Borsod	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
I-es típus	51	5,9	2	14,3	36	2,6	2	5,1
II-es típus	84	10,6	8	57,2	41	3,0	1	2,5
III-as típus	444	83,5	4	28,5	1290	94,4	36	92,4
Összesen:	579	100,0	14	100,0	1367	100,0	39	100,0

34. Országos adatokat lásd: idézett hely, 52. 6. sz. tábla. Megyei adatok: 11. tábla idézett helyen, uo.

Borsod-Gömör megyében 1949 májusáig 14 tszcs alakult. Ezek megoszlása a következő.

I. típusú volt Emődön, Szihalmón, II. típusú: Hejőbábán, Centeren, Abod-Királykúton, Keresztespüspökiben, Szentistvánon, Hejőszalontán és Mezőcsáton kettő; III. típusú: Hejőpapi, Kács, Sajószentpéter és Mezőkeresztes helységekben.³⁵

1949 decemberében 39 tszcs-t találunk már, ezek a következők:

I. típusú: Négyes, „Újbarázda”, Tiszavalk „Alkotmány”, II. típusú: Balajt, III. típusú: Bogács „József Attila”, Borsod „Vörös Zászló”, Egerlövő, Emőd „Szabadságharcos”, Gelej „Petőfi”, Hejőbába „Haladó”, Hejőpapi „Petőfi”, Hangács, Finke „Kossuth”, Kács „Gerő”, Kelemér „Egyenlőség”, Kelemér Székipuszta „Igazság”, Mezőkövesd „Petőfi”, Keresztespüspöki „Táncsics”, Mezőcsát „Szabadság”, Mezőcsát „Dózsa”, Mezőnyárad „Új Élet”, Mezőkeresztes „Vörös Csillag”, Mezőnagymihály Duda-tanya „Egység”, Mezőnagymihály Gólyás tanya, Novaj „Egyetértés”, Nyomár „Remény”, Ózd „Rákóczi”, Ónod „Rákóczi”, Rakaca „Dolgozó”, Sajószentpéter, Sáj, Szentistván, Szomolya „Sarló és Kalapács”, Szuhafő „Egyetértés”, Tard „Rózsa Ferenc”, Tard „Új Világ”, Tibolddaróc „Vörös Zászló”, Tiszabábolna, Vadna „Szabad Élet”, Zádorfalva „Szabadság”.³⁶

A megalakuló kollektív gazdaságok tevékenységét meghatározza a rendelkezésükre álló földterület művelési ágankénti összetétele. A belterjes nagyüzemi gazdálkodáshoz nem elegendő csak a szántóföld, hanem szükség van állattartás céljából rét- és legelőterületre is. A tagok és családjuk zöldség- és gyümölcshellátására szükség van kertre, gyümölcs- és szőlőtermelő területre.

A táblázat szerint a szántóföld területe országos viszonylatban növekvő tendenciát mutat; júniustól decemberig 79,1%-ról 82,0%-ra emelkedett (12. tábla). Júniusra vonatkozó megyei adatunk nincs. A decemberi megyei adat azt

12. tábla. A termelőszövetkezeti csoportok területének művelési ágak szerinti megoszlása

	1949. június				1949. december			
	országos		borsodi		országos		borsodi	
	tszcs-k terület kh.	tszcs-k terület össz. terül. %-ában	tszcs-k terület kh.	tszcs-k terület össz. terül. %-ában	tszcs-k terület kh.	tszcs-k terület össz. terül. %-ában	tszcs-k terület kh.	tszcs-k terület össz. terül. %-ában
Szántó	75 575	79,1			259 318	82,0	6763	83,9
Rét	4 039	4,2			14 766	4,7	436	5,4
Legelő	10 865	11,5	nincs adat	nincs adat	25 706	8,0	761	9,5
Kert	333	0,4			1 497	0,5	—	—
Gyümölcs	1 528	1,6			2 587	0,8	32	0,4
Szőlő	870	0,9			3 124	1,0	41	0,5
Egyéb	2 237	2,3			9 450	3,0	29	0,3
Összesen:	95 447	100,0	—	—	316 448	100,0	8062	100,0

35. 14 különböző tsz működik Borsodban. Észak-Magyarország 1949. január 25. szám, 4.

36. Megyei adatok az idézett helyen.

13. tábla. A termelőszövetkezeti csoportok állatállománya

Megnevezés	Országos adatok 1949. december:					Borsod-Gömör megyei adatok 1949. december				
	Tszcs-k állatállománya db	Tagok által beadott állatok		A kormány által adott állatok		Tszcs-k állatállománya, db	Tagok által beadott állatok		A kormány által adott állatok	
		száma	%	száma	%		száma	%	száma	%
Ló	4 723	1638	34,7	3 085	65,3	33	33	100	—	—
Szarvasmarha	12 880	2689	20,9	10 191	79,1	118	118	100	—	—
Sertés	21 973	194	0,9	21 779	99,1	24	24	100	—	—
Juh	19 571	598	3,1	18 973	96,9	579	579	100	—	—

mutatja, hogy nagyobb arányú a szántóföldi terület az országosnál; az előbbi 82%, az utóbbi 83,9%. Nagyobb százalékkal szerepel a rét területe is az országosnál, decemberben 4,7%, illetve 5,4%. A legelőterület százalékos részesedése országosan csökkenő tendenciát mutat, 11,5%-ról 8,0%-ra. A decemberi felméréskor a megyei részesedés is magasabb az ugyanakkori országosnál: az országos 8,0%, a megyei 9,5%. A rét- és legelőterület nagyobb százaléku részesedése az összterületből nagyobb lehetőséget biztosít az állattenyésztésre, mint általában az ország összes területén. A zártkertek területe növekvő tendenciát mutat az országos statisztikában (0,4%-ról 0,5%-ra nőtt), ugyanakkor a megyeiből teljesen hiányzik. A gyümölcsösök százalékos részesedése országosan csökkenő irányzatú, 1,6%-ról 0,8%-ra esett, de a megyei részesedés az utóbbinak is csak felét éri el, 0,4%. A szőlőterület részesedése az országos statisztikában alig emelkedett 0,9%-ról 1,0%-ra, ugyanebben az időben a megyei ennek csak felét éri el, 0,5%-os részesedéssel. Az adatokból láthatjuk, hogy a Borsod-Gömör megyei termelőcsoportokban dolgozó családok gyümölcs, zöldség és szőlő ellátása a rendelkezésükre álló területeken nem biztosított, ezért a csoportoknak a háztáji gazdaságban, illetve később telepítendő gyümölcsösökben, szőlőkben kell ezeket megtermelniük.³⁷

A megalakult termelőszövetkezetek nem rendelkeztek elegendő igaerővel ahhoz, hogy a mezőgazdaságilag művelhető területeken a soron következő munkákat elvégezzék. Ezt a feladatot az állami mezőgazdasági gépállomások végezték el. A csoportok állatállománya két forrásból tevődött össze. Egy részét az állam adta, másik részét a tagok maguk adták össze.

A Borsod-Gömör megyei termelőszövetkezetek 1949. decemberéig még nem kaptak állami támogatást állatállományuk fejlesztésére (14. tábla). Azt a néhány darab állatot, amely ekkor a közösen található volt, a tagok háztáji gazdaságaikból vitték be.³⁸

A termelőszövetkezeti csoportokat felülvizsgáló bizottságok már 1949. augusztus—szeptember hónapokban jelezték, hogy a megalakult csoportok fejlődéséhez állami vagy földművelőszövetkezeti támogatás útján állattenyésztési feltevételeket kell biztosítani. A geleji „Petőfi” csoport tagsága nem volt képes saját erejéből jószágállományt beállítani, s ezért csak külterjes növénytermelést vé-

37. Országos adatokat lásd: idézett helyen 53., 8. sz. tábla. Megyei adatok: 12. sz. tábla idézett helyen uo.

38. Országos adatokat lásd: idézett helyen 54. Megyei adatok: 13. sz. tábla az idézett helyen.

14. tábla. A termelőszövetkezeti családok jószágállománya 1949 decemberében

Megnevezés	Országos		Borsod-Gömör	
	Állatok száma	Egy családra jutó állat	Állatok száma	Egy családra jutó állat
Ló	2 214	0,1	32	0,04
Szarvasmarha	13 770	0,5	177	0,21
Sertés	33 691	1,1	24	0,03
Juh	3 276	0,1	75	0,08

gezték.³⁹ A szentistváni „Béke” csoportnál nagy elkeseredést találtak, ami abból adódott, hogy a béigért állami támogatást nem kapták meg, pedig a sertéskutricákat már öt hónapja elkészítették velük.⁴⁰

A kácsi „Gerő” csoport megerősítésére legalább egy-egy sertés- és juhtörzs kellett volna.⁴¹ Az egerlövői csoport hajlandónak mutatkozott saját tulajdonukban levő takarmányt is bevinni, s ezért kérték, hogy két lovat, sertéstörzset és tehenészetet adjon az állam.⁴² Az ózdi „Rákóczi” csoportban az államtól kapott 10 tehén, 5 borjú takarmánnyal való ellátása okozott gondot.⁴³

A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai, különösen a kezdeti időszakban jelentősen hozzájárultak a tagok ellátásához, de szabadpiacra szállított termékeikkel az országos igények kielégítéséhez is. A Borsod-Gömör megyei tszcs-kben lényegesen kevesebb állat jutott egy családra, mint országosan általában. Ez a tény azt mutatja, hogy ezek a családok ellátatlanabbak, mint az ország többi termelőszövetkezeti családjai. Legkiemelkedőbb a megyében a szarvasmarha-állomány helyzete, de ez sem éri el még az országos átlag felét sem. Igen szembeutó az is, hogy míg az országos átlagban tizedes jegyekkel ki lehet fejezni a helyzetet, addig a megyében csak a századrészes százalékok dominálnak (14. tábla).⁴⁴

A termelőszövetkezetek mezőgazdasági területe igen sok kisparcellából tevődött össze, különösen, ha egyéni bérleteikkel, vagy korábban a földreform során kapott, esetleg régi, saját földjeikkel léptek a közös gazdálkodás útjára. A keresztespüspöki „Táncsics” csoport tagjai 63 darabban, szétszórtan fekvő földjüket vitték be, de ez szinte megművelhetetlen volt az adott körülmények között.⁴⁵ A zádorfalvai „Szabadság” Tsz 14 tagja által bevitt 43 kh föld 43 darabban volt a tagosítás előtt.⁴⁶ A finkei „Kossuth” csoport területe is 26 tagból tevődött össze.⁴⁷ A tiszabábolnai tagság által beadott 850 kh föld körülbelül kétszáz darabban szétszórtan feküdt.⁴⁸ Ezek az egymástól távol fekvő

39. A geleji „Petőfi” tsz felülvizsgálatáról. BAZmLt. BmLt. Földhivatali iratok. Tsz-alakulások 1949.

40. A szentistváni „Béke” csoport kiértékelése BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

41. A kácsi „Gerő” csoport kiértékelése. Uo.

42. Az egerlövői csoportról szóló jelentés. Uo.

43. Az ózdi „Rákóczi” tszcs kérdőíve 3. BAZmLt. BmLt. Földhivatali iratok. Tsz-alakulások 1949.

44. Országos adatokat lásd: idézett helyen 54. 12. sz. tábla. Megyei adatokat 14. sz. tábla uo.

45. Jelentés a keresztespüspöki „Táncsics” csoportról BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

46. Kérdőív a zádorfalvai „Szabadság” csoportról BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

47. Finke. Nyitó leltár 5. oldal. Gazdálkodási szempontok BAZmLt. Tsz-alakulások 1949.

48. Jelentés a tiszabábolnai tszcs-ról BAZmLt. BmLt. Tsz-alakulások 1949.

15. tábla. A nagyüzemi táblás gazdálkodás feltételei
Borsod-Gömör vármegyében 1949 decemberében

Megnevezés	%	Tsz	Tábla
Táblás gazdálkodásra alkalmas	5,1	2	4
Tanyaközpont	20,5	8	20
Tagosítással kialakított táblák	43,7	17	50
Szétszórt egyéni parcellákon gazdálkodik	30,7	12	—
Összesen:	100,0	39	74

parcellákon nem voltak meg a nagyüzemi táblás gazdálkodás feltételei. Sokat változtatott ezen a helyzeten a csoportbérletek egy táblában levő területe. Többnyire azonban a tagosítás teremtette meg a táblás gazdálkodás feltételeit.

A táblás gazdálkodással (15. tábla) kapcsolatos adatokat nem találtam 1949. júniusáig terjedő időszakra, viszont a decemberi helyzet szerint sincsenek meg a nagyüzemi táblás gazdálkodás feltételei a tszcs-k 30,7 %-ában, viszont a tszcs-k többségében már ezt az igen fontos problémát sikerült megoldani.⁴⁹ A nagyüzemi belterjes gazdálkodás elengedhetetlen feltétele az állatállomány fejlesztése. Ezt a problémát már nehezebb megoldani, mert a közös gazdaság állatállományának elhelyezésére megfelelő épületeket és egyéb feltételeket csak bérlet útján vagy teljesen új épületek beállításával lehet biztosítani

A Borsod-Gömör megyei termelőszövetkezeti csoportok csak azokkal a gazdasági épületekkel rendelkeznek, amelyeket a kulákoktól bérelt területtel együtt kaptak. Ezek az épületek nem voltak olyan befogadó képességűek — egyet-kettőt kivéve —, amelyekben helyet biztosíthattak volna a fejlesztendő nagyüzemi állatállomány számára. A megye 39 csoportjából mindössze 23 rendelkezett néhány épülettel. A rendelkezésre álló istállók számának (16. tábla) és befogadóképességének összevetése alapján látható, hogy ezek csak a belterjes gazdagparaszti állattenyésztés igényeit tudták kielégíteni. Átlagban 16,8 db marha befogadására alkalmasak az istállók. A sertésólak is csak átlagban 13 db sertést képesek befogadni. A nagyüzemi feltételek leginkább a juhtenyésztés számára voltak biztosítva. Egy átlagos akol 407,3 db juhot volt képes befogadni. Magtára csak 10 csoportnak volt. A többi gazdasági épületben még nagyobb hiány mutatkozott.⁵⁰

16. tábla. A termelőszövetkezetek-ek osztatlan csoportbérleteinek területén levő lakások és istállók száma 1949 decemberében

Megnevezés	La- kó- ház	Istálló		Sertésól		Juhakol		Mag- tár	Ko- vács- mü- hely	Bo- gár- mü- hely	Do- hány- paj- ta	Trágya- telep	
		db	db állat- ra	db	db állat- ra	db	db állat- ra					db	km ³
23 tsz-ben összesen	118	30	509	13	169	11	4480	10	3	1	4	2	250

49. Megyei adatok 15. tábla az idézett helyen.

50. 16. tábla uo.

17. tábla. A termelőszövetkezeti csoportok munkaeszköz-állománya 1949 decemberében

Megnevezés	vetőgép	eke	lókapa	borona	henger	tárcsa	aratógég	fűkasza	lovagereblye	morzsoló	konkolyozó	trór	szélfrosta	szecska-vágó	daráló	siló	szekér	szánkó	traktor
21 tsz-ben összesen	3	58	22	49	9	1	1	1	2	1	1	3	2	4	2	2	48	1	1

A nagyüzemi gazdálkodásnak modern gépi felszerelésre is szüksége lett volna. Ezek a feltételek talán a legkevésbé voltak meg ezekben a termelőcsoportokban. A 39 tszcs-ből 18 egyáltalán nem rendelkezett a legminimálisabb munkaeszközökkel sem. Ezek minden ilyen irányú szükségletét a gépállomások elégtették ki. A 21 termelőcsoportban mindössze egyetlen traktor létezett. A legegyszerűbb, de mindennap nélkülözhetetlen szállítóeszköz a szekér volt. A megye 21 termelőszövetkezetének volt, 18-nak viszont nem volt szekere. Egy fogatos ekére átlagosan 116,6 kat. hold jutott. Ennyi terület megművelése akkor is lehetetlen, ha az ekék vontatására elegendő ígásállatuk lett volna. (Csak mint érdekességet említem meg, hogy leltárban szerepelt még egy faeke is.) Sorra elemezhetnénk a 17. táblázatban szereplő munkaeszközöket, de ezzel az előbbi elszomorító arányt még tovább súlyosbítanánk. A munkaeszköz-ellátottságot — röviden — katasztrofálisnak mondhatjuk.⁵¹

A tagok közös gazdálkodáshoz való viszonyának fokát mutatja az, hogy saját földjüket bevitték-e a közösbe, vagy annak egy részén továbbra is egyéniileg gazdálkodtak. A közösbe való bevitelnek esetenként voltak objektív akadályai is. Előfordult, hogy a termelőszövetkezetbe lépő szubjektíve teljesen egyetértett földje közösbe vitelével, de az olyan messze feküdt a csoporttól, hogy ez gyakorlatilag megakadályozta annak munkacsoportban való megművelését.

A csoporton kívül gazdálkodást folytatók százalékos részesedése az tagságból országos átlagban több mint kétszerese volt a megyeinek (18. tábla). (Az országos 2,8 %, a megyei 1,2 %.) A csoporton kívüli gazdálkodásba bevont terület is kevesebb százalékkal szerepel a megyében, mint az országos átlagban. (Az országos 0,6 %, míg a megyei 0,4 %.)⁵²

18. tábla. A csoportokon kívüli gazdálkodást folytatók száma és százalékos aránya az összes tagokhoz és az összterülethez viszonyítva 1949 decemberében

A megfigyelés területe	Az össz. tagok száma	A csop.-on kívül gazdálk. tagok száma	Az össz. csop. tagok %-ában	Össz. terület kh.	Az össz. terület %-ában
Országos adatok:	57 907	840	2,8	2 158	0,6
Borsod-Gömör megyei adatok	839	10	1,2	36	0,4

51. 17. tábla uo.

52. Országos adatokat lásd: idézett helyen, 51. 4. sz. tábla. Megyei adatokat 18. tábla uo.

19. táblázat. A termelőszövetkezeti csoportok tagságának megoszlása pártállás szerint 1949 decemberében

Megnevezés	A tszcs tagjai közül	Az ösztagság %-ában
MDP tag és tagjelölt	416	49,6
NPP tag	20	2,5
Pártonkívüli	403	47,9
Összesen:	839	100,0

Előbb már elemeztük a tszcs-k tagságának társadalmi kategóriák szerinti megoszlását. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a tagok pártállás szerinti megoszlását sem. A kollektív gazdálkodás útjára előbb a legöntudatosabb parasztok léptek.

1949 decemberében a termelőszövetkezeti tagságnak csaknem fele (49,6%) az MDP tagja vagy tagjelöltje volt (19. tábla). Nem sokkal maradt el e mögött a pártonkívüliek aránya sem (47,9%). A demokratikus pártok közül még a Nemzeti Paraszt Párt tagjai vettek részt igen kevés százalékban (2,5%) a mozgalomban. Nagy jelentősége volt annak, hogy a létrejövő kollektív gazdaságok politikai fejlődése érdekében 39 termelőszövetkezet közül 20-ban pártszervezetet hoztak létre. A pártszervezetek előbbre vitték a tudatformálást és segítették leküzdeni a reakciós behatásokat.⁵³

A Magyar Dolgozók Pártjának célkitűzéseit az Intéző Bizottságokban dolgozó kommunisták valósították meg. Éppen ezért nem közömbös szemügyre venni a fejlődés szempontjából e bizottságok összetételét. A mozgalom legöntudatosabb résztvevői, mozgatóerői a kommunisták voltak (20. tábla). Szervező tevékenységük elismeréséül a termelőszövetkezeti csoportok tagjai többnyire kommunistákat választottak be az Intéző Bizottságokba. Amint látjuk, a bizottságok tagjainak 89,8%-a kommunista, s ugyanennyi volt

20. tábla. Az Intéző Bizottságok tagjainak pártmegoszlása, az elnökök pártmegoszlása és a pártállás százalékos megoszlása 1949 decemberében

Magnevezése	Intéző bizottsági tag		Elnökök megoszlása	
	száma	%-a a bizottság tagságában	száma	az öszzlétszám %-ában
MDP tag és tagjelölt	132	89,8	35	89,8
NPP tag	—	—	—	—
Pártonkívüli	15	10,2	2	5,1
Kideríthetetlen pártállású	—	—	2	5,1
Összesen:	147	100,0	39	100,0

53. Megyei adatok 19. tábla, az idézett helyen.

a kommunisták százalékos aránya is az elnökök összes létszámának százalékában is.⁵⁴

A termelőszövetkezeti mozgalomban — 1948-ban és 1949-ben — a megindulás első két évében nem mutatkoznak még lényeges eltérések az országos és megyei fejlődésben. Ez azzal magyarázható, hogy a termelőszövetkezeti csoportok még igen kis területet foglalnak el mind az országos, mind a megye összes szántóterületéből; továbbá a termelőszövetkezeti mozgalom még nem tudott jelentős paraszti tömegeket megmozgatni sem országosan, sem a megyében.

GRÜNDUNG DER PRODUKTIONSGENOSSENSCHAFTEN IM KOMITAT BORSOD—GÖMÖR IM JAHRE 1949

(Auszug)

Bei der Gründung der Produktionsgenossenschaften konnten 1949, im sogenannten zweiten Organisationsjahr, kleinere oder grössere Abweichungen zwischen den Landes- und Komitatsergebnissen beobachtet werden. Im Komitat Borsod—Gömör ist die gebietsmäßige Entwicklung der LPG's zweimal so gross wie der Landesdurchschnitt. Obwohl Industriegebiet, entwickelte sich das Verhältnis der Mitglieder zu der Wirtschaftsgemeinschaft schneller als in anderen Teilen des Landes, weil mehr eigene und gepachtete Ländereien an die Genossenschaft abgetreten wurden. Trotzdem ist der Feldanteil eines Mitglieds geringer, und die Existenzmöglichkeiten sind schlechter. Die gemeinsame Bewirtschaftung der Ländereien wurde durch deren ungünstige Lage und schwache Ausstattung erschwert.

In der Nähe der Industriebetriebe war der Mangel an Arbeitskräften ein grosses Problem. Im ersten Organisationsjahr gehörte mehr als die Hälfte der Organisatoren der Bewegung zum Agrarproletariat, im zweiten Jahr waren schon die Kleinbauern in der Mehrheit. Die neugegründeten Produktionsgenossenschaften verfügten über wenig Zugtiere, der Vieh- und Arbeitsmittelbestand war auch schwach. Die Mehrheit der Mitglieder gehörte der Demokratischen Partei Ungarns (MDP) an, einige waren Mitglieder der Nationalen Bauernpartei, die übrigen waren parteilos. In den ersten zwei Jahren der LPG—Bewegung — 1948 und 1949 — zeigten sich keine bedeutenden Unterschiede in der Landes- und Komitatsentwicklung.

István Bartha

A KAMARAI GAZDÁLKODÁS KIBONTAKOZÁSA A DIÓSGYŐRI KORONAUADALOMBAN 1755—1770 KÖZÖTT

VERES LÁSZLÓ

Borsod megye középső részén, a Sajó folyótól nyugatra és délnyugatra, az egri káptalan, az egri papnevelő intézet és a cserépi uradalom birtokai közé ékelődve helyezkedett el az 1514 óta *koronajószág*nak számító diósgyőri uradalom. A 18—19. századi Magyarország koronajószágai között a kisebb kiterjedésűek közé tartozott, viszont az északi részek egyik legjelentősebb uradalma volt. Történelme során, a megalakulását követő két évszázadban királyi tulajdonosai elzálogosításában látták kedvező hasznosítása lehetőségét. 1755-ben a kincstári birtokok kezelője, a *szepesi magyar kamara* másodszer váltotta ki a zálogból ezt a koronauradalmat. Amíg az első 1702. évi kiváltást követően ismét a nagyobb pénzszerzés reményében történő zálogba adás irányította a kamara uradalommal kapcsolatos gazdasági elképzeléseit, addig a második kiváltás után véglegesen növénytermesztésre, iparra és állattartásra épülő gazdálkodásra kívántak berendezkedni az uradalom egyes területi egységeiben.¹ Ennek okát a *kincstári birtokgazdálkodás* 18. század derekán bekövetkezett változásában kell keresnünk. A 18. század első felében a kincstár célja különösen a *szepesi kamarai adminisztráció* területére eső birtokokon elsősorban a sóbányászat, a sószállítás fával, élelemmel való ellátása volt. A sóbányászat központjaitól távol eső kincstári uradalmakban egyáltalán nem törekedtek intenzívebb gazdálkodás kiépítésére, sőt ha lehetőség nyílt rá, akkor zálogba adással igyekeztek megszabadulni az ilyen birtokoktól. A 18. század derekától viszont a bécsi udvar gazdasági célkitűzései, így az örökös tartományok ipari nyersanyaggal és élelmiszerral való ellátása megkövetelte a zálogban levő koronajószágok kiváltását. A kincstári birtokokon olyan gazdálkodást kellett kialakítani, amelyek az örökös tartományok ellátásán túlmenően a gazdálkodás fejlesztéséből származó jövedelmekkel az államhatalom megerősödését, önállóságát is elősegítették.² A 18. század második felétől az állami pénzügyi érdekek előtérbe kerülésével újabb feladatok vártak a kamarai szervekre. Európa különböző országaiban már nagy hagyományai voltak az állami pénzügyi érdekek előtérbe kerülésével az állami jobbágyvédelemnek. A jobbágyvédelem különösen fontos

1. A diósgyőri koronauradalom birtoklástörténetével több munka foglalkozik. Ezek egyrészt az uradalom birtoklásának történetét, másrészt a diósgyőri vár fénykorában játszott szerepét és egy-egy település uradalmi kapcsolatait veszik vizsgálat alá. L. *Borovszky S.*, 1909. 43—54, 162—169.; *Wenzel G.*, 1872. 10.; *Leveles E.*, 1929. 24—26.; *Szendrei J.*, 1890. 399—404.; *Szendrei J.*, 1927. 62.

2. *Nagy I.*, 1971. 117—118.

kérdéssé vált az óriási gazdasági terhekkel küzdő és az állandó hadszervezetet kiépítő Habsburg-birodalomban. E kérdés megoldása, vagyis az állam adófizetőinek több adó fizetésére képessé tétele azonban a nemesség ellenállása miatt Magyarországon nagy nehézségekbe ütközött. Végül is az 1764/65. évi országgyűlést követően Mária Terézia a nemesség kikapcsolásával rendeleti úton véghezvitte a felvilágosult abszolutizmus nagyszabású agrárreformját, az *úrbérrendezést*.³ A jobbágytelkeken nyugvó pénzbeli, természetbeli és robotterheket egységesítő, szabályozó úrbérrendezés első szinterei a királyi földesuraság alatt álló birtokok voltak, amelyeken éppen hogy megkezdődött az új gazdálkodási koncepciónak megfelelő termelés kialakítása. Az úrbérrendezés előkészítése és az úrbérrendezés lebonyolítása újabb nehéz és kényes feladattal növelte a magyar kamara birtokigazgatási feladatkörét, amely éppen a 18. század derekától a ráhárult feladatokkal igyekezett megbirkózni.⁴ A két országos jelentőségű gazdasági és ugyanakkor politikai feladat megoldása, eltekintve a minimális időbeli eltéréstől, szinte ugyanabban az időpontban vált fontossá a zálogból kiváltott koronauradalmakban, így a diósgyőri uradalomban is. Az alábbiakban a diósgyőri koronauradalomban kibontakozó kamarai gazdálkodást vesszük vizsgálat alá az 1755—1770 közötti időszakban.⁵

Az egri káptalantól 1755-ben kiváltott diósgyőri uradalom természeti adottságai, így jelentős szőlőtermő területe és az egész uradalom területének mintegy 50%-át kitevő erdőségek kedvező lehetőséget biztosítottak a bécsi udvar gazdasági célkitűzései valóraváltására. Különösen annak a gazdasági elképzelésnek a valóraváltására, amely a gazdálkodás fejlesztéséből, a termelés növeléséből s nem utolsósorban a földesúri jövedelmek értékesítéséből igyekezett nagyobb haszonra szert tenni. A pozsonyi magyar kamara ennek érdekében először a tervszerű, intenzív gazdálkodás feltételeit teremtette meg az uradalom egységének helyreállításával és a gazdálkodást irányító helyi hivatali szervek kiépítésével. Az uradalom egységének helyreállításához két út vezetett. Meg kellett szüntetni a zálogbirtokosi időszakban különböző főúri családok használatában állott, s szinte a már önálló gazdasági fejlődés útjára lépett birtoktestek szervezeti különállóságát és felül kellett vizsgálni ezzel párhuzamosan az egyes uradalmi települések jogi állását, s lakosságuk érvényben levő kötelezettségeit.

1755 előtt az uradalom 4 mezővárosa közül 3 indult el az önálló fejlődés útján, Miskolc, Kövesd, Keresztes. Keresztes mezővárosnak az uradalom visszaváltását megelőzően „Leopoldus Császárral kötött Contractusa” volt, „a mikor magát a Felső Kamarától meg vette”. Kövesd a 18. század elejétől 1755-ig kilenced- és robotszolgáltatást meghatározott összeggel megváltó helységnek számított. A megváltásért 1702-ben a kamarának 533 Rfl. 20 krajcárt, később 1732—1740 között Zathureczky László zálogbirtokossága idején 900 Rfl.-t, majd az egri káptalan zálogbirtokossága és Almássy János—Fáy László rész-zálogbirtokossága alatt 3130 rénes forintot fizetett. 1744-ben azonban a város a kilenced- és a robotszolgáltatás megváltása mellett már „magát árenda kivet-

3. Vö. Szabó I., 1940. 51, 54.

4. Vö. Nagy I., 1971. 120.

5. E tanulmányban nincs szándékunkban az úrbérrendezés vizsgálata, csupán azokat a kezdeti lépéseket igyekszünk bemutatni, amelyek a dolgozat célkitűzése szempontjából fontosak.

te”.⁶ A mezővárosok között a zálogbirtokosi időszakban Miskolc vívta ki magának a legnagyobb önállóságot. 1702-ben a város 25 ezer forintért zálogba vette a területén levő uradalmi telkeket és szolgáltatásait. 1715-ben pedig 40 ezer forintért olyan szerződést kötöttek III. Károssal, amely kimondta, hogy „míg ezeket az összegeket ugyanezen városbelieknek, vagy azok utódainak le nem teszik s ki nem fizetik, a diósgyőri uradalomba való visszakebelezés alól felmentettnek nyilvánítják”. 1731-ben azonban — a korábbi megváltás ellenére — újabb szerződés megkötését erőszakolták ki a várostól. Ekkor 37 ezer forint lefizetése után szavatolták a város földesúri szolgáltatásainak megváltását 25 évre. Noha 1744-ben a korábban megkötött szerződés szerint 12 év telt el a megváltási időből, újabb szerződést erőltettek a városra Mária Terézia hivatalnokai. 48 ezer forintért a korábbi szerződésből fennmaradt 13 évvel együtt összesen 53 évre terjesztették ki a város megváltását.⁷ Miskolc történetével foglalkozó szakemberek ezt az utóbbi szerződést úgy tekintik, mint a város szabad királyi várossá fejlődése kezdetét.⁸ A mezővárosok mellett több település is csupán csak egy vékony szállal kötődött az uradalomhoz. Ezek elsősorban *telepített jobbágyfalvak* voltak. Így, mint ezt az 1744. évi *canonica visitatió*ból megtudhatjuk a rutén és tót lakosságú Kisgyőr, Felsőgyőr, Varbó és Petri.⁹ Sajnos azonban Kisgyőr, Felsőgyőr és Varbó szervezett telepítésére írásos dokumentumok nem utalnak. Sajópetriről azonban írásos dokumentumok alátámasztásával bizonyítható, hogy 1755 előtti betelepített jobbágyfalú volt, amelynek lakosai az uradalom más jobbágyfalvaitól eltérő kiváltságokkal rendelkeztek. A település 1744. évi összeírása szerint a helység 1739-ben települt be *jövevényekkel*, amikor az *arendáns kamarai fiskálissal*, Zathureczky Lászlóval a következő szerződést kötötték: „Engettem maj napon Petrii Tekintetes Nemes Kamara részéről való határt földekkkel, rétekkkel és kaszállóval (mely Tekintetes Nemes Borsod Vármegyében vagy) olly embereknek megh szállani lakójul, akik Senkinek itten nem jobbágyi, hanem akik ebben a Vármegyében liberae migrationis sunt personae, olly conditioval, hogy azok még hlem Tekintetes Nemes Kamarának fogh tetczeni, nem többet fizessenek annuatim ez esztendőtil fogva esztendőnkint, hanem a korcsmával együtt hatvan s hatvan magyar forintokat, és minden Gazda hat s hat napot mezei munkára tartozik szolgálni, és Dézmát nem fognak adni, hanem Esztendeigh Ezen hatvan forintoknak felét tartoznak meg adni ebben az esztendőben Szent Mihály napjára, másik felét pedig Anno 1740 die 10 martii. Házaknak építesire a melly része az Erdőnek fogh nekik kimutattatni, aztatis nem többet fognak abban és ottan való Erdőnek vágni. Azon ott való tilalmas Erdőben Szabad léssen nékik minden féle fa, tűzi fának, tsak a Tölgy fa nem szabad, minden féle

6. Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltára. Borsod megyei Levéltár. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Acta Politica. (A továbbiakban: BAZmLt. BmLt. Bvm. nemesi kgvi.) XXII. I. 251. 90—92. Vö. *Sárközi Z.*, 1976. 89.; *Tóth K.*, 1928. 42, 106.

7. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgvi. Act. Pol. XXII. I. 251. 87. Vö. *Szendrei J.*, 1890. 484—495.; *Leveles E.*, 1929. 89.

8. *Lichtenstein J.*, 1908. 5—6.

9. Heves megyei Levéltár. (a továbbiakban HmL.) Egri Érseki Egyházi Levéltár. Archivum Vetus. Canonica Visitatiók. 3412. rakt. szám. 77—78, 164—168, 214—215.; Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció. Leltári szám: (a továbbiakban: HOM. HTD. Ltsz.) 71. 10. 79.

vessző Szabad, de Tölgy és mogyoró nem szabad.”¹⁰ Kisgyőr, Felsőgyőr és Varbó esetében a *hivatalos egyházlátogatási jegyzőkönyv* adatai mellett az úrbérrendezést megelőző felmérések során adott válaszok tanúskodnak a betelepítésről. A három jobbágyfalú lakói *kontraktualisták* voltak, akik egyösszegben, pénzben fizették ki *úri terheiket*. Kisgyőr lakosai évente 300 Rfl.-t fizettek, s ezentúl csak 3 nap robottal tartoztak az uradalomnak, valamint 25 öl tűzifát kellett kivágniuk. Felsőgyőr lakosai 1 forint 30 krajcárt fizettek telkenként *taksába*, dézsma fizetésére azonban nem kötelezték őket, mert mint a lakosok is közölték: „Semmi nemű szántó földünk, rétünk nincsen”. A varbói lakosok 10 éves időtartamra léptek szerződésre a zálogos földbirtokosokkal. Évi adójuk 200 rénes forint volt. Ezen kívül a jobbágyok fejenként kötelesek voltak 3 napot dolgozni az uradalomnak és az egész település lakosságának évente 15 öl fát kellett kivágni és az uradalmi majorba szállítani.¹¹ A diósgyőri uradalomban már 1755 előtt megszaporodott a *szerződéses jobbágyok* száma. A munkaerő biztosítása, az elvándorlás megakadályozása megkövetelte, hogy a mezővárosok és a telepített falvak lakóit megillető jogokhoz legalább részben hasonló kiváltságokkal ruházzák fel az uradalom többi településének lakosságát, illetőleg helyzetükön könnyítsenek. 1755 előtt ezekben a településekben is szerződéses jobbágyok éltek, vagyis a földesúr és a jobbágyok viszonyát *kontraktusok* (szerződések) szabályozták. Ezek a szerződések a jobbágyok *úri terheinek* részbeni megváltását tették lehetővé. Bábony lakosai évente 200 Rfl.-ot fizettek földesuruknak, az egri káptalannak. Borból és gabonából tizedet kellett fizetniük dézsmába. A lakosság tűzifa kivágási kötelezettsége 15 öl volt évenként.¹² A parasznyiaknak évente 200 rénes forintot kellett fizetni, 12 öl tűzifát vágat ki és egyedül a szőlőből fizettek tizedrészt dézsmába.¹³ Hasonlóképpen Radistván lakói is 200 Rfl.-ot fizettek kontraktusuk szerint. Dézsmát csak borból adtak tized részben, tűzifa vágási kötelezettségük pedig 16 öl volt.¹⁴ 1755 előtt csak a kápolnai jobbágyok, a ládháziak és a csabai zsellérek nem voltak szerződéses viszonyban földesurukkal. Egyedül a csabai zsellérek úri tartozásait ismerjük, akik 9 máriást fizettek a csabai részek zálogbirtokosának, bizonyos Stainczér Jánosnak fejenként.¹⁵ (Lásd 1. táblázat.)

A koronauradalom zálogból való kiváltása után a magyar kamara első intézkedéseiben a mezővárosok és a jobbágyfalvak lakosságának kötelezettségeit vizsgálta felül és különböző eszközökkel a kincstár érdekeinek megfelelően egységesíteni, felülbírálni igyekezett azokat. A kamara első támadása a mezővárosok ellen, s ezek között is a szabad királyi városi fejlődés útjára lépni akaró Miskolc ellen irányult. Miskolcot 1755-től évi 1500 Rfl. taksa fizetésére fizették, holott az 1744-ben megkötött szerződése 53 évre függetlenítette a várost az uradalomtól. A város pereskedése és követelése után olyan jogcímmel hagyták

10. HmL. Egri Érseki Gazdasági Levéltár. 731. rakt. köteg. Nr. t/707. Itt mondok köszönetet Sugár Istvánnak, aki a Heves megyei Levéltárban levő uradalmi összeírásokat múzeumunk rendelkezésére bocsátotta.

11. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 96, 103.; XXII. I. 150.

12. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 98.

13. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 102.

14. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 100.

15. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 98, 139, 148.

1. táblázat. A diósgyőri koronauradalom településeinek úri terhei 1755 előtt¹⁶

A település neve	Pénzadó/Rfl.	Tűzifa/öl	Robot/nap	Dézsma
	évenként			
Petri	60	15	6/fő	—
Kisgyőr	300	25	3/fő	—
Felsőgyőr	1 Rfl/telek	—	—	—
Varbó	200	15	3/fő	—
Bábony	200	15	—	tizedrészt
Radistyán	200	16	—	tizedrészt
Kápolna ¹⁷	—	—	—	—
Csaba	9 máriás/fő	—	—	—
Ládháza	—	—	—	—
Miskolc	4800	—	—	—
Kövesd	3130	—	—	—
Keresztes ¹⁸	—	—	—	—
Diósgyőr	6 máriás/telek	—	—	tizedrészt

jóvá a taksa szedését, hogy ennek fejében a lakosság 53 év után mentesül a robottól és egyéb munkakötelezettségeitől.¹⁹ Miskolcra hasonló helyzetbe került Kövesd és Keresztes mezőváros is. Mezőkövesd 2500 Rfl.-ot fizetett természetbeni szolgáltatások megváltása címén, azaz egész telkenként 17 rénes forintot, míg Keresztes 1500 Rfl.-ot fizetett ugyancsak a természetbeni szolgáltatások megváltásáért.²⁰ Diósgyőr mezőváros fejlődését nagy mértékben meghatározta a koronauradalom majorsági központjának a településben való jelenléte. 1755 előtt a település nem tudott olyan jogokat kivívni magának, mint a többi mezőváros, vagyis nem számított kilenced- és robotszolgáltatást meghatározott összeggel megváltó helységnek. 1755 előtt a diósgyőriek „minden egész Ház helytül vagy Portátul hat Márjást, fél Portátul pedig három Márjást” fizettek. Ezen túl, mint mondták az úrbérrendezés előtti felméréskor „borunkból és Gabonánkból ki adván tizeden a dezmat egyéb Szolgáltatoktól mind akkor, mind az előtt mentek voltunk és az egy Halászaton kívül magunk Szükségire az erdön mindenekkel szabadosak voltunk.” Diósgyőr az 1755-ben kiadott urbáriumban részesült a többi mezővároshoz hasonló jogokban. A lakosságnak a dézsma megváltásáért és a „Ház, Rétek és Kender földek Taxájával edgyütt” esztendőnként 1100 Rfl.-ot kellett fizetni.²¹

A diósgyőri koronauradalom zálogból való kiváltása után a mezővárosok úri terheiben kiegyenlítőds következett be. Ez azonban Miskolc, Kövesd és Keresztes esetében a korábban megszerzett kiváltságokat tekintve visszafel-

16. A táblázatban a robotkötelezettségek rovatában azért nem szerepelnek adatok, mert a pénzbeli megváltás általában ennek megváltására terjedt ki. Miskolc esetében az 53 évre fizetett megváltási összeget évi átlagösszegekre bontottuk le, hogy a települések pénzadójában az arányok érzékelhetők legyenek.

17. Kápolna 1755 előtt úri terheit sajnos nem ismerjük.

18. Hasonlóképpen Keresztes pontos úri terhei is ismeretlenek, de Keresztes és Kápolna nevének szerepeltetése az uradalom településeinek teljes felsorolása miatt szükséges volt.

19. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 87.

20. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 92, 161. Vö. *Sárközi Z.*, 1976. 89.

21. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 93, 95, 161.

dést jelentett, s egyedül csak Diósgyőr úri terheiben bekövetkezett változások eredményeztek magasabb fejlettségi szintre jutást. Az uradalom mezővárosainak visszafejlődéséről különösen azért beszélhetünk, mert a 18. század közepétől a kincstár már nem tette lehetővé a munkakötelezettségek pénzben történő megváltását, mint ez korábban általánosan jellemző volt. Az uradalom mezővárosaihoz hasonlóan a jobbágytelepülések úri terheiben is a kiegyenlítőedés, az egységesedés vonásait fedezhetjük fel 1755-től, s a jobbágylakosságtól sem igényelte az uradalom a robot pénzbeli megváltását. (Lásd 2. táblázat)

A mezővárosok önálló fejlődési útra lépésének megakadályozásával és a jobbágyság földesúri szolgáltatásainak egységesítésével párhuzamosan alakultak ki a kamarai központ hivatali szervei is, a *diósgyőri uradalmi igazgatóság*, az *uradalmi pénztári és ügyési hivatal*. Ezek a hivatalok irányították az uradalom közvetlen életét, s a végrehajtó feladattal megbízott uradalmi igazgatóság vezetője, a mindenkori *prefektus* tevékenységében a magyar kamara gazdasági célkitűzései váltak valóra.²² Az uradalom 1755-ben kiadott urbárium *Rottenstein Ignác uradalmi prefektus* munkája volt. Rottenstein prefektus az urbárium elkészítésekor azt a kamarai utasítást igyekezett érvényesíteni, amely a pénzbeli bevételek emelését tűzte célul. Mint az 1. és 2. számú táblázat adatainak összehasonlításából is kitűnik, az úri terhek rendezésével változatlan szinten lehetett tartani a mezővárosok és jobbágyfalvak lakosságának pénzdóját, de ugyanakkor a dézsmajövedelmet tizedrész helyett nyolcadrész szedéssel növelték. A települések fakitermelési kötelezettségét mintegy tízszeresére emelték, s jelentős ingyenmunkát szabadítottak fel. A jobbágyok munkakötelezettségének idejét csak a legkritkább esetben határozták meg. A lakosság sérelme az úrbérendezést megelőző felmérések során nem véletlenül a munkakötelezettségek bevezetése és fokozása volt, még akkor is, ha az uradalom visszaváltása után helyzetüket terhesebbnek találták, mint az azt megelőző időszakban. Kiválóan

2. táblázat. A diósgyőri koronauradalom településeinek úri terhei az 1755. évi urbárium alapján

A település neve	penzdó/Rfl	Tüzifa/öl	Robot/nap	Dézsma
	évenként			
Petri	200	173 1/2	meghatározatlan	nyolcadrész
Kisgyőr	500	179	meghatározatlan	nyolcadrész
Felsőgyőr	1,5/telek	—	meghatározatlan	—
Varbó	280	102	meghatározatlan	nyolcadrész
Bábony	350	176	meghatározatlan	nyolcadrész
Radistyán	200	108	1 nap/fő	nyolcadrész
Kápolna	250	128	meghatározatlan	nyolcadrész
Csaba	48	—	meghatározatlan	—
Ládháza	170	140 1/2	meghatározatlan	kilencedrész
Óhuta	1/telek	34	meghatározatlan	—
Miskolc	1500	—	—	—
Kövesd	2500	—	meghatározatlan	—
Keresztes	1500	—	meghatározatlan	—
Diósgyőr	1100	788	meghatározatlan	—

22. A kamarai hivatali szervek kialakulását, ill. a 18. század közepén szerkezetükben bekövetkezett változásokat Vö. Nagy I., 1971. 134.

tükrözi ezt a felsőgyőriek panasza: „Minek utánna 1755dik Esztben a Felséges Pozsonyi Camara a Tettes Ns. Egri Káptalantul ki váltotta, és maga keze s birodalma alá vette volna a Diós—Győri Dominiummal ezen helységet, ugyan akkor tejendő adózásunk és szolgálatunk eránt Contractusra lépven a Tettes Dominiummal, azótátul fogva azon Contractus szerint teszszük ugyan Pénzbeli adózásunkat; de az Rabotázást a mellyre köteleztettünk sokkal maskent, és többet tétetett mind ekkoráig velünk a Tettes Ns. Dominium. A Tettes Ns. Káptalannal is volt Contractusunk, minden fizetésünk és szolgálatunk eránt, de az, hogy a Tettes Nemes Káptalannak birodalma alatt, az említett Contractus és alku mellett sokkal könnyebb volt adóznunk és szolgálunk.”²³

Az uradalom tisztviselői a legkülönbözőbb alkalmakkor szólították fel a jobbágyokat munkavégzésre. A diósgyőrieknek az uraság rétvét kellett kaszálni, a szénát boglyázni és „az ahová parancsoltatott” beszállítani. Szüretkor szőlő szedőket, puttonosokat kértek tőlük és igénybe vették munkájukat dézsmaborok beszállításakor. Nagyon nagy terhet jelentett számukra az uradalmi központ közelsége miatt az a sok ingyen munka, amelyet építkezések során végeztek. Mint panasztették: „a meg vágott épületekhez való fákat Lakossaink némelylyek négy marhán, némelylyek két marhán, a kinek micsodás ereje volt, hol D. Győrben, hol Miskolczra, hol pedig Keresztesre ingyen el hordtuk, egyébb szolgálatot is mint Sindel hordás, kő hordás, s a többi véghez vittünk nekünk semmiben imputáltatott.”²⁴ A kápolnaiakat „az Bikre gerendáért, szaru fáért, veszszőkért, karókért” küldték, „nemkülönben a kő vágóbul kőhordásra egy szóval mindennemű dologra, mert az Miskolczi és Dgyőri promontóriumokon való dézsma Székekrül az Dominium részire jutott dézsma Borokat is, az eő Felsége Miskolczi pinczében az völgyesiekkal együtt kellekik fizetés nélkül által” szállítaniuk.²⁵ A parasznyiak, a varbóiak és a radistyániak rendszeresen munkásokat adtak az uradalmi szőlőkbe, szénát kaszáltak és fát szállítottak. Mint mondták, „Napját mi Robotánknak meg mondani nem tudgyuk, hanem való, hogy mindenkor valamikor az Dominium épített az Dnium részire az épületekhez meg kívántató mindennemű materialekat penz nélkül hordottak az méssen kívül”, „mindenekre hajtánánk valamire szüksége vagon a Dominiumnak, igazán vallyuk; mert az Bikbul gerendát, karót, szarufát, vesszőt, követ hordunk minden esztendőben a Dominium részire Miskolczra, és Dgyőrben, Sövény fonásra is gyakran hajtunk”.²⁶ Ládházán „Az marhás Gazda ki ki hány napot szolgált száma nem lévén; kinek hány marhája vagon, annyival szolgált, követ hordani, trágyát hordani, szénát hordani, jeget hordani, egyszóval a hová szükséges mindenfelé hajtattott, az gyalogosok hasonlóképpen száma nélkül szolgálnak, kaszálni, ortani, kazalt rakni, tapasztani épületeket nád-dal kötni szorgalmaztattak, hajtattak”.²⁷ Csaba, Felsőgyőr és Óhuta lakói zsellérek voltak, nem volt szántóföldjük, rétvük. Egyedül csak Csaba zselléreit kötelezték dézsma fizetésére, amelyet borból adtak. Az uradalom azonban igényt

23. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 150.; BAZmLt. BmLt. XI/601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 718. sz. irat. Urbárium regii Coronalis Dominii Diós Győr. 1756.

24. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 94.

25. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 149—150.

26. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 101—102, 104.

27. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 140.

tartott a zsellérek munkájára. Az uradalmi réteken kaszáltak és az uradalmi szőlőkben dolgoztak. Igaz az utóbbiért napszámot kaptak. Óhuta települése 1755 után jött létre. Mint lakói vallották: „Hogy szüleink és atyáink úgy gyűltek azon helyre össze mint üveg Hutában dolgozó mester emberek, akik is edgyik Hutáról másokra szoktak hordozkodni és az üveg Huta másüve transferáltatván őket mint már ott született gyermekek ottan maradtak ugyan, de most is többnyire mesterségük után élnek, nem lévén a gazdaságnak folytatásához fundusuk úgy is.” Őket is robotra kötelezték. Fát kellett a hutához szállítaniuk és az uradalmi építkezéseken kellett munkát végezniük.²⁸

A jobbágyok munkakötelezettségeit vizsgálva megállapítható, hogy az szántóföldi munkák végzésére (a talajmegmunkálás, betakarítás) soha nem terjedt ki. Okait a majorsági gazdálkodás fejletlenségében találjuk meg. A korona-uradalom majorsági központja a diósgyőri vár közvetlen szomszédságában levő területen helyezkedett el. A pusztulásnak indult várban 12 helyiséget használtak terménytárolásra és mezőgazdasági munkaeszközök raktározására. A várfalalon kívül helyezkedtek el a kertek, valamint az uradalmi pincék. A kertekben volt az uradalmi méhes és gyümölcsös. A pincék összesen 170 hordó befogadására voltak alkalmasak. A majorsági központban volt egy 48 öl hosszúságú és 122 öl szélességű elkerített terület, ahol a szénát tárolták és a szarvasmarha-lóistállók, illetve a béreslakások helyezkedtek el. A majorsági központban az 1758-ban épült *prefektusi*, az 1764-ben emelt *perceptor* és *ispán lakok* kivételével az épületek olyan rossz állapotban voltak, hogy „valamennyi összedőlésre hajlamos”, „valamennyi javításra szorul, különben hasznavethetlenné válik” az egykorú feljegyzés szerint.²⁹ A majorsági központ elhanyagoltságának oka az volt, hogy az uradalmi allodizáció nem tudott 1755 előtt lényeges növekedést elérni, bár az allodizációs törekvés állandóan nyomon követhető. Az allodizáció fejletlenségében közrejátszott az uradalom gyakori bérbeadása, s a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek csekélyisége. Ugyanis a diósgyőri uradalomban csak a nyugati részeken, Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Muhi környékén voltak sík, intenzívebb mezőgazdasági művelésre alkalmas területek.³⁰ A magyar kamara és az uradalmi igazgatóság figyelembe véve az uradalom sajátos természeti adottságait, nem törekedett a majorsági gazdálkodás fejlesztésére. Az uradalom területén szétszórtnan 10 183 hold allodiális birtok volt, amelyeket pénzszerzés céljából különböző uradalmi és uradalmon kívüli településeknek adtak bérbe.³¹ Ezeket a földeket annak ellenére, hogy jogilag uradalmi kezelésben levő földek voltak, soha nem tekintették majorsági birtokoknak. 1755 után a különböző összeírásokban rendszeresen előfordul az a megjegyzés, hogy „Mivel az uradalom földművelést nem űz, nincsenek is szántóföldjei”.³²

28. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 150.; XXII. I. 251. 140, 146.

29. Országos Levéltár (továbbiakban: OL). Delin. 6—569. (391—392). A diósgyőri korona-uradalom összeírása 1775 augusztusában.

30. *Sárközi Z.*, 1976. 89.; BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 150. 94.; XXII. I. 295.

31. BAZmLt. BmLt. XI/601. A diósgyőri korona-uradalom iratai. 1007. sz. irat. A diósgyőri uradalom szántóföldjei, rétjei, legelői, szőlői és egyéb telkeiről szóló kimutatás. 1848.

32. OL E 696. Összeírások Diósgyőr—Tokaji korona-uradalom. 6/a. Uradalmi javak és jövedelmek. Conscriptio et inventatio 1755/6. fasc. 4. fr. 3.; OL Delin. 6—569. (391—392) A diósgyőri korona-uradalom összeírása 1775 augusztusában.

Nem állnak rendelkezésünkre olyan számadatok, amelyek a vizsgált időszakban a bérbe adott majorsági birtokokból származó jövedelmekről tájékoztatnának, s nem érzékeltethető az a különbség, amely a bérleti díjak és a feltételezett robotmunkára épülő majorsági gazdálkodásból származó jövedelem között kialakult volna. Minden jel arra utal azonban, hogy a majorsági gazdálkodás fejlesztéséből származó jövedelemkiesést pótolni tudta már a kamarai gazdálkodás kezdetén is a bérleti rendszerre való áttérés. A jelzett időszakban egy-egy kisebb rét bérletéért 40—60 rénes forintot is fizettek és az uradalmi épületekkel együtt bérbe adott földek után több ezer forint folyt be az uradalmi pénztárba.³³ Ezek együttesen felérték a jobbágyok pénzdóójának nagyságával.

A kamarai gazdálkodás a diósgyőri uradalom gazdálkodásának történetében a bortermelés, az erdőgazdálkodás és az ipar területén hozott döntő változást. Az uradalomnak volt ugyan 85,5 hold területű szőlőbirtoka, amelyet a jobbágyok ingyen munkájával műveltettek, de az ezen a területen termelt borból még a 170 hordó befogadására alkalmas pincéket sem lehetett volna megtölteni, nemhogy a jobbágyi szolgáltatások és a földművelés változatlan szinten tartásával a jövedelmeket jelentősen emelni. A magyar kamarának sikerült azt elérni, amit a zálogbirtokos földesurak a visszaváltás előtt még csak nem is remélhettek. A szőlők szabad forgalma és a paraszti tulajdona miatt az uradalom területén a 16—17. századtól a paraszti gazdaságok szerkezetében a bortermelés irányába eltolódás következett be. A paraszti gazdaságok számára a bortermelés biztosította minden esetben a majorsági gazdálkodás nyomásával szembeni védekezést, mert a bor értékesítésével nagyobb haszonra lehetett szert tenni, mint gabonatermesztés esetén.³⁴ A 16. századtól a 18. század közepéig állandóan nyomon követhető a földesurak törekvése, hogy a paraszti bortermelés hasznát lefölozzék, s ezáltal saját jövedelmüket növeljék. A zálogbirtokosok csupán csak az *elővásárlási* és a *korcsmáltatási jog* gyakorlásával, valamint a bordézma szedésével juthattak a bortermelés cseppnyi hasznához. Féltekenyen vigyáztak birtokosi jogaikra és akadályozták újabb területek szőlőművelés alá vonását. Ezzel szemben a kamarai szervek igyekeztek serkenteni a parasztság szőlőtelepítési kedvét és a bor értékesítésének a parasztság számára is kedvező lehetőségeit kialakítani törekedtek. Idegen etnikumú, „görög” kereskedők betelepítését segítették elő, akik a kereskedelmi életet monopolizálták. A „görög” kereskedők adó formájában a borkereskedelemből származó jövedelmük egy részét átengedték az uradalomnak, ugyanakkor jelentős összegeket fizettek az uradalmi épületek, korcsmák és boltok használatáért is. Az 1756—1777-es években már a görögök 62 189 rénes forintot fizettek az uradalomnak.³⁵

A magyar kamara diósgyőri uradalomból származó jövedelmeinek emelésére óriási lehetőséget biztosított az erdőgazdálkodás és az erdők fának felhasználására épülő ipar fejlesztése. Ez azonban igen tőkeigényes volt, és eredményei csak hosszabb távon mutatkoztak. A kamara 1770-ig még csak a kezdeti lépéseket tette meg e területen. Az uradalom visszaváltását követően

33. Komáromy J., 1956. 49.; OL E 697. Szerződések Diósgyőr—Tokaji koronauradalom. *Arendalis Contractus 1765.*

34. Vö. Gyimesi S., 1970. 31.

35. Komáromy J., 1956. 49.; Dobrossy I., 1975. 21—32.

a földterületek mintegy 50%-át kitevő erdők még csak a paraszti háziipar és a városi céhes ipar számára biztosítottak nyersanyagot és a hagyományos erdei iparágak (mész- és szénégetés, kaptafa-, fakulacs-, méhkaptár- és kerékgyártás) működését tették lehetővé. Az erdők fáinak felhasználására mindössze két ipari jellegű létesítmény, egy *deszkahasogató malom* és egy *üveghuta* települt. Az uradalmi ipart ezeken kívül 2 *vízimalom* és 1-1 *ser- és pálinkafőzőház*, *kőlestörő* és *téglaégető* képviselte.³⁶ Később 1770-ig még néhány újabb mezőgazdasági termékeket feldolgozó létesítmény, így 4 újabb vízimalom és egy ser- és pálinkafőző ház létesült. Az erdők fát feldolgozó ipar fejlődésében csak annyi változás következett be, hogy a 18. század elején alapított üveghutát 1755-ben új, fában gazdag területre telepítették.³⁷

Az erdőgazdálkodás tulajdonképpen 1770-től vált a kamarai gazdálkodás központi feladatává, amikor Fazola Henrik Ómassán vasolvasztó üzemet létesített és az uradalom bükki erdőbirtokán szénmezőket fedeztek fel.³⁸ Ez nem jelenti azonban azt, hogy 1770 előtt ne lettek volna az erdőgazdálkodásnak előzményei. Az erdők fáinak kitermelése, az uradalom épület- és tűzifa szükségletének biztosítása már korábban is állandó feladatokat rótt az uradalom irányító apparátusára. A fakitermeléshez szükséges munkaerőt ebben az időszakban még teljes mértékben biztosították az uradalmi jobbágyok, akik évenként mintegy 2000 öl fát termeltek ki és szállítottak meghatározott helyekre. A fa nagy részét telkes jobbágyok vágták ki, míg a fennmaradó kisebb részét a zsellérek. A zselléreket azonban nem lehetett kizárólagosan ingyenmunkára kötelezni. Amíg a telkes jobbágyok robot fejében ingyen, addig a zsellérek részben pénzért vettek részt a fakitermelésben. A legtöbb fát (668 öl) vágó diósgyőri zsellérek minden öl fáért 30 krajcár fizetséget kaptak az uradalomtól. Más települések zsellérei, így a kisgyőri, a bábonyi, a kápolnai, a varbói, a petri és a ládházi zsellérek pedig egyaránt 36 krajcárt. Az 1760-as évektől azonban az uradalom minden áron tovább akarta növelni a fakitermelést, de ugyanakkor a minimálisra szándékozott csökkenteni az érte járó fizetést. Jellemző példa Diósgyőr esete, ahol 1767-re már duplájára emelkedett a fakitermelési kötelezettség és ugyanakkor teljesen megszüntették az érte járó fizetést. Hasonló helyzet következett be más uradalmi településeken is. Ahol nem állt az uradalomnak módjában megszüntetni a pénzfizetést, ott szinte jelképesre, 6–9 krajcárra csökkentették azt. A kamara azonban az olcsó munkaerőt nem találta megfelelőnek arra, hogy az erdők fáinak kitermelését fokozhassák. Ezért került sor 1765-től jelentős számú kelet-szlovákiai és kárpát-ukrajnai szlovák és rutén erdei munkás betelepítésére. Ekkor alakultak ki a már meglévő *hutateleplések* szomszédságában Eysenhammer (Hámor község) és *Hochofen* (Ómassa) települések.³⁹ Az uradalmi igazgatóságot azonban újabb és újabb feladatokkal látták el, amelyek egyre intenzívebb erdőgazdálkodás kialakítását ígé-

36. HmL. Egrí káptalan magánlevéltára. Nagypréposti iratok III. (Miscellanae) $\frac{\text{XII}-2/\text{d}}{63}$ conscriptio dominii Diós Győr 1744.; OL E 696. Összeírások Diósgyőr—Tokaji koronauradalom. 6/a. Uradalmi javak és jövedelmek. Conscriptio et inventatio 1755/6. fasc. 4. fr. 3.

37. BAZmLt. BmLt. XI/601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 575. sz. irat. Bérleti szerződés. 1755.

38. *Kiszely Gy.*, 1965. 3. 6.

39. *Sipos I.*, 1958. 29.; *Szilás G.*—*Kolossváry Szné.*, 1974. 140.

nyelték. 1770-ben a vasgyár alapításával egy időben Mária Terézia rendeletben szólította fel az uradalmat a vassfeldolgozó üzem építéséhez és üzemeltetéséhez szükséges fa biztosítására.⁴⁰ Az 1755-ben új területen felépített üveghuta évi üzemeltetéséhez pedig mintegy 5000 öl fára, tehát a jobbágyok által évente kivágott famennyiség duplájára volt szükség.⁴¹ Az intenzívebb erdőgazdálkodás feltétele azonban a tervszerűség volt. A kamarai helyi irányító szerveinek nemcsak az erdők fájának kitermelését kellett megszervezni, hanem gondoskodni kellett az erdők fájának pótlásáról is. A diósgyőri uradalom első erdőgazdálkodási tervét már 1772-ben a lipótvári vashámor felügyelője elkészítette, amelyet 4 évvel később *Andreas Kneidiger kamarai mérnök* módosított. Ez az erdőgazdálkodási terv már az 1755—1767 között jobbágyok által kivágott famennyiség hűsszorosának kitermelését irányozta elő.⁴²

A kamarai irányítás alá került uradalomban 1755—1770 között az erdők fájának hasznosítása, erdei iparok kiépítése már fontos gazdasági célkitűzés volt, de az e területeken rejlő lehetőségek kiaknázásának még csak kezdeti lépéseire került sor a jobbágylakosság robotmunkájának hasznosításával, majd idegen etnikumú munkások betelepítésével, illetve néhány kisebb ipari jellegű üzem (deszkahasogató malom, üveghuta) működtetésével. Az uradalmi ipar fejlődését és az ezzel szoros kapcsolatban álló intenzív és szakszerű erdőgazdálkodás kialakulását 1770-től, a vassfeldolgozó üzem alapításától számíthatjuk. Az első nagyteljesítményű és több száz munkást foglalkoztató ipari üzem annak köszönhető lett, hogy Mária Terézia az elszünetelt háborús kudarcok hatására a korábbi célok ellenére megengedhetőnek tartotta Magyarországon is gyárak, üzemek létesítését. Különösen akkor, ha ezeknek az üzemeknek a kincstár lett a főreszvényese, mint ez az első bükki vassfeldolgozó üzem esetében történt.⁴³ Később azonban már minden eszközzel igyekezett a bécsi udvar megakadályozni az iparfejlesztést. Többször tettek kísérletet a másik jelentős erdei ipari üzem, az üveghuta működtetésének megszüntetésére vagy csökkentésére.⁴⁴ Jellemző példa a bécsi udvar iparfejlődést gátló tevékenységére a diósgyőri papírgyár alapításának esete. 1773-ban *Altman Móric papírkészítő mester papírmalom* alapítását javasolta az uradalomnak. A papírkészítő mester vállalta volna a Szinván egy papírkészítő üzem felépítését. Az építési költségeket, 11 867 forintot az uradalomnak kellett volna előlegezni, de a termelés beindulása után Altman vállalkozó visszatért volna az alapító tőkét kamatostól együtt és bérleti díjat is fizetett volna. A bécsi udvar azonban a számára is kedvező lehetőséget a kamarai szervekkel visszautasította.⁴⁵ Az üzem azonban az iparfejlődést gátló törekvései ellenére sem tudta azokat az eredményeket megsemmisíteni, amelyeket a kamarai gazdálkodás kialakulásakor a diósgyőri uradalom bükki birtokainak hasznosításában elértek, s amelynek végeredményeként „a diósgyőri uradalom

40. *Soós I.*, 1960. 12.

41. *Veres L.*, 1975. 59.

42. *Enyedi J.*, 1907. 64.; A diósgyőri koronauradalom erdőgazdálkodási térképe 1776-ból. HOM. HTD. Ltsz: II. 24.

43. *Nagy I.*, 1971. 120.; *Kiszely Gy.*, 1965. 6.

44. *Soós I.*, 1960. 12.

45. A diósgyőri papírgyártás dokumentumai a bécsi Hofkammersarchivból. HOM. HTD. Ltsz: 76. 1008. 1—13.

nevet a szájhagyomány csak a Bükk hegységi állami erdőbirtokokra alkalmazta.⁴⁶

A kamarai gazdálkodásnak még csak az első eredményei jelentkeztek az erdőgazdálkodás és az ipar területén, amikor új, országos jelentőségű feladat megoldása várt a kamarai szervekre. 1767 elején érkezett meg a diósgyőri uradalmi igazgatósághoz és Borsod vármegye előljáróságához a pozsonyi magyar kamara utasítása az úrbérrendezés végrehajtására: „Mivel mostanában ditsőségesen Uralkodó Felső Aszszonyunk, úgymint ezen királyi, és Magyar hazánk Szentséges Koronájához tartozandó Diós-Győri Dominiumnak örökös földes Ura, és Asszonya, a Felső Magyar Udvari Kamarához adott több rendbéli Kglmes parancsolati által Kegyelmesen parantsollya, hogy valamint más jószágokban úgy ezen dominiumában is az eddig való akár melly Név alatt levő Censukok, Taxak, adózások, s' eő Felső földgyét élő Szegénységk nékem ki adott és Kentekkel az Uraság Székinek alkalmatosságával közlendő bizonyos Punctumok szerint reguláltassék.” Ugyanakkor a kamara megküldte az úrbéri szabályozás 9 pontba foglalt előírásait is, amelyek között meghatározták a jobbágytelek kialakításának feltételeit, a jobbágyok robotkötelezettségeit, haszonvételeit, az adózás mértékét, a földesurakat megillető jövedelmeket, a jobbágyokra vonatkozó tilalmakat és büntetéseket. Az úrbérrendezés előírásainak ismeretében az akkori uradalmi prefektus, Nevery Ignác 1767. május 25-én Miskolcon tartandó *úriszék*re hívta össze az uradalmi települések lakosságának képviselőit és megparancsolta, hogy lássák őket „a helység petséye alatt ki adandó s' Biraknak és Notariusnak Subscriptiojával erősítendő Levéllel”, amelyben választ adnak a megszövegezett kérdőpontokra.⁴⁷ Mária Terézia úrbérrendezési utasításával egy időben a kamarán keresztül felszólította Borsod vármegyét is, hogy a földesurak törvénytelen követeléseit akadályozza meg. Az úrbérrendezési szándék azonban az uralkodónó és a kamara elképzeléseivel ellentétes fogadtatásra talált mind a nemesség, mind az uradalmi lakosság körében. Az uradalom lakosai miután tudomást szereztek az úrbérrendezésről kérényekkel ostromolták a vármegyét, hogy ne változtassanak helyzetükön. Kérélmük elutasítása esetén elköltözésüket helyezték kilátásba. Nagyon féltek attól, hogy az úrbérrendezéskor is csak rosszul járnak, mint minden más esetben, amikor rendezték szolgáltatásaikat. A bizonytalanság oka továbbá az volt, hogy a királynő jószágát hangoztatva enyhíteni akart a roboton. Évi 52 napot vettek figyelembe az úrbéri regulációk készítésénél, holott ez nem volt más, mint az 1514. évi 16. törvénycikk.⁴⁸

1767. május 25-én Miskolcon tartott *úriszék*en minden település képviselte magát, hogy a „Törvényes Urbárium kitsináltassék”, azonban egyes települések ellenállása még ekkor is megmutatkozott. Miskolc, Keresztes, Kisgyőr, Varbó és Ládháza képviselőit nem bízták meg településük lakói, hogy a „Lakosoknak megegyező akarattal azon Urbáriumot folytassák, s' tractályák és végezhessek”. Miskolc lakosai „előbbeni állapotukban megtartassanak” kéréssel fordultak az uradalmi előljárósághoz, vagyis az 1755-ben kiadott urbáriu-

46. Szilas G.—Kolossváry Szné., 1974. 140.

47. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 1—2.

48. Klein G., 1939. 54.

mukban előírt szolgáltatásaik megtartását kérték. Keresztes mezőváros küldötteit pedig csak azzal bízták meg, hogy hallgassák meg az úrbérrendezés pontjait, vigyék meg azokat írásban a település lakóinak, akik csak majd azután döntenek állásfoglalásukról. Ehhez hasonló utasítást kaptak Kisgyőr, Varbó és Ládháza képviselői is: „az Urbáriumot, és annak minden Punctumait meg halgassák, meghalgtatván minékünk relatiot tegyenek, hogy az egész lakosoknak meg egyező akarattyyokkal a meg írt Urbárium folytatassék, tractaltassék és végeztessék.” Az uradalom többi települése korábbi ellenállását feladta és teljhatalommal bízta meg képviselőit és vállalta „Szentül való megtartásra, a miket a meg nevezett Plenipotenciáriusaiak fognak e dologban végezni.” Május 25-én az úrbérrendezéssel szembeni ellenállásnak már egyébként sem volt értelme, az úriszék nem fogadott el kifogásokat és kérelmeket. Nevery Ignác világosan tudtára adta a községek plenipotenciáriusainak, vagyis teljhatalmú megbízottainak, hogy úgy cselekszik, mint feladatát „a Köz szokás, és az ő Felsége, és a T. Magyar Udvari Kamarának Kglmes parantsolati és rendelései előírják.”⁴⁹

Az 1767. május 25-én Miskolcon tartott úriszék azonban nem végezte és nem is végezhetette el az uradalom úrbérrendezését. Miután „Eő Felsége Kglmes Normájához alkalmaztatott, és rövid Summába rendeltetett Új Urbariális Regulatiónak móggyá”-t ismertették és vizsgálat alá vették a lakosok előljárói által a korábban megszövegezett kérdőpontokra adott válaszokat, kiderült, hogy a királyi földesuraság alatt levő birtokokon a parasztság telkei és szolgáltatásai épp annyira rendezetlenek, mint a magánföldesúri birtokokon. A felmérések kiértékelése hosszabb időt igényelt, ezért július 22-ét rendelték el az úrbéri szabályozás „véghez vitelire Terminusul”.

Az 1767. évi úrbéri felmérések a kamarai kezelésbe visszakerült uradalom 1755 utáni fejlődésének egy kis területéről adtak képet, tehát a kamarai gazdálkodás során a parasztság életében bekövetkezett változásokat tükrözik. Ha csak az e tanulmányban bemutatott úri terheket nézzük, akkor megállapítható, hogy a kincstári érdekeknek megfelelően bekövetkezett változások ugyan némileg egységesítették a jobbágyok kötelezettségeit, de korántsem tették az állam adófizetőit több adó fizetésére képessé. Egy koronajószág jövedelmeinek emelésére inkább kedvezőbbek voltak más ágazatok (erdőgazdálkodás, ipar, bortermeles). Nem volt érdemes a jobbágyok helyzetén gyökeresen változtatni. Helyzetük változatlan szinten tartása, vagy éppen a kincstári érdekek szem előtt tartásával lényegtelenebb módosítása nem jár különösebb kockázattal. A parasztság helyzetén így csak rendeleti úton lehetett változtatni. Mária Terézia rendelete csupán csak kezdetét jelentette az úrbérrendezésnek. 3 évnek kellett még eltelni ahhoz, hogy végre államilag egységes előírások alapján a diósgyőri uradalomban is végrehajtsák az úrbéri szabályozást.

49. BAZmLt. BmLt. Bvm. Nemesi Kgyi. Act. Pol. XXII. I. 251. 49—57.

IRODALOM

- Borovszky S.*, 1909. Borsod vármegye története a legrégebb időkől a jelenkorig. Bp.
- Dobrossy I.*, 1975. A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc 18. századi üzlethálózatában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. Miskolc. 21—32.
- Enyedi J.*, 1907. A diósgyőri erdőgondnokság ismertetése. Ungvár.
- Gyimesi S.*, 1970. Megyénk a török hódoltság korában. A polgári átalakulás felé. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 25—35.
- Komáromy J.*, 1956. Az első miskolci vendégfogadók. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 3. Miskolc, 48—53.
- Kiszely Gy.*, 1965. A diósgyőri szénbányászat kezdete. Miskolc.
- Klein G.*, 1939. Borsod vármegye és népességének története. *Csikvári A.* (szerk.): Borsod vármegye Bp., 11—86.
- Leveles E.*, 1929. A 800 éves Miskolc 1000-tól 1878-ig. *Halmay B.*—*Leszli A.* (szerk.): Miskolc. Bp., 11—127.
- Lichtenstein J.*, 1908. „Miskolcz” kir. városságának története. Miskolcz.
- Nagy I.*, 1971. A magyar kamara 1686—1848. Bp.
- Sárközi Z.*, 1976. Mezőkövesd története (1275—1918). *Sárközi Z.*—*Sándor I.* (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Miskolc, 39—173.
- Sipos I.*, 1958. Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk Gebirges. Bp.
- Soós I.*, 1960. A Diósgyőr-Hámori vasgyár (1770—1870). Vázlatok a diósgyőri vaskohászat történetéből. Miskolc.
- Szabó I.*, 1940. A magyar parasztság története. Bp.
- Szendrei J.*, 1890. Miskolcz város története II. Miskolcz.
- Szendrei J.*, 1927. A diósgyőri vár története. Bp.
- Szilás G.*—*Kolossváry Szné.*, 1974. A diósgyőri kincstári uradalom erdőgazdálkodása. *Szilás G.*—*Kolossváry Szné.* (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Bp., 140—174.
- Tóth K.*, 1928. Mezőkeresztes története. Miskolc.
- Veres L.*, 1975. Adatok a bükkii üveghuták történetéhez. Borsodi Szemle. XX. évf. II. szám. Miskolc, 58—62.
- Wenzel G.*, 1872. Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Pest.

**BEGINN DER KAMMERWIRTSCHAFT IN DER DIÓSGYŐRER
KRONENDOMÄNE ZWISCHEN 1755 UND 1770**

(Auszug)

Die Diósgyőrer Kronendomäne gehörte im 18.—19. Jahrhundert zu den kleineren Besitzen der Krone in Ungarn, in der nördlichen Region war sie allerdings eine der angesehensten. In den ersten beiden Jahrhunderten nach Gründung der Domäne sahen die königlichen Besitzer eine Nutzungsmöglichkeit in der Verpfändung der Güter. Der Verwalter der Königsgüter, die Ungarische Kammer zu Szepes, kaufte 1755 die Güter frei und begann in einzelnen Gebieten der Domäne die Pflanzen- und Tierzucht, die Industrie als Grundlage der Bewirtschaftung. Dabei waren die wirtschaftlichen Zielsetzungen des Wiener Hofes ausschlaggebend. Durch die Wirtschaft wurden die Erbländer mit Industrierohstoff und Lebensmitteln versorgt und eine Geldquelle zur Stärkung und Konsolidation der Staatsmacht geschaffen.

Nach 1755 wurden in der Diósgyőrer Kronendomäne als Vorbedingung der Kammerwirtschaft die Gebiete der Domäne vereint und die Lehnsdienste vereinheitlicht. Danach wurden die lokalen Verwaltungsorgane der ungarischen Kammer ausgebaut. Das Gebiet der Diósgyőrer Domäne war zu 50% Wald. Die geographischen Gegebenheiten wirkten sich ungünstig auf eine intensive Landwirtschaft aus. Vor 1755 konnten zwar allodiale Bestre-

bungen aufgezeigt werden, doch das Freigut der Gutsherren war nie von Bedeutung. Daher schenkte die ungarische Kammer nach 1755 der Geflügelwirtschaft nur wenig Aufmerksamkeit. Statt dessen sollten solche Wirtschaftszweige entwickelt werden, die den Gegebenheiten der Domäne mehr Rechnung trugen, wie z. B. Weinbau, Industrie und Forstwirtschaft. In den Bauernwirtschaften der Domäne wurde vor 1755 vorwiegend Wein angebaut, weil die Bauern vom Weinbau und Weinverkauf grösseren Nutzen hatten als vom Getreideanbau, die Gutsherren der Domäne konnten durch ihr Ausschank- und Aufkaufvorrecht aus dem Weinanbau der Bauern keinen Nutzen ziehen. Der Kammer gelang, was die Gutsherren nicht zu hoffen wagten. Ein fremdes Ethnikum mit dem Sammelnamen „griechische“ Kaufleute wurde angesiedelt, das den Weinhandel monopolisierte. Durch Steuern und Pacht verhalfen sie der Domäne zu Nutzen. Ab 1760 gewinnen in den Kammergütern die Forstwirtschaft und Industrie immer mehr an Bedeutung. Die riesigen Waldgebiete der Domäne lagen ungenutzt, zur Holzverarbeitung wurde bis 1755 nur ein Industriebetrieb, eine Glashütte, gebaut. Nach 1755 entwickeln sich mit der Abforstung und dem Holzverkauf neue Industriezweige. Die Fronarbeit der Lehnmänner verrichteten Waldarbeiter, die aus der Ost-Slowakei und der Karpato-Ukraine angesiedelt wurden. Ausschlaggebend in der Wirtschaft der Domäne wird die Forstwirtschaft ab 1770, als die erste Eisenhütte gegründet wurde. Nach einer Verordnung Maria Theresias musste die Domäne die Eisenhütte mit dem notwendigen Holz versorgen. Die Verwaltung der Domäne stellte aber nicht nur die Arbeitskräfte, sondern zur Ab- und Aufforstung der Wälder mussten Forstwirtschaftspläne angefertigt werden. Der erste Forstwirtschaftsplan Ungarns wurde 1776 in der Diósgyőrer Kronendomäne angefertigt.

Ab 1755 sind die Staatsgüter nicht nur Schauplatz der Wirtschaftsziele des Wiener Hofes, sondern auch Schauplatz der umfassenden Agrarreformen des aufgeklärten Absolutismus. Der Frondienstregelung vorangegangene Untersuchungen haben allerdings ergeben, dass die Dienstleistungen der Lehnmänner auf den Kammergütern ebenso unregelt waren wie die in Privatdiensten stehenden. Die zweite Hälfte der Studie erörtert daher die Probleme des Frondienstes, indem sie aufzeigt, dass die als planmässig zu bezeichnende Kammerwirtschaft wegen der feudalen Verhältnisse nicht erreichen konnte, dass die Steuerzahler dem Staat mehr Steuern zahlen. Die Situation der Lehnmänner konnte nur durch eine Verordnung geändert werden, da die Entwicklung der Wirtschaftsstruktur der Epoche nie zur Änderung der Lebensverhältnisse führte.

László Veres

JÁSZAI MARI LEVELEI HERMAN OTTÓHOZ

SZABADFALVI JÓZSEF

„Csak azt szerettem, akitől tanulhattam valamit. A lelkem mindig éppen olyan éhes volt, mint a testem.”¹

A nemzet tragikája leveleit 1944-ben *Kozocsa Sándor* rendezte sajtó alá és bocsátotta közre. Bevezető tanulmányában a következőket írta: „A levélírás, akárcsak a színpad világa, állandó extázist jelentett számára. Képtelen az élet legkisebb jelenségét is köznapi módon felfogni, mindent egyéniségének arányaihoz emelt és ez a dinamizmus áthatja minden sorát. Nála a levélírás valami csodálatos boldogító ihletnek a terméke, amely nélkül tollat sohasem fogott kezébe. Akár vőlegényéhez írt szerelmes leveleit vagy *Reviczky Gyulához* intézett anyáskodó, lírai sorainak hevét, vagy élete alkonyán utolsó felgyúlását nézzük. Leveleiben lelkének tükördarabjait pillanthatjuk meg. Róla bátran elmondhatjuk, hogy kezében a toll valóban mágikus eszköz, mert közel egy század távlatából is sorai a villamos ütés erejével szikráznak felénk.”² „A levélírás Jászai Marinak éppen olyan lelki szükséglet, belső felszabadulás volt, mint az ábrázolás ösztöne. . . . Önmagát árasztó egyénisége dinamikus lendülettel tárta föl leveleiben érzés és gondolatvilágát.”³

A miskolci Herman Ottó Múzeum történeti dokumentációs gyűjteményének jeles darabjai a névadó életével és tevékenységével kapcsolatos dokumentumok. Ezek között találjuk a HOM. HTD. 70.45. 1—21. leltári szám alatt Jászai Marinak Herman Ottóhoz írott leveleit.⁴ Az 1871-ből származó levelek egy része gondosabban, tintával íródott, többjük ceruzával, ellopott röpke pillanatokban, nyilván titokban került papírra. A levelek két rendkívüli ember életének egy jelentős epizódjához, meleg, emberi kapcsolatához, egyéniségük teljességének jobb megértéséhez szolgáltatnak kedves és figyelemreméltó adatokat.

Jászai Mari 1850. február 2-án született a Győr megyei Ászáron és Budapesten hunyt el 1926. október 5-én. Nehéz gyermekkor és viharos ifjúság után Székesfehérváron kezdi színészi pályáját, majd a budapesti Népszínházba került. Színházi tehetsége a Kolozsváron töltött három esztendő alatt (1869—1872) bontakozott ki. 1872-ben került a Nemzeti Színházhoz. Élete utolsó harmadában igen sok írása jelent meg, közreadta visszaemlékezéseit, írt irodalmi és színházi cikkeket, ezek önálló kötetekben, lapokban és folyóiratokban jelentek meg.⁵ A budapesti Népszínházban ismerkedett meg Kassai Vidorral, akihez

1. Jászai Mari emlékiratai. Bp., é. n. 44.

2. Jászai Mari levelei. Sajtóra rendezte *Kozocsa Sándor*. Bp., 1944. 9.

3. Jászai Mari levelei.

4. Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Dokumentáció 70.45. 1—21. Gyűjtő: Kilián István, 1969.

5. Magyar irodalmi lexikon, I. Bp., 1963. 524.

1869 tavaszán feleségül is ment. Megismerkedésükről és házasságukról emlékirataiban, több mint 30 évvel később így emlékezik: „Kassai Vidor a tragikus fejű komikus. Ismeretes volt feddhetetlen jelleméről és tiszta életéről. Engem nagyon lenézett, nagyon megvetett, mint afféle nagy úr szeretőjét. Őt szemeltem ki megmentőmül. Nem szerelemből, ezt még soká nem ismertem, hanem mert azt mondták róla, hogy a legbecsületesebb ember.”⁶ Kassai szerezte a kolozsvári szerződést, ahová esküvőjük után el is utaztak. Érdemes ismét citálni az emlékirat egyik idevonatkozó részét: „Nemhiába jártam Kassai után. Amint megérkeztünk Kolozsvárra, kiöntött egy láda könyvet az üres szobánk közepére egy gyékényre. Minden szabad időmet ennek a gyékénynek a szélén ülve töltöttem. Soha ki nem törlődő, belém cikázó tüzek futkostak csontjaimban, valahányszor egy új könyvet nyitottam ki.”⁷ Házasságuk rögzös volt, visszaemlékezéseiben nem sok szeretettel emlegeti: „Soha, soha egy gyöngéd szava nem volt a számomra . . . ösztönből idegenkedtem el attól a minden jóságot nélkülöző, rideg, barátságtalan, pudvaszívú embertől.”⁸

Ilyen szituációban ismerkedett meg Kolozsváron Herman Ottóval. Emlékirataiban — amelynek írását ötvenévesen, az ezredfordulón kezdte el — erre így emlékezik: „Utolsó kolozsvári évem alatt barátkoztam össze Herman Antallal(!). Azt hittem, hogy szeretem, mert először beszél hozzám olyan szavakkal, melyek boldoggá tettek. Leveleiben »drága gyermek«-nek szólított és ez megdobogtatta szívemet. Kívántam vele lenni, de ha jött, terhes volt, mert nagyott hallott. Pesten egy ostoba levél kíséretében betettem jegygyűrűjét a múzeumi lakása ablakán.”⁹ Egy másik kiadásban nem tévesztette el a nevet, és az utolsó sorok is kissé mások: „... és mire Pestre értem, akkorra kiábrándultam belőle és egy ostoba levél kíséretében... Ezt mindig szégyenlettem, míg csak élt szegény.”¹⁰

Herman Ottó 1864-ben került Kolozsvárra ugyancsak változatosnak mondható, közel harminc esztendővel a háta mögött. 1872-ig dolgozott az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Itt kezdte el a tudományos tevékenységet, itt került kapcsolatba az újságírással, ahol színikritikák írásával is foglalkozott. Nagy hatást gyakorolt rá 1871-ben a párizsi kommün, Kolozsváron indul el a politikai életúton.

Herman Ottó életének és tevékenységének kutatói is említik a nagy tudós és Jászai Mari kolozsvári találkozását. *Lambrecht Kálmán* közismert monográfiájában a következőket olvashatjuk: „Közben vezette a színházi rovatot, nem annyira tárgyi, mint inkább személyi okokból. Abban az időben indult meg művészi pályájára Jászai Mari, akihez mélységes vonzalom fűzte hosszú, hosszú éveken át.” Hasonlóképpen említik meg a kapcsolatot mások is.¹¹ Herman Ottó

6. J. M. emlékiratai. 30.

7. J. M. emlékiratai. 30—31.

8. *Péchy Blanka*: Jászai Mari. Bp., 1960. 183.

9. J. M. emlékiratai. 40.

10. Jászai Mari írásai. Emlékezések, naplók, tanulmányok. Bp., 1955. 55.; *Péchy* i. m. 199.

11. *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó élete. Bp., 1933. 33.; *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Bp., 1920. 27.; *Varga Domokos*: Herman Ottó. Bp., 1967. 119—120.; *Allodiatoris Irma*: A természettudós Herman Ottó. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIII—XIV. Miskolc, 1975. 10.; *Ortutay Gyula*: Írók, népek, századok. Bp., 1960. 242—243.

általam ismert publikált írásaiban és publikálatlan hagyatékában nem találtam adatot Jászai Marihoz fűződő kapcsolatára. Leveleit Jászai valószínűleg megsemmisítette. Egyetlen levelezőlap árulkodik valamit kettejük ifjúkori szerelméről.¹² Az életírók pedig Jászai publikált emlékirataiból meríthették idevonatkozó információikat.

Az alábbiakban következnek Jászai Mari levelei, s majd azok után térek vissza a visszaemlékezések értékelésére. A leveleket részben a beletárolás sorrendjében bocsátom közre,¹³ bizonyára ez is nyugodhat bizonyos időbeli rendben. Ott borítottam csak fel a sorrendet, ahol datáltak voltak a levelek, sajnos ezek vannak kisebbségben. Több levélnek megvan ugyan a borítékja, ezek közül viszont csak négyen van postai bélyegzés. A borítékok azonban többszörösen összekeveredtek, így azok leltározási sorrendje nem nyújt csak néhol támpontot, bár az említett négy postán küldött levelet és borítékját sikerült azonosítani. Ezeket hátrább jegyzetben közlöm.

1.

Jaj Galambom, hát hogy gondol maga olyat, hogy én Zvickert teszek fel? hisz az nagyon Galmeyenes, pedig maga jól tudja hogy nekem Volter az ideálom, olyan komoly szemüveg kell nekem, olyan pápa szem, persze csak kérem nagyon sötét ne legyen, mert ha leveszem, aztán nagy lesz az ellentét, és úgy is romlik a szem.

Sámné mit beszélt, engem mindig elszomorít az ha magát miattam bántják, aztán képzelem hogy rólam nem sok jót beszélnek ott ugye. Sámnénak bizonyosan az ön izlése ellen van kifogása, és azért bántja önt, (morális izlést értek:).

Eh mit bánom én beszéljenek, én nem gondolok velök, bár mennyire felettem érzik magokat én még sem cserélnék velök, eggyel sem, senkivel a földön, mert szerelmed engem végtelen boldoggá tesz, és mindnyájuk fölé emel,

Isten velünk

Marid

Isten: ez alatt én mindig a mi hatalmunkban levő, szépet jót és nemest értek.¹⁴

2.

Délbe ez a fiú egy kulcsal érte fog menni, kövesse, most próbám van.

Mari¹⁵

3.

Úgy tele van a szívem, nem tudok elaludni mielőtt még néhány sort nem írok, ez az én mai boldogságom, ez csak úgy véletlenül jött ám, én azt hittem hogy ott egyedül leszek, és úgy valahogy nagy nehezen eltöltöttem az időt, hogy hihettem volna hogy az egész idő alatt láthatom önt! és holnap is láthatom ó még pedig jó ideig úgy? hát a kis doktor mindent tud? mit szól édesem, én olyan boldog vagyok, és meglássa hogy én mire leszek képes — ha kelleni fog — hogy ezt megvédelmezzem, vagy hogy tökéletes boldogságunkat kieszközöljem! jó éjt galambom!

M.¹⁶

12.

13. Úgy tűnik, hogy Jászai Marinak múzeumunkba együttesként bekerült leveleinek nem mindegyike levél, illetve íródhatott Herman Ottóhoz: HOM. HTD. 70. 45. 1-es kis emlékkép hátoldalán két különböző kézírással két sor: „Maritól kaptam” — „az adósság a rabszolgaság kezdete.” Az első valószínűleg Herman Ottóé, a második lehet Jászai Mari írása is. — HOM. HTD. 70.45.2.: Gróf Károlyi Gábor országgyűlési képviselő gyászkeretes névkártyája hányaveti, ceruzairással. — HOM. HTD. 70.54.17. Levél egy olyan férfihöz, akinek három gyermeke és anyagi felesége van.

14. HOM.HTD. 70.45.3. 14,4×11,5 cm. A borítékon (15×6,4 cm) címzés és pecsét nincsen.

15. HOM. HTD. 70.45.4. 22,5×10,5 cm. A levélpapír eredetileg egy Herman Ottó által írott levél borítékja volt, az írás túloldalán megtalálható a címzés is: „Kassayné Jászay Mari Ó Nagyságának Helyben”.

16. HOM. HTD. 70.45.6. 14,5×11,5 cm.

4. *Legyünk erősek, várjunk, dolgozzunk és hallgassunk.*

M...¹⁷

5.

Úgy akarok írni édes jó O...m, hogy fel ne hevüljön, ó ha visszagondolok számtalan együtt-létünkre, a mikor folytonosan oly igen izgatott volt! ha meggondolom hogy minden méreg volt önnek, úgy bánom miért nem uralkodtam én jobban magamon, de az így is sok erőmbe került! — — — aztán meg én nem tudtam hogy az önnek árt! bocsásson meg nekem, szenvedéseierért! ugye megbocsát, — ennek különben tapasztalatlanságom is oka — én még most nem tehetek egyebet, mint szeretem, és folytonosan rá gondolok, míg nem láthatom. Hisz az ön nemessége határtalan édes, édes! ön most sem kívánja, — bizony el még gondolatban sem — hogy fel áldozzam önérzetemet, habár ez áldozattal tán vissza nyerné egészségét, ön a legnemesebb ember a földön! és én szeretem a míg élek!!! olyan boldog vagyok hogy ezt tudtára adhatom, jaj csak az olvasás és írás ne izgatná! Kérem írja meg ha igen, mert én minél előbb látni akarom!

Oh édes miért ment el ma az előadás végéről, — én feltettem magamban hogy majd a nagy-jelenetem alkalmával még egyszer jól meg nézem mára, és mikor oda nézek nincs! én olyan zavarba jöttem hogy bele sültem a szerepembe, mint egy rossz kezdő, olyan fájdalmat éreztem mintha bűcsű nélkül hagyott volna el hosszú időre — Elvesztettem lélekjelenlételemet és összezavarodott előttem minden. Miért is ment el?! tán rosszul lett? úgy szerettem volna az én jóságos tiszta kék szemeimbe még egyszer bele nézni, a melyekből mindig az a szánalom és bocsánattal vegyült szeretet mosolygott reám, oly jótékonyan! Köszönöm ezt! oh bár láthatnám ismét minél előbb! — De csak egészségesen!

Képzelve édes galambom, olyan vágy szált meg élni addig, míg ez a világ el vesz — a mint jósolva van — és akkor önnel együtt meghalni, úgy érzem, hogy ha itt átszorítana és úgy halnék meg, még ott túl is — ha van ott valami — megvédene engem!

Oh engem oly boldoggá tesz az amit ön iránt érzek, úgy fölelem! oh bár így tarthatna ez folytonosan, oh vigyázzunk hogy semi ne törölje le szeretetünk himporát! — —

Mari

Bocsásson meg hogy czeruzával írok csak nem mentség, vagy figyelmetlenség, de okom van rá!¹⁸

6.

Most jövök a Múzeum kertből, megírom merthisz meglátott úgy is, bocsásson meg hogy újra felizgattam nyugalmából — Én lássa oly nyugtalan vagyok, és oly zavart hogy ha ez soká így tart megőrülök. Tudtam hogy a kertben van, és kimentem hogy tán látom az ablakból, láttam is. Kértem azt a leányt hogy hozza el, ha van önnél levelem, azt mondta reggel lesz, érte küldök.

Szörnyű bágyadt vagyok, a lábamba nincs egy csepp erő, nem tudok sem enni, sem aludni, úgy mint eddig, és mégis csak önért aggódom, a kisasszony azt mondta hogy panaszkodott neki, oh hogy fáj nekem mikor mondta! nem tudom hogy lesz könnyebb, tán ha nem érzem közel hozzám nem fog ennyire fájni hogy nem láthatom, oh az az anyag! az az ocsmány anyag! oh hogy az erősebb! — és mégis azt mondják hogy a szellem halhatatlan, az nem lehet, hisz akkor *itt* sem engedne hatalmat maga fölött, e rövid ideig tartó testnek.

Tud-e dolgozni édes Ottóm? én megpróbálom, oh ez alatt a hosszú levelezés alatt én ki nem állom, hogy legalább így írva, Ottómnak ne szólítsam, ez nekem nagyon jól esik. Tetszik önnek is édes galambom, olyan szelíd a szeme mint egy galambé! valjon mikor néz velők rám megint, olyan édesen mosolyogva!

De ugye én milyen rossz türelmetlen vagyok, nehezítem a távollétet ha folytonosan ilyenekről fecsegek, pedig mindennek én vagyok az oka, tehát halgatás a részem és türelem, na a türelem soha sem volt úgy sem érényem most Istenesen bele gyakorolhatom magam, mert itt más nem segít — hanem türelmetlenségemet levelekbe fogom önteni, szegény Galamb szemeim csak győzzék olvasni! eztán még hozzá ilyen írás mint ez enyém! De ha éppen nem tudja olvasni küldje vissza hogy tisztázzam le! vagy e helyett inkább újat írjak? mi? ezt szívesebben teszem, mint amazt!

Marid

(Majd a következő, a 3. oldalon így folytatja:)

egy fél órája hogy magával beszélgetek édes, és úgy tetszik egészen felvidultam. Jó éjt!

17. HOM. HTD. 70.45.8. 10,5×6 cm.

18. HOM. HTD. 70.45.10. 23×14,5 cm négyoldalas.

Jó reggelt édes édes galambszemem! ma láttam 9 órakor nagyon levertnek látszott, rosszabbul van? egy cseppel sem jobban? ugye annyit gondol rám mint én önre?

Küldjön nekem hosszú levelet, az nagyon megkönnyíti helyzetemet.

Minden jó velünk

Marid¹⁹

7.

Édes! a levelét megkaptam, boldog vagyok! De most egy kérelmem van. Ez a szegény teremtés órákat szeretne adni, és ezt az újságba hirdetni de panaszol hogy nincs pénze, nem fizetheti ki most a 2 frt. Édes, tegye meg, írják ki 2 frt nélkül, igen? Kérem megfizetném én is de nekem soha sincs pénzem, csak 1-én és 16-án. Gondoljon rám mint én mindég magára és a szelid szemére.

Mari

Hátoldalón hevenyészve: „írjon vagy egy sort, igen?”²⁰

8.

most jöttünk a színházból 11 óra, nagyon kevesen voltunk, holnap majálisra megyek, kedves maga nézni sem jön? a négyesseim már mind el vannak ígérve, az első Tompa Gyuláé, a második Demjén László é, a harmadik Morgenstern é, a negyedik a Szuszi úré, ismeri egy nagyon szőke vasúti hivatalnok, Nagynak hívják, elmegyek legalább azzal is egy fél nap telik, s egy kicsikét felejték, jaj ha maga ott lehetne!

Ma azt írtam a délutáni levelemben hogy 1⁰⁰ jén és 16^{án} van pénzem, csak azt hiszem ma van mi, de csak télen, nyáron néha késik is, már mindegy én káprizírozom (?) magamat, arra hogy Ön vegyen nekem szemüveget, oh úgy szeretném holnap látni! nem bánom ha távolról is! Látja mindig csak azon jár az eszem hisz ha rajtam álna! látnám is én folytonosan, és így hogy nem láthatom hát folytonosan firkálok, de nem is hiszi milyen jól esik! hogy megkönnyülök utána nem alkalmatlan az én galambszememnek olvasni, ha igen írja meg akkor kevesebbet írok és jobban, de már az iskolában is sok író voltam, és nagyon sebesen írok nem tudok másként, no itt van ni, már meg mivel mulattatom, ha még soká nem látjuk egymást még azt is megírom hogy mit eszem és iszom csak hogy legyen mit írnom na de most jó éjt édes!

Marid.²¹

9.

Édes galambom, maga a legjobb ember a földön, és én legjobban szeretem ezen a földön. Tegnapelőtt levelet, tegnap virágot, ma ismét levelet kaptam, és noha meg vagyok győződve szerelméről úgy, hogy e gyöngédségek azt már előttem jobban meg nem erősíthetik, mégis minden sor, minden újabb levél, mely öntől jön, újra, meg újra boldoggá tesz, oly megnyugtató nekem az a tudat, hogy ön oly szívesen foglalkozik velem távollétem alatt, hogy már ez magában véve is elég volna arra, hogy boldog legyek, és hogy nagyobb boldogságot ne kívánjak az életben.

Oh mi végtelen boldogok leszünk, ön engem egy kicsikét szeretni fog, én pedig önt, szeretni azon igaz és szent szerelemmel, a minővel csak egyszer szerethetünk az életben, igen szeretni fogom, és tisztelni végtelenül.

Az igaz hogy az nekem is fájt, mikor azt kérdezte hogy „meg tartom e szívemet önnek híven és örökre” akkor nem tudtam volna rá oly lelkemből felelni, mint most hogy; igen igen meg tartom szívemet neked, megtartalak szívemben, és csak ki ne kívánkozzál, hisz ez az én egyedüli boldogságom is!

Meg van ön elégedve a válasszal? oh édes galamb szemeim, mennyit adnék most ha láthatnám mily szelíden mosolyogtok, Mari levelére.

Lássá édes, a levél írást is félbe kellett szakítanom, mert jöttek, mindig háborgatnak! azért ne rójjon meg ha nem írok annyit a mennyit ön, e folt is a miatt van e levélen, pedig időm van, mert keveset játszom, ma játszom harmadszor, ma péntek van 30^{ik} jún. nagyon sok felé hínak, többnyire Mógáéknál eszem, mióta itt vagyok csak kétszer ettem vendéglőben, ebédre, ozsonnára, vacsorára, még reggelire is elhínak, pedig tudják jól hogy azt nem szoktam — reggelizni —.

Vitt e Teréznek virágot? a szép Tulipánokat köszönöm! úgy maradnak azok skatulában melyben érkeztek úgy szeretem őket. Hisz azon kertből valók, melyben én oly boldog voltam, és a melybe

19. HOM. HTD. 70.45.11. 23×14,5 cm négyoldalas.

20. HOM. HTD. 70.45.14. 13×19,7 cm egyoldalas.

21. HOM. HTD. 70.45.9.

én többé nem lépek, mert mikor haza megyek ősz lesz mikor pedig végképp elmegyek Erdélyből, akkor tavasz. Szent nekem ez a hely oly szép emléket hoztam el belőle, utoljára oly boldog voltam benne, hogy ez emléket azon megőrizni, és örömet nem megyek bele többet. Ott sírtak az én galamb szemeim, vállamra támaszkodva és oly szelíden néztek rám, hogy ha eddig a legnagyobb vétkes lettem volna is meg kellett volna tőkéletesen javulnom e tekintetek melegétől!

Ohó hó, most veszem észre én az én galambomat nagyon kényeztettem valjon nem kapatom nagyon el, utóbb még nagyon ráartós lesz? Na de most nem írok többet

M.²²

10.

Édes jó Ottóm! Ma már írtam önnek egyszer, De annyira nyugtalan vagyok, hogy még egyszer írnom kell; nagyon rossz híreket hallottam Kolozsvárról, hogy nagyon rosszul van, De nagyon! igaz? édes galambom? ne titkolja kérem írja meg. Aztán még más sok rossz hírt is hallottam, a mikkel a jó Teréz sietett kedveskedni, és úgy megrontotta kedélyemet hogy beteg vagyok bele. Mára egy nagyszerű kirándulást terveztek az én kedvemért, Buherék, Mógák Százasiék és sokan mások is vannak ott, én nem mentem, ide jöttek értem csaknem erővel vittek el, de én maradtam mert magának akartam írni édes! Ilyenkor nem szeretek emberek közé menni, mert mindnyáját megsértem, csak az esik jól ha az én jó, tiszta szívű, ártatlan és férfias lelkű Ottómra gondolhatok, aztán ha még írhatok is, az már egészen lecsendesít, és ha irántami szerelmére gondolok az kárpótól mindenért! szerelmed engem fölemel, büszkévé tesz, és szeretlek érte, és tied vagyok érte most, és a míg élek mindig, lelkestől — testestől —!

Jaj hogy undorodom az emberektől! Az egész világon Te vagy az egyetlen a ki megérdemli hogy szerettessék, és becsültsék általam.

Nincs kívüled ember a kit nem érdek hozna velem össze.

Oh az a Teréz! az a Teréz! pfuj! — és nem csak ő de mind! mind! pfuj! pfuj! az ördög vigye el őket! Ugye galambom most is úgy szeret mint mikor eljöttem? Na na ne haragudjék, van rá okom, miért kérdezem, ugye e nem haragszik édes a miért kérdezem, csak mondja, olyan jól esik ha mondja! — csak mondja ott a hol azt olvassa rögtön hogy, igen igen, te szegény szerencsétlen én szeretlek, beléd botlottam, a szívem véletlenül üres volt, a tied is az volt, te kaczer voltál, elbódítottál én azt mondtam szeretlek, ez tizedd neked is, nekem is, mert a színe csakugyan szép! milyen jó lenne mind teljesülne a mit mi terveztünk, és milyen boldogok voltunk mikor terveztük! egymásé lenni, ismeretlen emberek között, — a hol múltamat nem ismerik, a hol nem keseríthetnének az isten adta emberek múltam felidézésével, azt hinnék te vagy az első a ki magának mond, tisztelnének, és midőn kalapjokat megemelnék előttem, nem kellene félnem, hogy ez most gúnyosan mosolygott — valjon mit gondolt magában? — mint itt! — mint most! — Valjon jöhet olyan idő? jön é? — Megérdemlem én hogy azok a galamb szemek engem úgy szeressenek? mi érdemem van rá?! — az hogy szeretem, és mégis egy másik férfi vagyok! hogy nincs erőm övé létetni valóban szép érdem ha a szerelemért ezt a rövid élet pályát nem tudom feláldozni! —

Oh édes Ottóm nagy szükségem volna rá hogy mellettem légy! Oh kérlek ott a hol élsz, mond a hol ezt olvasod, hogy szeretsz! igazán, és a meddig élek Marid meghalja azt és boldog lesz.

11.

Édes galambom, maga a legelbizakodottabb galamb a földön, én örülni? hát mit gondol, hogy felfedkezném meg ennyire a tekintélyemről! a ki annyi tiszteletre számíthatok még az életben! na de jól van jól, de hogy örülök, az nem igaz nem bizon, 20-án jön! holott én azt hittem hogy a hét végén meglep! aztán csak annyi időre jön hogy a vesztszói csikó kipihenhesse magát! ilyet nem illik írni édes galambom, mert akkor igazán megérdemli a Communista címet! egy nappal el se kezdje! (de azért ha másképp nem lehet, nem bánom jöjjön ha csak annyi időre is, még annyit mondhatok, „édes galambszemeim”) majd tudatom én aztán hogy hol láthatjuk egymást háborítatlanul, jöjjön majd el vezetem az Elbába, mint ön engem a múzeum kertbe, és oly boldog leszek hogy az emberek a kik annyit látnak mogorvának, leolvassák arcomról a boldogságot! mert ragyogni fog tőle. majd kérdezősködöm hogy onnan Kükölvárról (tánn így hívják?) a posta mikor jön, majd írok még különben erre nézve többet, de ezt a levelet csak ma kaptam, (csütörtök délelőtt) mert megcsik, mint pl. tegnap, hogy nem megehet a postára, tehát még nem kérdezősködhettem, most pedig jókor ebéd után van, még nincs nyitva a posta, különben erre még rá érünk hisz az én kis Communistám csak 20-án jön, még addig annyit írok hogy csak győzze el olvasni, különben azt hiszem ha jó írásom

volna, akkor még többet írnék, mert kedvem van hozzá, de mikor egy ilyen tele írt lapot végig nézek, sajnálom önt arra gondolva hogy egy héten 8—10 ilyen lapot küldök önnek, és az én türelmes galambszemeimnek kell azokat keservesen kisilabizálni. Egészségéről miért nem ír? Ugye jobban van, én is most minden nap fürdök hidegben, egy hét óta, de csak úgy szabad azt mondta a doctor ha a fejemet is megvizetem, a mi az én hajammal nem kis baj, különben azt mondja nincs komoly bajom csak vér szegénység, és ez ellen vasas pilulákat rendelt, én nehezen határozom el magam az orvosság evésre ez az első életemben a mit meg fogok enni, azt mondja t.i. a doktor, hogy a szívemnek az az ideges verése a mit nálam észre vett, és amiért én őt tulajdonképpen ide kérttem, csak a vér szegénységtől van, nem bánom, eszem hát vasat! De igaz! hisz ettem én már orvosságot, a mit az öreg Sreibig adott, szegény öreg elküldte neki édes a képmet? Köszönöm, de most megint egy kéresem van, csináltasson nekem ilyen névjegyeket mint ez, ilyen papírra és ilyen nagy is legyen, csak hogy azt szeretném ha a korona helyére egy kis álarcz jönne.

Jászay Mari; vagy Jászay Mari asszony! ahogy önnek jobban tetszik, úgy nyomassa, de a betűk ne legyenek feketék ilyen mint ez vörös és kék ez tetszik nekem, ilyet szeretnék.

Édes Ottóm küldenék egy képet hogy küldje el a nővérenek, hanem nem tudom illenék-e? tudja írja neki, hogy valami távoli rokont fedezett fel bennem, ki őt is igazán szereti, így ismeretlenül is, csak azért mert önnek nővére, hogy is hívják? Otil ugye? vagy nem úgy hívják, aztán írja meg neki hogy üdvözlöm őt, s majd egyszer meglátogatom, hát még kinek küldjek képet, kit szeret még ön? Bedőházi bácsit? annak is visz egyet? mondja neki hogy szeretem mert olyan jó önhöz, és hogy fogadja el tőlem ezt a képet. Oh tudom már, nem Otilnak hívják. Fánninak ugye? igen igen így hívják, csókolom őt. Még kinek akar adni, Sámynénak? igen, írja meg.

Aztán még egyet édes, ha jön és nem lesz alkalmatlan elhozni az albumomat, nagyon szeretném már látni, valyon nem jöttek Demjénhez új képek ha van köztök olyan a mi az albumba levő többinek megfelel, kérem vegye meg nekem. édes kék szemem úgy látom itt elöttem

Marid

12.

Édes jó Ottóm! Végre kaptam leveledet, de ez egy cseppet sem nyugtat meg! sőt ellenkezőleg! Az Istenért, hát ezt ígérted te nekem? hát ez a nyugaltság? Ottóm, Ottóm! hát ennyire becsülöd még az embereket, hogy sértéseik, bántalmaik egy oly derék főt mint a tied megzavarhatnak? Ne Tiszteld meg őket azzal, hogy képesek téged sérteni! Hisz ha én volnék te!!! oh!!!

De hát hogy is sérthetnek ők téged? Hát nem álsz-e szellem tekintetében mindnyájunk fölött!? Ami pedig az anyagot illeti? édes Ottóm hagyd az azoknak a kiknek nagyobb szükségök van rá! Én nem tudom ugyan hogy mivel sértettek meg? de annyi bizonyos, hogy annyira nem méltó hogy egy hajszálad kikuljon érte!.

Jöjj csak jöjj! hadd pironogassalak meg, én nem tudom neked eléggé ismételni, mennyire nem érdemes az emberiség te reád! és te még fel tudsz indulni czudarságaikon!? hisz az emberek mindig bántják azt — a hol hozzá férnek a kit magok fölött érznek! a kitől félnek! De nini! juj hogy szegyenlem magam! én *neked* adok oktatást! ne haragudj édes Ottóm, de egészen elfelejtkeztem magamról, hogy lehet ember a földön, a ki téged bántson!? a ki neked fájdalmat okozzon?! ne törődj az emberekkel Ottóm! jöjj el hozzám! lássuk mi csak egymást, aztán ne törd magad a másikéval! nem neked való az! vagy várj míg kigyógyulsz. Micsoda felolvasás az a miről írsz? minek fárasztod magad affélével? pénzre van szükséged? minek neked a pénz? vagy ha éppen szükséges kölcsönzők én. De mire is neked a pénz? ugyan Ottóm! ne öld meg magad! Csak menj te oda az Isten háta mögé a télre, majd meglátogatlak én ott, aztán írok sokat, hisz akkor már a tiéd leszek! el van határozva hogy mikor Pestről vissza jövök külön megyek lakni valamely jó nő cseléddel, aztán te is eljöhetsz meglátogatni, a mikor neked tetszik, így aztán csak elvergődünk tavaszig!? akkor aztán! — — — De az még a jövő titka, hogy akkor hol leszünk?! De együtt leszünk, és nem válunk el, csak a halálunkon, sőt én azt hiszem hogy még akkor sem! tudos édes mit mondtam Vásárhelyt? — — —

23. HOM. HTD. 70.45.5. 13,5×21 cm négyoldalas. A borítékja a 70.45.6-osnál a következő szöveggel: „Tekintetes Herman Ottó úrnak üdvözléttel Kolozsvár. Bélyegző elől: Marosvásárhely,

71. 4.; a hátoldalon: Kolozsvár, 71. $\frac{6}{7}$.

24 HOM. HTD. 70.45.18. 22,8×14,5 cm négyoldalas. Borítékja a 15. sz. levélnél, rajta a következő címzés és pecsét: „Tekintetes Herman Ottó úrnak üdvözléttel Kolozsvár. Marosvásárhely, 71. $\frac{4}{8}$

Hova fogsz itt szálni? van ugye jó barátod hisz a minap már említetted! Józsidnak annyit mondtam „mondja meg Hermannak, tisztelem, és jöjjön minél előbb” hanem azt hiszem ő többet olvasott le az arcomról, és tán azért mondott többet.

Aztán édes azt a lakás keresést pedig hagyd abba, majd szaladgál azután más, a kinek van arra való ideje.

Azt a képet megkapta édes? a mit vásárhelyről küldtem? szép? jó?

Hátha jösz, édes Ottóm, hol találkozunk? Vasárnap játszom, reggel 10 órára már itt leszesz ugye? akkor csak jöjj be a próbára, vagy ha nem akarsz, akkor délután jöjj hozzánk, vagy fölkereslek én, de vasárnapra ebédre vagyunk híva, tehát ha délelőtt fel nem keressz, úgy csak délután fél négykor láthatlak. Hát azt a kritikát hozzam galambom? itt mához egy hétre adjuk a Bánk Bánt, ugye akkor még itt lesz? ma 14-ike csütörtök van.

Isten veled drága jó Ottóm, szeresd ezt a te rakoncátlan, de téged igazán szerető

Maridat

Sáminének add átt igaz tiszteletemet.²⁵

13.

Édes jó Ottóm! nagy nagy a baj, várva várt leveleidet, — kettőt — ma Kassay adta át, nem törte fel, de tudni akarja mi van benne. Neki próbára kellett menni, és tovább nem faggathatott, igen de mindjárt jó, és kezd újra, és én nem tudok mit felelni, hidd el Ottóm megmutattam volna neki leveleidet, ha nem félnék, hogy e miatt örök gátat vet szerelmünknek. *Ottóm ne írv többet nekem* hanem kérd meg Sáminét hogy engedje meg, hogy az ő leveleiben nekem is írj néhány sort, másként, nem megy, mert Kassay azt mondta, hogy ha tudta volna hogy nem mutatom meg neki, jogával élt volna, és felbontotta volna. Aztán még arra akarlak kérni Ottóm, írv nekem ezután vagy két szép udvarias levelet, de egy kis rokonszenv lássék belőle!

Kénytelen vagyok Ottóm, csak még egy kis ideig, hazudjunk! az ő és a mi nyugalmunkért is, szegény nagyon bánt! Nem tudom mi fog történni ha haza jő? meglehet ez még hamarábbi elhatározásra bírjam csak ki ne törjön, mert én nem védelmezhetem magam semmivel, neki igaza van, én megcsaltam.

Marid

Nem tudom Pesttel is hogy lesz! Fehérvári nem bocsát, azt mondja nem nélkülözhet. Egészen elmenni meg nem akarok, sok okom van rá, és olyanok, hogy ilyen egy is elég volna.

Isten áldjon meg édes jó Ottóm. Valamelyik nap leveleidet mind el fogom küldeni, mert itt rossz helyt van. Én írok ám neked! mikor csak tehetem.

Marid²⁶

14.

ok. 13^{án} péntek délután 5 óra²⁷

Édes jó Ottóm! Jól vagyok, szeretlek, minden percben rád gondolok, csakhogy végtelen hiányt érzem leveleidnek! Valyon mikor jön már Sáminé? Ottóm, írv Újhelyi Marinak csak annyit, hogy megkapod folyamatosan leveleimet, csak annyit igen vagy nem, és ha nem így keresd, de én azt hiszem, hogy megkapod! Ma azt hittem nem játszom, és egészen nyugodtan ültem itthon, mikor délután 4 órakor jönnek jelenteni, hogy játszom, mert a tenorista berekedt, elövelték „szép molnárnét” seba. A mai délután első felét azzal töltöttük hogy képeinket válogattuk szét és mellette tréfáltunk, jó kedvünk volt. Mátrai minden nap jön! meg nem foghatom?!

Hát te Ottóm szorgalmasan írsz Maridnak? Majd érte megyek! Már alig várom azt a szabadság időt! Kevés az igaz de mégis nem adnám Kolozsvárért!

hátul: Kolozsvár, 71. $\frac{5}{8}$.

25. HOM. HTD. 70.45.15. A borítékja az 5. sz. levélnél: „Tekintetes Herman Ottó úrnak üdvözlettel

Kolozsvár. Thorda 71. $\frac{14}{9}$ Kolozsvár, 71. $\frac{15}{9}$.

26. HOM. HTD. 70.45.12. 22,8×14,5 cm.

27. HOM. HTD. 70.45.13. Borítékján: Tekintetes Herman Ottó úrnak üdvözlettel u. p. Küküllővár,

Tiszteletemet a kedves János Bácsinak.
Édes jó Galambom! Isten azaz a minden jó legyen veled

Madrid

A túloldalon:

Brenner Jani üdvözlő!
Ma azt a töredező rossz fogamat
kihúztam, egy fogaddal ismét
szegényebb vagy!

15.

Ottó bocsásson meg nekem. Oh hogy hihettem volna hogy így történik, inkább soha sem vettem volna tollat a kezembe! De nem gondolhattam arra, hogy az Önnek lehetetlen a mit én kívánok. Nem hittem hogy barátom ne tudjon lenni oly körülmények minők közt én élni fogok, mikor az a baráti tiszt nem lett volna megalázó még Önre sem, mert egyetlenem lett volna. Eltéptem magam minden összeköttetéstől, — több fájdalmat adott mint örömet — beláttam és megnyugodtam benne, hogy mint nő boldog nem lehetek múltam miatt. De egészen egyedül lenni az egész világgal szemben a színésznőnek lennem, és lelkemet föl nem tárhatni egyetlen ember előtt sem a kit becsülök, az ilyen élet sivárnak hidegnek lázott az én határozatlan gyöngye lelkemnek, és nem volt bátorságom rálépni az elhagyatottság ez ösvényére, annyival inkább sem, mert rossz szellemem még mindig kísértett, és az egyedüliség érzéséből származó elkeseredettség s gyávaság, talán ismét vissza sodort volna ama viszonyba, a mely mindennap, minden órában a porig alázott magam előtt! S a melynek a legborzasztóbban kellett volna végződnie rövid idő alatt.

Egyetlen egy embert ismertem a ki megmenthetett volna, mert többre becsültem magamnál, mert hittem erejében és önzetlenségében, önt Ottó. Önhöz fordultam segítségért, de fájdalom szerencsétlenül, mert elhibáztam a módot a mellyel tennem kellett volna. Öszinteség helyett, ismét azzal az átkozott kacérkodással kezdtem, de Ottó, esküszöm hogy akaratom ellen, vagyis tudtomon kívül, és csak most látom, mikor visszagonolok rá. Bocsánat Ottó, még egyszer ez életben bocsánat! És ha nem lehetett barátom, kérem emlékezetében azt a parányi helyecskét, a mennyi jó mégis, mindennek daczára, talán lelkem mélyén megmaradt. Isten vele.

Mari.²⁸

16.

Édes délután várja meg míg magam leszek, és jöjjön hozzám, otthon sokkal jobban érzem magam, ott hosszasan beszélgethetünk.²⁹

17.

Édes tündődöm! az az én felsóhajtásom hibás volt, az csak magamért történt, sokszor sóhajtok én így fel, attól félek hogy elgyengülök, el betegesedem mielőtt jó színésznő lehetnék, és boldog, mert az én boldogságom attól is függ, ha erőm megtörik, — a mitől mindig félek — nem lehetek az öné! mert nekem alamizna nem kell, ezt már mondtam. És miért emlegeti ön szegénységét? én nem kérdeztem mennyije van? nem fogok az ön segélyére támaszkodni soha, mert én boldog, nyugodt, megelégedett vagyok így, ha magam keresem meg a nekem szükségést, azért erről többé egy szót se! Aztán az a *fenyves!* az nagyon szomorú dolog, és *nincs oka hogy arra gondoljon!* miattam legalább nincs.

Holnap délután *egyedül* leszek ki fogok nézni az ablakon, akkor jöjjön! jól van? Ma vártam hogy a nyomdába menjen Körösi Kálmánnal sétáltam vagy 4 szer a nyomda felé benn is voltam, s nem jött. Délután sétálni voltam a kicsi Ninával, magánál is voltam, s nem volt otthon, aztán mentünk a sétátra, azt a kis árva leányt vittem sétálni, a kit Tompa kísért. Holnap hozzon levelet! Hát a képem jó? azt ma kaparítottam vissza egy helyről *magának!*

Édes azt a prücsköt szúrja gombostűre!

Mari³⁰

Szászvesszős. Kolozsvár, 71.¹³/₁₀. Küküllővár 71.¹⁵/₁₀.

28. HOM. HTD. 70.45.16. 16,4×10,7 cm négyoldalas. A kékszegélyes levélpapír egyetlen üresen maradt oldalán a következő szöveg olvasható két sorban Herman Ottó kezeírásával: „Jászai Mari (mikor ismét visszatért)”.

29. HOM. HTD. 70.45.19. 23×14,5 cm egyoldalas, kis borítékon: „Marosvásárhely” szöveg.

30. HOM. HTD. 70.45.20. 23×14,5 cm négyoldalas.

18.

Galambom! Galambom! Galambom!

Nem tudom tudok hozzászokni ahhoz a gondolathoz hogy ne lássam, s ma ismét ki kellett mennem a kertbe. Hisz látott ugye? gondolkoztam hogy menjek e, és mire elhatároztam hogy erős leszek és nem zavarom, már ott voltam a kertben és láttam is a fejét egy kis ideig, aztán eljöttem, ez azt hiszem nem lesz valami nagyon káros, ugye? Ha mindig itt lesziünk, egyszer egyszer ki megyek hogy lássam, úgy sem tart soká, — megyünk csak 6 ot játszunk — reggel mikor elmegy az ablak előtt oly rövid ideig látom és fel sem néz, tudja édes úgy vegye ha engem ott lát a kertben, mint múltkor maga az én ablakom alatt megy el, azt hiszem hogy köszönhetnék is egymásnak?! vagy ezt már nem szabad?

Ha most eszembe jut mind az amit a jövőre nézve terveztünk, hinni sem merem hogy valósul, de hogy ne; most látom sem szabad, és akkor látni, beszélni, sőt egész nap szabad lesz vele lennem, — valjon teljesülhet ez? nem vethet ennek senki gátot? Mit gondol édes Galambom? valjon nem halok meg mielőtt szabad lehetnék?! mit tegyek ha Kassay nem akar elbocsájtani magától, mert most úgy nyilatkozik, azt mondja mikor kérem hogy engedje meg hogy a tavasszal elmenjek tőle. — „nem megy az olyan könnyen, nem azért vettelek el hogy ne legyen feleségem” pedig tudja e édes hogy én egy idő óta már csak az emberek előtt vagyok felesége, és, itthon nem, ő jól tudja hogy én hideg vagyok hozzá, de azt mondja „az elválás botrány” néha úgy látszik hogy megnyugszik benne, de most újra másként beszél, úgy félek! valjon mi fog történni? ugye untatom ezekkel az én kételkedéseimmel, de úgy nem merem hinni, hogy én olyan nagyon boldog leszek.

Mert én nagyon szeretlek galambom, édes galambszemeim! úgy szeretném megcsó — — jaj nem szabad ugye még gondolni sem rá, ha Dr. Török (?) elolvasná ezt a levelet rögtön konfidkálná (?), ugye? de hát mit szabad írni? vagy nem gondolok többé ilyenkor mikor írok, a szemére, édes szemem. Azt mondta most a cselédem, jövet látta önt, és ön azt mondta volna neki, hogy mondja meg nekem, hogy ön a vasút felé meg, valjon azért mondta hogy én is arra menjek, mennék is én, de nem merek, hisz ha szabad volna találkozunk lejött volna az én édes Ottóm hozzám a kertbe ugye? Igaz, ha reggel erre megy, menjen egy kissé lassabban, és nézzen fel!

A polgár észrevette hogy szórakozott vagyok. De hogy azt a szerepet nem tudom az nem igaz! tudom könyv nélkül! Igaz édes kérem, keressen nekem egy szürke szemüveget és küldje el, nekem nincs most pénzem, meg félek is, hogy olyat veszek a mely a szememet elrontja, Vásárhelyet is olyan fehér a kövezet, és nekem már most is nagyon fáj a szemem, lássa dolgot és költséget csinálok magának, de legalább addig is rám gondol és nem arra az utálatos Polgárra!

Jaj hogy vágyom látni, csak már mennék, különben nem tudom hogy állom ki! tanulni sem tudok pedig a Polgár ugyan elkérezte a haladásomat fél hogy megöregszem mielőtt valamit tanulnék, szegény feje bizonyosan magáról tapasztalja milyen fájdalmas vén számárnak maradni, nekem van még annyi időm hogy az ő bölcs jó indulatú kritikáját ki heverem, de hogy az ő erszényén az a seb mikor forr be a mit miattam rajta ejtett, na majd télen kihozatom a zálog házból s elküldöm neki vissza,

(Az oldal margóján végig:)

me glássa mindjárt vége lesz a Jeremiádoknak síráncokzik a világ izléstelenségén hogy az ő taléntumának és kecseneinek (?) ellent bírt valaki állani, pedig hát az ő felesége Szabó . . .

Marid!³¹

19.

ma nagyon rossz napom van nagyon! Segítsen nekem magamat megismerni, egyszer erre már kértem. De most az is nagyon aggaszt nem vagyok igaztalan Kassaival szemben, hátha nem jót cselekszem?! Mi.

Ez a gondolat sok, sok kinos órát szerez nekem, úgy félek a szeme közé nézni, mert ő nem hiszem, hogy önzésből kötötte hozzám magát. (Új lap) ma azt mondtam ne tétessen velem ígéretet, mert érzem, ha egy önnek tett ígéretet megszegnék, igazán nem tudnék tovább élni. De egyet kérés nélkül, önkénytelenül fogadok önnek, hogy önhöz őszinte leszek, minden körülmények között!! —

Még nem volt ember eddig, kinek ezt ígértem volna! és ezt meg is tartom. Ön azt mondá, hogy önmagán mindég biztosan uralkodik, azt el hiszem, és oly értelemben én is állíthatom hogy tudok magamon uralkodni. Istenem hisz ezt ön is tapasztalhatta mi! —

Azthiszi nekem könnyű volt megtagadnom a kérelmet midőn szerette volna az arcomat megcsókolni. Oh ami a tettet illeti van nekem erőm majd meglátja! (Új lap)
hányszor mondjam még önnek, hogy én nem vagyok kéj vágyó, testies élvekre én nem gondolok soha, *sőt ellenkezőleg.*

Ezt elhiheti nekem, és önnek nem hazudok *inkább meghalok.*

Miigen nincsen kitarása? vagy mily irányban fél a kitarás hiányától?

Az érzelem

Kérem aztán a felvilágosítást

De a gondolat! az érzelem melynek parancsolni nem lehet, például; én tudok tetteben hű maradni a férfihöz kihez szavam köt le, de érzelemben szerelmem másé, másról gondolkozom, lelkem másé! hát tehetek arról ön legjobban tudja hogy nem tehetek. De még egyre figyelmissé kell tennem, ez az amiben most bízom, a mi megnyugatt, a mi boldogságomat biztosítani látszik, ez az hogy ez nem oly szerű érzelem mint az elmúlt! ez egyszer más!

Olyan szentnek tetszik mint gyermekkoromban a templom, és oly jól csak ha önnel beszélhetek, mindig oly nyugodtan válok el öntől, mint (új lap) a hogy éreztem magam ismét gyermekkoromban a gyónás után, midőn azt hittem, hogy föl vagyok oldozva bűneim alól.

Őn oly nemes, oly férfias, határozott, tiszteletre méltó, de ezeket csak később vettem észre, előbb szerettem!

Én szentül hiszem, hogy örökké így fogok érezni mint most! ez engem fölemel és boldogít!

Így érzek ön iránt én ezt nem is titkoltam ön előtt, ámbár nyilvánítása korán jön, és sziszegőre tett egy részben. De nekem boldogságot szerez.

Oh én magamnak már szép fogadásokat tettem, igen, a melyeket majd önnek is elmondok ha egyedül leszünk ha majd nem áll (Új lap)
köztünk senki!

Én mégis azt hiszem, legalább úgy szeretném hinni, hogy az az ember elvesztés sem által nem lesz nagyon boldogtalan? nem is lehet, aki nejjével úgy bánt mint ő vélem az nem szeret, és nem lesz szerencsétlen ha elhagyom őt. Most akarattal hidegebb vagyok iránta hogy ne érezze nagyon majd, hogy vesztett valamit. De gyöngedségtől úgy félek, és kerülöm, nem is hiszi mennyi hazugságomba és pirulásomba kerül hogy folytonosan elutasítsam ömlengéseit, melyektől borzadok, ha csak nyájasan szól hozzám vagy néz rám már félek ha közeledik, ön jut eszembe, s a hideg végig fut hátamon! hátha megkövetelhetne mint sokszor halloim más férjek! De ő ezt nem teheti, hála (új lap) Istennek! mert én némi részben önálló vagyok, mióta erszényünket szétválasztották, mióta önt ismerem; ez eszmémnek sokat köszönök. jó hogy akkor, ha bárcsak három hónapos asszony voltam, nem ijedtem meg tőle!

mit köszönök most férjem akkori kapzsiságának! valóban annyit hogy egy millióért oda nem adnám³²

20.

Édes! Ma okvetlenül találkozni akartam, másfél órát vártam a nyomda körül, magam akartam átvenni a levelet, melyet most e lánynak adjon át!

Fogadja a képemet, önnek adom!

Ma színházba leszek!

Mari³³

A Herman Ottó Múzeumban őrzött levelek alapvetően más beállításba helyezik Jászai Mari és Herman Ottó emberi kapcsolatát, mint ahogyan a nagy tragika később írott visszaemlékezéseiben bevallotta. *Emlékezések* c. írását 1900. február 26-án így kezdi: „Két nappal ezelőtt voltam ötven esztendőös. De azt hiszem mindegy, hogy hol fogom meg életem kusza fonalát.” Majd így folytatja hátrább: „... és mióta öntudatra ébredtem, mindig vágytam a magam életrajzát olvasni, mint készet, mint egészet. Sokszor elkezdtem a megírását. Nagy köteteket írtam tele. Tíz kötet is megtelne vele, annyit, vagy még többet is írtam magamról, életemről, pályámról, pajtásaimról, vonzalmaim-

32. HOM. HTD. 70.45.22. 10,5×6,5 cm-es noteszlapokon.

33. HOM. HTD. 70.45.23. 10,5×6,2 cm-es noteszlapon.

ról és sokat gyűlölségeimről. Föltettem magamban, hogy amit eddig lejegyeztem azt elégetem, kivált ízléstelen szeretkezéseim miatt, melyeket szintén leírtam, és melyek még nem régen is, leírhatatlan szégyenérzést okoztak. — Ma már érdekléssel és szánalommal olvasom azt is ... mindegyik appetitusomból egy-egy erkölcsi betegséget csináltam magamnak. Gondolkodni nem tudtam még ötven esztendő koromban sem, csak az ösztönöm után éltem a tehetségemből. Bercsényi Béla szokta volt mondani: Jászainak gyertyagyújtáskor jön meg az esze. Azaz a színpadon.”³⁴ *Péchy Blanka* is említi, hogy fiatalon vezetett, bensőséges részleteket is bevalló naplóját, naplóit éltebb korában megsemmisítette. A később megírt visszaemlékezéseiben pedig életútját, szerelmeit, viharosnak is mondható pályáját, életkorának és társadalmi pozíciójának, mondhatnánk ízlésének megfelelően rajzolta meg, színezte az egyiket, elkenődözte a másikat.³⁵

Az *Emlékezések* c. írásában férjéhez, Kassai Vidorhoz fűződő egykori, kb. harminc évvel korábbi kapcsolatát is egyértelműen negatívnak tünteti fel. Megismerkedésüket és házasságkötésüket is mint érzelm nélküli, számítás eredményezte, kizárólag a színészi és társadalmi felemelkedésre irányuló, célszerű cselekedetnek tünteti fel. Visszaemlékezései e tekintetben is vagy feledékenyek, vagy tendenciózusan torzítottak. Publikált levelezéseiben vőlegényéhez, majd férjéhez írott jó néhány levele található. Esküvőjük előtt szinte minden második napon, mondhatnánk lángoló levéllel kereste meg. 1872 tavaszán, majd később is jó néhány levélben bánja az elhidegülést és könnyörogve kérezkedik vissza. Az aláírás — férjének írott leveleiben is, hasonlóképpen, mint az előbbieken közöltek — *Marid, Maridra, Maridnak*, az utolsó mondatoknak megfelelően.³⁶ Megállapíthatjuk tehát, hogy a késői visszaemlékezések e tekintetben sem felelnek meg teljesen a fiatalkori, valós eseményeknek.

A közölt levelek adatokat szolgáltatnak Herman Ottó és Jászai Mari életútjának néhány más, általánosabb mozzanatára is.

Több helyütt említi leveleiben Herman Ottó munkahelyét, a múzeumot, rendszeres nyomdába járását, találkozóhelyüket, a múzeumkertet (6., 17., 18. sz. levél). Felfedezhetjük bennük a nagy tudósnak a munkahelyével, az Erdélyi Nemzeti Múzeummal való gondjait, a kapcsolat meglazulását, majd megszakadását, bosszankodását a kolozsvári újsággal, a Magyar Polgárral. Adatokat kapunk mezősegi kutatóútjaihoz, illetve a szászvesszősi elhúzóadásának néhány mozzanatára. Az 1871. július 30-án kelt, 10. sz. levelét Jászai Mari Marosvásárhelyről még Kolozsvárra írja. Egy hónappal később, augusztus 3-án írt (11. sz.) levelét, az azonosítható boríték szerint Kolozsvárra címezte, abban azonban „vesszősi csikó”-nak nevezi, említi Küküllővárat, valamint „Bedőházi bácsit”. Ez idő alatt járhatott Herman Ottó Szászvesszősön barátjánál, Bedőházi Jánosnál. 1871. szeptember 15-én Tordáról ismét Kolozsvárra ír, ebben a következőket olvashatjuk: „Csak menj te oda az Isten háta mögé télre, majd meglátogatlak én ott.” Az október 15-én kelt levelét (14. sz.) már Szász-

34. Jászai Mari írásai. Emlékezések, napló, tanulmányok. Szerk.: *Debreczeni Ferenc*. Bp., 1965. 37, 39, 40.

35. *Péchy* i. m.

36. *Kozocsa* i. m. 17, 43. skk.

vevőre u. p. Küküllővárra címezte. Ide vonult el Herman Ottó, miután 1871. július 1-én felmondta állását az Erdélyi Nemzeti Múzeumban, valamint a Magyar Polgárnál.³⁷

Igen figyelemre méltó Jászai Mari 11. sz. alatt közölt, 1871. augusztus 3-án írott levele. Ebben Herman Ottót két helyütt is *communistának* nevezi: „... mert akkor igazán megérdemli a *Communist*a címet!” — „... különben erre még rá érünk hisz az én kis *Communistám* csak 20-án jön.” Köztudott, hogy Herman Ottó ezekben az években kezdett politikai vonatkozású cikkeket írni, s igen nagy hatást gyakorolt rá a párizsi kommün. Több újságcikkben támogatólag foglalkozott az 1871-es párizsi forradalommal. Jászai a kommünt 1909-ben megjelent *A tükröm* c. könyvében is említi.³⁸

Az 1871-ben kelt levelekben előforduló *communista* szó magyar nyelvtörténeti előfordulása is figyelemre méltó. Az 1840-es első előfordulást követően csak az 1870-es évek közepétől fordul elő a szó gyakrabban,³⁹ az itt közölt adat az igen koraiak közé sorolható. Továbbá talán arra is utal, hogy 1871-ben a kifejezés és a fogalom szélesebb körben is ismert lehetett.

Jászai Mariról is igen sok információt árulnak el a levelek. Az 1871-ben 21 éves, szinte kezdő színész már szemüveget hordott (1., 8., 18. sz. levél). Az egész levelezés arról árulkodik, hogy nagyon ragaszkodott Herman Ottóhoz, jónéhányszor sürgeti levelét, kérleli, hogy válaszoljon folyamatosan, biztosítja mély vonzalmáról és ragaszkodásáról. Gyakran említi, tervezi későbbi közös életüket (5., 9., 14., 18. sz. levél), megesk, hogy hetente nyolc-tíz levelet is küld (11. sz. levél). Sorai sok helyütt arról tanúskodnak, hogy meleg emberi kapcsolat kötötte őket össze, következésképpen Jászai későbbi visszaemlékezéseinek idevonatkozó sorai átértékelésre szorulnak. A magázást is sokhelyütt a közvetlenebb hangnemre utaló tegezés váltja fel, eltanulta Herman Ottó jó néhány frázisát is, gondolhatunk itt elsősorban a *Galambomra* és a *Galambszemeimre*.

A levelek az erdélyi színházi életre is szolgáltatnak adatokat. Nyaranta négy hónapra a kolozsvári színtársulat Marosvásárhelyre, Tordára és Nagyenyedre költözött, ott tartottak előadásokat. Említi kollégáit, a játszott darabokat. Marosvásárhelyen rendszerint Mógáéknál lakott, több helyütt szeretettel említi őket.⁴⁰ Említi többször Sámi Lászlót, Herman Ottó kolozsvári tanár barátját és politikai fegyvertársát. Jászai már 1871 nyarán elkészül Kolozsvárról, július 30-án kelt (9. sz.) levelében már említi, hogy tavasszal „végkép elmegyek Erdélyből”.

Jászai Mari emberi portréjának megértéséhez és hívebb megrajzolásához hívjuk segítségül visszaemlékezéseit. Élete summázásáról a *Péchy Blanka* által gondozott kötetben olvashatjuk: „Nem cserélném fel feddhetetlen reputációért az életemet. Mindig azt tettem, ami jólesett, és mindig az az érzésem volt, hogy helyesen cselekedtem. Amit a testem követelt, megadtam neki, de

37. L. bővebben *Lambrecht* Kálmán monográfiáiban.

38. *Jászai Mari*: *A tükröm*. Bp., 1909. 77.

39. *A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára*, II. Bp., 197. 539.

40. Jászai Mari emlékirataiban Mógáék vele egyidős fiát említi, mint első szerelmét.

a lelkem sohasem volt a testem rabszolgája. Ha csalódtam valakiben, rögtön kiadtam az útját. És feleségtől sohasem csábítottam el férjet. Csak azt szerettem, akitől tanulhattam valamit. A lelkem mindig éppen olyan éhes volt, mint a testem. Egész morálom abban merült ki, hogy valami rútat el ne kövessék.⁴¹ Önmagát is mély őszinteséggel és nem kevés kegyetlenséggel így jellemezte emlékirataiban: „Ha megszeretek valakit, rögtön átadom neki magam teljesen, testestől-lelkestől és hasonló határtalan, feltétlen odaadást várok tőle. De még ez sem elég! A legcsekélyebb gyarlóságra, amit észre veszek: kiábrándulok és futok új ideál után. Szerelemben és barátságban egyformán, mindennél nagyobb hiba bennem az állhatatlanság és a következtelenség. És ez azért nagy csapás rám nézve, mert a következményei pokoli kínokat okoznak!”⁴² A férfi és nő kapcsolatáról így olvashatunk: „A férfiak formálnak bennünket. Ezt én elmondhatom, aki soha sem engedelmeskedtem egynek is — ha csak magamnak is jól nem esett az engedelmeskedő gyöngé asszonyt játszani. Mondhatom, hogy mindig inkább a férfiaknak akartam tetszeni, mint az asszonyoknak. Ami igaz, az igaz. A férfiak nevelnek bennünket.”⁴³ Életútját érett kora megcsendesedett hevével, s talán némi színészi pátosszal így összegzi: „A szennyből a tisztaságra, a sötétségből a fénybe, ez volt életem útja.”⁴⁴

Jászai Marit és Herman Ottót, a kolozsvári éveik véletlenje mellett, élet-sorsuk és egyéniségük közös vonása is egymáshoz sodorta. Egyrészt mindketten tulajdonképpen autodidakták voltak, másrészt pedig mindketten a semmiből verekedték fel magukat pályájuk legmagasabb csúcsára, szerelmesen szerették a tudást és mindketten ízig-vérig íróemberek is voltak. Hozzájárulhatott ehhez kétségtelenül Jászai már vázolt, céltudatos kapcsolatteremtési igyekezete is.

Kapcsolatuk nem záródott le teljesen a Pestre költözéssel. 1875-ben férjéhez, Kassai Vidorhoz írott levelében így védekezik: „Amit Hóni úr beszél, az ostobaság. Nem is láttam Herman Ottót, mióta férjem nincs itt, és ha láttam volna is? De nem láttam.”⁴⁵ *A tükröm* c. 1909-ben megjelent kötetében a következőkben idézett részben — megeshet — Herman Ottóra emlékszik: „Egyszóval, harmóniát kerestem minden áron. . . . Ekkor vezetett a jó sors egy bölcs ember szívéig, a kinek föltártam kínlásomat. Ideje volt! De erre is megkellett érnem. Az a világító eszű ember pedig a két keze közé fogta széles fejemet, belecsókolt könnyes arcom kellős közepébe. . . . Egy szavával meggyógyított, mert önérzetet adott. . . . Azóta nyugodtan szemlélem azt a mit az életből látok és benne magamat. Úgy van! Csak abban legyen összhang, a mit az ember munkál. Ez elég az életben. Végre megismertem magamat és ez az ember egyedül biztos vezére.”⁴⁶

41. Péchy i. m. 177.

42. Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte *Lehel István*. Bp., é. n. 88.

43. *Jászai Mari: A tükröm*. Bp., 1909. 105.

44. J. M. emlékiratai.

45. *Kozocsa* i. m. 108.

46. *Jászai Mari: A tükröm*. Bp., 1909. 237.

MARI JÁSZAIS BRIEFE AN OTTÓ HERMAN

(Auszug)

In der Sammlung des Miskolcer Herman Ottó-Museums befinden sich wertvolle Dokumente über das Leben und die Tätigkeit seines Namensgebers. Unter der Inventarnummer HOM. HTD. 70. 45. 1—23 findet man die Briefe Mari Jászais, einer der grössten ungarischen Schauspielerinnen, die sie 1871 an Ottó Herman geschrieben hat. Einige Briefe hat sorgfältig mit Tinte, die meisten aber nur mit bleistift geschrieben, in kurzen Augenblicken, wahrscheinlich heimlich. Die Briefe geben Einblick in eine bedeutende Episode des Lebens aussergewöhnlicher Menschen, in ihre warme menschliche Beziehung und tragen zum besseren Verständnis ihrer Persönlichkeit bei.

Mari Jászai wurde am 2. Februar 1850 in Ászár bei Győr geboren und verstarb am 5. Oktober 1926 in Budapest. Nach schwerem Kindesalter begann ihre schauspielerische Laufbahn in Székesfehérvár, ihr Talent entfaltete sich zwischen 1869 und 1872 in Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca, Rumänien). Ab 1872 war sie Mitglied des Nationaltheaters in Budapest. Im letzten Drittel ihres Lebens wurden viele Schriften von ihr veröffentlicht, sie publizierte ihre Memoiren, schrieb Artikel über Literatur und Theater, die in Buchform, in Zeitungen und Zeitschriften erschienen.

Die Geschichte der Wissenschaften hält Ottó Herman (1835—1914) für den letzten ungarischen Polihistor. Er war ursprünglich Naturwissenschaftler, hat sich aber auch mit der Archäologie und Volkskunde beschäftigt. Lange Zeit war er politisch tätig, er war mehrere Perioden Abgeordneter und hat sich mit der politischen Publizistik beschäftigt.

Ottó Herman arbeitete von 1864 bis 1872 im Siebenbürgischen Nationalmuseum in Kolozsvár und lernte 1871 die junge, eben flügge gewordene, begabte Schauspielerin kennen. Von der innigen Beziehung zwischen ihnen zeugen die hier veröffentlichten Briefe, die die ausgezeichnete Schauspielerin an den grossen Wissenschaftler Ottó Herman geschrieben hat.

József Szabadfalvi

HERMAN OTTÓ A MAGYARORSZÁGI NÉPRAJZI TÁRSASÁGRÓL ÉS AZ ETHNOGRAPHIÁRÓL, 1892

HUSZTY SÁNDOR

1889. október 27-én megalakult a Magyarországi Néprajzi Társaság. Csaknem félezer tagot számlált, közöttük Herman Ottót. Alakulását követő évben, 1890-ben megindította folyóiratát, az Ethnographiát. 1891 végén elhunyt Hunfalvy Pál és a Társaság válságos helyzetbe került. Veszedelmesen csúszott az anyagi csőd felé, mert többet publikált, mint pénzügyi ereje engedte volna. A nyomdászámbla növekedése folyóiratának fennmaradását, tehát a társaság létét is fenyegette. Ekkor állott elő javaslattal az 1892 februárjában tartott választmányi ülésen Herman Ottó. Meg kell alkotni Xántus Jánosból és kilenc, a néprajzért áldozni kész férfiúból egy bizottságot, mely a társaság széthulló kereteit egybeszegezi. Míg a gyűlésen folyt a vita, Herman Ottó eszmét cserélt valaki közelében ülővel oda-vissza tologatott papiroson, pongyolán ceruzával. A jegyzetek reánk maradtak:

„[Herman Ottó:] Én már tisztában vagyok Csákyval is, bizonyos feltételek alatt megadja a subventiót. Török Aurél *velem* belép az elnökségbe; most alkuszom az összehasonlító nyelvészsel.

Most így áll a lista: Xántus tiszteletbeli elnök
Herman Ottó elnök (tárgyi ethnogr.)
Török Aurél alelnök (anthropologia)
Munkácsy Bernát alelnök (összehasonl. nyelv.)
esetleg Goldziher

Szerkesztőség Herrmann Antal szerkesztő titk.
elnöki Vikár Béla ügyvivő titkár
felügyelet Katona másodtitkár
alatt Borovszky pénztáros
Könyvtáros

[Ismeretlen:] Jobb lesz Katona első titkárnak, maradhat Herrmann szerkesztő

[Herman Ottó:] Katona nem megnyerő s nem mozgékony ember; a másodtitkárságot én is keveslem, lehetne talán 4dik alelnök, az összehasonlító Folklore számára Vikár síma, ügyes ember. Mint a term. tud. társulatnál 32 tag *tekintettel a szakokra.*

[Ismeretlen:] Szakok szerint még most lehetetlen, mert tulajdonképp itt egy szak dominál: a tárgyi ethnographia, erre kevés ember van. Másrészt

egyres nemzetiségi tanulmányokkal foglalkozik (örmény, bolgár, cigány stb.) a tárgyi ethnographiában és a nyelvészetiben is egyaránt szűkölködik. Maradjon a választmány egyelőre osztatlan, később lehetnek szakosztályok.

[Herman Ottó:] A választmány osztatlan is. A szakokra való tekintetnek az az értelme, hogy a dolgozatok lehetőleg *szakszerű bírálaton menjenek keresztül*. Ez lényeges, mert biztosíték az egyoldalúság és elsekélyesedés ellen, a melyben már *benne vagyunk*.

[Ismeretlen:] Lehet megtenni, de nem bízom benne, mint a szerkesztőbizottságokban sem, a fődolog alkalmas embereket találni.”¹

Az indítványozó Herman Ottó elkészítette a három albizottság, a csupán tervnek maradt Hunfalvy-bizottság összetételét és a társaság tisztikarának névsorát:

„Néprajzi társaság

Bizottságok:

Alapszabály revízióra

Elnök: Xántus János	} fölkérve még Dr. Török Aurél egyet. tanár
Előadó: Herman Ottó	
Tagok: Goldziher Ignác	
Munkácsy Bernát	

Pénztár és tagok jegyzéke

Elnök: Réthy László
Tagok: Jankó János
Strauss Adolf (lemondott)

Könyv és levéltár

Elnök: György Aladár
Tagok: Pápay Károly
Patrubán Lukács

Számbavehető

Alexy
Benedek
Molnár
Huszka

Hunfalvy bizottság:

Herman Ottó
Herrmann Antal
Vikár Béla
Réthy László
(nincs megalakulva)

Candidatio:

Tiszteletbeli elnök: II. Munkácsy Bernát (nyelvészet)
Xántus János III. Goldziher (ethnographia)
(Réthy László?) Főtitkár: Katona Lajos (Folklore)
Elnök: Herman Ottó Szerkesztő titkár: Herrmann Antal

1. Herman Ottó és ismeretlen üzenetváltása H. és k. n. [1892. febr.] Magyar Tudományos Akadémia kéziratára (továbbiakban MTA).

Másodtitkár: Vikár Béla
Pénztárnok: Borovszky Samu (?)

Alelnökök: Könyvtárnok: ?

I. Török Aurél
(Anthropológia)²

A 9-es bizottság március 17-én értekezletet tartott és azon megbízta Herman Ottót, hogy készítsen kérvényt a kultuszminiszterhez anyagi támogatásért. Először 3—500 forintnyi összeget várna a társaság a reformok végrehajtásához, majd engedélyt, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum saját hitelkeretéből 4—500 forinttal segíyezhesse az Ethnographiát. Ugyanakkor beadványt Pulszky Ferenchez, a Nemzeti Múzeum igazgatójához az Ethnographia elismeréséért. Az ügyiratok elkészültek, közölte a társaság folyóirata. Az itt olvasható fogalmazvány a Múzeumnak szóló volt, melyet ezután egy kissé átalakított a március 26-i választmányi ülés:

„Méltóságos Igazgató Úr! A Magyarországi Néprajzi Társaság, mely hazánkban első sorban tűzte céljává a néprajz szakszerű művelését, rövid pár évi fennállása után súlyos anyagi válság elé jutott. A kezdet rendkívüli nehézségei, a kellő anyagi pártolás hiánya, idő folytán oly állapotot teremtettek, hogy ma a társaság folyóiratának, az „Ethnographiának” és vele együtt a társaságnak létele vált kérdésessé. Ily körülmények között a választmány alaposan átvizsgálta a társaság jelen viszonyait, elhatározta annak újjászervezését és hogy minden eszközt megragad, mely a társaságot megmentéséhez és biztosabb alapon való eredményesebb fejlődéshez vezetheti. Mint egy ily rendkívüli segédeszközt kérjük Méltóságod útján a Nemzeti Múzeum anyagi támogatását.

Méltóságos Igazgató Úr! Tudomásunk van arról, hogy a Nemzeti Múzeum javadalmazásában kiadványok czímen évenként egy jelentékenyebb tétel szerepel. E tételből, értesülésünk szerint, a szorosan vett múzeumi kiadványokon kívül, nem egy hézagpótló, de a Múzeum körén kívül álló, tudományos folyóirat (mint az Archaeologiai Értesítő, Természetrizai Füzetek, Könyvszemle) nyer segíyezést, a mennyiben tért ad a múzeumi gyűjtemények anyagának feldolgozására. E körülmény bátorított fel bennünket arra, hogy a nevezett javadalomból társaságunk közlönye, az Ethnographia számára ez évre néhány száz forintnyi, rendkívüli segélyért esedezzünk. Az ily segíyezés által módunkban lenne folyóiratunk színvonalát emelni, más részről a Nemzeti Múzeum nagybecsű néprajzi gyűjteménye tárgyainak feldolgozásával némi erkölcsi viszonzást nyújthatnánk a nyert anyagi támogatásért.

Méltóságos Igazgató Úr! Felesleges lenne kérelmünk támogatására hosszabban kifejtenünk hazánkban a néprajzi kutatás jelentőségét, sürgősségét hosszasan fejtegetnünk Méltóságoddal szemben, ki annyi jelét adá annak, hogy néprajzi kutatások és társaságunk lelkes barátja, pártfogója. Azért itt csupán annak ismételt kiemelésére szorítkozunk, hogy a kért támogatás elnyerése társaságunk létkérdésével függ össze. Társaságunk bukása hosszabb időre útját

2. Herman Ottó tisztikar-tervezete H. és k. n. [1892. febr.] MTA.

vágná hazánkban minden újabb, sikeresebb mozgalomnak a néprajzi kutatás érdekében.”³

Elkövetkezett az 1892. május 7-i közgyűlés, melyen Herman Ottónak kellett volna elmondani a társaság reformját. Nélküle is egyhangúlag fogadta el az előterjesztést a megjelent tagság. A lefolytatott szavazás után a tisztikar jelölő listája csak annyiban módosult, hogy Vikár Béla helyett Katona Lajos jutott be, s az üres könyvtárnoki helyre Jankó János. A következő héten, május 14-én volt a választmány alakuló ülése, melyen Herman Ottó elnök indítványára továbbra is megtartották a 9-es bizottság szervezetét is, ami lényegében azonos volt a tisztikarral és felhatalmazták az elnököt, hogy ha a társaság érdekei azonnali döntést követelnek, még a 9-es bizottság meghallgatása előtt intézkedhessék „különösen a társulati folyóirat ügyének és a társ. ezzel összefüggő anyagi helyzetének rendezését illetőleg”.⁴

A teljhatalom biztonszágot adott Herman Ottónak és intézkedéseinek eredménye hamarosan mutatkozott a pénztáros jelentésében is, mikor július közepén beszámolt a folyóirat júniusi füzetének elkészültéről:

„Nagyságos Elnök Úr! Minthogy holnap reggel kezdem meg egy hónapi szabadságidőmet s elutazom, szerencsém van Nagyságodat értesíteni, hogy a júniusi füzet nyomdai költségét (3 ív 90 frt; bélyeg 8.60, 600 címszalag á 30 péld. 16.—) összesen 114 frt 60 kr a Közművelődés nyomdának megküldöttem. A 9-es bizottság jun. 25-iki ülésének határozatából elnöki felhatalmazást nyertem, hogy a pesti hazai első takarékpénztárban elhelyezett s a szept.—decz. füzetek biztosítására szánt 400 frtból addig is, míg a Rökk-alapból kiutalványozandó pénzüsszeg befolyik, 300 frtot küldjek meg a Közművelődés nyomdának, a mely ellen jul. 5-ére árverés volt rendelve. Én az összeget el is küldöttem s ezúttal arra kérem Nagyságodat, hogy a cultusminiszteriumtól folyóvá teendő pénzből 300 frtot az említett hiány pótlására reselválni méltóztassék. Mint már említettem, az eljárásra írásbeli utasítást kaptam Török Aurél alelnök úrtól. A tagdíjhátralékokból eddig 193 frt folyt be, melyből 150 frtot fordítottam nyomdai tartozások törlesztésére. Most már Hornyánszky is teljesen ki van elégítve.”⁵

Októberre azután, hogy a társaság ügyeit rendezte és az Ethnographia jövőjét biztosította, meguntta Herman Ottó a választmány zaklatását, beadványt készített Csáky Albinnak;

„Nagyméltóságú Minister Úr! Kegyelmes Uram! Engedje meg, hogy fontos ügyben a következőket terjeszthessem Nagyméltóságod kegyes megfontolása és ítélete alá.

A ‚Magyarországi Néprajzi Társaság’ kebelében újból és oly válság tört ki, a melynek én többé sem ura, sem részese nem lehetek. Félrevonulásom előtt azonban teljesíteni akarom azt a becsületbeli kötelességet, hogy teljes, tiszta és nyílt fölvilágosítással szolgáljak Nagyméltóságodnak, mint a kinek tudtával választattam meg a társaság elnökévé és mint a ki — elismerem — mindent megtett arra, hogy a társaság fennmaradjon.

3. A Magyarországi Néprajzi Társaság kérvénye Pulszky Ferenchez Bp. 1892. márc. Fogalmazvány, MTA.

4. Ethnographia 3 1892. 292. p.

5. Borovszky Samu levele Herman Ottónak Bp., 1892. júl. 15. MTA.

A társaság újabb bonyodalmának képe a következő:

A társaság első elnöke, bold. Hunfalvy Pál, az administratio összességét a társaság titkárára, *Dr Herrmann Antalra* bízta, kinek önkényes vezetése alatt e téren egy sajátságos bifurkáció fejlődött ki. A míg t. i. a pénztáros külön kezelte és számolta el a társaság rendes bevételeit és némely kiadásait és rendszeren kis fölöslegekkel zárta le az évi számadást, addig a titkár ismét külön egyrészt pusztán szóbeli megegyezések alapján vezette a nyomdai dolgokat és pedig úgy, hogy hatra-vakra nyomtatott, tehát folyton növelte a társaság adósságát, a melynek állásáról a külön számoló pénztáros sohasem bírt kellő tájékozottsággal. Ez a gazdálkodás vált a súlyos anyagi bajok kútforrásává.

Ehhez járult az is, hogy a tagok nyilvántartása nagy mértékben hiányos volt, a mi a rendes bevételekre bénítólag hatott, a társaság hitelét és tekintélyét pedig nem kis mértékben sértette.

Hogy e 'nyilvántartás' mit jelentett, ezt legjobban az bizonyítja, hogy a midőn a titkár pld. 1891re a tagok számát 604re vette, akkor ezekből csak 192 fizetett tagsági díjat és így volt ez a megelőző években is.

A midőn a helyzet már-már tarthatatlanná vált, akkor halt meg *Hunfalvy Pál* s akkor ragadtam meg én a kezdeményezést arra, hogy a társaság állapota tisztáztassék.

E tisztázás eredménye az volt, hogy akkor a midőn a pénztáros 31 frt 21 kr *fölösleget* mutatott ki, ugyanakkor *a társaság mégis a nyomdáknak és a szerzőknek 1793 forinttal tartozott!*

A mi e bajt különösen fokozta, az az a körülmény volt, hogy a midőn a visszasság kitűnt, a társaság rendes, évi bevételei már ki voltak merítve s csupán hátralékokról — lehetett még szó, a melyeknek behajtása azonban, a nyilvántartás páratlan rosszasága folytán csak minimális eredménynyel kecsegtetett. Minthogy ez a helyzet az év elejére esett, hozzá a nagyobb hitelezők nyugtalankodtak s arra sem volt semmi mód, hogy a társaság folyóiratát rendszeren kiadhassa, *a társaság tulajdonképpen a bukás szélére került, a melytől még a 650 frtnyi alaptólke feláldozása árán sem menekülhetett volna meg.*

De a helyzet tisztázva lévén s ebből folyt a mentési kísérlet iránya.

Az én ajánlatomra fordult akkor a társaság Nagyméltóságodhoz s f. é. márczius 26kán nyújtotta be kérvényét, a melynek eredménye Nagyméltóságodnak f. é. április hó 7kén kelt, 14.552 számú kegyes leirata volt, a melynek értelmében a társaság 500 forintot a Nemz. Múzeum alapjából oly kikötéssel kapott, hogy annak erejéig a N. M. néprajzi osztályának nevezetesebb tárgyai ismertessenek — és avval a hozzáadással is, hogy a társaság folyóirata a N. Múzeum hivatalos kiadványai közé soroltassék; továbbá megígérte Nagyméltóságod, hogy *annak idejében* még a Röck Szilárd alapjából is egy megfelelő összeget utalványozni fog.

A társaság időközben — f. é. május 7kén megtartotta közgyűlését, melyen én nem voltam jelen. A közgyűlés elfogadta az egész reformtervezetet, mely két hónapi munkámba került; elfogadta az alapszabály módosítást és engem választott meg elnökének, *mit én abban a hitben, hogy a közgyűlés határozata érvényes, el is fogadtam.*

A helyzet rendkívüli voltára való tekintetből, mindjárt az új választmány megalakítása alkalmával fölhatalmazást kértem arra, hogy a társaságnak zilált

anyagi helyzetéből való kibonyolódásra belátásom szerint mindent megtehessek; végső szükség esetében, ha a hitelezők zaklatókká válnának, még a 650 frtnyi alaptőkéből is vehessek fel kölcsönt. E fölhatalmazás nekem meg is adattott.

Első intézkedésem ezután az volt, hogy a hátralékok behajtassanak s e művelettel kapcsolatban a tagok névsora kiigazítottassék, a mit *Dr Borovszky Samu* pénztáros végre is hajtott. Az eredmény az lett, hogy a mintegy 4000 forintnyi hátralékból befolyt 307 f 50 kr; egyben a tagok névsora is rendbe jött. A befolyt pénz nyomban adósság törlesztésére fordítottatott. A többi hátralékról azonban le kellett mondani, *mert a tagokat a fizetésre semmi sem kötelezte.*

Második intézkedésem az volt, *hogy a pénzkezelést egyesítettem; s e végett a következő megállapodásra jutottam a kolozsvári 'Közművelődés' nyomdával, mint főkövetelővel, kinek a társaság 1200 forinton felül tartozott:*

1. Pénzbeli dolgokban a nyomda *csupán velem érintkezik*, a szerkesztőtítkárral semmi esetre sem;

2. *Az adósságcsinálásnak véget vetek s a nyomda f. é. júniustól kezdve az időközben a Nemzeti Múzeumnál utalványozott 500 frtnyi járulékból fizetve kapja a füzeteket.*

3. Abból az összegből, a melyet Nagyméltóságod a Rökk alapból — akkor még csak majdan — utalványozni fog, a nyomda 4/5 részt kap adósság törlesztés fejében.

Ez összeg 1/5dét a pénztár számára szántam, mert a rendes bevételek az 1892dik évre ki voltak merítve, nekem pedig még a folyóirat illusztrálásáról is gondoskodnom kellett.

A nyomda ezeket elfogadta s ekkor — f. é. június végén — a helyzet ez volt:

1. A pénztáros kapott a Nemz. Múzeum adta 500 frtból 100 frtot készpénzben, hogy a júniusi füzet költségét kifizesse;

2. A maradék 400 forintot betettem a takarékpénztárba s az erről szóló könyvet beadtam a pénztárba, *avval a világos rendelettel, hogy ez a pénz arra való, hogy a társaság egyedüli eszközének, a folyóiratnak megjelenését a f. é. végéig, tehát a míg a társaság ismét rendes bevételekhez juthat, lehetővé tegye.*

3. Minden jövedelem, a mely ezentúl talán még elérhető, adósság törlesztésére fordítandó.

Csak a midőn mind ezek rendben voltak, indultam el Erdélybe némely márdántani megfigyelések megejtésére. Megjegyzem, hogy akkor még a Rökk alapból semmi sem volt utalványozva, az összeg sem volt ismeretes.

Alig tettem ki azonban a lábomat Budapestről, a titkár, Dr Herrmann Antal azonnal elnökségi értekezletet hívott össze, a melyen bírói végrehajtási meghagyásokat mutatott föl, melyek egy papírgyár részéről a 'Közművelődési' nyomda ellen voltak intézve. A titkár úgy állította oda a dolgot, mintha a nyomda a *Néprajzi társaságtól kérne pénzt*, azért, hogy az árverést kikerülje és ő — a titkár — *e követelés teljesítéséhez állását kötve, csakugyan reábirta a Dr Török Aurél egyet. tanár első alelnök alatt tanácskozó elnökségi értekezletet arra, hogy a folyóirat biztosítására szolgáló s Excellentiád rendelete értelmében is csak publicatiókra fordítható, takarékpénztárilag kezelt 400 frt hoz hozzányúljon, abból 300 frtot a nyomdának adósság törlesztés czímén utalványozzon,*

a mi meg is történt! úgy gondolkozáván az értekezlet, hogy e hiány majd jóvá lesz tehető abból az összegből, a melyet Nagyméltóságod majdan a Rökk alapból utalványozni fog.

Minthogy azonban ez az eljárás határozottan beléütközött abba az egyezésbe, a melyet én a nyomdával kötöttem; de beléütközött abba is, hogy oly pénz adatott adósságtörlesztésre, a melynek a miniszteri rendelet szerint is speciális rendeltetése volt, én, a midőn a dolgot megtudtam, azt vizsgálat tárgyává tettem, annyival is inkább, mert a Rökk alapból később befolyt 300 frt helyre pótolta ugyan a támadt hiányt, de minthogy ez épen akkora összeg volt, a mekkorát az elnöki értekezlet a nyomdának előlegezett, a társaság elesett az általam kikötött 1/5 résztől, vagyis 60 frttől, a melyre a társaság élete reászorult s a mi-be a nyomda belényugodott volt.

A vizsgálat eredménye a következő:

1. A midőn Dr Herrmann Antal titkár az elnökségi értekezletet összehívta, ennek *csak árverési meghagyásokat mutatott föl, nem pedig oly átiratot is, amelyben a 'Közművelődés' nyomda a M. Néprajzi társaságtól kér pénzt.*

2. A nyomda *nem is a Néprajzi társaságtól, hanem Dr Hermann Antaltól kért pénzt, mint a ki személyesen is tartozik a nyomdának, azonfelül ennek sok oly vállalatot szerzett, a mely adósságban végződött, úgy, hogy a nyomdával ilyen Herrmann Antal féle vállalatok után egyedül Budapesten 3—4000 frt követelése van.*

3. Dr Herrmann Antal a helyett hogy maga fizetett vagy a többi adóst erre reábirta volna, *inkább fölhasználta a Néprajzi társaság elnökségi értekezletének jóhiszeműségét s úgy tüntetve fel a dolgot, mintha a nyomda a Néprajzi társaságtól követelne pénzt, reábirta az értekezletet, hogy a speciális rendeltetésű pénzhez hozzányúljon, a társaság anyagi ügyeinek rendezését esetleg komolyan veszélyeztesse, mindenesetre most tetemesen megnehezítse, az én tervemet pedig, a melyért felelősséget vállaltam, megbolygassa.*

A titkárnak ez jellemző eljárása bírt annak kimondására, hogy iránta bizodalommal nem viseltetem, mire ő beadta a lemondását, *kijelentven azt, hogy lemondásának választmányi elintézéséig folytatja a hivatalt, a f. é. szeptemberi felolvasó ülést és a füzetet is előkészíti.*

Minthogy a titkár lemondása annál komolyabb eset volt, minél bizonyosabb az, hogy a társaság anyagi bajait ő idézte föl s azok még nem voltak elenyésztetve, tehát a titkárnak legalább erkölcsi felelőssége fennállott, én, hogy a választmánynak az elhatározást megkönnyítsem, újból számba vétettem a pénztárt és az egész helyzetet, mely a következő volt:

A midőn a társaság ügyeinek vezetését átvettem, volt:

Tartozás	közel	1793 f.
Azóta törlesztetett		1090 f.
Maradt még fizetendő		703 f.

Azonkívül a folyóiratot az év végéig biztosítja az a 400 frt, mely még a takarékpénztárban van.

Nagyméltóságod segítsége s a pénztári kezelés egyesítése a helyzetet a társaság javára teljesen megváltoztatta.

Az egész helyzetből így mutatkozott a jövő:

A tisztázott tagsági névsor 1893ban biztosít bevételt 1800 frtot
Nagyméltóságod 1893ra is meghagyván

1. A múzeumi járulékot	500 frtot
2. A Rökk alapból a	300 frtot

Lehet 1893ban a jövedelem	<u>2600 frt.</u>
---------------------------	------------------

Ez nemcsak hogy fedezné a társaság folyóiratának költségét, hanem megengedné az összes tartozások törlesztését is, úgy, hogy a társaság 1894ben, még abban az esetben is, ha tagjai nem szaporodnának, már szerény tiszteletdíjat adhatna a szerzőknek, a mely nélkül ma már havi folyóiratot fenntartani nem is lehet.

Mint hogy pedig utóbbi időben a 'Közművelődési' nyomda, mint főhitelező, melynek még 703 frttal tartozott a társaság, a zaklatás útjára lépett, én azért is, hogy a társaságot a zaklatástól megmentssem, de azért is, hogy a folyóiratot Kolozsvárról ide, Budapestre áttelepíthessem, annak szerkesztését, úgy adminisztrációját egyszerűsítve, ellenőrizhetővé is tegyem, éltem a választmány meghatalmazásával s a következő egyezményt kötöttem a nyomdával:

1. A nyomda Budapestre szállítja az 'Ethnographia' folyóirat feles példányait, melyek nála raktáron vannak;

2. Ekkor kap a társaságtól adósság-törlesztés fejében 500 frtot.

Ezt az összeget az alaptókéből kellett kölcsön venni.

A nyomda erre reá állott, s a társaság adóssága 200 frtra csökkent.

Evvel azt akartam elérni, hogy a társaság élete nyugodt mederbe térhessen, annyival is inkább, mert a Dr Herrmann Antal féle inaugurált adminisztráció teljesen megszűnt.

A társaság főhitelezője ezentúl nem a türelmetlenkedő, zaklató nyomda, hanem saját alaptókéje. Mindezekon kívül a társaság erős erkölcsi alapot nyer azon kapocs által, a mely N. M. rendelete értelmében a Nemzeti Múzeumhoz csatolta.

Teljes megnyugvással úgy tekintettem a dolgot, hogy a társaságot a bajai-ból való kibontakozás útjára vezettem s bátran léphetek a választmány elé, hogy cselekvéseimről számot adjak.

De nekem a kibontakozás útján mégis meg kell állnom, nemcsak, hanem egészen félre is kell vonulnom a társaságtól. Az ok pedig a következő.

Megtörtént, hogy Dr Herrmann Antalt a lemondásban követte Dr Török Aurél első alelnök, majd Dr Réthy László másodtitkár, majd Dr Katona Lajos jegyző. Dr Herrmann Antal pedig ígérete és kötelessége ellenére, sem a szeptemberi füzetet, sem a szeptemberi felolvasó ülést nem készítette elő, noha minden irat nála van.

Én nem kutatom azt, vajjon ez a sok lemondás minek a következménye, nekem számolnom kell avval a ténnyel, hogy titkári hivatal nélkül is akkor, a mikor a lemondók még azt sem teszik meg, hogy a vál. által való helyettesítés-ig folytassák a kötelességökben álló teendőket, én a társaság ügyét nem vezethetem tovább.

Ebben az új helyzetben újból és tüzetesen vizsgáltam át minden körülményt, hogy a keletkezett bonyodalommal szemben állást foglalhassak és ekkor kitűnt, hogy én tulajdonképpen nem is vagyok a társaság elnöke s ugyanez áll f. é. május 7kén megválasztott egész tisztikarról, még pedig azért, mert a *Xántus János* akkori alelnök elnöklete alatt és *Dr Herrmann Antal* jegyzősége mellett megtartott f. é. május 7diki közgyűlés megtörte az alapszabályt, határozatokat hozott, választásokba bocsátkozott, noha nem volt határozatképes, mivel az érvényes alapszabály 25. §a szerint a határozatképesség 30 tag jelenlétét követeli, holott május 7én a jegyzőkönyv tanúsága szerint csak 24 tag volt jelen.

En erről a mai napon értesítettem úgy *Xántus János* alelnököt minthogy első sorban reá tartozik az, hogy a legális tisztikart és választmányt cselekvésre szólítsa, Hunfalvy Pál halála óta nem lévén a társaságnak elnöke.

Evvel kötelességszerűen beszámoltam Nagyméltóságodnak azért, mert ebben az ügyben a Nagyméltóságod vezetése alatt álló Ministerium mindenestre érdekelve van, szó lévén oly segélyről, a melyet a Ministerium nyújtott.

En, a ki az összegeket fölvettem, nyugtáztam és hováfordításukról intézkedtem, nyugodt lélekkel várom az abszolutoriumot mind azért, a mit rendkívül nehéz helyzetemben, mint kézből szájba élő ember, sokszor betevő falatom feláldozásával a Néprajzi társaság érdekében tenni iparkodtam és tettem is.”⁶

Herman Ottó az október végi rendkívüli közgyűlésre csak lemondó levelét küldte el. Hiába, mert azt ez az összejövetel figyelemre csak annyiban érdemesítette, hogy tárgyalannak mondotta ki a volt májusi közgyűlés határozatainak érvénytelensége következtében. Ám azért Goldziher indítványára az el nem fogadott elnöknek, de a reformterv elismert előadójának jegyzőkönyvi köszönetet szavazott. A gúnyos gesztusra Herman Ottó levelet írt Kuun Gézának, a társaság új elnökének november elején:

„Méltóságos Elnök Úr! A ‚Magyarországi Néprajzi Társaság’ mely szerencsés Méltóságodban elnökét tisztelni, azon a közgyűlésen, a melyen új tisztikarát megalakította, nem adhatta meg nekem s azoknak, a kik velem együtt működtek a fölmentvényt még pedig azért, mert a pénztárnoknak az a jelentése, a melynek alapján a fölmentvény megadható lett volna, nem készült el, oly okoknál fogva, melyek sem engem sem társaimat nem érinthetnek.

Mínthogy ezenfelül a jelenlegi választmány kebeléből hangok emelkedtek, a melyek részemről is, ki a társaság anyagi ügyeinek rendezésére teljhatalommal ruháztattam volt föl, egy összefoglaló jelentést szükségesnek vallottak, e jelentést a következőkben nyújtom át Méltóságodnak, avval a tiszteletteljes kéressel, hogy azt a legközelebbi közgyűlés elé juttatni s nekem ennek alapján a fölmentvényt kieszközölni méltóztassék.

A társaság egész helyzetét, úgy, a mint az Hunfalvy Pál halála után fennállott, egész hűséggel az a munkálat tárja föl, mely a társaság közlönyében, az ‚Ethnographiában’ — és külön is — nyilvánosságra jutott s A/ alatt itt is mellékelve van.

A mi a munkálatban nem bizonyult mint a valóságnak megfelelő, az a társaság tartozásainak képe, 16dik oldal, mely úgy a volt titkár, *Dr Herrmann Antal*, valamint a kolozsvári ‚Közmívelődés’ nyomda állításainak és kimutatá-

6. Herman Ottó jelentése Csáky Albinnak Bp., 1892. okt. 4. Fogalmazvány, MTA.

sainak során, folyton változott, jellemezve azt a megbízhatóságot, a melyet a társaság a titkár ügykezelésében bírt, ki ugyanis a pénztárkezeléstől függetlenül vitte a nyomdai részt. Továbbá vérmesnek bizonyult az az előirányzat, hogy a négyezer forinton felül álló hátrálékból 600 frt lesz behajtható (20 oldal).

A midőn a volt titkár a tartozást így mutatta ki:

Nyomdának	973 frt 97 kr
Szerzőknek	310 frt 32 kr
Együtt	<u>1284 frt 29 kr</u>

Akkor az adósságot a magam és a pénztáros, Dr Borovszky Samu utánjárása így derítette ki:

Közmívelődési nyomda	1432 frt
Hornyánszky nyomda	100 frt
Szerzőknek (csak a titkár állítása)	310 frt 32 kr
Együtt	<u>1942 frt 32 kr</u>

Evvel szemben akkor, a midőn az ügyek vezetését átvettem, volt a pénztárban

Alaptőke	61 frt 67 kr
Hátrálékok behajtásából (talán)	661 frt
	600 frt
Együtt	<u>1322 frt 27 kr.</u>

Szembeállítva a tartozással

	1942 frt 32 kr
Hiány	<u>619 frt 65 kr.</u>

Minél fogva tisztán állott a tény, hogy a társaság még ha az alaptőkét belevonja is, *vagyonilag bukott volt*, a mit még az a körülmény súlyosbított, hogy a titkár által kimutatott tagsági számok soha sem feleltek meg a valóságnak mihelyt azok a tagsági díjak befizetésével szembesítették; a mint azt a munkálat 14 oldalán III alatt ki is mutattuk, és hogy a tagok névjegyzéke egyáltalában megbízhatatlan volt s lehetetlenné tette bárminemű előirányzat fölállítását.

A mi még ezeken kívül is reánehezedett a társaságra az az volt, hogy azoknak a tagoknak, a kik az 1892dik évre a díjat már befizették, a folyóirattal az egész évre tartozott, holott erre pénze nem volt és hitelhez tisztességgel többé nem folyamodhatott, mert rendes bevételei kimerültek s a hátrálékok bizonytalanok voltak.

E súlyos helyzet nyomása alatt keletkezett az a folyamodás, a melyet a társaság a Vallás és Közoktatásügyi Minister ő Nagyméltóságához 1892 évi márczius 17ke alatt intézett — p. 18 — s a melynek az volt az eredménye, hogy a társaság a 14.552 számú rendelet értelmében — p. 35 — a Nemzeti Múzeumtól 500 frtot kapott avval az ígérettel megpótolva, hogy ő Nagyméltósága a Rökk alapból is egy megfelelő összeget fog utalványozni.

A midőn azután május 7kén a társaság közgyűlése — melyet én jóhiszeműleg illetékesnek tartottam — engem elnöknek választott, úgy láttam a helyzetet, hogy annak veszedelmét választmányi ülésezésekkel elhárítani nem lehet, mert a hitelezők türelme fogyott, a társaság életét is fenntartani kellett, tehát minden a gyors cselekvéstől függött. Éppen ezért kértem a választmánytól teljes fölhatalmazást — természetesen felelősség terhe alatt — arra, hogy legjobb belátásom szerint intézkedjem, végső szükség esetében az alaptőkéből is vehessek föl kölcsönt, a felhatalmazás megadatott miről a B/ alatti jegyzőkönyvi kivonat tanúskodik.

De azért én mindvégig minden lépésemet megbeszéltem az elnökségi értekezlettel s kivételt csak az az intézkedés alkotott, a midőn a titkár, Dr Herrmann Antal, távollétemben illetéktelenül arra bírta az elnökségi értekezletet, hogy pénzzutalványozásba bocsátkozzék, tehát azt a tervet, a melyért én a felhatalmazás alapján felelős voltam, megbolygassa. Kijelentem, hogy magának az értekezletnek az eljárása teljesen jóhiszemű volt és kár nem származott belőle.

A kibontakozás menete azután a következő volt:

A hátrálékok erélyesen foganatosított behajtása	
adott a praeliminált 600 frt helyett	307 frt 50
A Nemzeti Múzeum járuléka volt	500 frt
Későbbben jött a Rökk alapból	300 frt
Együtt	<u>1107 frt 50</u>

Ezekről így rendelkeztem:

Az 'Ethnographia' biztosítására júniusra	100 frt
Ugyanarra a célra az év végéig	<u>400 frt</u>

Az előbbi summa készpénzben, a másik takarékpénztári könyv alakjában került a pénztárba (C/ melléklet).

Evvel a társaság egyedüli eszköze biztosítva volt addig, a míg 1893ban a rendes bevételi források újból megnyílnak.

Egyezséget kötöttem a főhitelezővel, a 'Közmívelődés' nyomdával aziránt, hogy: 1. pénz dolgában egyedül velem érintkezik, a titkárral, ki egyetlen egy esetben sem tudott pontos felvilágosítást adni, semmi szín alatt.

2. A júniusi füzetet fizetve kapja és

3. Megkapja 4/5 részét annak a summának, a melyet a társaság a Rökk alapból várt, de még nem ismert.

A nyomda ebbe beléegyezett s én úgy intézkedtem, hogy a pénzkezelés a pénztáros kezében egyesíttessék; kinek utasítást adtam, hogy minden befolyó pénzt adósságok törlesztésére fordítson, a mi egészben így történt.

1892 április 22ig ki volt fizetve a rendes	
bevételekből és befolyt hátrálékokból	640 frt 19 kr
azon túl a Rökk alapból (D/ melléklet)	300 frt
Ismét behajtott hátrálékokból	150 frt
Együtt	<u>1090 frt 19 kr.</u>

Maradt tehát nyomdai adósság még törlesztendő a ‚Közmívelődési‘ nyomdánál 442 frt

És minthogy beláttam, hogy a folyóirat többé e nyomdánál nem hagyható, mert a Budapestről Kolozsvárra való szerkesztés képtelenségnek bizonyult, megegyeztem a nyomdával abban, hogy ő Budapestre szállítja az ‚Ethnographia‘ feles példányait, mire megkapja a tartozás végleges törlesztését. A midőn a nyomda a föltételeknek megfelelet, a meghatalmazás — B1 melléklet — értelmében utasítottam a pénztárost, hogy az alaptőkéből vegyen föl egy 500 frtnyi kölcsönt és elégítse ki a nyomdát, a mi meg is történt.

Nem bolygatom azt az állítólagos 310 frtnyi s a szerzőknek szóló adósságot, melynek kimutatását sohasem láttam, mely csak a titkártól volt bmondva s nem is követeltetett eddig, a helyzet így alakult f. é. őszén:

1. A folyóirat megjelenését az év végéig biztosítja a takarékpénztárban levő 400 frt
2. A társaság törlesztette a nyomdánál fennállott összes adósságait tehát megmenekült a zaklatástól csak saját alaptőkéjének tartozik - 500 frttal, mely tartozását a lehetőségekhez alkalmazkodó részletekben törlesztheti.
3. A tagok jegyzéke, a hátrálékok behajtása során, rendbejött s biztosítja az 1893dik év rendes bevételeit, ezekkel a társaság életét.

Evvel beszámoltam s nem marad egyéb hátra, mint az, hogy e jelentés alapján kérjem a fölmentvényt, vagyis az idecsatolt okmányok helyett a társaság majdani közgyűlése jegyzőkönyvének azt a kivonatát, mely a fölmentvényt tartalmazza.”⁷

A Magyar Néprajzi Társaság ugyan elkerülte a bukást, mert folyóirata, az Ethnographia kilábolt a csődből, de ennek nagy volt az ára: Örökre elvesztette Herman Ottót.

OTTÓ HERMAN ÜBER DIE UNGARISCHE ETHNOGRAPHISCHE GESELLSCHAFT UND ÜBER DIE „ETHNOGRAPHIE“

(Auszug)

Die Ungarische Ethnographische Gesellschaft wurde 1889 mit etwa 500 Mitgliedern gegründet, im folgenden Jahr gab sie den 1. Jahrgang ihrer Zeitschrift „Ethnographie“ heraus. Zu den Mitgliedern gehörte auch Ottó Herman, den die Gesellschaft aufgrund seiner diesbezüglichen Arbeiten in ihren Vorstand gewählt hat. Ende des Jahres 1891 verstarb Pál Hunfalvy, der erste Präsident der Gesellschaft, und in der Leitung traten Störungen auf.

7. Herman Ottó jelentése Kuun Gézának. Bp., 1892. nov. 10. Fogalmazvány, MTA.

Die Angelegenheiten der Gesellschaft übernahm Vizepräsident János Xantus. Bald stellte sich heraus, dass die junge Gesellschaft wegen der unvernünftigen Wirtschaft ihrem sicheren Ruin entgegengeht. Die Mitglieder wurden vernachlässigt, infolge der schlechten Administration wurde ihnen die Zeitschrift nur unregelmässig zugestellt. Daraufhin entrichteten sie keine Mitgliedsgebühren. Darüber hinaus wurde mehr publiziert, als es die finanziellen Möglichkeiten der Gesellschaft zuliesse. Die sich dauernd vermehrenden unbezahlten Druckereirechnungen hätten auch das Grundkapital der Gesellschaft verschlingen können. Auf der Vorstandssitzung im Februar 1892 schlug Ottó Herman vor, eine Kommission von 9 Mitgliedern und eine amtliche Körperschaft zu bilden. Diesen Reformvorschlag hat die Generalversammlung der Gesellschaft im Mai angenommen, Ottó Herman zu ihrem Präsidenten gewählt und bevollmächtigt, sofort Massnahmen zu ergreifen, um dem Ruin zu entgehen. Der neue Präsident wandte sich zuerst an die Mitgliedschaft und Träger der Gesellschaft und verlangte die nicht bezahlten Mitgliedsbeiträge, dann bat er um staatliche Hilfe. Er bot seine Zeitschrift dem Ungarischen Nationalmuseum an und versprach, als Gegenleistung für die materielle Unterstützung, die Beschreibungen seiner Sammlungen darin zu veröffentlichen. So kam der Name des Museums in den Untertitel der Zeitschrift. Von der Hilfe, die der Kulturminister gab, liess er die Druckereirechnungen tilgen. Seine energischen Massnahmen haben die Gesellschaft gerettet, gleichzeitig aber den Widerwillen des Vorstandes ausgelöst. Nachdem die Gefahr vorbei war, annullierte Ottó Herman seine Präsidentschaft, weil die Generalversammlung im Mai nicht beschlussfähig war. Dann hat Ottó Herman von der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft für immer Abschied genommen.

Sándor Huszty

RÁOLVASÁSOK EGY 18. SZÁZADI GYÓGYÍTÓ-KÖNYVBŐL

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA

Az 1950-es évek végén a tokaji Helytörténeti Múzeum tulajdonába került egy kézzel írott gyógyító-könyv. A múzeum vezetőjének, Pap Miklósnak sikerült kideríteni, hogy a nagymennyiségű receptet tartalmazó gyűjtemény Hatala Margit tokaji lakos tulajdona volt, s ő 1954-ben, 84 éves korában Tokajban meghalt. Hatala Margit a könyvet nagyapjától örökölte, aki a 18. század utolsó harmadában Tokaj községben volt chirurgus felcser.¹

A „tokaji gyógyítókönyv”-nek az első 6 lapja hiányzik, így pontos címét már nem, készítésének, ill. másolásának idejét pedig csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A kormeghatározáshoz alkalmas adatok közül csupán kettőt említünk. A 614 oldalas gyűjtemény 134 lapból álló, Appendix-nek nevezett utolsó egysége latin és morva nyelven íródott. Az Appendix 78. lapján — latinból általunk fordítva — az alábbi mondatok olvashatók: Leírták 1654-ben. Fordították cseh nyelvből magyarra, magyarról latinra 1678-ban. Az 1650. évben én, Joachim prágai pap, mielőtt papi hivatást nyertem volna Istentől, még ugyanabban az évben a legdicsebb úrnál, Hameh (Hamech, Hamek?) morvai grófnál éltem és az fiát tanítottam. Főntjelzett gróf úrnak volt egy juhásza, aki nála 20 évet szolgált, és igen magas öreg korban halt meg. Ennek a juhásznak volt egy kiváló, különlegesen kipróbált gyógyító (orvosi) könyve, mely embereknek, állatoknak, juhoknak, sertéseknek nagy hasznára volt. Ezt a könyvet nevezett juhász halálos ágyán grófi urának hagyományozta (végrendeletileg). És így szólt: ezt a könyvet semmiképpen le ne kicsinyelje, hanem inkább igen nagyra becsülje, mert ehhez hasonlót élete folyamán soha nem fog találni. Azután ugyanez a gróf ezt a könyvet halálos ágyában nekem örökül hagyta.² Ez a 17. század közepén örökül hagyott gyógyító feljegyzésegyüttes valamikor átkerült Magyarországra (vagy a feljegyzések másolata) s szövegét a tudóskönyvünket összeállító chirurgus beillesztette munkájába.

A tokaji gyógyítókönyv két, egymástól megkülönböztethető kézírással készült, s egy-egy kézíráson belül is látható, hogy a másolás többféle feljegyzés, korábbi (esetleg nyomtatásban is megjelent) anyag sűrítése, átvétele. Ezt bizonyítja, valamint a kormeghatározást is segíti az előbbi dátummal hozzávetőlegesen megegyező rész, amelyben I. Rákóczi György udvari méhészárnak, Herky

1. A „tokaji gyógyítókönyv”-et Pap Miklóstól feldolgozásra megkaptuk, amiért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.
2. Tokaji gyógyítókönyv, Appendix, 78.

Miklósnak a „Méhek dajkaságáról” írt, 26 pontba szedett tanulmánya található. E két, valamint a gyógyító-könyvben található számos más adat alapján arra következtethetünk, hogy a tokaji gyógyítókönyv 17. századi kézírásos és nyomtatásban megjelent receptek, receptfüzetek egymásutáni leírásából született. Szerzője minden bizonnyal a 18. század közepén-végén élt tokaji orvos lehetett.

A tokaji gyógyító-könyv közel 2000 receptet, ill. bejegyzést tartalmaz. Ezek döntő többsége magyar nyelvű, de szép számmal találunk morva, latin és német szövegbetéteket, folyamatos leírásokat is (1-2. kép). Jellemét tekintve, az anyag jelentősebb hányada ember- és állatgyógyításra vonatkozik. Kuriózusként találunk adatokat az alkímiához, a pirotechnikához, de szép számmal fordulnak elő kozmetikai és főzési receptek is. E páratlanul értékes és nagymennyiségű anyagnak csupán elenyésző részét alkotja a bemutatandó 48 ráolvasó szöveg.

A ráolvasó szövegek a gyógyítandó betegség szerint érdekes megoszlást mutatnak. Az emberi betegségek közül gyakran szerepel a nehézség (nehéz-nyalva, kórság) ráolvasással történő gyógyítása, emellett található hályogra, torokfájásra, súlyre való gyógyító szöveg is. Ez utóbbi három kór ráolvasással való gyógyítása a történeti és a néprajzi források szerint is általános gyakorlat volt.³ A magyar néphitben sokféle változata él az újszülött gyermek rontástól való megóvását szolgáló eljárásoknak.⁴ A gyermek porral hintése és a közben mondott betegségtávoltartó szöveg nemcsak a gyógyító-könyvben fordul elő, hanem más forrásokból is ismert.

Számos ráolvasást tartalmaz a könyv a kutyaharapás megelőzésére, ill. gyógyítására, akár ember, akár állat szenvedte is el azt. Ebbe a témakörbe sorolható a kígyómarást elhárító ráolvasó szöveg is. A népi gyógyításban általánosan ismert volt az állatok fekélyének, ill. a féregnek ráolvasással való gyógyítása, a féreg kiolvasása.⁵ Ezt az Európa-szerte ismert gyakorlatot igazolja, hogy a gyógyító-könyvben is számos hasonló adatot, analóg példákat találunk. *Ráth-Végh I.* szerint⁶ a 18. században egy pápai jezsuita cédulákat osztogatott a marhavész elhárítására. A cédulák latin nyelvű szövege (amelyet nem értettek meg és hibásan olvastak) alakította ki a nép körében élő megfejthetetlen varázsigéket.

A ráolvasószövegek között is külön csoportot képviselnek azok a szövegek, amikkel nem konkrét betegséget gyógyítanak, hanem céljuk valamilyen kár, baj megelőzése, ill. távoltartása. A természeti csapások megelőzésére hasonlóan sokfajta babonás eljárás ismert a népi gyakorlatban.⁷ A gyógyító-könyv „kőeső” és tűz távoltartására közöl ráolvasó szöveget.

Az európai népek mondavilágában több évszázada ismertek praktikák, varázsszövegek, melyekkel a hős fegyvertől sebezhetetlenné tudja tenni magát. Már a VIII. századból ismerünk adatot arra egy merseburgi ének formájában, hogy a fogoly katona bilincseit ráolvasó szöveggel lehet feloldani.⁸

3. Vö. *Erdélyi Zs.*, 1974. 125., 153.

4. Vö. *Wlislöckiné Dörfler F.*, 1893. 107., 208.

5. Vö. *Barna G.*, 1974.; *Diószegi V.*, 1957.; *Kallós Z.*, 1960.

6. *Ráth-Végh I.*, 1955. 62.

7. Vö. *Erdélyi Zs.*, 1974. 124., 156. Több példát is közöl: esőre, „nagy időre”, „erős időre” szóló imákat. L. még: *Fabó B.*, 1905. 313.

8. Magyarország Néprajza, IV. é. n. 385.

Az európai folklórnak ezek az általánosan elterjedt motívumai több változatban megjelennek a tokaji gyógyítókönnyben is. „Rabságból való szabadulásra, lakat nyitására, puska és kard ellen” öt fajta ráolvasó szöveget tartalmaz a könyv. Külön említésre méltók azok az eljárások, amelyeknek célja a jó termés előidézése. A „tisza búza vetése”-t szolgáló párbeszéd analógiás szövege a termés, termékenységvarázslásnak, a népi kultúrában elterjedt mágikus cselekvésvajtának egy variánsa.

A ráolvasó szövegek hatékony alkalmazásának hagyományos feltételei, előírásai vannak. Maga a varázsszöveg csak ezek pontos betartásával érheti el célját, ezek a gyógyítás körülményeit meghatározó feltételek éppoly egyenrangú elemei a laikus gyógyításnak, illetve a gyógyító célú babonás eljárásoknak, mint maga a gyógyító szer, esetünkben a ráolvasó szöveg. A ráolvasások tehát egy mágikus jellegű gyógyító tevékenység elemei, s e tevékenység minden mozzanatát szigorú előírások szabályozzák.⁹ A receptek sokszor meghatározzák az eljárás időpontját, melyben a néphit szerint fontos tényező a hold állása, általában a „hold fogyta”. A hold állásához kapcsolódó gyógyító eljárások gyakran szerepeltek a kalendáriumok tanácsai között is, s ezek olvasottsága ezt a gyakorlatot még inkább elterjesztette. Másik hagyományos időpont az éjféli, a gonoszjárás ideje, épp ezért gyógyításra is a leghatékonyabb, legalkalmasabb idő.

A gyógyításnak emellett sok, a néphit sajátos szemléletében gyökerező kelléke szerepel a receptekben. A lábnyom felvétele azon a szemléleten alapul, mely szerint ami ezzel történik, az hat „tulajdonosára”, tehát az emberre is. A felvett lábnyommal folytatott praktikák visszatérő elemei a boszorkánypereknek, de ezen túl a szerelmi varázslatoknak is.¹⁰ A közölt ráolvasó szövegek előírásaiban is gyakori kellék a nyom (azaz a lábnyomnyi föld) felvétele, annak megégetése, a betegre való felkötése, ebből készített flastrom stb. A vér, amely szintén bevált gyógyszer a népi gyakorlatban, a ráolvasó szövegek alkalmazásánál vérrel írott varázscédulák formájában szerepel.¹¹ A „megkerékítés”, a beteg személy, illetve a beteg testrészt mágikus körülkerítése pedig a betegség lokalizálásának, a gyógyítás eredményességének egyik gyakran alkalmazott feltétele.

Bár a visszafelé számlálás a ráolvasásnak egyik legismertebb formája, célja a fogyó számokkal párhuzamosan a betegség fokozatos „kiolvasása”, a tokaji gyógyító-könyv ráolvasásai között csak két ilyen példát találunk.

A gyógyítás, illetve a ráolvasás hatékonyságát növelik a leírt tevékenységekben a ráolvasás közben vagy a végén keresztvetés, valamint a nyomaték kedvéért háromszor ismételt varázsszöveg, továbbá az ezt kísérő ima, a Miatyánk.

A közölt ráolvasások műfaji rendszerezése nem feladatunk, egyes típusok arány szerinti vizsgálata azonban tanulságos lehet. A bemutatásnál a *Cs. Pócs Éva* rendszerező munkájában¹² közölt csoportokat vettük figyelembe.

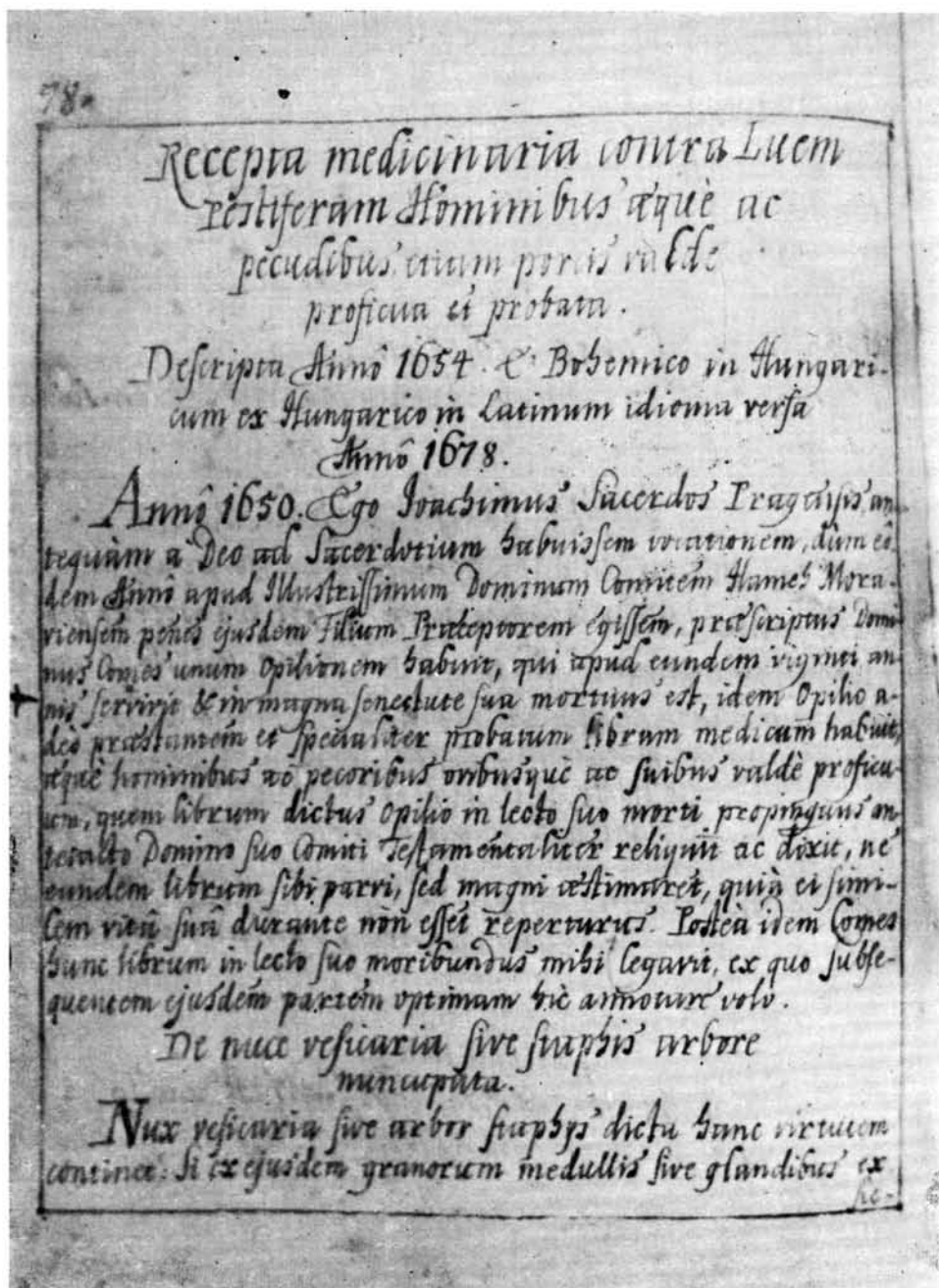
1. Legnagyobb számban a mechanikus, értelmetlen szövegek szerepelnek a tokaji gyógyító-könyv ráolvasásai között. E szövegek ma már jelentéskézüli

9. Helyesen hangsúlyozza és elemzi ezeket a szempontokat *Barna G.*, 1974. egy általa gyűjtött visszafelé számláló ráolvasást bemutatva.

10. Vö. *A magyarság néprajza*, i. m. 371.

11. Vö. *A magyarság néprajza*, i. m. 237.

12. *Cs. Pócs É.*, 1968. 271.

1. kép. A tokaji gyógyító-könyv első oldala

130.

allyru rajta huzand napig; ha pedig len sok az idő, hogy me-
 unne, annyi ideig kell könni vele.

Ugyan az ondul való imádság

kezőrin nevezed a lovai.

Nem szabadkodom in azon te fekete ő hogy te az n-
 tölso lábaddal az első lábunk mit meg ütöed, de em-
 dallodom azon, hogy a szonyunk huz Alxin az ő bent
 fiát az Jesus Krisztusunkat a világra bűben állt; a
 mi keppen hiszem Kristus Jesus vaukunk minden bűbece-
 set; a donkeppen hiszem a te első beteg lábunkat gyógyulá-
 sát, Anyának fennak bent Lelek Titenniek merében. Ezt
 pedig háromszor kell egymás után read olvasni, és egyik lá-
 bát fel emeld, és a fájdalomtól lábát a láboddal lögyöllyed
 az mit, annakutánna fordidd meg háromszor, s in hajdud.

Ha nem videllbetik.

Vagadd meg a Sackinnyit két három veggel egymás
 után, az után vutu videt, ecsetet a bort elegyici cypre, töles
 in terkeban nyalcsad napig egymás után.

Ha heverője utagon.

Az abelát kevered Embre quinjtan a völd a hájában
 föl, állly fel a hűtőre, s nyargald meg csak könnyezen alá.
 s fel, meg gyógyul, és a nyargalás után fogd fel a fűt.

szavak, mondattöredékek, vagy szójátékszerű variánsok. Gyakoriak köztük a latin és görög szavak, latin imatöredékek.¹³ Az ilyen érthetetlen szövegű cédulákat gyógyítás céljából vagy megetették a beteggel, vagy amulettként hordva a cédula megvédi viselőjét a bajtól, s az „minden embertől szeretve lesz”. A szóban elmondott érthetetlen jelentésű varázsszövegek pedig valamiféle mágikus cselekvéshez kapcsolódnak. Két változatot találunk a gyógyító-könyvben a már a középkorban is elterjedt *abracadabra*-szerű fogyóbetűs varázsszerű cédulákra is.

2. Gazdag változatai élnek a ráolvasások azon típusának, melyeknek jellemzője a betegség elküldése, megfenyegetése, megátkozása vagy a betegségnek való parancsolás. E típus szövegeinek gyakori kelléke, érve az Isten nevére hivatkozás, a fohász is. Archaikusnak tűnő alliterációs, átok-motívum található a könyvben egy súlyre való ráolvasásban: „száz gyökered százszá szakadgyon, ezer gyökered ezer felé romollyon, meg-asszon, meg-szaradgyon, semmivé légyen”.

3. Néhány olyan ráolvasás is található a könyvben, amely ima, fohász formájában próbálja elérni a kívánt hatást. Ezekbe az imaszerű szövegekbe olykor hasonlító céllal kerül egyházi példázat.¹⁴

4. Egyetlen mágikus célú, tulajdonképpen ráolvasó funkciójú analógiás párbeszédet tartalmaz a gyógyító-könyv, amelynek célja nem gyógyítás, hanem bőséges termés előidézése.

5. Jelentős csoportot alkotnak azok a ráolvasások, amelyeknek bevezetője epikus tartalmú, legendaszerű elbeszélés. Ezek rendszerint Krisztushoz, Szűz Máriához, Szent Péterhez, illetve más szentekhez fűződnek. *Szendrey Zs.* szerint¹⁵ a régi egyházi benedikciók átvételei és népi átformálásai ezek a szövegek, amelyek oly módon akarják a betegséget gyógyítani, amint az a legenda szerint is megtörtént. A hályogos szem gyógyítását szolgáló példázat (Krisztus szemét megcsapja a tövis) általános elterjedtségét bizonyítja, hogy hasonló példát több helyről ismer a néprajzi irodalom.¹⁶ A másik elterjedt példázattípus a Jordán vizének megtisztulása, Krisztus megkeresztelkedése, az adatok szerint fekély, súly, általában gyulladós betegségek gyógyítását szolgálja.¹⁷

Az epikus jellegű egyházi példázatok ráolvasásként való használata több évszázados gyakorlat a népi gyógyításban, mutatja ezt az is, hogy már a 16. században Bornemissza Péter könyve az Ördögi kísértetekről számos analóg példát tartalmaz.¹⁸

13. *Szendrey Zs.*, 1947. munkájában a varázslatok eszközeit vizsgálva 17–18. századi forrásokból közül érthetetlen jelentésű ráolvasásokat. Közülük számos megfelel a tokaji gyógyítókönyv egyes szövegeinek. L. még: *Katona I.*, 1900. szintén a 17. századból közöl varázscédula-szövegeket. A *Schram F.* által 1973-ban közölt, s a 17–18. századból származó tanácsok között is találkozunk ugyanilyen érthetetlen varázsszavakkal. Hogy ezek a népi gyógyításban és a néphitben is szinte a 20. századig ismertek voltak, mutatja *Wlislockiné Dörfer F.*, (1892. 366.) tanulmánya a kalotaszegi néphitről. A kalotaszegi Kis-Petriben lakó tudós embert említi a szerző, aki a megromlott állatokat kenyérbélbe tömött varázsszerű cédulákkal, ill. azok megetetésével gyógyította.

14. *Cs. Pócs É.*, i. m. helyesen mutat rá, hogy az imajellegű szövegeket adott situációban a funkciójuk, használati módjuk ráolvasássá teheti.

15. *Szendrey Zs.*, 1942. 109.

16. *Vö. Erdélyi Zs.*, i. m., *Kálmány L.*, 1891. 71., *Gönczi F.*, 1902. 129., *Nyáry A.*, 1915. 40.

17. *Vö. Márton J.*, 1895. 268.

18. *Thury E.*, 1913. 200.

I. *Mechanikus szövegek*1. *Dühösség ellen*

A' melly első kenyéret tésznek a kemenczében, azon kenyérnek felső héj-jára írjad ezen szókat: + Kyre + Kyrei + Oatta + Attena + fera + féra + Sterack + Stereck + Ave + Maria + és add meg enni. (335)

2. *Dühössége ellen kutyának és marhának*

+ Kiron + Kirion + kapa + kaparaton + In + nomine + Patris + et + Filij + et + Spiritus + Sancti + Amen. Ezeket egy hoszszú papyroson úgy kell írni, hogy egy sorba ki-tellyék a papyroson, egy egy kutyával kenyérbe meg étetni; Másféle marhának is használ. Probatum. (274—275)

3. *Kutyák dühössége ellen való orvosság*

+ Zura + Zurabia + Zurabilen + Arlen + Narlen + Narletina + inarlemen + consummatum + est +. Ezen szókat egy kis keskeny czédulára kell írni, úgy hogy egy rendben ki férjen, és kis veres posztócskát, szapuló követ a kutyának enni adni, hozzá tévén rák-szemet, pók-hálót, egy kis veres posztócskát, szapuló követ, tiszafát, egy kis veres rezet, de a szapuló követ olly apróra kell törni, mint egy lencse szem, és vissza kell számlálni, úgymint, nem kilencz, nem nyólcz, nem hét, nem hat, nem öt, nem négy, nem három, nem kettő, nem egy. Ezeket a czédulával együtt kenyérbe bé-csinálván a kutyának enni bé-adni; Úgy hiszem másféle marhának-is használ, próbáld meg, meglátod.(286)

4. *Dühös kutya marás ellen*

Valaminémű marhádat vagy kutyádat, vagy Embert meg-mar a dühös kutya, írj egy kis czédulára igen aprón ezen szókat: chiron, kiron, kirion, capa, capadon, capanadon, canla, cadna, cada, et sabatha; és add-bé kenyérben, vagy mint lehet, a dühösség nem árt neki. (292)

5. *Dühös eb marásrul*

Írni kell ilyen czédulát, úgymint: + Zariha + Zarihabia + Zarihabita + Zarihabitum + és ezen czédulát meg add enni vagy embernek vagy akarmi-csoda oktalan állatnak, használ.

Avagy pedig: + Zor + Zonor + Arpar + narpar + eleison + element + ez is ahoz hasonló jó akar embernek akar marhának hold fogytán adni meg-enni, kit a dühös eb megmar, használ. (233)

6. *Ha dühös eb meg-mar tégedet, vagy marhádat*

Írj ilyenformán hét czédulát:

Arha + bia + Archaban + archabito + Ámen + Arlen + in + Arelepen + irion + chirion +

Tetragravaton +

Ezen czédulácskákat add-bé néki, és mikor bé akarod adni, mondgyad: + In nomine et + Patris et + Fily + et Spiritus Sancti + keresztet csinálván rajta,

a mikor bé adod néki, azután-is mikor már a szájában rágni fogja, vagy nyelni. (161)

7. *Dühös eb marásárrul*

Papyroson írni ezen betűket: Cheron, chiron, chirjon, capadon, capanadon; A' marhának kenyérben kell adni meg-enni; embernek pedig mézes kálácson azon betűket kell írni és azt meg-enni. (98)

8. *Kutya s marha dühössége ellen*

Írd egy sorban ezen szókat illy formán: + Sarcha + Sarchabica + Sarchabicum + . Ezen czédulát csináld bé a kenyérbe, ereszd bé vagy add bé vagy kutyának vagy marhának, hadd nyelje el, semmi baj nem lesz, meg-gyógyul. (297)

9. *Dühös eb marása ellen, Melly marha dögi és betegsége ellen is jó*

Nap keletre kell fordítani a jobb lábát, nap ellenében állani, és két ujjával meg-kerekíteni háromszor, és ugyan háromszor mondani ezen szókat, mikor kerekíti: Tera esteredi, esterodi Terem jubi (?), Ále anien. Azután vedd-el a lábadat, és azon port vagy földet késsel völd meg, és édes tejben főzd meg, és marhádnak abbul adgy innya, a többivel kend meg a marhádát, vagy csak a sebeit. (148—149)

10. *Kígyó marás ellen*

Tera, tare, esteredi, terem Jubi ale Amin. Akar ló akar más marha légyen, kit a kígyó megmar, állícsad nap kelet felé, és kezdeddel kerekícsd a jobb lábát azon marhának, és ezen fellyebb írt szókat mondgyad el háromszor, ennek-utánna azt a földet, mell talpával nyomott a ló, mesd-ki és édes tejben főzd-meg, s-kend meg a meg-sebesített lovat, s torkában is tölcs benne meg-gyógyul. (354)

11. *Midőn dögi van a baromnak*

Írd ezen igéket káposzta levélre, vagy akarmire, és add meg-enni: + Rex + Pax + Vox + in Christo + Dei + Pilic + Amen + . (354)

12. *Beteg marhárrul*

Írdd az igéket káposzta levélre avagy kenyér héjára, s-add meg-enni: Et + vos + in + xoo + Dei + Filio + amen Rex pax + vox + in xto + Dei Filio + amen + . (10)

13. *Disznók dögirül*

Írd az igéket kenyér héjára: zarador, zardor, zabarota, zarabia, zarabonta, zaraban. (9)

14. *Ló ha nem vizellhetik*

Scribe super ungyes: Sidrack, Minask, Abednego. Avagy írd ezt: Pison, gelion, tigris, Euphrates. (91)

15. *Ló zabálás ellen*

A' ló farkából szakaszsz szőrt, mint egy penetit (?), kössed veszszőre késsel, messed egyaránt a szőrt a fátul nem meszsze, azzal az orrát véresícsd meg,

vegyed a vérét cserépben, és írad ezt a vérivel a nevetlen ujoddal fel elei felől a nyakán: Initium, pontium, másfelől a farkátul fogva a nyakáig ezt kell írni: Cavat et egestas. (88)

16. *Nehéz nyavalya ellen*

A' melly Emberen nehéz nyavalya vagyon, és a melly Ember soha nem látta rajta a nyavalyát, vegyen hirtelen vagy kést vagy kardot, vagy koszperdet, és annak a hegyivel, és annak a hegyivel ketté szakasztván mellyén az inget, írjon a mellyén ezen szókat: Consummatum est. De úgy írja, hogy minden betű után valamennyire ki-kijöjjön a vér, soha többé rajta nem lesz. Probatum. (359)

17. *Fekély ellen*

Írd Németül: Ich bin her der vor. De ezt viszsára kell írni, úgymint: Chi nib reh red rov. Ezen czédulát kenyérben igen hó fottán kell a lónak bé-adni. (269)

18. *Ha fekélyes*

Írj czédulát illy formán:

Maga + Panle, Maga + Panle, Panti + Pop. Ezt kösd a nyakára ha az elein van a fekély, ha hátul, kösd a farkára naponkint el-vesz.

Más kivel hasonlóképpen élyly, s illy czédulát írj:

A b i r a c u l a m
A b i r a c u l a
A b i r a c u l
A b i r a c u
A b i r a c
A b i r a
A b i r
A b i
A b
A

Ha elein van a fekély, kösd a nyakára: ha hátul,
kösd a farkára naponkint, el-vész.

Más ahoz hasonló:

A b r a c a d a b r a
A b r a c a d a b r
A b r a c a d a b
A b r a c a d a
A b r a c a d
A b r a c a
A b r a c
A b r a
A b r
A b
A

Ezzel is úgy cselekedjél, mint a fellyebb írt példával.
(146—147)

19. *Fekély ellen*

Ez egy napra mind a három czédula, egyik reggel, délben és estve.

Für dem Würm. Reggel
fff.

Für dem Würm. Délben
fff.

Für dem Würm. Estve
fff.

Más nap szintén úgy:

Für dem Würm. Reggel
fff.

Für dem Würm. Délben
fff.

Für dem Würm. Estve
fff.

Harmad napra szintén úgy:

Für dem Würm. Reggel
fff.

Für dem Würm. Délben
fff.

Für dem Würm. Estve
fff.

Ezeket pedig akar melly nap kezgye adni a lónak kenyérben úgy, hogy meg ne egye a ló, de legjobb ha hold fogytán. (105—106—107)

20. *Fog-fájás ellen*

Noha ugyan fellyebb is meg-írtam, miképpen kelletik ezen orvossággal élni, mindazonáltal most újabban végére menvén, ugyan olly embertül, a ki sokakat gyógyított ezen orvossággal, mellyet szememmel láttam, ilyen formán kell élni. Írjon az Ember téntával egy hét ujnyi széles deszkácskára ezen szókat, s ily formán: M A K R O F U S, azután vegyen kezébe egy hegyes zszindely szeget, vagy más féle szeget, és tudakozza a fogfájó Embert: Fáj-é a fogad? Ő arra aszt felelje, hogy fáj, azonnal szegnek a hegyes végit szúrd bé az ember első betűbe, úgymint in literam M, mászszor újobban tudakozza, fáj-é a fogad? Ő azt mondgya, hogy fáj, azonnal a másik betűben szúrja-bé a szeget, et sic consequenter, hogy minden betűben lyuk legyen, és mikor az utolsó betűre reá jó oda is bé-szúrja a szeget, és verje bé keményen, s hadgya ott a szeget a deszkácskában, és azután azon deszkácskát szeggel együtt tegye jó helyre valahova az *eszterha* mellé, úgy hogy ahoz senki ne nyúllyon, meg-áll a fog fájás mind addig, valameddig a szeg benne lészen. Probatum. NL. Aszszonnak M A K R O F I N kell írni.

21. *Puska s-kard ellen*

Item írđ ez igéket Nagy karácson éjjel tizenkét óraker egy czédulára, s hordozd nálad: + Tella + gia + am + sola + albina + in + tor + tiston + serpet + vigest + fugium + fugallia +. (11)

23. *Hogy a lövés meg ne fogjon*

Hordozd nálad a czédulát: + Ariel + Ariol + tiffel + artiffel + behai + mecum. Ha nem hiszed, kösd egy ebnek nyakára, nem fogja meg. (9)

24. *Fegyver ellen*

Írd egy czédulára ezen szókat + 4 Intormentorum, és hordozd nálad; Ha pedig nem hiszed, kösd a kutyára és lőjj hozzája, meg-látod. (293)

25. *Rabságbul való szabadítás*

A' melly ember rabságban vagyon és ki akarod szabadítani jó Barátodat, ezen szókat írad kenyérnek a héjára, úgymint: Alga + Alga + Algala +. és add-bé neki, hadd egye meg, le esik a vas róla, és meg szabadulhat. (393)

26. *Lakat nyitásáraul*

Item írd-meg ezeket vakondok vérével egy czédulára: + a dea an as hean, rontsd meg a lakatot véle. (9)

27. *Tűz ellen*

Hordozd nálad ez igéket, és mikoron tűz támad, mond-el és nem megyen tovább: Alga + boli + Selegi + nimy + Amblamos + in gladys. (10)

28. *Ut Dominus amet Suum Servum*

Írd fel ezen szókat valamelly papyrosra szárnyas egérnek vérével s hordozd nálad: + pace ++ N × × × × Jesus + Domini ++ nostri + Filius + Spiritus ++ Sanctus +++ Amen. (250)

29. *Hogy minden embertül szeretessél*

Írd ezen szókat, és hordozd a nyakadon: anaso, anoso, obatecus An, Apam, Efrat, Ere. (300)

II. *Betegség elkerülése, fenyegetése, átok*30. *Született gyermeknek hogy-ne ártson semmi babonaság*

Az Anyja a szülés után mikor szükségre megyen, olly helyre ülljön, a hol jobb kezével port vehessen fel, és fel kelvén, hincse a kis Gyermekre, és ezt mondja: Úgy ne árthassanak az én Gyermekemnek a babonák, valamint hogy ez a föld nem árthat; addig le-se feküdgyék, miglen ezt nem mondgya. (12)

31. *Sülyről*

Süly, én tégedet meg-foglak az Úr Jesus Christusnak szájából származott Szent igéjével három ujjal, ezer Angyallal, hogy holnap, míg a nap feljő, ennek az embernek testében száz gyökered százára szakadjon, ezer gyökered ezer felé romollyon, meg-aszszon, meg-száradgyon, semmivé legyen az élő Istennek parancsolattyával, a Fiú Istennek erejével, Úr Jésus Christus szájából származott szent igéjével mondom, Amen. (292)

32. *Részegség ellen*

Keress száraz gombát, mely szokott lenni a le dült fának tövin, azt szedd, aszald, mondván és gondolván magában ilyen módon: Szedtelek és szakasztottalak a végre, hogy ki a bort igen inná, az többet esztendőben meg ne ihatnék egy meszszelynél. Ezt magadban el-mondván, bízvást egy kevés borban meg-adhatod innya annak, a ki a bort igen szereti, nem lesz részeges. (74)

33. *Fekély ellen*

A' vakondakot jobb kézzel meg kell ölni, és a ló felett ezeket mondani: A' mint ezen féregnek nincsen ereje, úgy néked se legyen erőd, átkozlak az erektül, a véres hústül és a véres vértül, én Istenem, Szent Lélek Isten, Szent Háromság Isten, és Istennek minden Szentjei segélyetek. Ezt pedig a hóld fogytán kell cselekedni. (291—292)

34. *Ina ütésről*

Aszszonyunk Szűz Mária, el hittem hogy a te szerelmes Szent Fiadat, az Úr Jesus Christust szüzen szülte a világra, de a nem nagy csuda, hogy ez a ló az utolsó lábával megütötte az eleit; Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek nevével hagyom és parancsolom, hogy abbul meg-gyógyully. Háromszor kell rá olvasni, egy imádságot utánna mondani, szőrin a lovat nevezvén. (94)

35. *Menyülésről*

Menyülés menny Jésushoz, Jesus Urunk küldi Máriához, Mária küldi helyre, Úr Istennek mondom erejével, hatalmával, hogy ennek a marhának mennyen helyre a csontya, teteme, szőri szála. Háromszor mond reá ezután egy imádságot, de a marhát szőrin kell nevezni. (94)

36. *Marhádban ha féreg vagon*

Atyának, Fiúnak, Szent Lélek Istennek mondom nevével és hatalmával, hogy te féreg hullly harmad napra a marhámbul, semminémű csontyában tetemében meg ne maradj, se szőri szálában. Istennek mondom parancsolattyával és hatalmával. Háromszor olvasd reá egy Mi-Atyánkot is. (95)

37. *A kígyót meg-átkozni*

Álly meg Istennek meg-átkozott féрге a hamis Prókátorok lelkére, a melylyel a gonosz vagy kurva Aszszonyokat igazzá teszik, én mondom N.N. (161)

38. *Kő-esső ellen*

Mikor látod a kő-essőt, vagy felleget, mondgyad: Te hirtelen ártalmas felleget, parancsolom én tenéked a tellyes Szent Háromság igéjével, hogy te a határból ki-menny, se hegyen, se mezőn, se erdőn ne árthass, a határból ki-menny, miképen ő Szent Felségének mind addig nem árthattak, mik akarattya nem volt reá. In nomine Patris et Filii, s-azután azt háromszor el-mondván, ezt-is mond annyiszor: In nomine Jesu omne genu flectatur coelestium, terrestrium Inferorum Ha csak Isten ostorul nem küldi, el-űződ. (10—11)

39. *Kő essőkre olvasni*

Ti gonosz felhők, gonosz homályok, én tinéktek parancsolok az Úr Jesus Christusnak hatalmasságával, hogy a mi határunkba ne jöjjetek, mert a mi határunkban olly bor búza terem, mint az Úr Jesusnak Szent teste vére, hanem mennyetek hegyekre, köveket repegessetek, Istennek mondom tíz parancsolattyával, Szent Háromság hatalmasságával, Amen. Háromszor ezt olvasni a felyhőkre, egy Mi Atyánkot utánna olvasni, Isten megőrzi mezzei veteményedet. (86—87)

III. *Kérés, ima*40. *Nehézségrül való orvosság*

Atyának, Fiúnak és Szent Léleknek nevében. Föld + Rémüllyen + és + meg + egyenesül + mikoron + Urunk + Isten + a kereszfán + függ + va-la + Én emberségemvel + Atyának + Fiúnak + és Szent léleknek nevében, Amen. E felül írt imádságot, mikoron az embert a nehézség bántya, ugyan azon helyen, a hól le üti, ott vegyék mértékét, a mennyire hosszú, és vegyék fel a helyrül, és ez felül írt imádságot írják-meg azon helyen és vakarják fel azt a földet, kössék nyakára. (363—364)

41. *Kórság ellen*

Mikor rajta vagyon a nyavalya a fülébe ezt kell súgni: Istennek igéje Szűz Máriának méhében testé változék; Ezt háromszor kell a fülébe súgni. (223)

42. *Farkas hogy marhádban kárt ne tehessen*

Mond rá ezt minden nap. Uram Szent Balás magad tátos agarad farkasnak kösd meg lábát, ráncsd-meg száját, hogy mint az Anya Szent egyháznak hasát meg nem haraphattya, hátát meg nem körmölheti, úgy ne árcson az én marhámnak, és mint az Anya Szent-egyháznak hasát meg nem haraphattya, hátát meg nem körmölheti, igaz úgy ne árthasson és ne véthessen az én marhámnak, és valamint az Anya Szent-egyháznak nem árthat, Úr Istennek mondom tíz parancsolattyával Szent Háromság Istennek hatalmasságával, Amen. Egy Mi-Atyánkot is kell utánna mondani. (95—96)

43. *Ina ütésrül*

Nem csudálkozom én azon te fekete ló, hogy te az utolsó lábaddal az inát meg-ütötted, de csudálkozom azon, hogy Asszonyunk Szűz Mária az ő Szent Fiát Úr Jesus Krisztusunkat e világra szűzen szülé; De miképpen hiszem Krisztus Jesus Urunknak szűzen születését; azonképpen hiszem a te első beteg lábaddal gyógyulását, Atyának Fiúnak Szent Lélek Istennek nevében. Ezt pedig háromszor kell egymásután reá olvasni, és egyik lábát fel emeled, és a fájdalmas lábát a láboddal dörgöllyed az inát, annakutánna fordícsd meg háromszor, igen használ. (136)

IV. *Analógiás cselekmények*44. *Hogy tiszta búzád legyen*

Egyik vető ember a másiktól kérdezze, eleiben állván, mikor vetni akar: Mit vetsz? Felellyen amaz, a ki elől vet illy formán: Tömjént, myrrhát, ezüstöt, aranyat, Istennek drágalátos szép ajándékát. Így háromszor kell felelni és háromszor kérdezni; tiszta búzád leszen. (257)

V. *Epikus, hasonló jellegű ráolvasás egyházi legendával*45. *Torok fájárul való igék*

Mikor az Úr Isten függ vala az áldott keresztfán emberi nemzetnek váltásáért, eczettel epével és méreggel itatták, az eczet epe és méreg ötet meg nem fojthatta, és nem hatalmazott rajta: Ugyan azonképpen te gonosz fene is erezkedgyél és torok-gyék ötet meg ne folythassad, és őrajta ne hatalmazhassál. Atyának, Fiúnak és Szent Léleknek nevében Amen. (42)

46. *Hályogos szemre*

Mikoron az Urunk az Isten jár vala a fekete földön, meg-látták ötet a hitetlen sidók, kergették tövisesben, sövényesben, tövis ága meg-sújtá Szent Szemét, Szent Szemére vér ereszkedik, vérben termett hétféle hályog, fejr hályog, fekete hályog, farkas hályog, setét hályog, vér pecsene. Ő el-indulva orvos bajost keresni, első találá Aszszonyunk Szűz Mária: Jó szerencsével járj én Szerelmes Szent Fiam! Járok kelek én Szerelmes Szent Anyám, de nem igen is jóval járok vala a fekete földön, meg-látának engem a hitetlen sidók, kergetének, szaladék sövényesben tövisesben, tövis ág meg-sújta Szent Testemet, Szent Szememre vér ereszkedék, vérben termett hétféle hályog, fejr hályog, fekete hályog, farkas hályog, setét hályog, vér pecsenye. Ne menny én Szerelmes Szent Fiam, ímé én meg-áldom az én Szent kezemmel, és rá olvasom az én Szent Számmal. Valamelly hamar Urunk Úr Istennek el-múlik az ő Szent Szemérül fejr hályog, fekete hályog, farkas hályog, setét hályog, vér pecsenye, Istennek mondom tíz parancsolattyával, Szent Háromság Istennek hatalmasságával mondom. Az Embert nevéen kell nevezni, mindennap kétszer kell rá olvasni ezen imádságot háromszor, és egy Mi-Atyánkot, utólszor meg-gyógyul a hályogos szem. (85—86)

47. *Sülyrül imádság*

Monda Urunk Szent Jánosnak: Menny el János a Jordán vizéhez, mond meg néki, hogy tisztullyon meg, mert oda megyek hozzá, megkeresztelkedni ő benne. El méne Szent János a Jordán vizéhez, meg-mondá a Jordán vizének; mond a Jordán vize Szent Jánosnak: Menny el Isten Angyala, mond meg az én Uramnak Teremtőmnek, hogy jöjjön el, meg-keresztelkedhetik én bennem, mert meg-tisztultam minden rútságaimtul. El-mene Szent János, meg-mondá Urunknak: El-mentem vala Uram a Jordán vizéhez, meg-mondám neki a Szent Felséged parancsolattyát, azt monda nekem a Jordán vize, menny el Istennek Angyala, mond meg az én Uramnak Teremtőmnek, hogy jöjjön el, meg-keresz-

telkedhetik én bennem, mert én meg-tisztultam minden rútságimbul. El mene Urunk Szent Jánossal a Jordán vizéhez, monda Szent Jánosnak Urunk: Jövel János, keresztelley meg engemet; Meg-keresztelé Sz. János Urunkat Atyának Fiúnak Szent Lélek Istennek nevében; és monda Jánosnak Urunk; János valaki ez igéket el-tudgya igazán mondani, vagy sülyös volna, vagy fekélyes, igaz úgy meg-tisztullyon, mint a Jordán vize. Pater Noster. (96—97)

48. Ló fekélyre való imádság

Szent János vőn egy tiszta keszkenőt, belé takará Úr Jánosnak szent testét, alá vivé a Jordán vizére, megmosogatta Úr Jánosnak szent testét; a melly tisztán megmarada Úr Jánosnak Szent testétől a tiszta keszkenő, te is olly tisztán megmaradgy a gonosz hitvány fekélytől, Istennek Szent parancsolattyával mondom. Háromszor kell reá mondani három Mi Atyánkot is, utánna meg-gyógyul. (90)

A fentebb idézett ráolvasószövegek a tokaji gyógyítókönyv anyagának csupán töredékrészét képviselik. A gyógyítás témakörében a gyógynövényekkel találkozunk a leggyakrabban, de szép számmal fordulnak elő a gyógyszerek, s a gyógyítást célzó alkímiai receptek is. Az emberi gyógyítással 1147, míg az állatok gyógyításával mindössze 342 recept vagy javaslat foglalkozik. Néprajzi gyűjtéseink során úgy láttuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvaiban míg a gyógynövényekkel és gyógyszerekkel kapcsolatos leírások azonosíthatók, vagy megtalálhatók a népi ismeretekben, addig a ráolvasással kapcsolatos gyógyítás már nem lelhető fel, így a könyvben rögzített ismereteknek a népi gyakorlatral való összevetésére megyeink területén nem kerülhet sor.

IRODALOM

- Barna G., 1974. Állatgyógyítás visszafelé számlálós ráolvasással. A Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve, Jászberény. 189—211.
- Bolgár Á., 1924. Magyar bájoló imádságok a XVI—XVII. századból. Budapest.
- Cs. Pócs É., 1968. A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. Népi Kultúra — Népi Társadalom, I. 253—287.
- Diószegi V., 1957. „Visszafelé számláló” ráolvasások. Néprajzi Közlemények, II. 3—4. sz. 162—173.
- Erdélyi Zs., 1974. Hegyet hágék, lőtőt lépék... Somogyi Almanach, Kaposvár.
- Fabó B., 1905. Magyar ráolvasások 1651-ből. Ethn. XVI. 313.
- Gönczi F., 1902. Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. Ethn., XIII. 129—132.
- Kallós Z., 1966. Ráolvasás a moldvai és a gyimesi csángóknál. Műveltség és Hagyomány, VIII. 137—159.
- Katona L., 1900. Régi magyar kuruzslások és varázsigék. Ethn. XI. 72.
- Kálmány L., 1891. Ráolvasások. Ethn., II. 35—37., 69—72.
- Kálmány L., 1918. Rontó ige és ráolvasás. Ethn., XXIX. 105—106.
- Magyarság Néprajza, én. Bp. IV. kötet, 229—245., 342—402.
- Márton J., 1895. Ráolvasás megigézés ellen. Ethn., VI. 268.
- Nyáry A., 1915. XVII. századi ráolvasások és kuruzsló szokások. Ethn., XXVI. 40—44.
- Ráth-Végh I., 1955. Két évezred babonái. Budapest.
- Schram F., 1973. Népi nőgyógyászati tanácsok a 17—18. századból. Orvostörténeti Közlemények, 69—70. 253—279.
- Szendrey Zs., 1937. A varázslatok eszközei. Ethn., XLVIII. 386—405.
- Szendrey Zs., 1942. Ráolvasóink eredetének kérdéséhez. Ethn., LIII. 105—112.
- Thury E., 1913. Bornemissa Péter könyve az Ördögi kísértetekről. Ethn., XXIV. 195—205.
- Whislockiné Dörfler F., 1892. A kalotaszegi néphit köréből. Ethn., II. 362—367.
- Whislockiné Dörfler F., 1893. A gyermek a magyar néphitben. Ethn., IV. 107—116., 208—224.

ZAUBERSPRÜCHE ZUM GESUNDBETEN IN EINEM ARZNEIBUCH AUS DEM 18. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Ende der 50-er Jahre des XX. Jahrhunderts gelang ein handgeschriebenes Arzneibuch in den Besitz des Tokajer Museum für Lokalgeschichte. Unseren Angaben nach gehörte es einem Feldscher, der im 18. Jahrhundert in Tokaj tätig war. Nach unseren Feststellungen besteht es aus mehreren Abschnitten, die aus Rezept- und Arzneibüchern sowie anderen Quellen abgeschrieben wurden. Das dicke Buch enthält fast 2 000 Rezepte, die meisten in ungarischer Sprache, daneben kommen viele Texteinlagen, ganze Abschriften in lateinischer, deutscher und mährischer Sprache vor. Die meisten Abschriften befassen sich mit der Heilung von Menschen- und Tierkrankheiten. Als Kuriosum seien die Angaben zur Alchimie und Pyrotechnik, die Kosmetik- und Kochrezepte erwähnt. Die hier publizierten 48 Texte sind nur ein Bruchteil des reichhaltigen und einmaligen Materials, gehören aber zu den frühesten Quellen der Volksheilkunde.

Die Zaubersprüche dienten vor allen Dingen zur Heilung von Star, Halsschmerzen und anderen Beschwerden, wurden aber auch zur Heilung von Bisswunden, tierischen Geschwüren, zur Austreibung von Würmern benutzt. Das Buch enthält aber auch Zaubersprüche zur Vorbeugung gegen Naturkatastrophen, zur Fernhaltung von Bösem und Unglück.

Die meisten Texte der Zaubersprüche sind mechanische, sinnlose Wortgefüge, häufig mit lateinischen und griechischen Wörtern, Wortspiel-Variationen, Gebetsfragmenten, eine Variante der allgemein bekannten *Abrakadabra*-Formel ist aber auch anzutreffen.

Einen besonderen Typ bilden die Zaubersprüche, die mit Befehlen, Flüchen, Drohungen Heilwirkung erreichen wollten.

Schliesslich müssen die Zaubersprüche hervorgehoben werden, die analog zum Auf-sagen kirchlicher Legenden zur Heilung benutzt wurden.

In den Heilrezepten, die die Zaubersprüche enthalten, werden die Umstände, Bedingungen und Requisiten vorgeschrieben, mit deren ausschliesslich gemeinsamer Anwendung Heilerfolge erreicht werden können.

Die Zaubersprüche gehören zur frühesten Schicht der Folklore. Die 48 Zaubersprüche des Tokajer Arzneibuches sind ein Beitrag zur gründlicheren Erschliessung dieses eigenartigen und wertvollen Folklore-Spezifikums.

István Dobrossy—Márta Fügedi

KÖZBIRTOKOSSÁGOK, LEGELTETÉSI TÁRSULATOK A HEGYKÖZBEN

PETERCSÁK TIVADAR

Gazdag állattartási néprajzi irodalmunk kevésbé vizsgálta a gazdasági társulatok, közösségek szerepét, működését. Erre a tényre több kutató felhívja a figyelmet. *K. Kovács L.* 1948-as összefoglaló tanulmányában hangsúlyozza, hogy az állattenyésztés technikáját, a tartás módját részletező leírások mellett fontos feladat a közigazgatási kapcsolatok, a legeltetési rendszerek vizsgálata. *Tálas I.* a Kiskunság népi állattartását feldolgozó munkájában szentel nagyobb teret a pásztorkodás szervezeti kereteinek.² Itt azonban még kimarad a parasztság részéről létrehozott kisebb szervezetek bemutatása. *Csiba L.* történeti adatokat közöl egy csallóközi kismemesi falu közbirtokosságáról.³ Több tanulmány foglalkozik a juhtartáshoz kapcsolódó gazdasági társulatokkal,⁴ de alig találunk a kisparaszti szarvasmarha- és sertéstartás közösségi szervezeti formáit ismertető feldolgozásokat. *Földes L.* 1962-ben megjelent munkájában hangsúlyozza, hogy az állattartás módszereit, technikájának részleteit vizsgáló néprajzi kutatásunk adós a gazdasági közösségek tanulmányozásával, pedig ez az állattenyésztés egész rendszerének megismeréséhez nélkülözhetetlen.⁵ A szerző példamutatóan tárja fel egy alföldi juhtartó gazdatársaság tulajdonviszonyait, szervezeti kereteit. *Szabadfalvi J.* összefoglaló művében a kutatástörténet hiányosságai között szintén kiemeli a legeltetési társulatok szerepének, a legeltetési jog alakulásának vizsgálatát.⁶ Legújabban *Varga Gy.* hívja fel a figyelmet a lokális gazdasági társulásokra, s hangsúlyozza, hogy a paraszti gazdálkodás, és ezen belül az állattenyésztés sohasem jeleztette az egyes kisüzemek elszigeteltségét, hanem számtalan, egymással kapcsolatban álló szervezet, csoport tevékenykedett, melyek egy falun belül organikus egységet képeztek.⁷ Kiváló gazdaságtörténészünk, *Szabó I.* a földközösségi maradványok között mint a 20. század évtizedeiben is meglevőket említi a közösségi használatban maradt legelők és erdők kezelésének szabályozására alakult különféle úrbéres társulatokat.⁸

A továbbiakban az abaúj-zempléni Hegyköz legeltetési társulatait, köz-

1. *K. Kovács L.*, 1948. 1—2. 17.

2. *Tálas I.*, 1936.

3. *Csiba L.*, 1958. 311—337.

4. Pl. *Földes L.*, 1962. 27—80.; *Dobrossy I.*, 1972—74. 93—108.

5. *Földes L.*, 1962. 28.

6. *Szabadfalvi J.*, 1970. 11.

7. *Varga Gy.*, 1976. 161.

8. *Szabó I.*, 1976. 353.

birtokosságait kívánom bemutatni recens gyűjtés és levéltári kutatás alapján. A levéltári források felhasználásával a jobbágyfelszabadítástól, illetve az azt követő tagosításoktól, legelő- és erdőelkülönítésektől kísérhetjük nyomon a közbirtokosságok tevékenységét. Területünk állattenyésztéséről több részlet-tanulmány jelent meg,⁹ s ezek hangsúlyozzák, hogy a Hegyközben az állattartás a földművelés szerves kiegészítője. Legnagyobb hagyományai a szarvasmarhatartásnak és a juhtartásnak vannak, de a nagykiterjedésű erdőkben a 20. század elejéig általános volt a sertésmakkoltatás is. Az állattartás alapját a gye- és erdei legelők biztosították, a takarmánynövények termesztése a 19—20. század fordulóján kezdődik, de csak a két világháború között terjed el.

A jobbágyfelszabadítás előtt a földesúr és a jobbágyok közösen használták a legelőt, az erdőben pedig a földesúr faizást engedett jobbágyainak. Az egyes falvak legelőiről, legeltetési lehetőségeiről csak szórványos adataink vannak a 19. század első feléből. Az 1826-ban végzett összeírás szerint Radványban volt 132 hold közös legelő,¹⁰ Filkeházán 239 hold,¹¹ Vitányban 171 hold,¹² Villyben pedig még nem mérték fel a legelő területét.¹³ A 19. század közepén Mikóházán elegendő,¹⁴ Alsó- és Felsőregmecen pedig jó minőségű legelőről írnak.¹⁵ A többi faluban a határbeli erdők és cserjék tisztásai nyújtottak legelő területet az állatoknak. A füzerradványi Károlyi uradalom 1828-as összeírása mint gyakorlatot közli, hogy azoknak a községeknek — Filkeháza, Nyíri, Pálháza, Radványi Új Huta, Mátyásháza —, melyeknek nincs elegendő legelőjük, engedélyezik, hogy marháikat az uradalom ún. *füzéri alsó erdő*iben legeltessék.¹⁶ A legelő- és erdőelkülönítési peres iratok tanúvallomásai is igazolják a fentieket. 1857-es tanúvallomás: „Nyíri helység legelői: *Vigyázó, Dobróka, Lapis, Bőrhegy, Tőgyes, Csapás és Rátka*, ezen legelő köves, cserjés és sovány, közösen használatik, de a mellette levő erdőben is szabad legeltetni”¹⁷ 1860: „Szabadon és korlátlanul, azonban közösen a volt földes urasággal legeltettünk marháinkat minden fizetés nélkül — használtunk még ezen meg nevezett legelő téreken felül az erdei legeltetést is és pedig ha makk meg nem termett, egész éven átt —, ha pedig a makk meg termett, akkor tsak Szent József napjától szeptember 9-ig. Ezen kívül mint egy 12. esztendő előtt, az úgy nevezett Préda hegybe is szabad volt marháinkat legeltetni — honnan azonban azon időtül fogva tökéletesen kizárattunk.”¹⁸ A legelő minőségére utal: „A már meg nevezett legelő területeken termeni szokott fű, keves ugyan és sovány, de marha tenyésztésre nem káros, sőt annyiban hasznos, mennyiben egészséges füvet terem.”¹⁹

9. *Petercsák T.*, 1972.; *Petercsák T.*, 1973.; *Petercsák T.*, 1974a.; *Petercsák T.*, 1975.; *Petercsák T.*, 1976a.; *Petercsák T.*, 1976b.; *Petercsák T.*, 1977.; *Szabadfalvi J.*, 1968.; *Tagán G.*, 1939.

10. 1200 □-öllel felvéve. *Éble G.*, 1911. 268.

11. *Éble G.*, 1911. 271.

12. *Éble G.*, 1911. 281.

13. *Éble G.*, 1911. 283.

14. *Fényes E.*, 1851. 89.

15. *Fényes E.*, 1837. 46.

16. *Éble G.*, 1911. 185., 275., 288.; Országos Levéltár Károlyi Levéltár 16. cs. No. 159., No. 160., No. 163.

17. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc, VII—1/c. 184.

18. Uo.

19. Uo.

Az erdei haszonvételek közül a faizás volt a legáltalánosabb, melynek gyakorlatáról egy 1865-ös tanúvallomás tudósít: „Filkeháza község határában erdő sem nem létezett, sem jelenleg nem létezik. A fajzás gyakorlatára nézve elől adják a volt úrbéresek egyhangúlag, hogy 1848/9 ik év végéig a telkes gazdák téli időben hetenként két szekérrel, nyári időben pedig hetenként egy szekérrel a rendes sectióból vagy is vágásból szállíthassanak magok részére nyers tűzi fát, minden leg kisebb megszorítás nélkül — ezen élvezetér a földes uraságnak egy egész telekről egy egész ölet v. aránylag fél öl fát — melyet az úrbéri zsellérek a földes uraság erdejében kivágnak, haza szállítani kötelesek voltak.”²⁰

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás után is sok szál fűzte még össze a jobbágybirtokot a földesúrral. Rendszeretlenül maradt az erdő és a legelő kérdése, melyet I. Ferenc József 1853. március 3-án kibocsátott nyílt parancsa, az úrbéri pátenst oldott meg. Ez kötelezővé tette a legelő és az erdő korábban csak engedőleges elkülönítését a földesúr és az úrbéresek között. Az elkülönítés a földesúri és a parasztbirtok gazdasági egybekapcsoltságának, a határhasználat közösségének felszámolását jelentette.²¹ Az elkülönítést a rendelet nyomán felállított úrbéri bíróságok intézték. Rendszerint hosszú éveket vett igénybe, amíg a földesúr és a jobbágyok igényeit figyelembe véve döntést hoztak. A legtöbb viszály az egy jobbágytelekre eső legelő- és erdőjárandóság holdmennyisége között bontakozott ki. A rendeletben megszabott jobbágytelkenkénti 4—22 hold közötti legelő és 2—8 hold közötti erdő²² mennyiség kiszabását a legelő és az erdő minősége, az úrbéri faizási haszonvétel gyakorlata befolyásolta. Alapul a jobbágytelket vették, s nyolc úrbéri zsellér számára egy egész telek utáni legelőt és erdőt számítottak.²³

A Hegyközben az 1850-es évek végétől az 1870-es évekig zajlottak a tagosítási és elkülönítési perek. Ennek végeztével községenként megszabták az egy telekre jutó legelő és erdő mennyiségét, és külön kimérték a volt úrbéresek számára. Az alábbi táblázatban a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban fellelhető anyagból közlöm néhány hegyközi falu elkülönítési adatait.²⁴ Filkeháza és Nyíri úrbéresei volt földesurukkal, gr. Károlyi Edével kötötték meg az egyezséget, míg Alsóregmec, Nagybózsva és Kovácsvágás volt jobbágyai nemesi közbirtokosságokkal egyezkedtek. E három falu nemesi közbirtokosságainak eredete, tényleges működési mechanizmusa ismeretlen előttünk.²⁵ Meglétükre a peres iratok nyújtanak adatokat. Alsóregmec, 1863: „... a Préda

20. BL, Miskolc. VII—1/c. 80.

21. Kolossváry Sz-né., 1975. 43.

22. 1200 □-ölével véve 1 holdat.

23. Für L., 1972. 110.; 1871. LIII. tc. 27. §, 28. §. Az 1871. évi törvények...

24. BL, Miskolc, VII—1/c. 117., 80., 179., 184.; BL, Sátoraljaújhely, VII—2/c. 31., 56., 3. A jobbágytelek mennyisége községenként változik: Alsóregmecen 1 hold (1200 □-öl) belsőség, 22 hold szántóföld, 6 kaszavágó rét (VII—2/c. 3.); Villyben 24 hold szántóföld és 6 embervágó kaszáló (1000 □-öl — VII—2/c. 56); Nagybózsván az 1 hold belsőségen kívül 24 hold szántó és 8 kaszavágó rét. (VII—1/c. 179.)

25. Csiba L. egy csallóközi kismemesi falu, Tejfalu nemesi közbirtokosságának történetéről közöl adatokat. Ezek szerint a közbirtokosság legfontosabb tevékenysége az osztatlan közös birtokok, az erdők, legelők használatának szabályozása volt. Csiba L., 1958. 319. További kutatások deríthetnek fényt a hegyközi nemesi közbirtokosságok működésére.

Község	Elkül. ideje	Telkek száma	Egy telekre jutó erdő legelő		Összes erdő (h)	Összes legelő (h-1200 □-öl)
Kisbózsva	1862	6 ⁴ / ₈	5	8	32 ¹ / ₂	52
Filkeháza	1874	19 ² / ₈	6	7	123	143 ¹ / ₂
Nagybózsva	1872	8 ⁶ / ₈	7	4	61 ²⁵ / ₁₀₀	35
Nyíri	1860	34 ¹ / ₈	—	8	149 ³ / ₈	277 ⁵ / ₈
	1863?					
Mikóháza	1866	20	6 ¹ / ₄	—	125 ¹⁵⁰ / ₁₂₀₀	125
Vitány	1872	— ¹ / ₈	—	—	—	—
Villy	1878	24	4 ³ / ₄	10	112 ²² / ₁₀₀	245 ²⁵ / ₁₀₀
Alsóregmec és Széphalom puszta	1864	28 ⁶ / ₈	9		258 ⁷⁵ / ₁₀₀	

erdőségből a múlt 1843-ik évben kihaló erdőben úgy a lakosság, mint a közbirtokosság erdei legeltetési gyakorlatot élvezett.”²⁶ Nagybózsván az úrbéri egyezség „a Nagy Bózsvai felperes közbirtokosság s volt földes uraság — másrészt pedig alperes községbeli volt úrbéri s földesúri viszony alatt állott lakosság között” kötött meg 1872-ben.²⁷ A nagybózsvai nemesi közbirtokosság mint volt kollektív földesúri terület a részére kimért erdőterületet 1873-ban felosztotta tagjai között. Az úrbérrendezési iratokban talált megállapodás szerint hét tag között osztották szét az erdőt $\frac{1}{4}$ — $\frac{11}{4}$ részig terjedő mennyiségben.²⁸ Kovácsvágás sajátos helyzetű település a Hegyközben. Lakóinak nagy része kismes — 1859-ben 277 — akik az elkülönítési perekben nemesi közbirtokosokként szerepelnek. Az 1860-as jegyzőkönyv szerint: „a közbirtokosok ügyvédje előadja, hogy az úrbéri legelő a majorságitól a legelő helyszíni fekvése miatt el nem különíthető és pedig azért, mert Kovács Vágás helységben gyeplélegelő nem létező, a legeltetés valamint a nemesek, úgy a volt úrbéresek által is csak az erdőben . . . gyakoroltatik. Az erdőre nézve pedig azt jegyzi meg, hogy az úrbéri erdőnek elkülönítése tetemes költséggel összekötve lévén, a nemes rendű közbirtokosok és alperesek az úrbéri erdőnek külön leendő kiadását nem kívánják és az oknál fogva a volt úrbéri jobbágyok fajzasi illetőségét a földesuraság birtokában és kezelése alatt maradandó erdőségből évenkénti fa illetmény szerint szabályoztatni . . . kéri.”²⁹ A peres iratok hiányossága miatt nem derül ki, hogyan történt meg az egyezség, volt-e elkülönítés és mikor.

A volt úrbéresek számára kimért erdőket és legelőket a volt jobbágyok és zsellérek felosztatlan állapotban, közösen használták. Ez a közös használat azonban nem lehetett zökkenőmentes, amit az alsóregmeci bíró 1870. július 31-én kelt és a megyei úrbéri bíróság elnökének címzett levele igazol. Ebben írja, „hogy a zsellérek részére telkes gazdákkal közösen kiadott legelőnek a zsellérség semmi hasznát nem vehet(i).” A zsellérség nevében kéri, hogy a zsellérek részére megállapított erdőt és legelőt mérjék ki külön a részükre.³⁰ A volt úrbéresek számára kihaló erdők és legelők közös használatának

26. BL. Sátorlajújhely, VII—2/c. 3.

27. BL. Miskolc, VII—1/c. 179.

28. Uo.

29. BL. Miskolc, VII—1/c. 126.

30. BL. Sátorlajújhely, VII—2/c. 3.

kezdeteit alig ismerjük. A 19. század második felében még a községi előljáróság — *bíró, 2 hites, 12 tagú képviselőtestület, erdőgazda* (Pusztafalu) — intézte a legelővel és az erdővel kapcsolatos ügyeket. Felsőregmec képviselőtestületi jegyzőkönyvében az 1890-es években még nem szerepel a közbirtokosság kifejezés, bár legelő- és erdőügyeket tárgyaltak. Először 1903-ban említik a *közbirtokosok erdőkezelő pénztárnoka* tisztségét.³¹ Tisztázatlanok az erdő- és legelőhasználat szabályozására létrejött szervezetek megalakulásának körülményei. Ezekre csak az országos rendelkezések és a recens hagyomány egybevetésével következtethetünk. Az 1894. XII. tc. szerint az osztatlan közös tulajdont képező legelőknél az érdekelt birtokosok közgyűlése állapítja meg a legelőrendtartást, a legeltetés, az állattenyésztés, s az apaállattartás módozatait. A közgyűlés elnöke rendszerint a községi bíró. A birtokossági közgyűlés határozatait a községi előljáróság hajtja végre.³² Az 1898. évi XIX. tc. a volt úrbéres közösségeket önálló erdőbirtokosságokká alakította, és az erdőket a legelőktől külön kezelésbe vette. A közös birtokosok gyűlésének határozatait a választott elnök, választmány, erdőgazda, pénztárnok hajtják végre.³³ Az 1913. évi X. tc. mondja ki, hogy a közbirtokosságok legeltetésben érdekelt tagjaiból legeltetési társulatokat kell szervezni.³⁴ Az 1935. évi IV. tc. rendeli el, hogy a közös erdőhasználatra kötelezett tulajdonostársak kötelesek erdőgazdasági és egyéb közös ügyeik intézése céljából erdőbirtokossági társulattá alakulni.³⁵ Végül a 144 000/1948. F. M. rendelet szerint a helyi tanácsok mellett legeltetési bizottságokat kell alakítani.³⁶

A fenti országos érvényű törvények és rendeletek vidékenként más-más módon realizálódtak. A recens hagyomány szerint a hegyközi falvakban is működtek az állattartó és erdőtulajdonos gazdákat tömörítő szervezetek. Elnevezésük változó. A századforduló évtizedeiben az *úrbéres közbirtokosság, úrbéri közbirtokosság* (Füzérkajata), *úrbéres bizottság* (Nyíri), *úrbéri bizottság* (Füzérkajata) és *közbirtokosság* elnevezések a leggyakoribbak. Külön erdőbirtokossági társulatok megalakulásáról nem tudunk a Hegyközben. Területünk déli részén, Alsóregmecen és Mikóházán 1908-ban alkotják meg a közbirtokosságok legelőrendtartását.³⁷ A közbirtokosságok legeltetési társulatainak megalakulására az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején került sor. Ekkor alkotják meg alapszabályaikat, legelőrendtartásaikat és összeállítják a társulat névjegyzékét.³⁸ A közbirtokosságokban vezető tisztségeket viselő adatközlőim és a közbirtokossági jegyzőkönyvek szerint a kis határu hegyközi falvakban tulajdonképpen csak egy szervezet, a *közbirtokosság* működött. Erdőügyekben hivatalosan a *közbirtokosság* vagy *erdőbirtokosság*, legelőügyekben a *legeltetési társulat*, *legelőtársulat*, az 1950-es években pedig a *legeltetési bizottság* kifeje-

31. BL. Sátorajáújhely, V/1. Felsőregmec község képviselőtestületi jegyzőkönyve 1893—1937.

32. *Magyar törvénytár*, 1912. 787—788.

33. 1898. évi. . .

34. *Magyar törvénytár*, 1914. 98—99.

35. 1935. évi. . . 38.

36. *Gruber F.*, 1960. 15.

37. BL. Sátorajáújhely, IV. B.—1417/4. 431; 430.

38. Ezek országos érvényű nyomtatványok, melyekben a helyi viszonyokra vonatkozó kézírásos bejegyzéseket találunk.

zést használták. A falu szóhasználatában azonban mindvégig a *közbirtokosság* kifejezés az általános mindkét esetben. Kovácsvágás kismemesi jellegéből következően még a két világháború között is a *Kovácsvágási Nemesi Közbirtokosság* nevet viselte az itteni szervezet. Tisztázásra vár, hogy ezen belül milyen volt a régi kismemesek és a volt úrbéreszek együttműködése az erdő és a legelő használatában. Kovácsvágáson 1947/48-ban alakítottak külön *legeltetési társulatot*, melynek a közbirtokosságtól külön vezetősége volt.³⁹ Nagyhutában csak 1946-ban alakult közbirtokosság, amikor kiosztható szántóföld nem lévén, a falut körülvevő erdőségekből kaptak ún. *juttatott erdőt*. Vágáshután viszont két közbirtokosságról tudunk. Az *Oprendek-féle közbirtokosság* 1928-ban létesült közösen vásárolt erdő ügyeinek intézésére. A *prédahegyi közbirtokosság* az 1946-ban juttatott erdőkhöz kapcsolódott. Mindkét közbirtokosságnak külön vezetősége (*elnök, pénztárnok és erdőgazda*) volt.

Az erdővel és a legelővel kapcsolatos legfontosabb ügyekben a közbirtokossági tagok közgyűlése döntött. Évente kétszer, tavasszal és ősszel tartottak rendes közgyűlést, de a helyi körülményektől függően évente több rendkívüli közgyűlést is összehívtak. Erről dobszóval értesítették a lakosságot. Rendszerint az iskolában tartották vasárnap délután. A tagok kétharmadának jelen kellett lenni a szavazatképességhez. Az ügyek tényleges intézése a *vezetőség, úrbéri vezetőség* (Pusztafalu) feladata volt. A vezetőséget rendszerint három évenként választották, s az alábbi tisztségekből állt: *elnök* vagy *úrbéri elnök* (Pusztafalu), *alelnök* (Pusztafalu), *pénztáros* vagy *pénztárnok*, illetve *erdőkezelő pénztárnok* vagy *pénzkezelő*,⁴⁰ *jegyző, gazda, bikagazda, kangazda* vagy *kondásbíró* (Filkeháza), *községgazda* (Filkeháza) illetve *megbízott* (Füzér), *erdőgazda* vagy *erdőbíró* (Pálháza, Filkeháza). A fenti tisztségeken kívül Pálházán 3—4, Füzérkaján 2 *hites*, Nyíriben 3 *vezetőségi tag*, a többi faluban 5—6 *választmányi* vagy *választmányossági tag* segítette a munkát. A vezetőség alkalmanként ülésezett az elnök házában. Az *elnök* a községi *cselédek* (*csordás, kondás*) és egyéb alkalmazottak (*mezőőr, erdőőr*) felettése volt, és hivatalos ügyekben ő képviselte a közbirtokosságot. Ügyelt, hogy az alkalmazottak rendszeren ellássák feladatukat, felügyelt a legelők karbantartására, a legeltetés rendjére, az apaállatok megfelelő gondozására, a falu határában levő kutak javítására. Az elnököt a legmódosabb, legrátermettebb gazdák közül választották. Munkájáért tiszteletdíjat kapott. Filkeházán 1945-ben 60 pengő volt az elnök éves fizetése.⁴¹ A *pénztáros* választásánál a megbízhatóság volt a fontos. Ő szedte be a fűbért, a legeltetési díjat, kifizette a közbirtokosság alkalmazottait, és elkészítette az éves költségvetéseket. Munkájáért egyes falvakban tiszteletdíj járt, pl. Filkeházán 1945-ben 50 pengő.⁴² Felsőregmecen viszont 1903-ban jegyzőkönyvben rögzítették, „hogy a pénzkezelők(nek) semi féle napi díjat vagy fuvar díj nem jár azt hivatalos kötelességének tarcsa ingyen teljesíteni”.⁴³ *Jegyzőnek* megfelelő írású, jó fogalmazási készségű és iskolázottabb férfit választottak. Ő írta a közgyűlések

39. Ezt magyarázhatja az a tény, hogy Kovácsvágás az egyik legnagyobb lélekszámú és határu falu a Hegyközben, s több, mint 2 ezer kat. hold saját erdővel rendelkezett.

40. BL. Sátoraljaújhely, V/1. Felsőregmec.

41. Sárospataki Rákóczi Múzeum Adattára, 72—65. 2.

42. Uo.

43. BL. Sátoraljaújhely, V/1. Felsőregmec.

jegyzőkönyveit, elkészítette a szerződéseket, és lebonyolította a hivatalos levelezéseket. Filkeházán 80 pengő fizetést állapítottak meg 1945-ben a jegyzőnek.⁴⁴ A *gazda* a bika és a kan takarmányozását intézte, ő adta ki a napi takarmányt a pásztornak.⁴⁵ A gazda segített a pénztárosnak összeszedni a fűbért, a pásztornak pedig a természetbeni juttatást. Tulajdonképpen az elnök helyettese volt (Filkeháza). Voltak falvak, ahol külön *bikagazdát*, *kangazdát* vagy *kondásbírót* választottak. Az *erdőgazda* a közbirtokossági erdő kitermelésével, a fa kiosztásával kapcsolatos ügyeket intézte. Az elnök és a választmányi tagok segítségével ő jelölte meg a kivágandó fákat, amikor *nomeruzáltak* (Filkeháza), és felügyelt a fa kitermelésére. *Erdőőrnek* vagy *kerülőnek* szegényebb falubelieket fogadtak a favágás és hazaszállítás idejére. A *mezőőr* vigyázott arra, hogy a csordán kívüli legeltetés csak a kijelölt helyeken legyen. Ha ez ellen vétett valaki, akkor *kárszedés* volt az elnök házánál.

A továbbiakban a közbirtokosságoknak csak az állattartással, elsősorban a szarvasmarha tenyésztéssel kapcsolatos feladatkörét, működését vizsgálom. A 19. század végén a hegyközi falvak 49 260 kat. hold összterületéből 4668 k h a legelő.⁴⁶ 1935-re 4244 holdra csökken a legelőterület,⁴⁷ bár a változás falvanként különböző mértékű. A hegyközi legelők közepes minőségűek, de az egyes községek természeti adottságaitól függően eltérőek. Alsó- és Felsőregmecen, Vilyvitányban, Füzérradványban jó a legelő, *vadlóherés fű* terem rajta. Kis-, Nagy- és Vágáshutában, Pusztafaluban, Pálházán viszont kopár, partos, gyenge minőségűek a legelők. A gyeplegelőkön kívül a csorda időszakai legelőjéül használták a réteket és a gabonafélék tarlóit a betakarítás után.⁴⁸ Az egyes falvak legelői rendszerint több dűlőben voltak. Füzérkajátán a *Szőlőhegy*, *Máj alja telek*, *Kajati cserje*,⁴⁹ Filkeházán a *Szkalkaalja*, *Kányahegy*, *Sztaglinc* és *Szonta* nevezetű legelőkre járt a csorda. Az első hármát egész évben legeltette a pásztor. A *Szonta* dűlőben levő legelőt szántóföldek vették körül, ezért ide csak a termés betakarítása után hajthatott. Rendszerint veréren eladták a legelő fűvét, a pénz pedig a közbirtokosság pénztárába került.

A közlegelők az 1913. X. tc. 20. §-a szerint jogilag a Hegyközben sem képezték a közbirtokosság (társulat) tulajdonát, „hanem mint osztatlan közös tulajdon a tulajdonostársaké marad, de igazgatása, kezelése és közös használatának szabályozása a társulatot illeti”.⁵⁰ Az 1894-ben és 1913-ban hozott törvények szerint a Hegyköz déli, Zemplén megyéhez tartozó falvaiban 1908-ban, illetve 1914-ben, az északi, Abaúj megyei községekben az 1920-as, 30-as években megalkotott legelőrendtartásokban szabályozták a legelő használatát. A közbirtokossági tagok a *legelőjog*, *legeltetési jog* alapján hajthatták ki álla-

44. SRMA. 72—65. 2.

45. A kishutai legeltetési szabályrendelet 1935-ben ezt írja a gazdáról: „A gazda köteles tisztét díjtalanul ellátni. Köteles a községi apaállat gondozásával és állandó jó karban tartásával járó összes teendőket anyagi felelősség mellett ellátni.” BL. Miskolc, IV. B. 409. 233.

46. *A magyar korona*..., 1897. Ugyanekkor 26.249 kat. hold az erdő és 12.786 k. h. a szántó föld területe.

47. *Magyar Statisztikai*..., 1935.

48. A tarlók legeltetését már 1826-ban több faluban említik OL. KL. 16. cs. No. 159; 160; 161; 17. cs. No. 165.

49. BL. Miskolc, IV. B. 409. 154.

50. *Magyar törvénytár*, 1914. 99.

taikat a legelőre. A legelőrendtartás elkészítésénél először is minden közbirtokosság felmérte a legelő területét. Megállapították, hogy hány *számos állatot* „bír el a legelő”, s ezzel a számmal elosztva a legelő területét, megkapták, hogy egy jogra mennyi legelő jut. Alsóregmecen, 1,228 kat. hold, Mikóházán 1,664 k h, Vilyben 1,06 k h, Filkeházán 999 □-öl, Hollóházán 161,5 □-öl, Nyíriben 1225 □-öl, Pálházán 1200 □-öl, Hosszúlázon 800 □-öl⁵¹ volt az egy joghoz tartozó legelő az 1900-as évek első felében. A jogokat ezután szétszították a jogosultak között. A jog alapja a telki állomány volt. Nyíriben, Filkeházán, Pálházán, Mikóházán, Nagybózsván, Vilyvitányban 3 kat. hold, Pusztafaluban 6 kat. hold, Füzérkajátán pedig 1 kat. hold föld után kaptak egy jogot.⁵² Egy jogra a legtöbb faluban egy marhát, illetve egy *számosállatot* (Nyíri, Füzérkajata, Filkeháza, Pálháza, Füzér, Mikóháza, Vilyvitány, Széphalom) hajthattak a legelőre, Alsóregmecen és Pusztafaluban azonban 3 marhát. Egy felnőtt szarvasmarha (2 éven felüli, kb. 4 mázsás) vagy ló, 2 csikó vagy 2 db két éven aluli növendékmarha, 5 sertés, 10 malac, 8 juh vagy kecske és 16 db fél éven aluli bárány vagy kecskegida⁵³ adott ki egy számos állatot. A szellérek rendszerint egy tehenet legeltethettek a közös legelőn, amiért *legeltetési díjat* (Nyíri, Vilyvitány), *legelőbért* (Pusztafalu, Felsőregmec) fizettek a közbirtokosság pénztárába. Felsőregmecen 1917-ben a legelőjog nélküli szellérek az alábbi legelőbért fizették: „1 tehen után 16 korona, 1 tinó után 10 korona, öreg sertés után 8 korona, süldő után 6 korona, kisebb malac után 4 korona. Ezen legelőbért kötelesek kétrészletbe megfizetni az első felét a beiratás alkalmával a másik felét Szeptember 1 ére aki be nem íratja és nem fizet a legelőről kihajtatik a marhája.”⁵⁴ Vilyben 1914-ben 4 koronát,⁵⁵ a két világháború között Pusztafaluban évi 6 pengőt,⁵⁶ Kishutában évi 5 pengőt⁵⁷ kellett fizetnie számosállatonként annak, akinek nem volt legelőjoga. Füzérkajátán a *dolgozó marha* után kevesebbet, a *heverő marha* után több legelőbért szedtek. A jogot vásárolni is lehetett olyan gazdától, akinek kevesebb állata volt, mint amennyi legelőjog a földje után megillette. Pl. Nagybózsván a két világháború között egy anyakocát adtak egy legelőjogért. Az 1910-es években Vily községben „minden jogosult köteles a legeltetési időszak kezdete előtt legkésőbb márczius hó 1-ig a birtokossági tanácsnak bejelenteni, hogy mennyi állatot fog a legelőre bocsátani. Azok a jogosultak, akik a közlegelőre saját jószágaikat nem hajtják, jogosultságuknak bérbeadás vagy eladás útján való hasznosításával tartoznak a birtokossági tanácsot megbízni, kötelesek azonban ezen elhatározásukat évenként márczius hó 1-ig szóbelileg vagy írásbelileg bejelenteni.”⁵⁸

51. BL. Sátoraljaújhely, IV/3. 431, XV/17. 83; BL. Miskolc, IV. B. 409. 136; 211; 261; Saját gyűjtés.

52. A Zempléni hegyvidéken, Mogyoróskán 5 hold föld után járt egy jog, amire két állatot hajthattak ki. (*Ikvai N.*, 1962. 34.). Arkán a porta és a szántóföld után adták a jogot. Egy porta után járt egy jog, egy fél telek (14 kh.) után pedig még 4 jog. Egy legelőjogra egy marhát hajthattak (Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, 742. *Bodó S. gy.*).

53. BL. Sátoraljaújhely, XV/17. 83. Villy. Kishutában a 3 éven felüli szarvasmarhát vették egy számos állatnak. (BL. Miskolc, IV. B. 409. 233.)

54. BL. Sátoraljaújhely. V/1. Felsőregmec.

55. BL. Sátoraljaújhely, XV/17. 83.

56. *Tagán G.*, 1939. 149.

57. BL. Miskolc, IV. B. 409. 233.

58. BL. Sátoraljaújhely, XV/17. 83.

Gyakran előfordult, hogy valaki több marhát hajtott ki, mint amennyi a joga után megillette. Ezt *túllegeltetésnek* nevezték. Az 1930-as években Pusztafaluban számosállatonként 5 pengőt,⁵⁹ Kishutában 2 pengőt,⁶⁰ Filkeházán az 1940-es évek végén 15 forintot, Pálházán pedig a fűbér kétszeresét kellett fizetni túllegeltetés esetén. Az így befolyt összegből abraktakarmányt vettek a bikáknak, vagy egyéb kiadásokra fordították. Az is előfordult, hogy a túllegeltetést nem pénzfizetéssel rótták le, hanem az illető gazda több napig vett részt a legelő tisztításában. A legelőrendtartásban meghatározták azt a maximális szarvasmarha állományt, ami esetén a legelő még nincs *túlterhelve*. Az 1930-as években Filkeházán 164, Füzéren 292, Füzérradványban 206, Füzérkajátán 320, Hollóházán 120, Kishutában 96, Nagybózsván 70, Nyíriben 244, Pálházán 240 számosállatot hajthattak a legelőre.⁶¹ Az 1913. évi X. tc. 36. §-a lehetővé tette a legeltetési társulatoknak, hogy a tagokból a társulati kiadások fedezésére szükséges legeltetési vagy egyéb használati díjat szedjenek.⁶² Ezt a díjat *legelőadónak* (Nyíri) vagy *fűbérnek* (Pálháza, Filkeháza) nevezték, és Nyíriben 5 forintot, Filkeházán 38 forintot jelentett számosállatonként. A fűbér összege évenként és falvanként változott az esedékes kiadásoktól függően. A legeltetési díjakat fele részben a legeltetés kezdete előtt, április 1-ig, fele részben pedig augusztus 1-ig kellett befizetni a közbirtokosság pénztárába. Az így befolyt összegből fedezték az adminisztrációs kiadásokat, fizették a közbirtokossági tisztviselők tiszteletdíját, a pásztor házának adóját, és a bika abraktakarmányának vásárlására fordították.

A közbirtokosság költségvetését a pénztáros állította össze, és rendszerint a tavaszi közgyűlésen fogadták el. Példaként közlöm a *Filkeházai Közbirtokosság legelő társulatának* 1947-es költségvetését.⁶³

1. állami adó	500 ft
2. apaállatok biztosítása	106 ft
3. apaállatok vizsgálati díja	30 ft
4. közb. épületek tűzbiztosítása	100 ft
5. közb. épületek karbantartása	100 ft
6. apaállatok ojtása	15 ft
7. közb. alkalmazottak biztosítása	20 ft
8. közb. gazda tiszteletdíja	40 ft
9. apaállatok só szükségletére	20 ft
10. előre nem látható költségekre	60 ft
	<hr/> 991 ft

A közös legelőket évenként egyszer, rendszerint tavasszal vagy ha idő engedte, még ősszel megtisztították a bokroktól, hantoktól. A *közmunkára* vagy *legelőtisztításra* minden gazda legelőjoga arányában volt köteles kiállni meghatározott számú napra. Utóbb több faluban már jószág alapján szabták meg

59. *Tagán G.*, 1939. 149.

60. BL. Miskolc, IV. B. 409. 233.

61. BL. Miskolc, IV. B. 409. 136; 151; 157; 155; 211; 233; 257; 262; 268.

62. *Magyar törvénytár*, 1914. 122.

63. SRMA. 72—66. 64.

a közmunka idejét, pl. Füzérkajátán egy tehen után 2 napot. Vilyvitányban több napi *legelőbirtással* szerzett legeltetési jogot az a gazda, akinek kevés volt, és több tehenet akart legelőre hajtani. A *pucolásra* (Nyíri, Filkeháza, Kishuta) fordított napok száma falvanként változó.⁶⁴ A közmunkában a gyerekeken kívül bármelyik családtag részt vehetett. A férfiak *baltát*, *ortókapát* (Pusztafalu, Filkeháza), *ortót* vagy *irtót* (Kishuta), *csákányt* vittek magukkal, amivel a *tővisket* és bokrokat *ortották ki*. Az asszonyok *laposkapával* (Pusztafalu) vágták a kisebb *szúrókat*, vasvillával hordták össze a legelő szélére, ahol elégették. A *legelőbirtás* (Filkeháza, Füzérkajata) idejét dobszóval tudatták a közbirtokossági tagokkal, és a falu végén gyülekezve indultak a legelőre, ahol reggeltől estig dolgoztak. A közbirtokossági jegyzőkönyvek szerint a közmunkáknál akadtak problémák, nem állt ki mindenki a legelőre járó szarvasmarhák arányában. A filkeházi közgyűlés 1947-ben úgy határozott, hogy „aki makacsságból közmunkába ki nem áll, 10 forint napi díjat köteles megfizetni, amiből a vezetőség más munkást fogad. Aki pedig tényleg nem képes kiállni, a közgyűlés a vezetőségre bízvaapidíjának méltányolását.”⁶⁵

Az állatállomány továbbtenyésztéséhez szükséges apaállatok (*bika*, *kan*) a közbirtokosság tulajdonát képezték. Vásárlásuk, takarmányozásuk gyakori témája a közgyűléseknek. A szarvasmarha-állománytól függően a kisebb falvakban egy, a nagyobbakban rendszerint 2–3 bikát tartottak. Az állam 1908-ban magára vállalta a tenyészbikák beszerzési árának 10–20%-át, vagy pedig a beszerzésre kamatmentes kölcsönt biztosított, valamint a megfelelő bikák kiválasztásával nyújtott segítséget.⁶⁶ A bikákat háromévenként selejtezték, és egy tornyosnémeti kereskedőnek adták el. Filkeházáról a Hernád-völgybe, Göncre, Zsujtára, Tornyosnémetibe jártak bikát vásárolni. Ottani bikatenyésztő gazdáktól vásároltak másfél, két éves állatot a járási főszolgabíró előzetes engedélye alapján. A bikát lábon hajtották haza, az orrába tett vaskarikánál fogva vezették kötélen, a vadabbakat két ember vezette vasrudakkal. A bika fontosságát és értékét jelzi a felsőregmeci jegyzőkönyv 1914. júl. 5-i bejegyzése: „nagy baleset érte a közbirtokosságot, mert elesett a közbirtokossági bika és kényszervágás történt”.⁶⁷ Ha új bikát vettek, s nem volt elegendő pénz a közbirtokosság pénztárában, az árát a gazdák adták össze tehenenként kivetett *bikapótlás* címen.⁶⁸ A bikákat a pásztorházak végében álló *bikaólb*ban vagy *bikaistáll*óban helyezték el. Ezek építésmódja, berendezése megegyezett a falubeli istállókéval. Ha két bikát tartottak, ún. *strajfával* választották el egymástól. A bikát rendszerint a *csordás* gondozta, takarmányozta. A téli időszakban más dolga nem is volt a pásztornak, a bikagondozásért fogadták egész évre. Ritka volt a bikák egyes gazdáknál való téli takarmányozása. Felsőregmecen 1911. december 29-én kötötték az alábbi szerződést a községi bika téli tartásáról.⁶⁹

64. Hasonló módon történt a legelőtisztítás a Zempléni-hegység középső falvaiban. (Szabó L., 1965. 146.) Mogyorósán legelőjogonként 2 napot kellett a legelőtisztításban részt venni. (Ikvai N., 1962. 34.)

65. SRMA. 72—65. 13.

66. Éber E., 1961. 435.

67. BL. Sátoraljaújhely, V/1.

68. Uo.

69. Uo.

„E tárgyban a következő megállapodás jött létre az úrbéresek és Záneczki Pál felsőregmeci lakos között. Záneczki Pál kötelezi magát, hogy a község bikáját jó minőségben tartozik kezelni mai naptól 1912. évi május hó 10-ig. Tartozik eleséggel ellátni, sőról gondoskodni és jókarban tartani. Záneczki Pál kap ezért az úrbéresektől 220 koronát, mely összegnek a fele 1912. évi március hó 1-én és a másik fele pedig a bika átadásakor vagyis 1912. évi május hó 10-én fizetendő.” A bika szálastakarmánya közös falusi rétekről került ki, amit általában *Bikarétnek* vagy *Falurétnek* neveztek. Filkeházán a tagosítás és legelőelkülönítés során már 1875-ben a *Bisó* és *Ortás* dűlőben 2,47—2,47 hold *Falurétet* mértek ki a bika részére.⁷⁰ A gazdák *közmunkában* kaszálták és *takarták fel* a szénát. Tehenenként kellett kiállni, s a lófogattal rendelkezők hordták be a pásztorház mellett álló *falusi sopba* vagy *bikasopba* (Filkeháza), de a bikaól padlásán is tárolták. Aki nem vett részt a széna betakarításában, bizonyos összeget kellett fizetnie, amit a kaszálók italra költöttek, s a munka végétével áldomást ittak. A bikák abraktakarmányát az állattartó gazdaktól szedték össze, de a fűbérből is vásároltak. A gazdák évenként 10—15 kg árpát vagy zabot, 1—2 liter korpát és egy pohár sót adtak be tehenenként.⁷¹ Aki nem adta meg a kivetett mennyiséget, a közbirtokosság egy évre eltiltotta az apaállat használatától. A beszédést a *bikagazda* vagy *községgazda* végezte összkel, és ő adta ki a napi takarmányt is a csordásnak. Pálházán, Kovácsvágáson és Filkeházán a bikaistállóban volt egy abrakos láda, *ferslók*, amit megbízható bika-gondozó esetén nyitva hagytak, leggyakrabban azonban zárni kellett, és a vezetőség tagjai felváltva mentek *abrakolni*. Kishutában és Nagyhutában a községi képviselőtestület engedélyezte, hogy a vadászati haszonbért segélyként átengedjék az apaállatot tartó közbirtokosságnak.⁷² A második világháború után az állam biztosított rendszeres pénzbeli támogatást, amiből a közbirtokosság megvehette a bika és a kan abraktakarmányát. Az 1930-as évekig a bika is kijárt a tehenekkel a legelőre, és a *folyatás* is ott történt. Hazafelé a pásztor bejelentette a gazdának, amiért egy pohár pálinkát és néhány fillér *dohányra* valót kapott. Amióta a bikák nem járnak a legelőre, a folytatás a bikaistálló mellett, az udvaron történik. Ahol több bika volt, ott a gazdák fajta, szín alapján választhattak, hogy melyikkel vemhesítsék a tehenüket. A tehenet mindig a férfiak vezették, a bikaistálló udvarán oszlopok közé állítják, s a gazda láncon tartja, amíg a pásztor rávezeti a bikát. A folytatás után csak néhány fillér *borra-valót*⁷³ vagy *cullagot* (Mikóháza) kapott a csordás, de sikeres ellés után 10 forintot is adnak. Más falusiaktól rendszerint meghatározott pénzösszeget szedtek a vemhesítés után, s ez a közbirtokosság pénztárába került. Pl. Felsőregmecen 1907-ben 2 korona 20 fillért fizettek egy tehen folytatásáért.⁷⁴ Az 1960-as

70. BL. Miskolc, VII—1/c. 80.

71. 1949-ben a filkeházi közgyűlés a kan abraktakarmányát az alábbiak szerint vetette ki: 2 mázsa árpa újig, ennek fele házanként, fele sertés után; 1/2 véka krumplic újig sertésenként, 1/4 véka házanként. (SRMA. 72—65. 25.)

72. Nagyhutában 1943-ban 140 pengőt fizettek segélyként a közbirtokosságnak (BL. Sátorajjújhely, V/1.).

73. Pusztafaluban az 1930-as években 20 fillért kapott a csordás minden megfolyatott tehen után (Tagán G., 1939. 150.).

74. BL. Sátorajjújhely, V/1.

évek végétől a falvak, illetve a termelőszövetkezetek nem tartanak bikákat. Jelenleg Nyíriben van egy inszeminátor, aki az egész Hegyközben intézi a mesterséges megtermékenyítést. Minden faluban akad egy gazda, aki az istállóját csekély térítésért átengedi e célra. Filkeházán a kijelölt ház kerítésére kitesznek egy deszkadarabot, ha van megtermékenyítendő tehén a faluban. Ez a jel a motorkerékpáron közlekedő inszeminátornak.

A Hegyközben a fejőstehenek legeltetési egységét *csordának*, őrzőjét pedig *pásztor*nak vagy *csordásnak* hívják.⁷⁵ Azokban a falvakban, ahol a vonómarhá-
nak és a növendékeknek külön gulyája volt (Kovácsvágás, Füzérkajata), a két pásztor megkülönböztetésére a *gulyás* és a *csordás* kifejezést használták. A többi faluban egyszerűen csak *pásztor*nak hívják, ahol pedig hosszabb ideig ugyanaz volt a csordás, keresztnevéen szólítják. Pl. Filkeházán az utóbbi harminc évben Szaszák Pál volt a pásztor, ezért nagyon sokan csak *Pali bácsinak* nevezik. „Hajt már a Pali bácsi” — mondják. Nyíri és Kovácsvágás kivételével minden hegyközi falunak csak egy csordája volt. Nyíriben a két világháború között külön volt *zsellérek pásztor*a, *gazdák pásztor*a és a *Kandó pásztor*a. A zsellérek az uradalomtól bérelt legelőt legeltették, a gazdák csordája a közös falusi legelőre járt. A Kandó pásztor a néhány gazdának 20—25 db marháját őrizte egy kaszálónak nem használható dombos, bozótos területen, amit egy Kandó nevezetű tulajdonostól vettek meg az 1900-as évek elején. 1946 után azonban Nyíriben is csak egy csorda volt. Kovácsvágáson a falut kettészelő út keleti oldalán álló házak alkották a *keleti sort*, a nyugati oldalon állók a *szálati sort*. Ennek megfelelően két csorda és két pásztor volt a faluban, de csak egy *kondás*. A két sornak külön bikája volt az 1930-as években.

A pásztorok a falubeli földnélküli zsellérek és szegényparasztok közül kerültek ki, vagy máshonnan fogadták. Pusztafaluban a múlt század végétől az 1950-es évekig a Kopasz család tagjai a pásztorok, Füzérkajátán Szabóék voltak régi pásztorok. Volt olyan csordás is, aki a Hegyköz több falujában szolgált. Hrabócki Márton szülei is pásztorok voltak, gyermekkorától kezdve apja mellett bojtárkodott. 1929-től 1968-ig Sátoraljaúj helyben, Vilyvitányban, Alsóregmecen, Füzérradványban és Kishután fogadták meg pásztorok. Az 1950-es, 60-as években a legtöbb faluban változás történt a pásztor személyében. Egyre kevesebb parasztember vállalja ezt a munkát. A fiatalabbak inkább az iparban helyezkednek el, csak azok az idős csordások maradnak régi foglalkozásukban, akik más munkát nem bírnának végezni. Így a korábban örökölt, vagy gyermekkorban tanult pásztorság elsősorban cigányok alkalmi foglalkozása lett.⁷⁶ A cigányokat azonban nem látják szívesen a gazdák. „Nem akarnánk ide rögzíteni cigányt. *Sorba* hajtsunk inkább, ha a faluból nem akad. A cigány azért is nem jó pásztor, mert kapta magát, oszt mindég hazament egy-két napra, a marhával meg nem tudtak mit csinálni. A legnagyobb munkában kellett hajtani sorba.” (Pusztafalu, Hutkai István, 75 éves.) A faluban hosszú ideje élő pásztoembereket, ha jól viselték magukat, rendszeren ellátták feladatukat, megbecsülték. Bár az adatközlők szerint „egy bíró vagy elnök se mindenkinek jó.

75. A csorda és a csordás elnevezés a Zempléni-hegység és a Bodroghköz falvaiban általánosan elterjedt (*Ikvai N.*, 1962. 28; *DENIA* 165.; *György K.*, 1971. 55.).

76. Vö. *Fél E.—Hofer T.*, 1961. 40.

Hát úgy volt a pásztor is. Az egyik gucsmolta, a másik dicsérte. A csordást jobban becsülték mint a kondást. A kondást jobban lenézték, az állatokbul kifolyólag.” (Füzér, Orosz Miklós, 73 é.) Ha a munkájáért meg is becsülték a pásztor és családját, azért a falu társadalmi rendjében a legalsó helyen álltak. A lányok, mégha tetszett is nekik a pásztor fia, nem szórakoztak vele. „Azt mondták nekem a lányok: csak ne a kajati pásztor fia volnál! Elmennék hozzád ne félj, szívesen. Úgy szeretnék, mint akármelyik pusztafalusi legényt, csak ne a kajati pásztor fia volnál. Hát nem becsültek semmire se, mert pásztorgyerek voltam.” (Füzérkajata, Szabó István, 67 é.)

A csordás fogadását, szerződtetését a közbirtokosság vezetősége intézte. Ha a régi pásztor nem felelt meg, a szerződés lejártá után mást fogadtak a helyébe. Ennek hamar híre ment a környező falvakban, és legtöbbször maga a jelölt jött *ajánlkozni*, vagy a faluból akadt jelentkező. A pásztorfogadás ideje változó. Az első világháború körüli években még a késő őszi hónapokban vagy karácsony és újév között tartották, mert az új helyét már az év első napján el kellett foglalni a pásztornak. Régen újévtől újévig fogadták meg a csordást, hiszen a bikagondozás is a feladata volt. „Amelyik pásztor nem tudott elhelyezkedni újév előtt, az már meg volt ijedve.” (Pusztafalu) Az 1930-as, 40-es évektől kezdve a pásztor már áprilistól, májustól fogadják egy évre, vagy csak a legeltetési időnyre. Ennek megfelelően a pásztorfogadás ideje újév után, esetleg kora tavasszal van valamelyik szombat este vagy vasárnap délután. Erre az alkalomra összehívták az állattartó gazdák közgyűlését a község házára vagy a közbirtokossági elnök házába, újabban pedig az iskolába. A vezetőség előre kidoboltatta a pásztorfogadás, *választás* (Füzér) idejét, de azon nem jelent meg minden gazda. Asszonyok csak a Hutákban mentek el a pásztorfogadásra azokból a családokból, ahonnan *útban* voltak a vándoriparos férfiak. A gazdák már előre megbeszélték, hogy jó volt-e a régi pásztor, kihajtott-e rendes időben, pontosan vigyázott-e az állatokra, ha kárt okozott, megtérítette-e stb. Ha a munkája ellen nem merült fel kifogás, akkor *felkérdezték* a csordást, hogy akar-e továbbra is *szolgálni*. „Behívták édesapámat, aszonták neki:

— No János, hát itt az idő, mán letelt az idő, hát most meg kell állapítani, megmarad-e vagy nem.

Édesapám mingyán hozzátette a szót.

— Hát ha nincs ellenem kifogásuk, megmaradok.

— Javítást vagy valami ilyesmit nem kérsz?

— Nem kérek, meg vagyok elégedve. — Mondta édesapám.”

(Füzérkajata, Szabó István 67 éves.)

Ha a pásztor javítást kért, és a közgyűlés megadta, mert *hűséges* volt, akkor megkötötték a szerződést. Elkészítették a *komenciós* vagy *konvenciós levelet*, melyben a bér- és a munkafeltételek szerepeltek. Új pásztor esetén ekkor állapodtak meg abban is, hogy mikor foglalja el a helyét, és a gazdák közül ki szállítja át a faluba bútorait és felszerelését.

Az alábbiakban három, különböző időtartamra kötött munkaszerződést közlök 1903-ból, az 1940-es és az 1950-es évekből.

Komenczió levél⁷⁷

Alolírott Makai János Felső Regmeczi Lakos be állottam a község Lakosainak csordásnak

Évi fizetés

Először Egy tehén 1 véka gabona 1 kenyér 1 szakajtó liszt

2 tojás 2 krajczár

2. szor 1 tinó 1 negyedrészt búza

3. szor 1 kis bornyú 20 krajczár

4. szer évi lak bére 14 korona

A fent fizetésért Január 15-től Deczember 31-ik 1907.től szolgálatba lépni. kötelezem magamat arra hogy a kezem alatt levő marháknak általam kár tetetik felelős vagyok a kár térítést megfizetni a gazdák parancsát a hová hagyják hajtani teljesíteni ha a községet el hagynám hatalmat adok a község előjáróságának karhatalommal vissza állíthason.

Kelt Felső Regmecz 1906. November 25.

Makkai János

Konvencziós levél⁷⁸

Mely egyrészt a Filkeházai közb. más résztől Szaszák Pál Filkeházai lakos mint csordás között jött létre.

A fent nevezett felvállalja a község szarvasmarha őrzését 1947 év ápr. 1-től 1948. ápr. 1-ig és ezért kap bér címén 12 mm terményt fele búza fele rozs és hozzá tartozó rétet és földet, 2 szekér tűzifát hazaszállítva és kap még 150 Ft pénz fizetést. A földet tartozik kellő időben megművelni, ha esetleg elhanyagolja úgy a föld el lesz vonva. A fent nevezett tartozik a község bikáját kifogástalanul gondozni, a közb. vezetőjének engedelmeskedni, a csordát kifogástalanul őrizni és az önhibájából történt károkért felelős úgy mint mezzei kárért és az állatban tett kárért.

A jelen megállapodás mindkét résztől el lett fogadva.

Filkeháza 1947. Márczius hó 20-án.

közb. elnök

csordás

Munkaszerződés⁷⁹

Amelyet egyrészt Nyíri Legeltetési Bizottsága Szabó István elnök, másrészt Csendi József lakik Telkibányán, született Kovácsvágás, 1901, aug. 17 anyja leánykori neve Mészáros Rózsa a következő feltételekkel lett megkötve.

1. A Legeltetési Bizottság pásztorként alkalmazza a fent nevezett dolgozót 1957 évi május hó 1 napjától kezdődően 1957 november 20 napjáig.

2. Fent nevezett dolgozó kijelenti, hogy 1. pont alatt megjelölt munkára és időre a Legeltetési Bizottság alkalmazásába lép.

77. BL. Sátorajaujhely, V/1.

78. SRMA. 72—65. 5.

79. SRMA. 73—2.

3. A pásztort a következő munka bér és egyéb juttatások illetik meg. Számos állatonként $\frac{3}{4}$ rész termény kis számos állatok után $\frac{1}{2}$ véka termény minden háztól, ahonnan 1 db jár $\frac{1}{2}$ kenyér ahonnan több jár 1 db kenyér, vagy az ára, minden háztól $\frac{1}{4}$ rész burgonya, 1 liter főzelék, darabonként 2 Ft. bocskor pénz. Jármos állatok után fele bér jár.

Aki természetben nem tudja megadni az a mindenkori szabad piaci árt köteles megfizetni, illetve lefognadni.

4. A pásztor köteles az 1 pontban megjelölt napon a Legeltetési Bizottságnál munkára jelentkezni, a munka viszony tartama alatt a rábízott munkát becsületesen, a legjobb tudása szerint szakszerűen elvégezni, a kapott utasításokat végre hajtani, a legelő gazdálkodási szabályzat rendelkezéseit és a munka fegyelemre vonatkozó szabályokat megtartani.

Mezőgazdasági értesítő munkaszerződés 5, 6, 7, 8, 9, pontja is irányadó. Pásztor által okozott kárért mindenkor felelős.

Nyíri, 1956. december 1-én
elnök VB titkár

pénztáros
pásztor

A pásztor bérét községenként eltérő módon állapították meg. Volt olyan falu (Filkeháza, Pusztafalu, Füzér), ahol a gazdától összesen járó termény mennyiségét vették a szerződésbe, amit számosállatonként szétosztva vetettek ki az egyes állattulajdonosokra. Gyakoribb volt azonban, hogy a járandóságot számosállatokra kivetett mennyiséggel vették be a munkaszerződésbe.

A csordás bére a következő elemekből állt:

1. *termény* (fele búza, fele rozs). Az egy összegben megállapított komenciót a két világháború között *köböl*ben számították, azóta inkább mázsában szabják meg.⁸⁰ A számosállatonként kivetett gabona mennyisége változó, a legtöbb helyen azonban 1 véka a pásztor bére (Nyíri, Filkeháza, Széphalom, Kishuta). A terménybeli járandóságot a *géplés* (cséplőgéppel való cséplés) befejezése után kezdte összeszedni a csordás, de a módosabb gazdák már korábban is adtak előleget. Ilyenkor egy napig nem hajtott a pásztor, vagy az esti órákban ment az *életért*. A gazdák többségétől azonban már csak a késő őszi hónapokban *hátalták össze* a terményt. A *cselédek negyedrészt*⁸¹ vittek magukkal, mert így a többszöri mérésnél minden háznál valamivel több gabonát kaptak. A vezetőségből a *gazda*, a *pénztárnok* vagy egy *megbízott* ment a pásztorttal ellenőrizni a beszédést. Ahol vékával mérték ki a járandóságot, ott is igyekeztek a pásztort nagyobbn méretű vékát szerezni, mert azok úrtartalmában is volt némi eltérés. Ha évközben elfogyott a liszt a pásztor családjánál, járandóságának egy részét megkaphatta néhány gazdától, de mindig csak olyan mennyiséget, amennyi a már letöltött időre megillette.

2. *paszuj*, ill. *bab* (1—2 liter marhánként vagy házanként).

3. *krumpliföld* (200 □-öl—1 kat. hold.) A közbirtokossági tagok szántották, trágyázták, a pásztor családja pedig köteles volt kapálni, megművelni.

4. *krumpli* (egy kosár vagy egy véka).

5. *kenyér* (fél kenyér marhánként). A pásztor sorba járt a kenyérért. Né-

80. Egy köböl=4 véka; 1 véka=32 liter. (SRMA. 59—68. *Balassa I.* gyűjtése.) A Zempléni-hegység falvaiban 1 véka=28 liter=20 kg. (*Ikvai N.*, 1967. 167.)

81. A véka negyedrésze: 8 literes, dongafából készült, fogóval ellátott mérőedény.

hány nappal korábban szolt a soronkövetkező háziasszonynak, hogy tőle mikor kéri a kenyeret.

6. *tehén- vagy kecsketartás*

7. *széna* — ritka járandóság, csak Pusztafaluban kapott a pásztor egy boglya szénát az 1930-as években.⁸²

8. *tűzifa*.

9. *bocskorpénz*, illetve *bočkorňe peňegi* (Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta). Az első kihajtáskor a pásztornak adott néhány fillér. Az 1960-as években Nyírriben 5 forintot adtak marhánként. Ilyenkor egy darab szalonnát is kapott a pásztor *szoktatóba*.

10. *nagypénteki liszt* (2 kila vagy 2 liter, illetve egy *szakajtó*).

11. *nagypénteki tojás* (1—2 darab marhánként). A nagypénteki liszt és tojás minden faluban a pásztor járandóságához tartozott, de ezzel néhány községben az járt, hogy nagypénteken még akkor is végig kellett hajtani a falun a csordát, ha még nem volt legeltetési idény.

12. *penzösszeg*. Főleg az 1940-es, 50-es években terjedt el a számosállatokra kivetett pénzösszeg szedése. Marhánként 2—10 forintot kellett befizetni.

A pásztor bérének fenti elemei nem voltak meg minden faluban, vagy egy falun belül is változtak a különböző években. A Hegyközben mindenütt jellemző azonban a *termény*, *bab*, *krumpliföld*, *krumpli*, *bocskorpénz*, *nagypénteki liszt* és *tojás* szedése, illetve juttatása a csordás részére. A kenyér mint járandóság az 1930-as, 40-es években még a legtöbb faluban általános, utána azonban már csak elvétve fordul elő. A termelősövetkezetek megalakulásával megszűntek a közbirtokosságok, s ezután a háztáji tehenekhez is a termelősövetkezet fogadja a pásztort. A szerződést a tsz-irodán kötik meg. A termelősövetkezet kijelöl egy embert a faluban, aki év közben két részletben beszedi a pásztor bérét az állattulajdonosoktól, a csordás bérét pedig a tsz fizeti folyamatosan. Egy összegben állapítják meg a pásztor havi bérét, amit tehenenként vetnek ki az állattartókra. Filkeházán 1978-ban 20—25 szarvasmarha jár a legelőre, egy után 480 forintot kell fizetni május 1-től október végéig. A pénzfizetésen kívül jelenleg nem szerepel egyéb juttatás a pásztor szerződésében. Szokás szerint azonban ma is kap marhánként 10 kg krumplit (1 kosár), 1—2 liter tejet, amit alkalmoszerűen szed össze a pásztor felesége. *Szoktatónak* ma is adnak házanként egy darab szalonnát, egy pohár pálinkát az első kihajtási napokon. A tsz-től illetményföldet is kapott a filkeházi pásztor, de nem művelte, ezért elvették tőle. Ha ősszel jó az idő, a szerződés lejárta után is kihajt a csordás, de ilyenkor külön megállapodik az állattartókkal a fizetésben. Ha a pásztor valamilyen ok (pl. betegség) miatt nem tud hajtani, akkor a falu lakói sorban legeltetnek. A falu egyik végéről kezdve a férfiak vagy asszonyok kettesével őrzik a csordát. Ilyenkor reggel nincs kürtölés, és este később hajtják haza a csordát.

Ha a pásztor falubeli volt, akkor rendszerint a saját házában lakott. A közbirtokosságoknak azonban a legtöbb helyen volt egy vagy több *pásztorháza*, illetve *cselédlakása*, amelyben a csordás, gulyás és a kondás lakott a család-

82. *Tagán G.*, 1939. 150.

jával.⁸³ A 19. századi pásztorházakról a füzérradványi uradalom cselédházai alapján alkothatunk képet. Ekkor kétféle cselédházat említenek. Az egyik sem beosztásában, sem anyagában nem tért el a szokásos zsellérházaktól. Ilyet jegyeznek fel Füzéren 1809-ben: „Ezen Pálinka Ház Napkeleti végének által ellenében építtetett a Mlgos Grófné által 1806ik esztendőben egy új Kondás Ház és sertés ól kőből szalma fedél alá, három sor zsindely lévén fel verve az Eszterhájára, Tölgyfa gerendákra, Szarufákra, a hossza 15. szélessége 3 1/2 öll; a Déli végén vagyon egy pitvar, egy szoba és egy kamra, azontúl Észak felé három részre osztott sertés ól mind ezek jó statusban.” Füzéren még egy nagyobb, más típusú cselédházzal is értesülünk: „Ezen Major Udvarnak az Utczára szolgáló egyik részén épülve vagyon 18 öll hosszúságra 4 öll szélességre Tölgyfa oszlopokra, patits Tapaszszal fa kéménnyel a Cseléd Ház Szalma fedél alatt, melynek allyára három sor Bikfa Zsindely vagyon körül fel verve, foglal magába négy szobákat, két pitvart és négy kamrákat. Ezen szobákon vagyon fába foglalt ablak 8; Fenyő Deszkából készültt ajtok sark vasakkal 8; Belül fűttő kenyér sütő kementze 2; Kivül fűttő kemezze 1; Kandalló 1.”⁸⁴ A közbirtokossági pásztorházakra is jellemző, hogy építőanyaguk, szerkezetük, beosztásuk általában megegyezik a Hegyköz szegényebb parasztházaival. A borona- és paticsfal mellett kőből is építették a házakat, és leggyakrabban zsúpszalmával fedték. A cselédházak beosztása aszerint változik, hogy egy vagy több pásztor élt egy házban. Ha több pásztor lakott egy épületben, akkor is jutott minden családnak egy szoba és kamra, eseteg a konyhát és az istállót használták közösen.

A községnek nem kellett *bojtárt* fogadnia. Ha a pásztornak volt fűgyermek, ő bojtárkodott mellette, így tanulta meg a pásztorságot. Gyermek nem lévén rendszerint a faluból tartott maga mellett egy fiút a pásztor a legeltetési időszakban. A bojtár néhány mázsa búzát, napi kosztot, egy pár bakancsot, egy öltözet hétköznapi és ünneplő ruhát kapott a csordástól.

A szerződésben megállapított béren és az első kihajtáskor kapott különböző adományokon kívül szokás volt a Hegyközben a pásztor megajándékozása a nagyobb egyházi ünnepek és a cséplés alkalmával. Pünkösdkor már minden faluban kijárt a csorda a legelőre, ilyenkor a reggeli kihajtás alkalmával szedte össze a pásztor felesége a számukra készített lekváros, túrós, kásás, káposztás *lángost*, *kalácsot* (*kolač* — Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta) és *kürtöst*. Minden olyan háztól kaptak egy lángost, ahonnan marha járt a legelőre. A csordás felesége és családja kosárba, *abroszba*, *zajdába* vagy *batyuba* szedte össze. „Ilyenkor egy hétig lángost ettünk” — mondja egy öreg pásztor. A lángosadás szokása még ma is él. Míg a család és vendégei számára a legújabb süteményeket készítik a háziasszonyok, addig a pásztornak lángost, bélest sütenek. Húsvétkor ritkán, csak néhány faluban (Nyíri, Pusztafalu) ajándékozták meg a csordást, ugyanis a lángosadás szokása a reggeli kihajtáshoz

83. Az 1930-as években Füzéren pásztorház 60 □-öles udvarral, kerttel és bikaistállóval, 120 □-öles kert, 760 □-öles telken kovácsműhely lakással (BL. IV. B. 409. 152), Nyíriben 1 bikaól csordásházzal, 1 kovácsház, 1 zsellérház (BL. IV. B. 409. 262.), Pálházán 100 □-öles telken kondás- és csordásház bikaállal és kovácsház (BL. IV. B. 409. 268.) képezte a közbirtokosság vagyonát.

84. A két cselédház leírását Balassa I. közli. (*Balassa I.*, 1958. 320—321.)

kapcsolódott, húsvétkor pedig nagyon ritkán járt a marha a legelőre.⁸⁵ Karácsonykor a pásztorok feleségükkel együtt mentek *kántálni* az állattartó gazdákhöz. A pásztor az ablak alatt elkürtölte a *Mennyből az angyal*-t, és rendszerint itt, ritkán a házba belépve mondott köszöntőt:

„Adjon az isten több karácsony estéket elérni,
nem ilyen szomorút, hanem örvendetesebbet.
Bő bort, bő búzát eleget,
atyafi szeretetet, holtunk után lelki üdvösséget,
ezt kívánjuk az egész háznépnek.
Ahányszor megbillenti a szarka a farkát,
annyi ezres bankó üsse a házigazda markát!” (*Pálháza*)

A háziak megköszönték a jókívánságokat, és a pünkösdihez hasonló lán-gost, kalácsot raktak a pásztor feleségének a kosarába, a pásztor pedig borral vagy pálinkával kínálták.⁸⁶ A bort vagy megitták, vagy a magukkal vitt *butykosba*, *demizsonba* öntötték. A régóta egy faluban szolgáló és megbecsült pásztor újabban le is ültetik az asztalhoz, borral és süteménnyel kínálják, de ilyenkor is öntenek az italból a demizsonba. Esetenként egyéb alkalommal is adtak a pásztoroknak egy darab szalonnát, kenyeret, krumplit vagy gyümölcsöt.

A csordás élelmezéséről a családja gondoskodott. Egyedülálló, magános pásztor esetén fordult elő, hogy a falu sorban kosztolta, és ez beleszámított a bérébe. Reggel kenyeret és szalonnát tettek a tarisznyába a soros háznál, délben pedig főtt ételt kapott. Ilyenkor minden háziasszony igyekezett jobbat főzni, mert félt, hogy megszólja vagy *kibeszéli* a pásztor.

A csordás az őszi hónapokban az időszaki legelőkre, a gabonaföldek tarlóira és a rétekre is hajtott. Aratás után a községi bíró és a közbirtokossági elnök kidoboltatta, hogy a gazdák meddig hordják be a keresztet, mert „be fog szabadulni a talló és utána már nem felelnek a termésért”. A tarlókat rövid ideig legeltették, mert július végén, augusztus elején megkezdték a szántást. A rétek csak a második kaszálás, a *sarnyú* betakarítása után (augusztus végén) *szabadultak be*. A széna behordása után vártak még egy-két hetet, hogy „erősödjön meg a fű”, azután beszabadult, és amíg a hó le nem esett, kint járt a jószág. A második világháború utáni évektől kezdve rendszerint október végéig fogadják a pásztor. Ezután amíg az idő engedi vagy külön fizetésért megfogadják a pásztor, vagy mindenki maga legelteti a teheneit olyan gödrökben, szántóföldek végén, ahol megmaradt a fű.⁸⁷

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a közbirtokosságok fontos gazdasági funkciót tölthettek be a falvak életében. A jobbágyfelszabadítás után

85. Eltekintve a nagypénteki kihajtástól, ami a nagypénteki liszt és tojás miatt történt.

86. Vö. *Szendrey A.*, 1939. 165; a kondás megajándékozásához *Petercsák T.*, 1972. 516. A pásztorok karácsonyi kántálása és ajándékozása más területeken is szokásos (DENIA, 680. 742.) Vö. *Fél E.—Hofer T.*, 1961. 141. Szlovákiában az ünnepi ajándék neve *sviatočné* (Die slowakische... 1972. 40).

87. A csorda feloszlása utáni külön legeltetés a Zempléni-hegység falvaiban is általános (DENIA, 165. *Szabadi I. gy.*) Vö.: *Varga Gy.*, 1972. 364.

létrejött kisparaszti gazdaságok működését koordinálták bizonyos gazdasági feladatok elvégzésére. A közbirtokosságok legfontosabb célja az osztatlan közös birtokok, az erdők és legelők használatának szabályozása, igazgatása és kezelése volt. A közbirtokossági tagok közgyűlése döntött a legelőrendtartásról, a favágás rendjéről, a pásztorok fogadásáról. A legeltetés rendjének, a favágás módozatainak meghatározása, a közmunkák szabályozása és szervezése, a pásztorok felügyelete, az apaállatok beszerzése és takarmányozásának biztosítása pedig a választott közbirtokossági vezetőség feladata volt. A közbirtokosságok saját ingó és ingatlan vagyonnal és külön költségvetéssel rendelkeztek. A hegyközi közbirtokosságok a termelészövetkezetek megalakulásáig, az 1960-as évek elejéig, közepéig működtek, de a háztáji tehénekhez fogadott pásztor járandóságának összeszedésénél, alkalmi megajándékozásánál tovább élnek a közbirtokosságokban kialakult hagyományok.

IRODALOM

- A magyar korona...*, 1897. A Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
- Az 1871. évi törvények...* Az 1871. évi törvények gyűjteménye. Budapest, 1908.
- 1898. évi...* 1898. évi Országos Törvénytár. Budapest, 1898.
- 1935. évi...* 1935. évi Országos Törvénytár. Budapest, 1935.
- Balassa I.*, 1958. Cselédházak az abaúji Hegyközben. Néprajzi Közlemények. III. 1958. 1—2. sz. 320—321.
- Csiba L.*, 1958. A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Néprajzi Közlemények. III. 1958. 311—337.
- Die slowakische...* Die slowakische Volkskultur. Bratislava, 1972.
- Dobrossy I.*, 1972—74. Juhtartó gazdatársulások a XX. század elején Kunmadarason. Műveltség és hagyomány XV—XVI. Debrecen, 1972—74. 93—108.
- Éber E.*, 1961. A magyar állattartás fejlődése. Budapest, 1961.
- Éble G.*, 1911. A nagykarolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklasi története. I—II. köt. Budapest, 1911.
- Fél E.—Hofer T.*, 1961. Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények VI/2. 1961.
- Fényes E.*, 1837. Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. III. Pest, 1837.
- Fényes E.*, 1851. Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I—IV. Pest, 1851.
- Földes L.*, 1962. Egy alföldi juhtartó gazdatársaság. Néprajzi Értesítő, XLIV. 1962. 27—80.
- Für L.*, 1972. Jobbágyföld — parasztföld. *Szabó István* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II. Budapest, 1972. 33—154.
- Gruber F.*, 1960. Rét és legelő. Budapest, 1960.
- György K.*, 1971. Pásztorfogadás. Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátoraljaújhely, 1971. 54—56.
- Ikvai N.*, 1962. Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni hegyvidéken. Ethnographia, LXXIII. 1962. 26—53.
- Ikvai N.*, 1967. Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Műveltség és hagyomány IX. Debrecen, 1967.
- K. Kovács L.*, 1948. A magyar állattartás kutatása. Klny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Budapest, 1948.
- Kolossváry Sz-né*, 1975. A magyar erdőgazdálkodás történelmi fejlődése. *Kolossváry Szabolcsné* (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Budapest, 1975. 15—79.
- Magyar törvénytár. Budapest, 1912.
- Magyar törvénytár. Budapest, 1914.
- Magyar Statisztikai...* Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 99. kötet. 1935.
- Petercsák T.*, 1972. Népi sertéstartás Filkeházán. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. Miskolc, 1972. 505—527.
- Petercsák T.*, 1973. Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 357—407.

- Petercsák T.*, 1974. A szarvasmarha gazdasági jelentősége a Hegyközben. Kézirat a Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézetben.
- Petercsák T.*, 1975. Adatok Filkeháza lótartásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII—XIV. Miskolc, 1975. 537—547.
- Petercsák T.*, 1976a. Adatok a hegyközi szarvasmarhatartáshoz. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. Miskolc, 1976. 130—134.
- Petercsák T.*, 1976b. Baromfitartás Filkeházán. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. Miskolc, 1976. 231—247.
- Petercsák T.*, 1977. Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. Miskolc, 1977.
- Szabadfalvi J.*, 1968. Makkoltatás a Zempléni hegységben. Ethnographia, LXXIX. 1968. 62—75.
- Szabadfalvi J.*, 1970. Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Műveltség és hagyomány XII. Debrecen, 1970. . . .
- Szabó I.*, 1976. Jobbágyok — parasztok. Budapest, 1976.
- Szabó L.*, 1965. Paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő, XLVII. 1965. 133—158.
- Szendrey Á.*, 1939. Pusztafalusi néphagyományok. Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 156—170.
- Tagán G.*, 1939. Pusztafalu gazdálkodása. Néprajzi Értesítő XXXI. 1939. 142—156.
- Tálasz I.*, 1936. A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936.
- Varga Gy.*, 1972. A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1969—70. évi évkönyvéből. Debrecen, 1972.
- Varga Gy.*, 1976. Lokális gazdasági társulások Hajdú-Bihar megye mezővárosaiban. Ethnographia, LXXXVII. 1976. 161—174.

KOMPOSSORAT UND WEIDEVEREINIGUNGEN IM HEGYKÖZ

(Auszug)

In der ethnographischen Literatur über Viehhaltung gibt es kaum Arbeiten, die sich mit der Rolle und der Arbeit der Wirtschaftsvereinigungen und der Genossenschaften befassen. Die vorliegende Studie erörtert die Weidevereinigungen und Komposssorate im *Hegyköz* (Komitat Abauj-Zemplén) auf grund archivaler und rezenter Sammlungen. Vom Verfasser sind mehrere Spezialstudien über die Viehzucht in diesem Gebiet erschienen, in denen er ausdrücklich betont, dass im Hegyköz die Viehhaltung eine organische Ergänzung des Ackerbaus ist.

Vor der Aufhebung der Lehnherrschaft benutzen die Gutsherren und Lehnbauern gemeinsam das Weiland, Holz bekamen die Lehnbauern aus den Wäldern der Gutsherren. Von den Weiden und Weidemöglichkeiten der untersuchten Dörfer stehen uns aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts nur vereinzelte Angaben zur Verfügung. Nach der Aufhebung der Lehnherrschaft 1848 bleibt die Frage der Wälder und Weiden ungeklärt, erst die herrschaftliche Verordnung vom 3. März bringt eine Lösung, wonach die Weiden und Wälder zwischen Gutsherren und ehemaligen Lehnsbauern getrennt werden müssen. Zwischen 1850 und 1870 verliefen im Hegyköz die Trennungs- und Aufteilungsverhandlungen. Auf Grund einer Übereinstimmung zwischen Gutsherren und Häuslern wurde für jede Gemeinde Weide- und Waldgebiet pro Grundstück festgelegt und für die ehemaligen Lehnbauern besonders vermessen. — Im Weiteren schildert die Arbeit die Art und Weise der lokalen Entwicklung auf dem beschriebenen Gebiet.

Tivadar Petercsák

ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI ADATOK A SZAMÁRTARTÁSHOZ

VIGA GYULA

Néprajzi kutatásunk egyik leggazdagabb, legtöbb eredményt felmutató területe az állattartás és a pásztorkodás vizsgálata. A téma általános kérdései mellett azonban nem egyenlő mértékben részesedtek a kutatásokból az egyes állatfajok. A feltáró munka és az irodalom a juhászat és a szarvasmarhatartás körül sűrűsödött leginkább, ami az említett állatok gazdasági jelentőségéből, a paraszti életmódban és gazdálkodásban játszott meghatározó szerepéből kiindulva érthető. A többi állatfajról (ló, sertés, kecske, szamár, öszvér, bivaly) lényegesen kevesebbet tudunk. Igaz ugyan, hogy tartásuk — a sertés és a ló kivételével — nem volt általános, s közvetlenül nem kapcsolódtak be az ország egészét vagy nagyobb egységeit érintő gazdasági rendszerbe, mozgásokba, de egy-egy kisebb-nagyobb tájegység életében sajátos szerepük volt. Jelentőségük a földrajzi viszonyok és eltérő gazdasági feltételek szerint változott ugyan, de különleges helyet kaptak egyes települések életében, gazdálkodásában és munkaszervezetében is.

I. A szamarat néprajzi irodalmunk elsősorban a juhászok teherhordó állataként emlegeti,¹ egyébirányú hasznosítását — *Szilágyi Miklós* alapvető munkáját leszámítva² — csupán az említés szintjén érintik.³ Ebből eredően a magyar néprajz főleg az alföldi területek állattartásának elemeként ismeri. Tanulmányomban, elsősorban a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén gyűjtött adatok alapján, főként Északkelet-Magyarország középhegységi területeinek állattartásában, illetve paraszti gazdálkodásában vizsgálom meg ezen állatfaj helyét, szerepét, kitekintve a szamarasoknak az Alföld és a hegyvidék közötti, valamint a tájon belüli árucserében játszott szerepére. A munka elsősorban recens gyűjtésen alapul, s így az emberemlékezetben kellő biztonsággal megfogható időre, a századfordulóig nyúlik vissza.

A szamarak száma a négy fő haszonállat számával amúgy sem vetekedhetett, az elmúlt évtizedekben pedig egyre inkább fogyott. A terület szamarállományára — a mai megyehatárok figyelembevételével — a következők szerint

1. A teljesség igénye nélkül: *Turi Mészáros I.*, 1912. 141.; *Szendrey Zs.*, 1937. 85.; *Szabó K.*, 1942. 16—18.; *Hankó B.*, 1954. 97.; *Matolcsi J.*, 1975. 189. stb.
2. *Szilágyi M.*, 1964. 279—282.
3. *Hankó B.* az állat katonai teherhordó szerepéről ír (1954. 97.), *Matolcsi J.* vízihordó szerepét és a szántásban való felhasználását említi (1975. 189.), valamint felhívja a figyelmet az öszvértartás céljára. Többen említik a szamárhús és szamárszír felhasználását is, legújabban Szolnok megye Néprajzi Atlasza.

alakult:⁴ 1895 — 914 db; 1911 — 637 db; 1935 — 374 db; 1942 — 441 db; 1954 — 260 db; 1964 — 202 db; 1972 — 216 db. A szamártartás korábbi, nagyobb jelentőségére utalhatnak Abaúj vármegye múlt századi monográfiájának 1871-ben írt sorai: „A szamár a mennyiben az emelkedett szőlők művelése miatt, a szőlőtermesztő vidéken szükséges állat, azonkívül a juhászok teherhordásait is képezi, van a megyében 596 darab, mely 2980 Ft tőkét képvisel.”⁵ A vidék jelentős szőlőkultúrájának hanyatlása, a juhászat fejős irányba való fejlődése és — az új országhatárokhoz viszonyítva — az állatállomány szerkezetének, arányainak eltolódása⁶ egyaránt negatívan befolyásolta a szamártartást. Közvetve az állat tartásának egykori nyomát őrzi néhány helynév is: *Szamárbükk* (Borsodbóta és Sajómercse)⁷, *Szamárvölgy* (Arló, 1855),⁸ *Szamárberek* (Bánhorváti, 1860),⁹ *Szamárút* (Arka, 1857 és Boldogkőváralja).¹⁰

Az elmúlt száz év statisztikai adatait alapul véve azt látjuk, hogy a szamárak száma egy településen ritkán emelkedett 10 fölé, s mindössze néhány esetben haladta meg az 50-et: Abaújszántón 1942-ben 53 db, Bükkzsércen 1895-ben 50 db, Miskolcon 1935-ben 60 db, s Tolcsván 1895-ben 60 db szamarat írtak össze.¹¹ Figyelembe véve azonban a viszonylag magasabb számadatok szóródását, bizonyos csomópontok mégis megfigyelhetők. Ezek a vidék földrajzi képeinek egy-egy sajátos vonulatához, s ezzel együtt a népesség egy-egy sajátos életmódot folytató csoportjához igazodnak. Az általunk vizsgált időszakban viszonylag magas a szamárak száma a *Bükk-hegység* falvaiban, a *Hegyalja* településein és történelmi borvidékén, a *Zempléni-hegység* egyes falvaiban. Ezek a csomópontok a szamár tartásának és hasznosításának bizonyos típusait is behatárolják. Számottevő ezek mellett a *városok* és egykori *mezővárosok* szamártartása.

A Bükk-hegység településein a szamár tartásának két fő funkciója volt. A hegység belsejében fekvő falvakban — az életmódból következően — az erdei iparok, főleg a mészégetés termékeinek értékesítésében játszott szerepet, bekapcsolva a területet az Alföld és a hegyvidék árucseréjébe. Az 1920-as évekig a szamaras mészárosok a vidék jellegzetes figurái voltak, akik elsősorban *Répáshuta* és *Bükkzentkereszt* szlovákjai és *Bükkzsérc* lakói közül kerültek ki. Bükkzsércen még az 1950-es években is dolgoztak szamaras meszesek. A szamaras mészárosok tevékenysége azt a belső kört töltötte ki, ahol a lovas és ökrös fogatokkal járó mészárosoknak még nem volt kifizetődő árujuk értékesítése. Főleg a megye területén árultak, de a bükkzsérciek eljuttotak *Füzesabonyba*, *Tiszaszőlőstre*, *Kunhegyesre*, *Kunmadarasra*, és *Tiszafüredre*, a répáshutaiak északi irányba *Kassáig*, a bükkzentkeresztiek pedig *Tiszafü-*

4. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény. (Állatállomány) Községsoros adatok 5. kötet.; Mezőgazdasági Adattár II. kötet 201.; Általános mezőgazdasági összeírás (1972) 6. kötet 178.

5. *Korponay J.*, 1871. 303.

6. *Tálasz I.*, 1942. 205.; *Gunst P.*, 1970. 397.

7. *Dobosy L.*, 1970. 95.

8. *Román J.* (szerk.), 1977. 35.

9. *Román J.* (szerk.), 1977. 52.

10. *Román J.* (szerk.), 1977. 29. — A boldogkőváraljai adat *Paládi-Kovács A.* szíves szóbeli közlése.

11. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény. (Állatállomány) Községsoros adatok 5. kötet.

12. *Szilágyi M.*, 1964. 279. jelzi, hogy a tiszafürediek alkalmanként felvidéki meszesektől vették meg a szamáracsikót.

reden és Polgáron át alkalmanként *Hajdúböszörményig* is.¹² A szamaras mészárosok a falvak szegényei közül kerültek ki. A mésszel húsvét előtti hetekben indultak, s *mindszentekig* jártak. Árjukat főleg gabonára cserélték, melyet hazafelé általában megőrlettek az útbaeső malmok valamelyikében. Ősztől tavaszig a szamarasok favágásból, erdei munkából és alkalmi fuvarokból éltek. Tevékenységük kiegészítette, s szegényebb szinten valósította meg a lovas és ökrös fogatokkal való mészáruló tevékenységet. Beilleszkedtek, sajátos helyet foglaltak el a mészárulás évi ritmusában és piackörzeteinek földrajzi megosztásában.¹³

A Bükk déli lábánál fekvő falvakban a szamártartás főleg a kert- és gyümölcskultúrához, elsősorban a szőlőműveléshez kapcsolódott. A szőlő és a kertészet nem igényli a drágább és lényegesen igényesebb ló tartását, alkalmi szállításokra megfelelt az igénytelen és adómentes szamar is. Sály, Kács, Tibolddaróc, Cserépfalu, Kisgyőr, Nyékládháza, Emőd szamártartása ezt a típust képviseli. Erre utal véleményünk szerint az is, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye nyugati felének lakói, főleg a Sajó vonaláig, szamaraikat elsősorban az Alföld és az Északi-középhegység találkozásánál fekvő történelmi borvidékről szereztek be: Eger, Domoszló, Markaz, Abasár, Verpelét és Gyöngyös voltak a legismertebb szamártartó helyek és vásárok.¹⁴ Keleti irányban az előzőhöz hasonló típust képvisel a Hegyalja településeinek szamártartása. A vidék intenzív szőlőkultúráját a hagyomány szerint régen sok szamar is „kiszolgálta”. Az elmúlt évszázad statisztikái különösen Abaújszántón, Mádon, Sárospatakon, Tarcalon, Tolcsván és Tokajban jeleznek számottevő állományt. Abaújszántó a közelmúltig ellátta szamárral a megye keleti felét. A szamarat itt a trágya, permetlé és víz hegyre való szállításához használták, az emlékezet szerint a szamar nyergére akasztották kosarakban és vödörökben a terhet. Emellett szamárfogatokkal vitték ki a szőlőbe a hordókat és szerszámokat, s ezzel hordták munkaeszközeiket a hegyaljai szőlőbirtokokat napszámmal kiszolgáló, környező falvak szegényemberei. Abaúji területről a szamar hasonló hasznosítását a bevezetőben említettem.

A megye északkeleti részén, főleg a Zempléni-hegység erdős határu falvaiban is elterjedt volt a szamar használata. A takarmányszükségletéhez képest rendkívül szívós és munkabíró szamarat a hagyomány szerint faközéltetésre és -fuvarozásra, Telkibánya környékén a kaolin szállítására használták. Perén a szegényemberek a szamár fuvarból pénzeltek. A falu határában levő nagybirtok miatt kevés föld volt a parasztok kezén. A lakosság zöme részes munkára járt a környező nagybirtokokra, emellett szőlőmunkára Tállyára, Legyesbényére, Abaújszántóra. A nyári nagy munkák idejére a falu kb. 100 pár *kepést* adott. Ősztől tavaszig azonban a férfiak közül sokan eljártak szamárfogataikkal Regécre, Arkára, Baskóra, Szemerére, ahonnan részben bérben fuvaroztak fát az ináncsi fatelepre, részben pedig 40—60 fillérért megvettek egy-egy szekér gallyat, s azt Hernádszentandrásra, Ináncsra, Dobszára vitték eladni. Egy hét alatt 8—10 pengőt tudtak keresni ezzel a munkával. Egy fordulót (50—70 km)

13. Részletesen lásd: *Viga Gy.*, (kézirat).

14. A szőlősgazdák szamártartására *Jankó J.*, és *Bodgál F.*, is felhívta a figyelmet: *Jankó J.*, 1902. 293.; *Bodgál F.*, 1960. 525.

2 nap alatt tudtak megtenni. Ezen a területen tehát elsősorban az erdőhöz kapcsolódott a szamar tartása, s a szegényebb emberek számára a lovat helyettesítette.

Külön kell szólni a városok és egykori mezővárosok szamártartásáról. Miskolc mellett elsősorban Mezőkövesd, Mezőcsát, Szikszó és Gönc érdemel említést ebből a szempontból. Ez esetben — véleményünk szerint — nem egyszerűen a magasabb lélekszámmal járó nagyobb állatlétszámról van szó. Ezen települések piaca és üzlethálózata, főleg fatelepek és TŰZÉP-telepek kiszolgálására tartották a szamarat, s velük a településen belüli fuvarozás mintegy szolgáltatást jelentett a lakosság számára, megélhetést néhány szegényembernek. A szamaras ezen települések jellegzetes figurája volt még a közelmúltban is.

Az itt bemutatott, s az állat hasznosítása szempontjából eltérő formák mellett azonban szinte minden településen volt 1-2 szamar szegényemberek kezén, akik tevékenységükkel (főleg fuvarozás) sajátos helyet foglaltak el egy-egy falu életében, mindennapjában. Ezek az emberek alkalmi fuvarokból éltek — néhányan ma is élnék —, s helyzetük, szegénységük általában a közösség perifériájára kényszeríti őket. A *szamaras*, *csacsis* gúnynév, gyermekek és felnőttek állandó gúnyolódása, az alacsony gazdasági és életnívó tudomásulvétele. Helyzetük sajátos, tevékenységüket nem számítják semmiféle elfogadott mesterséghez, foglalkozáshoz, fuvarosokkal nem is említik őket együtt.

A szamarasok munkájában régen jelentős szerepet kapott a vízfordás, ami a hegyes terület ivóvízellátását tekintve fontos feladat volt. Répáshután és Bükkszentkereszten (ez utóbbi az ország egyik legmagasabban fekvő települése, 583 méter¹⁵) a fúrott kutak megjelenéséig szamarral hordták a vizet a határban levő forrásból, ill. a falu közepén levő kútból. A *talyigára* fahordót vagy 2 *dézsát* tettek, s pár fillérbe, egy-egy tányér ételbe került a fuvar. A hordót télen szánkóra tették. A perei szamarasok közül a környező uradalmakban, a nyári nagy munkák idején vízfordót, *zsongárt* fogadtak, aki naponta négyszer vizet vitt a kordéra szerelt hordóban a mezőn dolgozóknak. A már említett boldogkővár-aljai *Szamarút* a hagyomány szerint onnan kapta a nevét, hogy a szamarasok ezen az úton vitték fel a vizet a várba.¹⁶

A szamarasok ma főleg boltokból, TŰZÉP-ről vállalnak fuvart, s gyakran látni szamár fogatot, amint fűtőolajos hordót szállít. (1. kép).

Előszóval tartottak szamarat olyan emberek, akiknek munkájuk során szükség volt kisebb-nagyobb teher szállítására, de nem volt kifizetődő lovat tartaniuk. Több településről tudunk szamaras *szóda*sról, s szamarral hordta haza az agyagot és vitte piacra termékeit az 1920-as években a gönci fazekas. Hasonló módon kell értelmeznünk a szőlősgazdák és kertészek szamártartását is. Gazdasági és szociális nehézségek idején azonban, ló hiányában, lényegesen megnőtt a szamarak száma, hogy aztán néhány év elteltével, s a kényszer elmúltával ismét csökkenjen. A parasztság azonban mindig lenézte a szamarat, megvetette, s tartását a szegénység megnyilvánulásának tartotta. A hagyományos

15. *Frisnyák S.*, 1977. 159.

16. *Paládi-Kovács A.* szíves szóbeli közlése. A szamarasok vízfordásához vö.: *Szilágyi M.*, 1964. 280.; *Matolcsi J.*, 1975. 189.

1. kép. Szamárfogat, Emőd

parasztgazdaságok üzemszervezetében a szamárnak nem volt helye, a legszegényebbek azonban még az eke és a borona elé is befogták. Azokban a falvakban, ahol sok szamár volt, bár lenézték, de személy szerint nem csúfolták a szamártartókat. Ahol azonban kevés volt a szamár, ott a tartó szinte mindig megkapta neve elé a *szamaras*, *csacsis* jelzőt. A szamarasok persze igyekeztek meg is indokolni állatuk tartását. „Nem a szamár *szamár*, hanem, az aki a hátán hordja a fát az erdőről!” — mondta egy 75 éves perei adatközlő. Nehéz szociális helyzet idején enyhül a szamarasok megszólása, amint azonban elmúlik a tartását elősegítő kényszer, ismét erőteljesebben jelentkezik. Manapság a háztáji gazdaságok mellett ideálisnak tartják a szamár tartását, s a vagyoni különbségek lényeges egyszerűsödésével már csak csipkelődéssé, élcelődéssé vált a szamarasok megszólása.

A szamarat tartó gazdaságok szociális típusai szerint két csoportot kell tehát elkülönítenünk. 1. A szegényemberek szamártartását, akik *nem tudnak* más vonóállatot tartani. Ebben a helyzetben, az igazás oldaláról megközelítve, hasonló szerepet játszott a szamár, mint a tejellátásban a kecske, s annak mintájára a szamarat mintegy „szegényember lova”-ként említhetjük. Lényegében ezt támasztja alá a szamárállomány birtoknagyság szerinti megoszlása: 1935-ben az állomány 59,5%-a 100 holdon felüli nagybirtokon volt (ennek oka is

vizsgálatot érdemelne), 33,5%-át tartották 5 holdon aluli kisparcellán, s csupán 7%-a volt 5—100 holdas birtokon.¹⁷ 2. Azok a gazdaságok, amelyek üzem-szervezetüknél fogva *nem igénylik* más vonóállat tartását. Gazdálkodásuk és munkaszervezetük szempontjából elegendő az olcsó számár, melynek ellátása nem igényel külön berendezkedést, berendezéseket és munkákat, nem úgy mint pl. a ló vagy szarvasmarha.

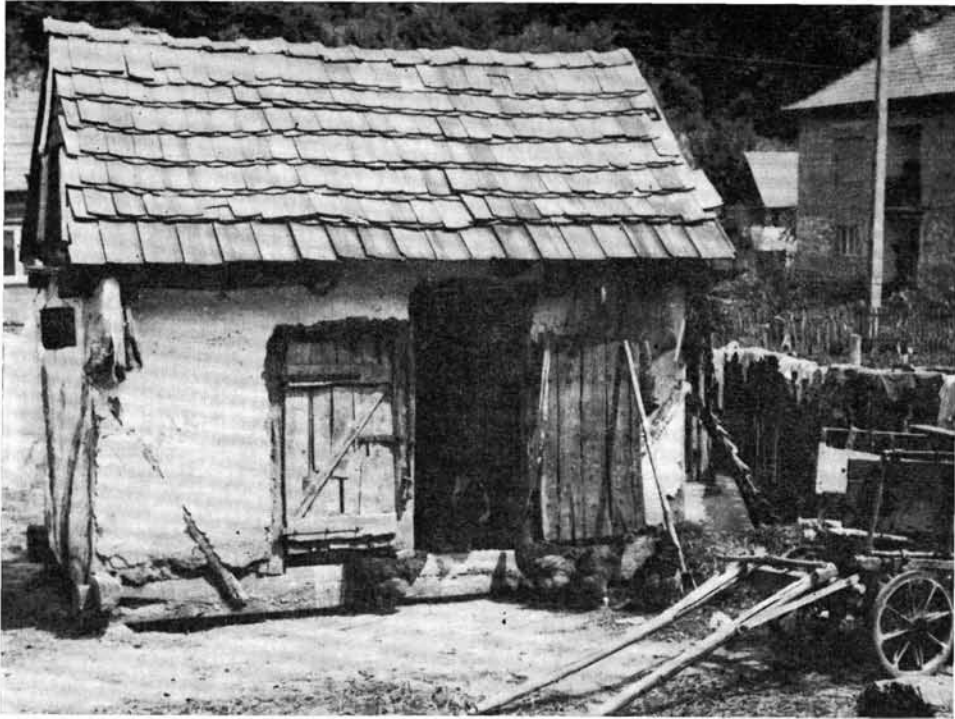
A számartartók részéről az állat megbecsülése, a vele való kapcsolat hasonló, mint másoknál a ló és szarvasmarha esetében. Sőt, úgy tűnik, hogy minél jobban kötődik valaki szegénysége miatt egy állathoz, annál jobban megbecsüli, függetlenül az állat kevésbé értékes voltától.

II. A hím számár neve általánosan *csődör*, a nőtényé *kanca*, a fiatal állat *csikó*, *szamárcsikó*. A bükki szlovák falvakban is *csődör* az apaállat neve, a párjé *kobula*, a fiatal állat pedig *mali szomar*, *malicski szomar*. A falvakban általában vegyesen tartottak mindkét nemű szamarat. A gazdák számarkancáikat általában falun belül vitték el *fedeztetni*, s 1—2 pohár bort fizettek cserébe a csődör gazdájának. Ahol nem volt számarcsődör, ott távolabbi falvakba is elvitték fedeztetni az állatokat. Domaházáról pl. Hódoscsépányba, Arlóra, Újszenára és Zabarra jártak, a bükki meszesek pedig útközben fedeztették meg állataikat (főleg Abaújszántón és Szikszón), s 1 kosár mésszel fizettek érte. A számarcsikót, ha anyját hajtják, 6 hónapig hagyják szopni, s utána *abakra fogják*, különkötik az anyjától. Ha nem fogatolják az anyaállatot, akkor nem választják el a csikót, csak önmagától válik el. A fiatal állatot általában másfél éves korától az anyjával együtt járatják, egyelőre teher nélkül. Kétéves korában kezdték el üres kocsi, majd könnyű teher elé fogva, szoktatni a munkához. Ha eladásra szánták, akkor ebben a korban vitték vásárra is, s ilyenkor volt szokás a fiatal csődör kiherélése. Voltak, akik nem szerették a csődör szamarat, mert nagyon nyugtalan, kiszámíthatatlan volt. Ezért általában állatorvossal, a bükki falvakban pedig Miskolc felől járó vándor *miskárolókkal* kiheréltették. A kivágott állat neve általában *herélt*, Bükkzsércen *paripa*, a szlovák falvakban nincs külön neve (*vümskovali*, *miskovani* néven emlegetik). Voltak olyanok is, akik nem szerették a herélt szamarat, mert lustának tartják, amit állandóan ütni kell, hogy húzzon.

Területünkön *fekete*, *szürke*, *barna*, *hamuszínű* és *vadas szőrű* (fekete, fehér sávokkal) szamarakat különböztetnek meg. Az állatnak, melyet egymás között *szamárnak*, *csacsinak* neveznek, már néhány hónapos korában nevet adnak. A számarnevek általában tréfások, az állatról alkotott vélemény, s a vele való kapcsolat kifejezői. Leggyakrabban keresztneveket (Bandi, Vilma, Kati, Gyuri, Marci, Matyi, Juci, Jankó), ill. azok becéző formáit adják a számarnak, de nevezik más állatokról (Fecske, Rigó, Sólyom), külsejéről (Szürke, Deres, Csinos, Huszár), s kaphat egyéb beceneveket is (Dudi, Römi, Muki, Csibész stb.).

A számár tartásában, hasznosításának megfelelően, a takarmányozás játszik főszerepet. Rendkívül igénytelen állat, s beéri erősszárú, *gurdajos* gazzal, *csátéval*, *lapuval* is, s él a konyhai hulladékon, de ha hajtják, akkor jól kell tartani. A falvak nagy részében télen-nyáron istállóban tartják, enyhelyéül gyak-

17. *Gunst P.*, 1970. 402.

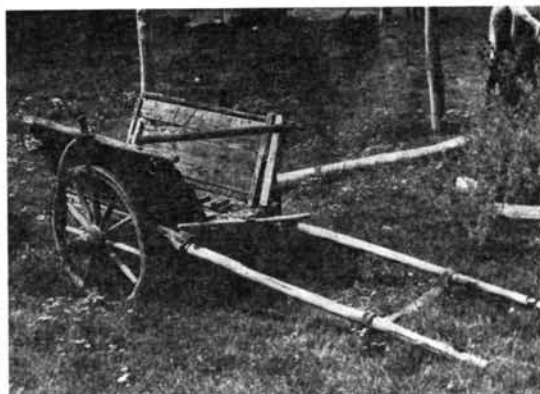
2. kép. Disznóólból kialakított szamáról, Domaháza

ran alkalmi ólak, vagy a régi nagy állatok istállói szolgálnak. (2. kép) Van, aki a disznóól egyik fiókjában tartja a szamarát. Nyáron alkalmanként *nyári állás*-ban éjszakáztatják, előtte *rács* vagy *jászol* van. Takarmányként szénát, szecskát, lucernát kap, nagy munkák idején pedig árpa, kukorica és zab abrakot. Ha mezőre járnak vele, akkor a föld szélén, s árokparton *pányván* legeltetik: nagy vaszöveget ütnek le, s ahhoz kötik lánccal a szamarat. A hosszabb utakra járó meszesek és faárosok útközben legeltették állataikat, de termékeikért mindig cseréltek abraknak való szemestakarmányt is: 1 kosár mészért megtöltötték a tarisznyát (*obrocsnyica*). Erdős vidéken éjszakára gyakran a vágásokba csapták legelni a szamarat, nemegyszer a tilosba. Az állandó kereskedelmi útvonallal rendelkező meszesek útjaik során általában ugyanazokon a helyeken szálltak meg, s ellátásukba állataik etetése is beletartozott.

A szamár lényeges gondozást nem igényel. Szőrét éppen úgy *csutakolják*, illetve *vakaróval* és *kefével pucolják*, mint a lóét. Körme homokos területen nem igényel különös ápolást, esetleg ha nagyon *lenőtt*, akkor éles harapófógóval *megszedték*, miközben az állat feje magasan volt kikötve, hogy ne tudjon rúgni. A hegyes, köves vidéken a gyenge patájú állatoknál, kövesúton igénybe vett szamaraknál pedig általánosan elterjedt volt a patkolás. Ezt alkalmanként maguk a gazdák is elvégezték: nem készítették elő a patát, csak lepucolták, s

3 kép. Régí számartalyiga, Pere

4. kép. Számartalyiga, Cserépfalu

5. kép. Szamárfogat, Pere

6. kép. Szamárfogat, Domaháza

patkószögekkel maguk ütötték fel a vasat az állat lábára. A szamarakat azonban általában a helyi kovács *vasalta be*. A szamár patkolásának díja fele volt a lóénak. Hasonló formájú, de kis méretű patkót használtak a szamarakra is, mint a lovakra. Gyógypatkót szamárra nem ütöttek, viszont használtak néhány kapaszkodó szeggel ellátott *téli patkót*.

A szamár ritkán volt beteg, ha igen, hasonló betegségei voltak, mint a lovaknak. Ha hátát feltörte a hám, akkor a gazda *kreolimmal* kente be. Ha ínye megduzzadt, s nem tudott enni, akkor a kovács patkószeggel felhasgatta a duzzadt részt és sóval dörzsölte be. A domaházai cigányok, ha a szamár a poros szénától *megkehesedett*, *beléndeket* adtak neki, amitől rövid időre elmúlt a keh, amíg túladtak az állaton.

A szamár hasznosításának általános, legszármottevőbb formája a fogatolás, az állat vonóerejének kihasználása. Ennek elve és szerszámai lényegében azonosak a ló fogatolásával. A szamár szerszámai és az általa vontatott járművek azonban sok alkalmi megoldást, a szamarasok által konstruált elemet tartalmaznak. A fogatolásnak régebben legáltalánosabb módja a kétkerekű *tajigába* való befogás volt. Ez a jármű alkalmazkodik leginkább a szamár testi, fizikai adottságaihoz. A talyigát általában helyi kerékgyártók készítették, de voltak

házilag eszkábált darabok is.¹⁸ Nem lehet ezen tanulmány feladata a szamár fogatolásával való részletes foglalkozás, de rá kell mutatni, hogy a vidéken használt talyigák között több, számottevő eltérés mutatkozik, melynek alapos kutatása, térképezése lényeges feladat lenne. Fellelhetők olyan darabok, melyeknél a szekéroidal kitámasztása rakoncával történik, de vannak lócsös példányok is (3—4. kép). Mindkét esetben többféle a szekéroidal, ill. a kocsi-szekrény formája, a szállított anyagnak megfelelően. Vannak 10 és 12 küllősek is.¹⁹ A szamártartás szélesebb perspektívában történő vizsgálatánál mindenképpen kutatni kellene, hogy a szamártartás és a kétkerekű talyiga nem együtt jelent-e meg hazánk hegyes vidékein.

A szamár fogatolásának elterjedt módja két állat befogása kisméretű, könnyű, gyakran gumikerekű kocsiba. A szekeret a gazdák nemegyszer maguk készítik el régi szekerek felhasználásával (5. kép). A répáshutaiak mindig maguk csinálták a szamárhoz kisméretű szekeret (*vozik*). Egy szamár esetén

7. kép. Szamárfogat, Arló

18. Bodgál F., 1960. 533/6. kép.

19. A problémák összegzésére vö.: Paládi-Kovács A., 1973. 17. skk.; Bodgál F., 1960. 524—536. (A miskolci talyiga bemutatása.)

8. kép. Szamárfogat, Hidasnémeti

általában talyigát használtak. Ideiglenesen magában is befogták az állatot négykerekű szekérbe, egy rúd mellé, gyakoribb azonban ilyen esetben kétrudas szekér alkalmazása (6—8. kép). A két rúd között van elhelyezve a *hámfa*, melyre az *istrángot* erősítik. Adatainkból nem derül ki egyértelműen, hogy a két rúd alkalmazása korábbi fogatolásmódot őriz, vagy újabb elterjedt fogatolástechnikai megoldás. További feladat lenne — szélesebb körben — a szamár által vontatott járművek típusainak, elterjedésüknek a vizsgálata. Az adatközlők szerint az alkalmazott járműtípus a szállítandó anyagoktól függött, de azok minősége mellett lényeges volt mennyiségük is. A szőlősgazdák általában talyigát használtak,²⁰ mert könnyebben mozgott az emelkedőkön, ugyanakkor egy szamár kellett hozzá. A bükki meszesek viszont általában kétszamaras fogatokat használtak, mert ezt kívánta üzleti érdekük: minél messzebb vitték a meszet, annál drágábban adhatták el. S míg egy talyiga csupán 2,5—3 q terhet bírt el, addig két szamárral elvitt egy szekér 6—8 q-t is.²¹

A szamár befogásához használt szerszámok általában csak méretükben

20. Bodgál F., 1960. 525.

21. Saját gyűjtés, Répáshuta (1976).

különböznek a lószerszámtól, igen elterjedt azonban a farhám használata. A szerszámokat általában szíjjártók árulták vásárokon, de sokan házilag is elkészítették kötélből, tarisznyaszíjakból, régi csizmából és egyéb hulladék bőrökből. Ezek a szerszámok gyakran fémrészek nélkül készülnek. Sokan régi lószerszámot alakítanak át a számárra (9. kép). A befogás módja azonos a lovakéval. Kétkerekű jármű esetén a *hátszíz* viszi át a terhet az állat hátára. A teher előre és hátra mozgatását a *hám és farhám*, ill. hám és *nyakló* biztosítja, a rúd elején levő karikára, illetve a hámfára véve át az erőt. Van olyan talyiga is, melynek nincs hámfája, az istráng a kocsiszekrény elején, illetve a két rúd között levő első *keresztlécen* van rögzítve.²² A lóhoz hasonló módon fogják be a számarat az ekébe és az ekekapába is (10. kép).

Él vidékünkön a szamár málházásának emléke is. A Hegyalján a szamár nyergére akasztották a terhet (lásd fentebb), Legyesbényén hosszú gabonászsák két végébe tették a terhet, s a zsák üres közepét helyezték a szamár hátára, a teher pedig lelógott az állat két oldalán. Ez utóbbi módon, Répáshután és

9. kép. Szamárfogat, Ózd

22. Balogh I., 1966. 80. A debreceni fuvaros talyigáknál említi ezt a megoldást.

10. kép. Ekébe fogott szamár, Legyesbénye

Bükkszentkereszten, a századfordulót követő két évtizedben még általánosan szállították a meszet, de van rá adatunk Bükkzsércről és Kisgyőrből is. Egy-egy zsákba (*meh, vresco*) 2-3 véka meszet tettek, s a szamarat a hegyen áthajtva vitték árujukat. A legszegényebbek hordták így a meszet a közeli falvakba. A szamarak málházásának vizsgálata további fontos feladat lenne. Adataink azt mutatják, hogy ez a szállítási mód mégis inkább a magasabb, hegyi területekhez kapcsolódhatott.²³

A Bükk vidékén a szamarat kis szánkóba is befogták. A szamár fogatot a szekéren ülve gyepelővel irányították, az állatot bottal vagy ostorral ösztökélve. Nagyobb súly esetén, s málhás állatoknál kötőféken vezették a szamarat. Nehéz terepen gyakran a gazda is tolt a szekeret, a szamárral való fuvarozás sokszor ember és állat próbája volt. A szamár hátára ritkán ültek, alkalmanként szőrén ülték meg az állatot. Csak a legidősebbek emlékezetében él Répáshután egyfajta szamárnyereg (*szedlo*), s a hegyaljai terhelőnyereg emléke.

A szamár haszonvételei között a néprajz számontartja az állat húsának és

23. Paládi-Kovács A., 1973/a. Különösen 556—557.

zsírjának fogyasztását is.²⁴ A recens adatok szerint vidékünkön nem volt elterjedt a szamár levágása. Ha megöregedett, akkor esetleg eladták a mészárosoknak, főleg Miskolcra vitték el virslinek. A legtöbb szamár azonban helyben múlt ki, s a *dögész* kezére került. Ózd környékén és a Hegyalján azonban számon tartanak néhány embert, akik rendszeresen hizlaltak, s évente vágtak szamarat. Ez azonban ritkaságnak számít, csak mint „ínségeledelt” tartják számon a szamár húsát. Csupán Legyesbényén sikerült konkrét adatokat gyűjteni az állat hizlalására és levágására. Itt is csak a falu egyik legszegényebb embere, egykori pásztor, vágott szamarat. Az állatot, főleg *heréltet*, az istállóba kötötték, soha nem engedték ki. Darát, kukoricát, szénát, lucernát adtak neki, s addig hizlalták, amíg csak evett. A hízóba fogott szamarat *sórének* nevezték. Mikor már nem fogadott el takarmányt, akkor elvágták a nyakát, s bőrét lenyúzták. A húsát *tekenő*ben besózták, majd 4-5 napig füstölték. A húst hasonlóan készítették el, mint a sertését. Húsából — az állat belébe — 2-3 ujjnyi vastag kolbászt tölthettek. Húsából adtak is el a falun belül. Szalonnáját 2 ujjnyi csíkokra vágták és kisütötték. Zsírját szerencsi és miskolci cukrászoknak adták el.²⁵

Adataink nem adnak egyértelmű választ arra, hogy mennyire volt általános népünknel a szamár levágása és a szamárhús fogyasztása. Úgy tűnik, hogy a hús nem volt lényeges haszna az állat tartásának. Szamárhúst csak a szegény emberek fogyasztottak, de ők is csak alkalomszerűen.

A bevezetésben már jelzett szamártartó körzeteken, illetve azok központjain kívül a szamár beszerzése a megyei vásárok földrajzi rendjéhez és naptári ritmusához igazodott. Az idősebbek szerint régebben „fentről”, a Felvidék felől volt könnyebb szamarat venni, ma viszont „lentről”, Miskolc és az alföldi részek felől. A szamár megszokott látvány volt az állatvásároknak, mindenkori értéke átlagosan $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ része volt a lónak. Ma már nem árulnak vásárban szamarat. A szamártartók között gyorsan terjed a híre, ha valahol eladó állat van, s általában kocsival, szerszámokkal együtt veszik meg, vándorol gazdától gazdáig. Egy-egy állat nemegyszer 8-10 gazdát is kiszolgál, a szamarasok néha évente váltogatják állataikat. Korát nem tudják, nem is tartják számon. Az elmúlt évtizedben jelentősen emelkedett a szamár értéke, mivel nem kell adót fizetni utána. Manapság Miskolc, Tiszaluc és Ózd környéke a beszerzés fő forrásai.

A szamarat a köztudat buta állatnak tartja, neve a köznyelvben az emberi butaság jelképe lett. A szamárral foglalkozó emberek azonban figyelmes, értelmes állatnak tartják, amelynek „éppen úgy megvan a magáéhoz való esze, mint

24. Györffy I., 1936. 323. — *Ébner Sándort* idézi, s az alföldi juhászok mellett Verpelétet említi, ahol igen elterjedt volt a szamárhús fogyasztása. Úgy tűnik, hogy lényegében ebben a formában került be a gondolat a Magyarország Néprajzába is (II. kötet 113, 165). *Szabó K.*, történeti adatokat említ a szamárhús és szamárzsír fogyasztásával kapcsolatban (1942. 18). *Szilágyi M.* tiszafüredi adatai mellett végigtekinti a jelenség elterjedését (1964. 280—281). Szolnok megye Néprajzi Atlasza külön lapot szentel a kérdésnek (23. sz. térkép), kommentár: I. 1. 178—179.

25. A köztudatban elterjedt, hogy a szamárzsírt a cukrászok használják. Idős cukrászok azonban nem tudnak erről, s a leggyakrabban forgatott szakkönyveik sem említik ezt a nyersanyagot. A fiatalabbak szerint régen kakaóvaj helyét használhatták a szamárzsírt szűkös időkben, de az idősebbek szégyellik bevallani.

bármelyik állatnak”, semmivel nem butább a többinél. Nem tartjuk elfogadhatónak *Szendrey Zsigmond* véleményét sem, aki a régi egyházi iskolák szokásaival hozza kapcsolatba a *szamár* csüfoló jelzőt.²⁶ Az, hogy az iskolában éppen *szamárfejet* akasztottak a rossz tanuló nyakába, már következménye az állat megítélésének, s nem oka a kialakulásnak. Az állat effajta megítélésének oka véleményem szerint éppen az, hogy mindenkor ritka volt, s a rá egyébként jellemző csökönyösség miatt alakulhatott ki ez a vélemény, melyben benne van az állat gazdasági megítélése, másodrendű, lenézett volta is. Az állattól elvonatkoztatott „szamár” jelző természetesen teljesen külön életet él, közvetlenül ma már nem hozható kapcsolatba a szürke négylábúval.

A *szamár* néphitbeli szerepére vidékünkön nem találtam adatot.²⁷ Sajátos szerepet játszik viszont ez az állat a nép gyógyászatában. Hasonlóan a magyar nyelvterület többi részéhez, itt is elterjedt volt a *szamárköhögés szamartej* jel való gyógyítása.²⁸ A *szamartej* egyébként nem fejték ki, csak ha betegnek kellett. Szerepet játszott a gyógyászatban az állat szőre is.²⁹ Alsógagyon égetett *szamárszört* vízbe főzve itattak a *szamárkehben* szenvedővel.³⁰ Domaházán az égetett *szamárszört* tehéntejbe tették, s úgy itatták meg a *szamárköhögős* gyerekekkel. Ugyanott volt, aki parazsat tett a lapátra, s az erre dobott *szamárször* füstjébe tartotta a gyermeket. Legyesbényén, ha valakinek seb volt a kezén, akkor a vakaróban maradt *szamárszört* és port tette rá, hogy begyógyuljon. A Bükk szlováklakta falvaiban nem használták gyógyításra a *szamár szőrét*. Emlékeznek viszont arra, hogy ha alföldi falvakban jártak, akkor az ottani asszonyok igyekeztek levágni a *szamár szőréből* vagy *sörényéből* egy-egy darabot. Ők nem értették hogy miért teszik, de haragudtak érte.

Általánosan ismert az a vélemény, hogy a *szamár* megérzi az időjárás változását, megjósolja az esőt. Ezt azonban a *szamarasok* nem tartják. Szerintük a *szamár* éppen úgy reagál az időjárás változásaira, mint bármelyik állat. Nem azért *ordít* vagy *hempergőzik*, mert érzi az időváltozást, hanem mert szomjas, éhes, melege van vagy üzekedhetne. Nem oszthatjuk tehát *Szendrey Zsigmond* azon véleményét sem, hogy a *szamár* fiziológiai adottságainak eredménye az időjóslás, illetve az azzal kapcsolatos emberi tapasztalaté.³¹ Inkább arról lehet szó, hogy a *szamártartás* soha nem volt általános jelenség falvainkban, s ezért kaphatott ennek az állatnak a viselkedése, megnyilvánulásai — különösen bántó, fülsértő hangja — tréfás szerepet a népi időjóslásban.

Néhány faluban ma is él egy legendaszerű mese a *szamár* hátán levő keresztéről.³² Ennek egy teljesnek mondható variánsát közlöm.³³

„Mikor Jézus Krisztus a földön járt, akkor egyszer egy nagy vízhez ért, amin nem tudott átmenni. Szólt a lónak:

26. *Szendrey Zs.*, 1937. 86. Nem lehet tudni, hogy csak a kutatópontok megoszlása okozza-e, hogy a *szamár* néphitbeli szerepére csak az ország déli részéről vannak adataink.

27. *Szendrey Zs.*, 1937. 85—86.

28. Vö.: *Györffy I.*, 1936. 323.; *Szendrey Zs.*, 1937. 85—86.; *Szendrey Zs.*, 1937/a 165.; *Gönczi F.*, 1902. 214. stb.

29. Ez szintén elterjedt dolog. Vö.: *Szendrey Zs.*, 1937/a 161.

30. *Vajkai A.*, 1937. 146.

31. *Szendrey Zs.*, 1937. 86.

32. Berze Nagy J., 779. XVIII. (Krisztus a lovat megbünteti. II. kötet 350.)

33. Ferenc István, 79 éves. Legyesbénye.

— Te ló, légy olyan jó, vigyél át engem a vízen, mert elveszek benne!

— Én átvinnélek — mondta a ló — de nem mehetek el innen, mert a szer-
szám sincs levéve rólam, indulok máris tovább.

Ott volt egy öszvércsapat, azoknak is rimáncodott Jézus, hogy vigyék át a
vízen. Azt mondta neki az egyik öszvér:

— Én nem mehetek, mert máris fognak az ekébe, mennem kell szántani.

Megy Jézus a szamárhoz, s mondja neki:

— Te szamár, vigyél át engem a vízen!

— Jó, ülj fel és menjünk — mondta a szamár.

Mikor átértek a vízen, akkor Jézus rátette a botját a szamár hátára, meg-
áldotta és azt mondta neki:

— Te sose éhezz, lakjál jól a szemétdombon is, ahol egy fűszál sem terem!
Jézus áldása, a bot nyomán lett a kereszt a szamár hátán. Meg is él a szamár a
szemétdombon is, olyan igénytelen állat.”

III. Tanulságok, feladatok: Bár cikkünk feladatának elsősorban az adat-
közlést, a téma exponálását tartottuk, néhány tanulság mégis kínálkozik.

1. Állattartásunk néprajzi kutatása nem egyenlő súlyt fektetett az egyes
állatfajták vizsgálatára. A kevésbé kutatott állatok közül azok, amelyeknek
számuk és jelentőségük is kisebb volt (főleg kecske, szamár és bivaly), nem
egyenletesen oszlottak meg az ország területén, hanem tartásukra — geográfiai
okok és a lakosság életmódja, szociális helyzete alapján — táji körzetek ala-
kultak ki, melyek lényegében a tartásmód, illetve a hasznosítás formáit is be-
határolják. A szamár esetében igazolható, hogy a középhegységi területek
állattartásában is volt jelentősége. További feladat a táji elterjedés vizsgálata,
természetesen több időbeli metszet alapján, s ennek kapcsán a hasznosítás
formáinak felderítése.

2. A szamár tartása (hasonlóan a kecskéhez) elsősorban nem a hagyomá-
nyos szerkezetű paraszti üzemekhez kötődik, hanem specializálódott üzemek-
hez (szőlő, gyümölcs, kertészet), törpeparcellán élő szegényekhez, pásztorok-
hoz, s gyakran a nem mezőgazdaságból élő népességhez. Szociális nehézségek
esetén — a szegényeknél általánosan — a lovat helyettesíti.

3. A haszonvétel legfőbb formája a fogatolás. Lényeges feladat a szamár
által vontatott járművek tipizálása, s az egyes formák elterjedésének térképe-
zése. Kiderítendő, hogy a szamár málházása és fogatolása csupán a ló haszno-
sítási módját (esetleg annak korábbi formáit) vette át, vagy vannak speciálisan
a szamárhoz kötődő formák, melyek a szamártartással párhuzamosan terjedtek
el. További lényeges feladat — történelmi adatok alapján — a szamárhús
fogyasztásának, illetve a fogyasztás volumenének vizsgálata.

IRODALOM

Általános mezőgazdasági összeírás, 1972. 6. kötet. Budapest.

Balogh I., 1965—66. Lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. Ethnographia (továbbiak-
ban Ethn.) LXXVI. 161—186; LXXVII. 74—93, 229—253.

Berze Nagy J., 1957. Magyar népmesetípusok. I—II. Pécs

Bodgál F., 1960. A miskolci talyiga. Ethn., LXXI. 524—536.

Dobosy L., 1970. Ózd város és az ózdi járás földrajzi nevei. (Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum
néprajzi adattárában, lsz: 2400.) Ózd.

- Frisnyák S.*, 1977. A Bükk-vidék település- és gazdaságföldrajza. In.: *Hevesi A.* (szerk.): Bükk. 156—171. Budapest.
- Gönczi F.*, 1902. Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. *Ethn.*, XIII. 78—84, 128—132, 214—224.
- Gunst P.*, 1970. A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920—1938. Budapest.
- Györffy I.*, 1936. Ló- és szamárhúsevés a magyar népnél. *Ethn.*, XLVII. 323.
- Hankó B.*, 1954. A magyar háziállatok története ősidőktől máig. Budapest.
- Jankó J.*, 1902. A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest.
- Korponay J.*, 1871. Abaújvármegye monographiája. Kassa.
- Matolcsi J.*, 1975. A háziállatok eredete. Budapest, Mezőgazdasági adattár I—II. Budapest, 1965.
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870—1970. Állatállomány. III. Községsoros adatok 5. kötet. Budapest, 1972.
- Paládi-Kovács A.*, 1973. A magyar parasztság kerekese járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Néprajzi Közlemények, XVIII. 5—79.
- Paládi-Kovács A.*, 1973/a. Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. *Ethn.*, LXXXIV. 549—558.
- Román J.* (szerk.), 1977. Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein A—B. Borsodi Levéltári Füzetek, 6. Miskolc.
- Szabó K.*, 1942. Kecskemét pásztorélete. Néprajzi Értesítő, XXXIV. 1—62.
- Szendrey Zs.*, 1937. A szamár a magyar néphitben. *Ethn.*, XLVIII. 85—86.
- Szendrey Zs.*, 1937/a. A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. *Ethn.*, XLVIII. 154—166.
- Szilágyi M.*, 1964. Adatok állattartásunk egy kevésbé kutatott problémájához. *Ethn.*, LXXV. 279—282.
- Szolnok megye Néprajzi Atlasza I/1—2. Szolnok, 1974—75.
- Tálasz I.*, 1942. Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. Néprajzi Értesítő, XXXIV. 203—220.
- Turi Mészáros I.*, 1912. A szamár. Magyar Nyelv, VIII. 141.
- Vajkai A.*, 1937. Adatok a Felföld népi orvoslásához. *Ethn.*, LXVIII. 140—154.
- Viga Gy.*, 1977. Adatok az Alföld és a hegyvidék árucseréjéhez: a Bükk hegység szlovák meszesének tevékenységéről. (Kézirat, megjelenés alatt az *Ethn. ban.* Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi adattára: 3416.)

NORDOSTUNGARISCHE BEITRÄGE ZUR ESELSHALTUNG

(Auszug)

Die ungarische Volkskundeforschung beschäftigt sich kaum mit der wissenschaftlichen Aufarbeitung der Zucht und Nutzung von Ziegen, Eseln, Büffeln. Im Vergleich zu kommen sie in geringer Anzahl vor, spielten aber im Leben mancher Landschaftseinheiten eine spezifische Rolle, im Leben und in der Arbeit einiger Siedlungen nahmen sie einen besonderen Platz ein. Diese Studie gibt Angaben über die Eselshaltung in Nordostungarn.

Laut statistischen Angaben aus den vergangenen 100 Jahren nimmt die Zahl der Esel immer mehr ab. Früher dagegen spielte der Esel eine bedeutende Rolle bei der Arbeit in den höher gelegenen Weingärten, und die Schäfer benutzten ihn als Lasttier. Spuren ehemaliger Eselshaltung sind in mehreren Ortsnamen des bezeichneten Gebietes erhalten. Mehr als zehn Esel gab es kaum in einer Siedlung, nur in einigen Fällen stieg ihre Zahl auf über 50.

Die Diffusion der verhältnismässig hohen Zahl zeigt, dass die Eselshaltung vom geographischen Antlitz eines Gebietes bzw. von der spezifischen Lebensweise einer Gruppe der Bevölkerung abhing. Im Bükk-Gebirge wurden viele Esel gehalten. In den Dörfern im Herzen des Gebirges — meistens slowakische Siedlungen — wurde das Eselgespann zum Kalk-

transport benutzt und nahm auf diese Weise am Warentausch zwischen der Tiefebene und dem Gebirge teil. Bis zum Ende der 20-er Jahre dieses Jahrhunderts waren die Kalkbrenner mit ihren Eselgespannen charakteristische Figuren der Gegend. In den Dörfern am Südhang des Gebirges verband sich die Eselzucht mit der Wein- und Obstkultur. Ebenso stand die Eselhaltung in den Weinanbaugebieten am Südhang des nördlichen Mittelgebirges und in den historischen Weinanbaugebieten um Tokaj im Dienste der Weinlultur. In den nördlichen, bergigen Gebieten des Komitats wurde der zähe und ausdauernde Esel bei Waldarbeiten und bei der Holzarbeit benutzt. Besonders für die Armen, an der Peripherie der Gesellschaft Lebenden, war die Holzlieferung mit dem Esel eine Existenzmöglichkeit. Eine bedeutende Rolle spielte die Eselhaltung in den Städten und Marktstellen. Hier wurde der Esel bei der Beleiferung des Geschäftsnetzes benutzt, die Lieferanten mit dem Eselgespann gehörten zum alltäglichen Stadtbild. Neben den Haupttypen und -brennpunkten kamen 1—2 Esel bei den armen Leuten in fast allen Ansiedlungen vor, die wegen ihrer Armut an den Rand der Gemeinschaft getrieben wurden. Diese Leute wurden verhöhnt, zu ihrem Namen gehörte fast ständig seine Spottname, der in irgendeiner Beziehung zu dem Begriff Esel stand. In den höher gelegenen Siedlungen wurde der Esel zum Wassertragen benutzt.

Im zweiten Teil der Studie erläutert der Verfasser Verfahren und Bräuche, die mit dem Geschlecht, dem Alter und dem Halten des Esels in Verbindung stehen; dabei erwähnt er die verhältnismässig reiche Terminologie. Der Verfasser erläutert die Arten der Eselgespanne, unter ihnen spielen die zweirädrigen Zugkarren eine hervorragende Rolle. In diesem Gebiet wurde der Esel hauptsächlich als Zugtier genutzt, es stehen aber auch vereinzelte Angaben zur Verfügung, wonach auch Fleisch und Fett des Tieres verbraucht wurden. Eine spezielle Rolle bekam das Tier im Volksglauben und in der Volksheilkunde des Gebietes.

Gyula Viga

A PARASZTI KENDERFELDOLGOZÁS ELŐKÉSZÍTŐ MUNKAFÁZISAI BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA

A paraszti rostelőkészítő és feldolgozó munka hosszú, bonyolult folyamata az elvetett és különösebb gondot nem igénylő kender betakarításával kezdődik.¹ A különböző egységekbe rögzített kendert ezután álló- vagy folyóvízben áztatják, s így érik el, hogy a háncsrészek közötti kötőanyag elbomlásával a rostszálak megpuhulnak, szétválnak. Az *eláztatott* kendert kiszáritják, majd *töréssel*, *tilolással* eltávolítják a kérges háncsrészt a rostszálak közül. A rostanyag minőségi csoportosítása, rendezése után nyílik lehetőség a feldolgozásra, a vászon alapanyagának, a fonalnak az elkészítésére.² Alábbiakban a kenderfeldolgozásnak ezeket a bevezető, kezdő munkafázisait ismertetjük. Elsősorban a részmozzanatok, eljárások általános és sajátos elnevezéseit követjük nyomon, s a megyéinkre jellemző képet ezek alapján vázoljuk.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvaiban a kender betakarításának általánosan *nyüvés*, *nyövés* elnevezése ismeretes. Más terminusok szórványosan, csak kisebb területi egységeket jellemezve fordulnak elő. Így a Bükk hegységben, a Bán patak völgyének falvaiban, Mályinkán, Nagybarcán, Dédestapolcsányban, Sátán, Tardonán a munka *szaggatás*, a dél-borsodi települések közül Mezőkeresztesen, Mezőcsáton, Igriciben, Gelejen, Tiszabábolnán, Tizzaszederkényben (Leninvárosban), Ároktőn *aratás*, *húzgálás*, *tépés*, a Hernád folyó völgyében Hernádnémetiben, Bócsön, Halmajon, Hernádszentandráson és Hernádszurdokon *kiverés* (ti. a földből való kiverés) elnevezése is ismeretes. A természetők a *nyüvést* a vetést követő 8—14 héten belül akkor kezdik meg, amikor az „érés félreérthetetlen jelei” mutatkoznak. Kurittyánban a magvas kendert akkor *aratják*, amikor az már „be van sárgodva”. Bereten „megdörgölték a magját, s ha szürkés volt, meg a mag lihája kezdett lehúzódni, már lehetett *nyüni*”. Abaújváron a magvas kendert akkor *húzgálták ki*, ha „*bunkója* befeke-

1. A kendertermesztés jelentőségéhez, a parasztagazdaságokban betöltött szerepéhez, a kenderföldek egy-egy településen belüli elhelyezkedéséhez és a természet földrajzi nevekben kimutatható szintereihez l. Dobrossy István: A parasztagazdaságok szerkezete és a rosnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. Miskolc, 1973. 407—430.

2. A kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatához és a fonóeszközök típusaihoz l. Dobrossy István—Fügedi Márta: Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI. Miskolc, 1977. Dobrossy István—Fügedi Márta: A paraszti fonalkészítés eszközei és elterjedésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Közleményei, 16. Miskolc, 1978.

tedett, s pergett a magja”. Kiskinizsen megvárták, míg „a mag reppent, a burka pedig széjjelnyílt”. Krasznokvajdán amikor a kender nyüvéséhez hozzákezdtek, a virágos már túlérlett volt, a magvas pedig még zöld. Minden bizonnyal erre utal a virágos kender *elsőkender*, a magvas kender *másodkender* elnevezése. Az adatok elsősorban a később érő magvas kenderre vonatkoznak, amelyeknek okát abban kell látnunk, hogy az utóbbi néhány évtizedben a korábban érő virágos és a később érő magvas kendert együtt takarították be. Emlékezet szerint az első háborút és a századfordulót megelőzően a parasztgazdaságokban gondot fordítottak a különböző minőségű alapanyagot szolgáltató kétféle kender külön nyüvésére. Az 1940—50-es években ezzel a megkülönböztetéssel már csak szórványosan éltek. Ennek okát minden bizonnyal a kendertermesztő területek összezsugorodásában, csökkenésében és a házi vászon-alapanyagú termékek iránti igény lassú megszűnésében kell látnunk.

Nemcsak az érés jelei különbözőek, hanem a betakarítás megkezdésében is vannak időbeli eltérések a megye különböző területei között. A Zempléni hegyvidék és a Bükk hegység falvaiban később, az Alföld felé eső sík területeken korábban kezdtek a kender nyüvéséhez. A földrajzi adottságok és éghajlati viszonyok mellett a nyüvés megkezdésének idejét befolyásolták a természetett fajták is. Megyéink területét két kenderfajta termesztése jellemezte. Az alacsony növésű, éréskor tojássárga színű, nagyon vékony és finom szálú kendert *sima kendernek*, *házi kendernek*, *szelíd kendernek*, *magyar kendernek* nevezik. Termesztésével emlékezet óta foglalkoznak, s vetése az új fajta megjelenésével sem szűnt meg. Magját mindenki saját magának termesztette, s legfeljebb falun belül cserélgették. A 20. század első évtizedeiben jelent meg a magas növésű, vastag szálú, elsősorban a gazdaság, gazdálkodás igényeinek kielégítésére alkalmas *lengyelkender*, a kötél készítésére használt *len kender* és a közepes minőségű, elsősorban gyári feldolgozásra alkalmas *baranyai* vagy *szegedi kender*. A *szegedi kender* elnevezés minden bizonnyal összekapcsolódik azzal, hogy a két háború között az uradalmi és nagyparaszti gazdaságok folyamatosan szállítottak rostkendert a szegedi gyárba. Ez utóbbi fajták elterjedése a nagybirtokokon történt meg először, s a 20. század első harmadában innen terjedt el a parasztgazdaságokban.

A nyüvés idejének kiválasztásában még szórványosan fellelhetők a kötődések a jeles napokhoz. A virágos kender nyüvésének ideje a Hernád menti falvakban általában augusztus 10-e, Lőrinc napja volt. Az abauji és hegyközi falvakban szeptember 8-án, Mária napkor kezdtek a betakarításhoz. A korai érésű *lengyel kender* nyüvéséhez július 6-át, az Anna napot tartották a legmegfelelőbbnek, a *szelíd* vagy *magyar kender* pedig az augusztus végi gönci vásár idején *húzgálták ki*.³ Borsod megye észak—nyugati falvaiban nem kötötték eny-

3. *Flórián Mária*: A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén. Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Adattárában, továbbiakban: DENIA. ltsz. 754.

nyire pontosan napokhoz a nyüvés megkezdését. Radostyánban pl. a virágos kendert aratás után, a magvast pedig szeptemberben *vágják ki*.⁴

A beérett kender *kihúzgálása, szaggatása, nyüvése, aratása* kézzel, sarlóval, vagy kaszával történt. A választott módszert elsősorban a természetes területe határozta meg, de befolyásolta a rostanyag minősége, ill. a vetett kender fajtája is. A parasztgazdaságokban általában 50—150 négysz. öl területet vetettek be kenderrel,⁵ s ilyenkor kézzel nyüve is rövid idő alatt befejezték a munkát. A sarlóval történő aratás összekapcsolódik a nagybirtokon való termesztéssel, ill. a parasztgazdaságokban ott találkozunk vele, ahol jelentősebb területen vetettek magkendert. Kaszával kizárólag a nagybirtokokon dolgoztak, s a munka ilyenkor *aratás* elnevezést kapott. Azokban a korábban is említett falvakban, ahol a nyüvés *aratás* terminusa ismeretes, minden bizonnyal az egykori nagyterületű, jelentős uradalmi kendertermesztésre gondolhatunk. Szórványos előfordulása (Kurittyán, Megyaszó, Kiskinizs) nem a munkaeszköz, hanem a terminus átvételére utal a parasztgazdaságokban. Egyetlen településen, Hernádszentandrásán előfordult, hogy parasztgazdaságokban a kendert is kaszával *aratták*. Ilyenkor a kaszás után ment a *kéveköttő*, aki egy-egy ölnyi nagyságú kórómennyiséget a gyenge minőségű, fonalnak nem alkalmas *ajjkenderrel, bondorkenderrel* összekötötte. Az egységnek *porció* volt a neve. Ez az egyedi adat azért érdemel figyelmet, mert a gabonaneműek betakarításánál ismeretes terminológia került át a kendertermesztésre, másrészt viszont a lekaszált széna mennyiségi egysége, a *porció* is megjelenik, mint a levágott kender mennyiségére utaló terminus.

Amikor a kendert kézzel nyűtték, a munkások egymás mellett haladtak, s ha a gyökerestől kihúzott kenderből 20—25 cm átmérőjű mennyiség összegyűlt a kezükben, azt *bondorkenderrel* átkötötték. Egy ilyen egységnek *marok* volt a neve. Megyéink területén a nyüvésnek ez általánosan ismert alapegysége és terminusa. A markokból készített nagyobb egységek differenciált képet mutatnak. Az abaúji falvakban (Abaújvár, Pányok, Zsujta) 2 *markot* kötöttek 1 *kévé*-be, majd 10 *kévét* egymásnak döntve a kórót 1-2 napig a szántóföldön hagyták száradni. Egy ilyen száradó egységnek *kúp*, vagy *sátor*, a munkafolyamatnak *sátorítás, kisátorítás* volt a neve. A Hernád völgy falvaiban (Méra, Encs, Fügöd, Halmaj, Aszaló) 2-3 *marokból* készítették 1 *kévét*, 20 *kévéből* pedig 1 *keresztet*. A kereszt a szántóföldi szárítás egysége volt, de ezekben a falvakban nem jellemzőn így nevezik az áztatóba kerülő kórómennyiséget is. Hernádszentandrásán a nyüvés egységeként használják a *kereszt* terminust is. Ha áztatás előtt szárítják a kendert, akkor ennek a mennyiségnek *kupac* a neve, ha nyüvés után közvetlenül áztatóba kerül, ugyanezt a mennyiséget *áztatókévének, kévekötelnek* nevezik. Bereten 3 *marokból* készítenek 1 *kévét*, s 20 kéve alkot 1 keresztet. Áztatás előtt a keresztet megfelezik, s 10 egymáshoz rögzített kéve *kötel, szal-*

4. A magvas és virágos kender külön nyüvésével az utóbbi időben is találkozhattunk néhány Bükkvidéki településen. A hegyvidéki gazdálkodás lehetőségei, az önálló gazdálkodás továbbélése, vagy napjainkig megléte, a viszonylagos földrajzi elzártság nagy szerepet kapott a kender hagyományos feldolgozásának továbbélésében. Ennek egyik megnyilvánulása, következménye a virágos és magvas kender külön nyüvése és külön is történő feldolgozása.

5. Vö.: Dobrossy i. m. (1973) 411—413.

makötel nevet kap (ez már utal a későbbiekben kifejtendő áztatási módra is). Borsod megye északnyugati részének falvaiban, így Szőlősdárdon, Teresztenyén, Égerszögben, Alsó- és Felsőtelekesen a kéve mellett, ennek a nagyságára utalva a markokat *boksák*ba kötik. Nyüvés után a *boksát* felső részén összekötik, alját széthúzzák, s így szárad a kenderkóró a szántóföldön 1-2 napig. A műveletet *boksálás*nak nevezik, de ha áztatóba kerülnek, már *áztatókéve* a nevük.

A kinyűtt virágos kenderet falvanként változóan vagy zölden viszik az áztatóba, vagy a szántóföldön 1-2 napig szárítják. A magvas kenderet viszont minden esetben szárították, ha a virágos kenderrel együtt nyűtték, akkor természetesen vonatkozott ez a teljes mennyiségre. A magvas kender szántóföldi szárítását általánosan *füllesztés*nek nevezik. Ha a mag peregni kezdett, vagy a szántóföldön kezdtek a *kicsépelés*hez, vagy ponyvába rakva szekérral, esetleg háton, batyuba kötve szállították haza (1. kép). A magkiverésnek elsősorban alkalmi eszközei ismeretesek. Kiskinizsen fejőszékhez verték a kórót, de emlékeznek a faluban arra, hogy a hazahordott kévéket ponyván, cséppel verték ki, majd szelélőrostán tisztították meg a magot. Tardonán székhez, vagy gerendához ütögették a kenderet, s ebben a munkában a férfiak is részt vettek (2. kép). Pányokon, Felsőregmecen ennek a munkának *kopolás* volt a neve. A különféle módokon nyert és megtisztított kendermagot csepűből készült kisméretű zsákban, ún. *szőrzsák*ban a padláson, ha a következő évben nem vetették el, a konyhában, ládában tárolták. Úgy tartották, a 2 évig padláson tárolt mag már nem kel ki (Kiskinizs, Hernádszentandrás).

A nyüvés és szárítás mértékegységeit megyeink területén a nagy változatosság jellemzi. Ez a változatosság, mint példánk bizonyította elsősorban az egységekben rögzített mennyiségekre vonatkozik. Az elnevezésekben — szórványos kivételektől eltekintve — egységes képpel találkozunk, hiszen a nyüvés alapegységét általánosan *maroknak*, majd a különböző számú markokból kialakított egységet pedig *kévének* nevezik, s ez az alapegység megmarad az áztatás során is.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvaiban az áztatás következő formáival találkozunk: *a)* folyóvízi áztatás, amely a nagyobb folyók környékének településeit jellemzi, *b)* folyóvízi áztatás, amely erek, erdei patakok időlegesen felduzzasztott vizében történik, *c)* állóvízben (tóban, vályogvető gödörben, *mocsolyában*, *kutakban*) történő áztatás. E három áztatási forma a földrajzi-környezeti lehetőségekhez kapcsolódik, ezért e szempontokon túlmenően a kender áztatási egységei és rögzítési módjai szerint csoportosítva is bemutatjuk anyagunkat. Ez utóbbi szempont alkalmas olyan ismérvek feltárására, amelyek a hagyományozódó kultúrelemeket közelebbről és közvetlenebbül fejezik ki.⁶

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területe folyóvizekben, erdei patakokban nagyon gazdag. Ez magyarázza, hogy folyóvízi áztatással, ill. áztatókkal találkozunk leggyakrabban. A rostanyag későbbi feldolgozása szempontjából kétségtelenül ez az előnyösebb, hiszen a víz állandó mozgása az egészségre káros anyagot kilúgozza, s viszonylag megtisztítja a rostanyagot a bomló fás részek-től. Ennek az előnynek a kihasználását mutatja, hogy a Sajóra, Bódvára, Hernádra, Bodrogra és Tiszára nemcsak a folyók melletti falvából, hanem távo-

6. *Szolnoky Lajos*: Alakuló munkaeszközök. Budapest, 1972. 24.

1. kép. A kinyűtt kender hazaszállítása ponyusban (Pányok, 1966)

labbi területekről is eljártak. A közeli helyekről *ponyussal*, *batyuval*, a távolabbi falvakból szekérral hordták a kévekötegeket a bérelt, vagy évenként rendszeresen használt saját áztatókba. Szentistivánról, akinek lova, szekere volt, a 10 km-re folyó Tiszára is lehorolta kenderét, mert ott jobban kiázott. Mások meg a falun belül is *gödörben* áztatták el kenderüket.⁷ A nagyobb folyóvizeknél a part hajlását figyelembe véve és a mederhez mindenkor alkalmazkodva süllyesztették el a kévét.

A hegyvidéki területeken, ahol sekélyvizű patakokban történt az áztatás, az áztatók elkészítésének és formájának számos változatával találkozunk. Így

7. *Szolnoky* i. m. 23. A hasonló példák közül itt csupán néhány jellemzőt említünk. Megyaszón gyakran a 4 km-re folyó Hernádra szállították le szekérral a kendert, mások viszont az állóvizet jobbnak tartva a faluban áztattak. (Vö.: *Csöry Csilla*: A kender feldolgozása Megyaszón. Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában, továbbiakban: HOM. NA. ltsz.: 2659) Hernádkakon, ahol a falu alatt folyik le a Hernád, az állóvízi áztatást tartották jobbnak. A helyi *tóba* Legyesbényéről, Bekecsről és Újcsanálosról is hordtak kendert. (Vö.: *Leskó Jánosné*: A rosnövények természetése és hagyományos feldolgozása. HOM. NA. ltsz.: 3205) Sárospatakon a Bodrog volt közel, mégsem itt, hanem egy holt ágban, a *Kiflitónak* nevezett szögben áztattak. (Vö.: A kender feldolgozása Sárospatakon. A sárospataki Művelődési Ház néprajzi szakkörének pályázata. HOM. NA. ltsz.: 3193) Tiszabábolnán szintén tóban áztattak, azzal indokolva, hogy folyóvízben 2-3 hét az ázási idő, míg tóban legfeljebb 1 hét. (Vö.: *Demeter Erzsébet*: A kender vetése és feldolgozása Tiszabábolnán. HOM. NA. ltsz.: 3379) Bereten a Vasonc pataokban áztattak, sokszor a föld alatti Kaza patakot is felhasználták, de akinek több kendere volt, az a 6-8 km-re folyó Hernádra vitte, mert a folyóvízi áztatást jobbnak tartották.

2. kép. A kendermag cséplése (Tardona, 1942.
Lajos Árpád felvétele)

Dédestapolcsányban az áztató, a patakban előre elkészített kivájt, kerek gödör volt. Hogy több, egymásra rakott kévesor is elférhessen, a gödröt gyakran 2-3 méter mélyre vájták a mederben. Az áztatónak előfordul a faluban a *kút* elnevezése is. Ez a megoldás az álló- és folyóvízi áztatás sajátos keveredését mutatja. A gödör alsó részében ugyanis a minimális vízmozgás következtében melegebb volt a víz, az áztatás ideje így rövidebb lett. A víz felszínére került bomló növényi részeket pedig a víz természetes sodra elvitte. Hasonló megoldások ismeretesek a Bán patak és a Harica völgyének falvaiban, főleg Bánhorvátiban, Upponyban, Radostyánban és Parasznyán.

Azokban a falvakban, amelyek közelében nincsenek bővízű folyók, vagy a hegyvidéki falvak esetében, a völgyek és erdei tisztások ereinek, patakjainak felduzzasztott vizéből alakították ki az *áztató tavakat*. Ezeknek az áztatóknak egyes formáival egy évtizede még az abaúji falvakban találkozhattunk. Abaújváron olyan megoldás ismert, amikor az erdei patakok vizét előre elkészített áztató tavakba csatornaszerűen vezetik. A kis *tavak* a folyás irányában, sorban egymás mellett helyezkedtek el, s minden áztató külön zsilippel volt elzárva. Az áztatókat úgy építették meg, hogy a patak vizét ki- és bevezetve az áztató felülete mindig tisztítható legyen. Emlékezet szerint egy ilyen *tórendszerben* 20-25 évvel korábban 5-6 áztató is volt.

Az áztatás harmadik formája az állóvizekhez kapcsolódik. Az állóvízi áztatóknak leggyakrabban *mocsolya* elnevezésével találkozunk megyéink területén (3—4. kép). A terminus használata nem egyértelmű, mert pl. a Sajó és Hernád összefolyása körüli falvakban, Alsózsoltán, Böcsön, Berzéken, Hernádnémetiben a folyóvízi áztatókat is *mocsolyának* nevezik. Korábban említettük, hogy egy-egy településen az áztatásnak egyidejűleg több módját is alkalmazták. Más esetekben ugyanannak az építménynek többféle elnevezésével találoztunk. Így Járdánházán a folyóvízi áztatásnak nem voltak lehetőségei, az állóvízi áztatás kialakult módjai, elnevezései társadalmi rétegek szerint elkülönültek. A módosabb gazdák ún. *ravásolt mocsolyákat* használtak, míg a

3. kép. Kenderáztató mocsolya a határban
(Kovácsvágás, 1954. Ujváry Zoltán felvétele)

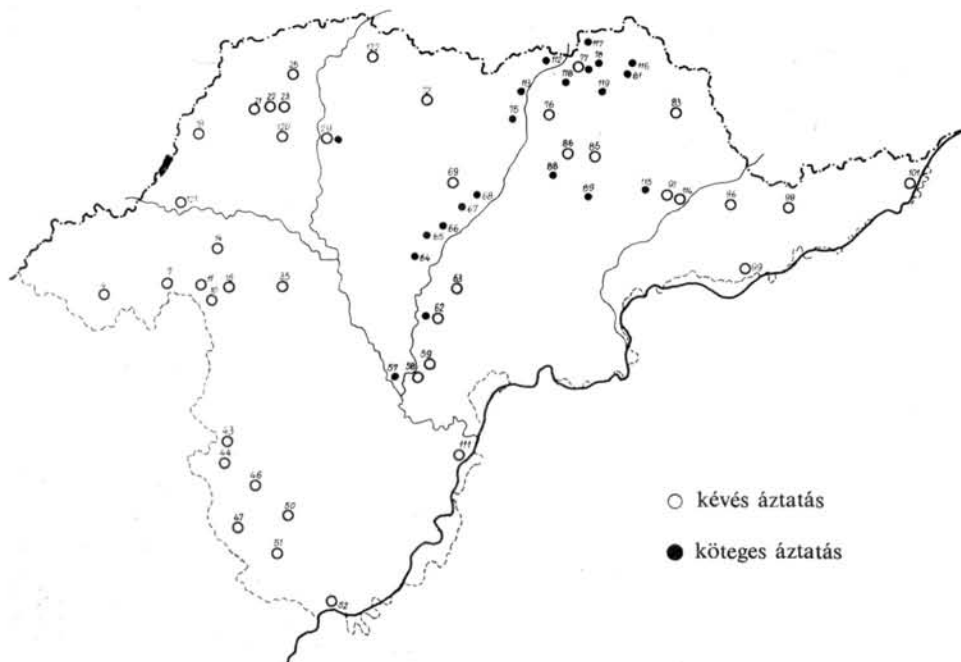
4. kép. Mocsolya a kert végében (Kovácsvágás,
1954. Ujváry Zoltán felvétele)

5. kép. Kenderáztató kút (Tardona, 1943.
Lajos Árpád felvétele)

szegényebbek az ugyanígy készült áztatóikat *kalitkának* nevezték. A ravásolt mocsolyák kb. $3 \times 3 \times 3$ méteres, deszkafallal körülépített ásott gödrök voltak, lefolyásuk nem volt, s az áztatás idejére vízzel töltötték fel őket. A ravásokat 2-3 évente kicserélték, ami az áztatók teljes átépítését, tehát rendszeres kezelését jelentette. A szegényparaszti áztatógödrök, a kalitkák hasonlóan készültek, rendbetételéről mindig az gondoskodott, aki éppen használta. Az ilyen áztatók több család közös tulajdonában voltak, az áztatás sorrendjének kialakítása közös megegyezéssel történt. Községi tulajdonban levő áztatók emlékével találkoztunk Bolyokon is, ahol még e század elején is a mocsolya több had tulajdonában volt. Egy-egy had által birtokolt mocsolyák használatát hasonlóan Bolyokról *Paládi-Kovács Attila* írta le.⁸ Ilyen kútszerűen földbeásott áztatók ismeretesek Alsótelekesen, elterjedésének oka pedig az, hogy a falu közös megállapodásával tiltották a kender folyóban történő áztatását. Az állóvízi áztatók kútszerű kiképzésével megyszerte szórványosan találkozunk (Tardona, Mezőkeresztes, Halmaj, Hercegekút, Zemplénagárd). Tardonán pl. előfordult, hogy a

8. *Paládi-Kovács Attila*: Adatok Ózd kendermunkájához. DENIA. Itsz.: 477., ill. HOM. NA. Itsz.: 3158.

6. kép. A kévés és köteges áztatás elterjedése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

telek mögötti kert végében alakították ki (5. kép). A formának megfelelően Zemplénagárdon az áztatónak *kút* elnevezése ismeretes.⁹

A kenderáztatás egységeit vizsgálva a hagyományozó kultúrát közelebbről kifejező ismérveket, térképre vetíthető jellemzőket találunk. Aszerint, hogy áztatás során a kévek szolgálnak a vízberakás egységéül, vagy ennél nagyobb (több kéve összekötéséből kialakított) egységek, *kévés* és *köteges*, *köteles* áztatási módról beszélhetünk. Az áztatás e két altípusának nyomunkövetése és térképrevetítése azért lényeges, mert a magyar etnikum területén a honfoglalás-kori magyar kender és szláv lenkultúra kérdését is felveti, az egymásrarétegződést mutatja.¹⁰ Adatainkat a kissé erőszakolt földrajzi egységek szerint, azokhoz kötve mutatjuk be. Dél-Borsodban (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Tard, Szentistván, Bogács, Tiszaszederkény, Tiszabábolna, Cserépfalu) az áztatásnak kizárólag a *kévés*ben történő elsüllyesztési módját ismerik. A Hernád folyó völgyének falvaiban mindkét eljárással találkozunk. *Kévés*ben áztatnak Bócsón, Hernádnémetiben, Újcsanáluson, Megyaszón, míg a következő falvakban több kéve szalmagúzzsal történő összekötésével olyan egységet alakítanak ki, amelynek *kötél* a neve: Tornyosnémeti, Hernádszurdok, Hernádvécse, Fügöd, Hernádszentandrás, Kiskinizs, Halmaj, Aszaló, Hernádkak, Sajólád, Újcsanálós és

9. Barathy Emma: A kender munkái Zemplénagárdon. HOM. NA. ltsz.: 1232.

10. Szolnoky i. m. 42.

Onga. A kötelbe 10 kévét kötnek, ettől csak Aszaló és Onga példája tér el. Előbbiben 5, utóbbiban pedig 7-8 kévét rögzítenek egybe. A Bodroghköz falvaiban¹¹ (Karcsa, Tizakarád, Vajdácska, Sárospatak, Zemplénagárd) szintén a *kéve* terminus használata kizárólagos. A Zempléni-hegyvidék településeiben a *kéve* és *kötel* elnevezése keveredve fordul elő. Kovácsvágáson, Hercegkúton, Regécen, Fonyban és Göncruszkán a *kéve* az áztató egység. Komlóskán, Baskón, Arkán a Hernádvölgy falvaihoz hasonlóan 10 kévéből alakítják ki a legnagyobb egységet, amelynek mindenütt *kötel* a neve. A *kötel* és *kéve* együttes használatáról Mogyoróskáról, Hejcéről, Abaújtúráról és Göncről vannak adataink.¹² Abaúj északi részén és a hegyközi településekben általános a *kötel* terminus használata. Pányokon 6-10 kévéből, míg Füzérkomlóson, Kékeden, Abaújtúrára, Zsujtán, Telkibányán, Nyíriben 10 kévéből állítják össze a *kötelet*. Nyíriben a *kötel* mellett, ugyanennek a mennyiségnek *csomó* elnevezése is ismeretes. Hasonló adatokat ismerünk Baskóból is.¹³ Borsod megye északi részén kizárólagossá válik a *kéve* használata. Egyedül Szendrőben fordul elő egymás mellett a két terminus.¹⁴ Így *kévében* áztatnak Színben, Teresztenyén, Szuhafőn, Égerszögben, Szőlőszárdon, Felsőtelekesen, Putnokon, Becskéházán, Krasznokvajdán és Bereten.¹⁵ A Bükk vidék általunk felkutatott falvaiban (Járdánháza, Dédestapolcsány, Sánta, Mályinka, Tardona, Bánhorváti, Rados-tyán) szintén a *kéve* az áztatás egysége (6. kép).

Térképünk tanulságait összehasonlítva *Szolnoky Lajos*nak a magyar nyelvterület egésze ismeretében tett megállapításaival, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében viszonylag jól körülhatárolható az a terület, amely a *köteges* kenderáztatást ismerve és a terminust használva viszonylag nagy kiterjedésű szigetként illeszkedik a kévés áztatást használó környezetbe. *Szolnoky Lajos* adatai szerint a kévés áztatást a Duna-Tisza közötti területen, valamint az Alföldön (Borsod megye területére is benyúlva) ismeri a magyarság, az áztatásnak ez a módja és terminusa az említett területeken kizárólagosan fordul elő. A köteges áztatást összefüggő nagy területen a Dunántúlon és Erdélyben alkalmazzák. Az ország és a magyar nyelvterület északi részein a két áztatási mód és terminus használata keveredve fordul elő. E jelenség összefügg a len és kendertermesztő területek elkülönülésével, a termesztés határaival. Ahol a köteges áztatás fordul elő a népi rostfeldolgozásban, a lennek, ahol a kévés áztatás ismeretes, ott pedig a kendernek volt nagyobb, a rostfeldolgozás munkafolyamataira, eszközkészletére és elnevezéseikre egyaránt jellemző hatása.¹⁶ *Szolnoky Lajos* úgy látja, hogy „a lenkultúra befolyása

11. Karcásra, Tizakarádra, Vajdácskára vonatkozó adatokat *Szolnoky* i. m. 25., a Sárospatakra vonatkozó adatot pedig HOM. NA. ltsz.: 3193. vettük át.

12. Mogyoróská — *Szűcs József*: A rostnövények termesztése és hagyományos feldolgozása. HOM. NA. ltsz.: 3380.

13. *Flórián Mária*: Adatok az Abaúj megyei kenderfeldolgozáshoz. DENIA. ltsz.: 798.

14. *Szolnoky* i. m. 25.

15. *Stuhán Veronika*: A kender termesztése és feldolgozása Teresztenye környékén. DENIA. ltsz.: 798., Becskéházához — *Gáll Márta*: Kenderfeldolgozás Becskéházán. HOM. NA. ltsz.: 2643., Putnokhoz — *Bódi Zsuzsanna*: A kendermagtól a kész vászonig. HOM. NA. ltsz.: 3199., Szuhafőhöz — *Molnár Mihály*: A kender feldolgozása Szuhafőn. HOM. NA. ltsz.: 2873., Sánta — *Kovács József*: A kendermagtól a fonalgig. HOM. NA. ltsz.: 2899.

16. *Szolnoky* i. m. 40.

ott tapasztalható ezer esztendő múltán is még mindig intenzíven az élő magyarság népi műveltségében, ahol a kendertermelő és feldolgozó magyarság jelentősebb számú, lennel dolgozó szláv rétegre telepedett.¹⁷ E megállapításokhoz csupán annyit tehetünk hozzá, területünkre vonatkozóan annyival egészíthetjük ki, hogy *köteges* áztatás előfordulása abban az ék alakú területegységben mutatható ki, amelyben jelentős volt a 18. századi ukrán, szlovák telepítés.¹⁸ Ennek a területnek az elkülönülése a kenderfeldolgozás más munkafolyamataiban, eszközeiben (kendertörés, törő, rostminősítő eljárások, eszközök és minősített termékek) még pregnánsabban nyilvánul meg.¹⁹

Az áztatással kapcsolatos anyagunk további bemutatása arra a kérdésre ad választ, hogyan, milyen rögzítési módok és eszközök alkalmazásával kerül a kender az áztatóba, hogyan biztosítják annak a víz alá szorítását. Megyéink területén három elhelyezési móddal és ezek változataival találkozunk. Leggyakoribb eljárás az, amikor egy vagy egymásra több sorban rakják a kévét a víz alatt, majd a munka befejezése után az egész egységet karópárokkal rögzítik. Ilyen áztatási móddal találkozunk Bogácson, Cserépfaluban, Tardon, Göncruszán, Bereten, Szirmabesenyőn, Aszalón, s jellemzően fordulnak elő azokban a falvakban, ahol állóvizekben, *mocsolyákban* áztatnak. Területet nem jellemző előfordulást mutat az az eljárás, amikor a víz alá rakott kévét részben a levert karókhöz, részben egymáshoz is rögzítik. Előfordulási helyei kapcsolódnak a gyors folyású patakokhoz, s általában a folyóvízi áztatáshoz. Sajóládon mindig többen végezték ezt a munkát. Az áztatóhoz szekérral szállították a kendert, majd egy ember a szekérről adogatta a *köteleket* a vízben állóknak, akik azokat a víz alá nyomva egymás mellé helyezték. A legelső sort kötéllel, vagy gúzzsal egymáshoz rögzítették. A munka befejezése után az egész *csomót* a két végére vert karóval megerősítették, hogy el ne sodorja a víz. Ezután sárral, kavicsal, kövel nyomtatták le, hogy a felső kévék se kerülhessenek a víz felé. A munkát *ültetésnek* nevezték. Zemplénagárdon a férfiak adogatták be a kévét a vízben álló nőknek, akik azokat egymás mellé illesztették, az alsó sort pedig úgy kötötték egymáshoz, hogy az egyik kévéből kihúzott néhány szál kendert a másik kévébe dugták. Általában két-három sort raktak egymásra, így vízszintes és függőleges irányban is egymáshoz voltak kötve a kévék.²⁰ A kévék harmadik elhelyezési módja az volt, amikor a lerakott kévét több helyen is átszúrva rögzítették karókkal. Ilyen eljárást ismernek Halmajon, ahol 3 *kötelenként*, Ongán 5—6 *kötelenként*, Böcsön 4—5 kévénként verték le a kihegyezett karókat. Sajóládon az áztató nagyságától függetlenül 3 karót vertek le, a kévék két végébe, ill. a közepére. Kovácsvágáson a patak gyors folyása miatt viszont 8—10 karóval is rögzítették a kévét (7. kép). Megyéink területén — a példák bizonyosága szerint — általánosan tekinthetjük a kévék karóval való rögzítését. Mindössze néhány, elsősorban hegyvidéki településen találkoztunk

17. Szolnoky i. m. 41.

18. A kérdés részletes kifejtését I. *Paládi-Kovács Attila*: Ukrán szórványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részében. Népi Kultúra — Népi Társadalom VII. 1973. 327—369.

19. Vö.: Dobrossy—Fügedi i. m.

20. Zemplénagárd — Barathy i. m.

azzal, hogy a karókat mellőzve kövekkel nyomtatják le a kenderkévéket. Ilyen eljárás ismeretes pl. Abaújváron (8. kép). A *kévék*, *kötelek* elsüllyesztésének általános módja az, hogy a folyómederből nyert kavicssal, a mocsolyák mellől ásott földdel, a patakmederből kiemelt kövekkel *nyomtatják*, *húzzatják* le. Szórványosan fordul elő, karók helyett a kévéket *horgasokkal* rögzítik a folyómederhez. Ilyenkor a lenyomtatásra a *horgasokba*, *horgokba* akasztott lécs, gally, esetleg külön erre a célra készített gerenda szolgál. Köteges és kévés áztatásnál szórványosan egyaránt megtaláljuk ezt a lesüllyesztési módot. Nyíriben pl. 10 *kévéből keresztet*, *kötelet* vagy *csomót* készítettek. Ez volt az áztatás egysége. Egy-egy család egyszerre 4—5 *kötelyt* áztatott. Vízberakás után a kendercsomó végébe két-két horgasfát vertek le, s a horgasok alá helyezett *nyomtatófával* rögzítették a mederhez a kendert. A műveletet a kender *lehorgaszolásának* nevezték. A csapatófával történő horgaszos leszorítás Mogyoróskán, Füzérkomlóson, Tardon, Mályinkán, Cserépfaluban, Nyíriben, Zemplénagárdon, Újcsanálson, Hercegkúton és Megyaszón ismeretes,²¹ de használatukra szórványos adatok utalnak Sárospatakról és Becskeházaról is.²²

Az áztatásnak szórványosan előforduló módja a *cserepcsik*, vagy *cserépcsik* alkalmazásához kapcsolódik. Tiszabábolnán a *cserépcsepnek* nevezett eszköz két rúd, amelyet egyik végén guzzsal egymáshoz erősítenek, a két rúd közé rakják a kévéket, majd a rudak másik végét is összekötik. Egy-egy cserépcsévébe — hosszúságától függően — 80—100 kévét is el tudnak helyezni.²³ Böcsön a *cserépcsik* mindkét végén *fej*vel ellátott rúd, ezek közé kerül a kéve, amelyet aztán szalmakötéllel összeerősítenek. A *cserepcsikot* vízparton állították össze, majd betolták a Hernádba. A folyómederhez változó számú karóval erősítették. Megyéink területén ilyen eszközt használnak folyóvízi áztatáskor Putnokon, Járdánházán, Kurityánban és Radostyánban. Az eszköz használata Szatmában és Beregben gyakori, a magyar nyelvterületen másutt szórványosan fordul elő.²⁴

A különböző egységekben és különböző módon elsüllyesztett *kenderkévék* és *kötelek* a víz hőmérsékletétől, az évszaktól függően 1—2 hét alatt kiáztak. A rostanyag puhulásának fokáról rendszeresen meggyőződtek, Kurittyánban öregasszonyokat küldtek ki, hogy „limitálják meg”, de időről időre másutt is *látót* vettek. Alábbiakban néhány példával illusztráljuk, milyen gondot fordítottak az áztatásra, hiszen ez határozta meg, hogy jó minőségű rostot kaptak-e, vagy használhatatlan *kócnak* valót. „Öt nap után kimentünk, megkoppantottuk, ha levált a szál a pazdernyától, lehetett kihányani. Ha túlázott, elment a tiló alól.” (Szín) „Ha a szál még vesszős és török, tovább kell áznia, ha szálás és szöszöz, ki lehet szedni. Ha nagyon elázik, csak kóc lesz belőle.” (Sajólád) „Ha már csepűsödött, foszlott le a szárról, jó volt. Ha csak rogyik össze, meg lágy, akkor is jó, de nem fonásra, hanem a kemencébe.” (Halma) Hernádszentandráson a *kötél* két végéből kihúztak néhány szálat, ez volt a látó. Hazavitték, kiszáritották, megtörték, s ebből állapították meg, milyen minőségű a rost. Ha úgy ítélték

21. Megyaszó — *Csóry* i. m.

22. Becskeháza — *Gáll* i. m., Sárospatak — HOM. NA. ltsz.: 3193.

23. Tiszabábolna — *Demeter* i. m.

24. *Szolnok* i. m. 34—35.

7. kép. Tulajdonjeggyel ellátott, karós kender-
áztatás (Kovácsvágás, 1951. Gunda Béla felvétele)

8. kép. Kenderkévék lenyomatása kövel
(Abaujvár, 1966.)

meg, hogy a rost jó minőségű, eltávolították a kenderről a sarat, kavicsot, a kévéket a vízben kimoszták, s a kimosott kévéket *lábraállítva* szárították.

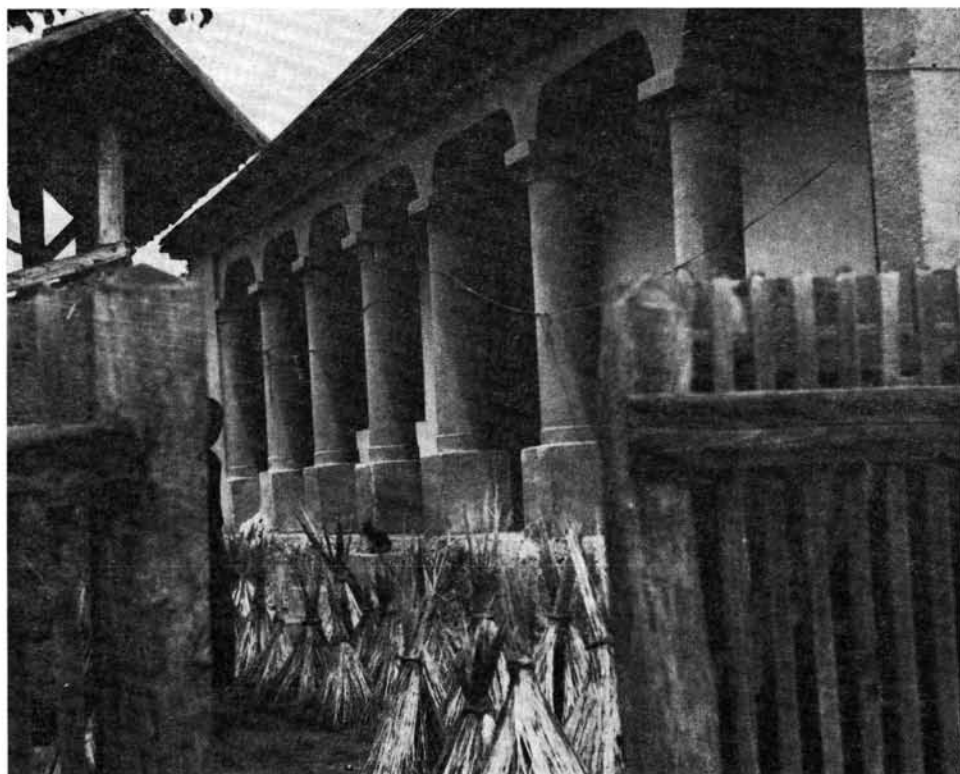
A kender kiszáritásának természetes és mesterséges módjai, eszközei és építményei egyaránt előfordulnak. Általános az volt, hogy a kévéket vagy az áztató mellett *sátorították* ki (9. kép), vagy szekérrrel hazaszállították. Utóbbi esetben házfalnak, kerítésnek döntögették, s így száradt néhány napig (10. kép), vagy az udvaron *kisátorították*, *kibaksálták* (11. kép). Az áztató mellett szárított kendert csak batyuzták, azaz háton szállították haza (12. kép). Míg természetes szárító eljárások mindenütt ismeretesek, addig a mesterséges szárítóeljárások elsősorban a hűvösebb éghajlatú, hegyvidéki területeken fordulnak elő.

9. kép. Áztató mellett száradó kenderkévék
(Pányok, 1970.)

10. kép. Kenderkévék szárítása
(Kurityán, 1941. Lajos Árpád felvétele)

11. kép. Kenderkévék szárítása (Kurtyán, 1941. Lajos Árpád felvétele)

Jellegzetes építményei Borsodban a *kenderszáritó milék*, a Zempléni hegyvidék falvaiban pedig a gyümölcs szárítására használt szabadtéri *aszaló kemencék*.²⁵

A mesterséges kenderszáritás legáltalánosabb és egyben legrégebb formái minden valószínűség szerint a különböző kemencék voltak. A kemencék felhasználásának napjainkban is ismeretes módja a kenyérsütő kemencékben való szárítás. A falu határában kifejezetten kenderszáritásra épített „kemencét” egy évtizeddel korábban még működés közben láthattunk Tardonán. A szárításnak ez az eljárása, valamint a szárítógödör elkészítése nemcsak sok időt, hanem sok munkát is kíván. Minden bizonnyal ez indokolta, hogy a *milézés* 1-2 napjára, azaz a munka elvégzésére ideiglenes társulások, csoportok szerveződtek. Ezek a kalákacsoportok a milézés előtti napon szerveződtek úgy, hogy 8–10 asszony, akik szomszédok voltak, vagy egy időben „hányták ki” kenderüket az áztatóból, társultak. Ilyenkor nemcsak a kendert szárították ki, hanem a faluszélen

25. *Dobrossy István*: A kenderszáritás egy archaikus eljárása és szokásai Tardonán. Herman Ottó Múzeum Közleményei, 11. Miskolc, 1972. 148–153., *Dobrossy István*: Az aszalás, mint konserválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethnographia, LXXX. 169. 514–536.

12. kép. A megszáradt kender hazaszállítása
(Mályinka, 1943. Lajos Árpád felvétele)

13. kép. Kenderszáritás földbemélyített milén
(Mályinka, 1973.)

elvégezték a kender törését, tilolását is (13. kép). A milézés és a kapcsolódó szokások már csak Tardonán élnek. Az építményekre viszont a környező falvakban mindenütt emlékeznek, így használták Nagyvisnyón, Dédestapolcsányban, Mályinkán, Sátán,²⁶ Nekézsenyben, Szilvásváradon, Bélépátfalván, Sajókázán, Dubicsányban, Vadnán, Nagybarcán, Imolán, Hétfen, Trizsben, Kánón, Égerszögben és Alsótelekesen. Nem ismerik viszont Szuhafőn, Szögligeten, Becskházán, Krasznokvajdán, Szendrőn, Szendrőládán, Boldván, Szirmabesenyőn, Kisgyőrben, Járdánházán, Ózdon és Putnokon (14. kép.). Térképünk adatai északi, gömői kultúrhatás érvényesülésére utalnak. Ezt támasztják alá *Herkely Károly* adatai is, aki Darnya, Barka és Kiskovácsvágása nevű településekről említi a *mile* ismeretét.²⁷ *Szolnoky Lajos* pedig Nagyvisnyón és Darnyan kívül Gesztettéről írja le ezt a szárító építményt.²⁸ A kenderszáritó milét *Komoróczy György* barkó tájszónak tartja,²⁹ *Szinnyei József* pedig a szó jelentését a szén- és mészegetők földdel befedett kupacaira, építményeire vezeti vissza.³⁰ A bükki mészegetők szókincsében a *mészegető boksa*, vagy *mile* még napjainkban is egyet jelent.

Míg a kender szárítására a borsodi falvakban külön e célra készült építményeket használtak, addig a Zempléni-hegyvidék falvaiban az elsődlegesen gyümölcsaszalást szolgáló, szabadtéri szárítókat használták fel. Az aszalók kenderszáritásra való alkalmazása Abaujváron, Aszalón, Bodrogolasziban, Megyaszón, Böcsön, Filkeházán, Göncön, Hercegkúton, Makkoshotykán, Pányokban,

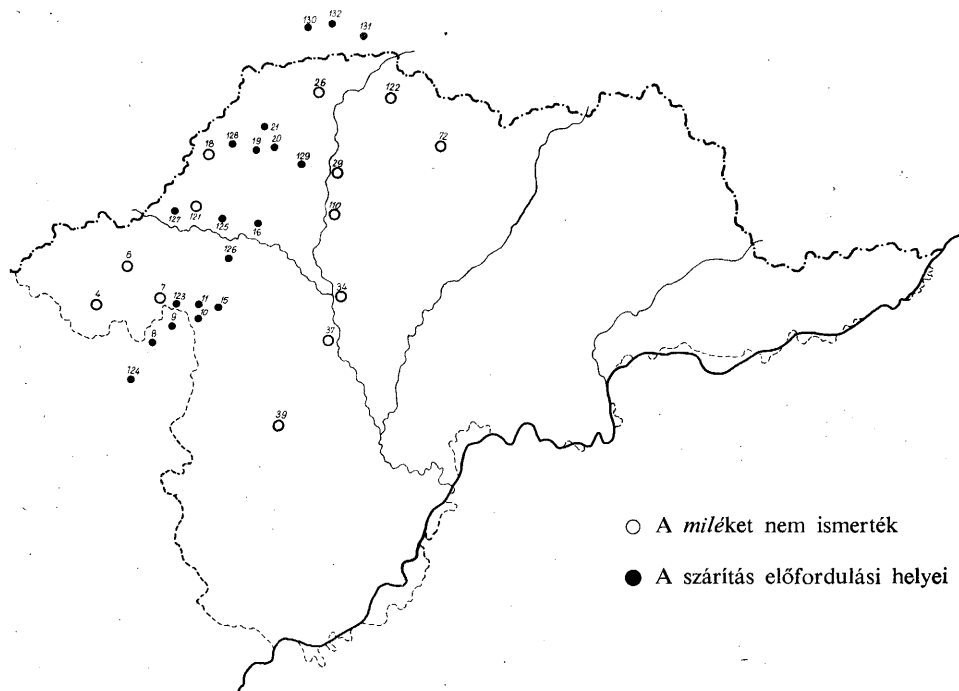
26. Sata — *Kovács* i. m.

27. *Herkely Károly*: Mesterséges kenderszáritás Gömör megyében. Néprajzi Értesítő, XXXIX. 1937. 45—70.

28. *Szolnoky* i. m. 19.

29. *Komoróczy Miklós*: Tajszók a barkóságból. Magyar Nyelvőr, XXXII. 1903. 523.

30. *Szinnyei József*: Magyar tájszótár. Budapest, 1893—96. 1457.

14. kép. A kenderszáritó milék elterjedése Borsod megyében

4. Járdánháza	37. Szirmabesenyő	69. Beret	113. Hernádszurdok
6. Ózd (Bolyok)	39. Kisgyőr	72. Krasznokvajda	114. Sárospatak
7. Sáta	43. Cserépfalu	75. Hernádvecse	115. Komlóska
8. Szilvásvárad	44. Bogács	76. Göncruszka	116. Füzérkomlós
9. Nagyvisnyó	46. Tard	77. Abaújvár	117. Kéked
10. Mályinka	47. Mezőkövesd	78. Pányok	118. Zsujta
11. Dédestapolcsány	50. Mezőkeresztes	81. Nyíri	119. Telkibánya
14. Bánhorvát	51. Szentistván	83. Kovácsvágás	120. Felsőtelekes
15. Tardona	52. Tiszabábolna	85. Regéc	121. Putnok
16. Sajókaza	57. Sajólad	86. Fony	122. Becskéháza
18. Szuhafló	58. Bócs	88. Arka	123. Nekézseny
19. Imola	59. Hernádnémeti	89. Baskó	124. Bélapátfalva
20. Kánó	60. Hernádkak	91. Hercegkút	125. Dubicsány
21. Égerszög	61. Onga	96. Vajdácscsa	126. Nagybarca
22. Terezstenye	62. Újcsanános	98. Karcsa	127. Hét
23. Szöllőssárdó	63. Megyaszó	99. Tiszakarád	128. Trizs
25. Szín	64. Aszaló	101. Zemplénagárd	129. Alsótelekes
26. Szögliget	65. Halmaj	110. Szendrőlád	130. Darnya (CSSZK)
29. Szendrő	66. Kiskinizs	111. Tiszaszederkény
(Leninváros)	131. Barka (CSSZK)
34. Boldva	67. Hernádszentandrás	112. Tornyosnémeti	132. Kiskovácsvágása
(CSSZK)
35. Radostyán	68. Fügöd		

Regécen, Rudabányácskán, Telkibányán és Újcsanálson ismeretes, de előfordult Pusztafaluban és Baskón is.³¹ Ezekben a falvakban a kender szárítását is gyakorta *aszalás*nak nevezik. Az *aszalóléckára* (kerettel ellátott vesszőfonat, amely *tepsi* alakú) helyezett 10—12 kévét 2—4 óra hosszat szárították. Hasonlóan az aszalandó gyümölcshöz, a száradó kendert is ronggyal, ponyvával tartták le. Az aszalók megszűnése után a kender törés, tilolás előtti szárítására a kenyérsütő kemencéket használták.

A kenderfeldolgozás munkafolyamatának ismertetett három részmozzanata, illetve a kapcsolódó terminusok arra engednek következtetni, hogy a kender betakarítása során a különböző mennyiségekhez elnevezésbeli azonosság járul. A nyüvés egységei általánosan marok és kéve elnevezéssel ismeretesek. Ezek az egységek változatlanok maradnak az áztatás során, s az országos képbe beilleszkedő megyéinkből csupán a Hernád folyó vidéke, általánosabban a történeti Abaúj megye területe tér el. Az áztatás köteges módja az egykori lentermesztésre utal, innen került át kendermunkára. Szélesebbkörű elterjedésében a belső migráció és a 18. század nemzetiségi telepítései is szerepet játszhattak. Az áztatott kender szárításának területünkön két olyan építménye fordul elő, amelyek elterjedését egyrészt földrajzi környezethez (az erdei gyümölcsök, gyógyfüvek, gombák szárításához használt zempléni aszalók), másrészt táji-néprajzi csoporthoz (barkók) lehetett kötnünk és sikerült körülhatárolnunk.

**VORARBEITEN ZUR BAUERLICHEN HANFAUFBEREITUNG
(RAUFEN, RÖSTEN, DARREN)
IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN**

(Auszug)

Die Verfasser beschäftigen sich seit ungefähr 10 Jahren mit der Hanfkultur, der Leinenkultur und den Bauerntrachten im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén. Die Ergebnisse ihrer Arbeit veröffentlichen sie in einer Studienreihe. Dieses Thema ist ein Teil der monographischen Aufarbeitung des Stoffes. Die Hanfernte (ung. *nyüvés*), das Rösten und Darren werden so dargestellt, indem sie primär die Bezeichnungen der Arbeitsgänge und der Teilmomente auf der Karte aufzeichnen. Die allgemein bekannte Bezeichnung für die Hanfernte ist *Raufen* (ung. *nyüvés, nyövés*), in den Dörfern des Bükk-Gebirges kommt die Bezeichnung *Brechen* (ung. *szaggatás*), in Süd-Borsod Ernte, Reissen (ung. *aratás, tépés*) vor, während in anderen Teilen des Komitats noch andere Bezeichnungen anzutreffen sind. Der herausgezogene Hanf wurde zu verschiedenen dicken Bündeln gebunden und geröstet. Die Größe und Bezeichnung der sog. Röst-Garben (ung. *áztató kéve*) charakterisieren Gebiete und ethnographische Gruppen. Die in Europa bekannten Formen des Röstens sind auch in diesem Gebiet des Komitats zu finden. So wurde Hanf sowohl in stehendem als auch in fließendem Wasser geröstet. Das Rösten in stehendem Gewässer hat zahlreiche Formen und diese haben viele Bezeichnungen (Lake, See, Brunnen). Das Rösten in Garben bzw. größe-

31. Baskó — *Flórián* i. m., Pusztafalu — *Gönyey Sándor*: Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Néprajzi Értesítő, XLI. 1939. 135.

ren Einheiten, den sog. Bündeln (ung. *köteg*) kann im Komitat auf die Leinkultur der Landnahmezeit zurückgeführt werden.

Die natürlichen und künstlichen Methoden zum Darren des Hanfes (Vorbereitung zum Brechen), die dazu nötigen Gerätschaften und Bauwerke kommen im Komitat vor. Die allgemeinen und ältesten Formen der künstlichen Hanfdarrung sind in das Erdreich eingelassene Öfen, die in jeder Siedlung im nordwestlichen Teil des Komitates zu finden sind. Sie wurden Meiler (ung. *mile*), der Arbeitsvorgang Meilern (ung. *milézés*) genannt. Sie zeigen Verwandtschaft mit den ost- und nordeuropäischen Getreidetrockenspeichern, mit den ins Erdreich eingelassenen Bauten. Ein anderer Typ der Darre sind die Darr-Öfen oberhalb der Erde (ung. *aszaló kemence*). Dieser Typ kommt in den Zempléner Bergen bzw. in waldreichen Gebieten vor und wird dort auch zum Dörren von Wald- und Wildpflanzen und Obst benutzt.

Die Bezeichnungen der drei Arbeitsgänge wurden von den Verfassern auf eine Landkarte übertragen, wobei sie feststellten, dass die Dörfer im Hernád-Tal eine besondere Einheit bilden und vom charakteristischen, bzw. im ganzen Land bekannten Bilde des Komitats abweichen. Zusammenfassend stellen die Verfasser fest, dass dabei über die innere Migration hinaus die Nationalitätensiedlungen des 18. Jahrhunderts eine bestimmende Rolle spielen.

István Dobrossy—Márta Fügedi

ADATOK A KELET-EURÓPAI NÉPRAJZ TÖRTÉNETÉHEZ

(Bystron Jan Stanisław és a lengyel néprajz)

BÓDI ERZSÉBET

Lengyelországban a népi kultúra iránti tudományos érdeklődés a XVIII. és a XIX. század fordulójára bontakozott ki. A lengyel nép sajátos történelmi sorsa a lehetőségekhez mérten a nemzeti múlt iránti érdeklődésre terelte az akkori szellemi élet haladó képviselőinek figyelmét. Kezdetben a nemzeti öntudatot a régészeti leletek feltárásával, a letűnt évek reliktumainak megszólaltatásával kívánták megszilárdítani és fokozni. Feltételezték, hogy a nemzeti kultúra reliktumai a nép műveltségében, főleg mondáiban és dalaiban található meg. Természetesen ebben az időszakban hasonló felfogással találkozunk szerte Európában. Így nálunk is Magyarországon. Gondoljunk csak *Dugonics András*, *Pálóczy Horváth Ádám*, *Csokonai Vitéz Mihály* és *Csaplovics János* törekvéseire. A romantikus szemlélet hatására Lengyelországban is lázas gyűjtő munka vette kezdetét. Különböző folklór munkák láttak napvilágot. Íróik közül meg kell említenünk *Chodakowski Zorian Dolega*, *Goszczyński Seweryn*, *Wójcicki Kazimierz Władysław*, *Zaleski Waclaw Michał*, *Zegota Pauli*, *Lompa Józef* és *Kolberg Oskar* nevét. A romantikus korszellem képviselőinek úttörő jellegű tevékenységét az összegyűjtött, elsősorban folklór anyag teoretikus jellegű magyarázatai is kísérték. Az anyagot bizonyos szempontok szerint rendszerezték, nagyobb lélegzetű általánosításokat végeztek. De gyakran csodálattal, elragadtatással, szinte megbűvölve szemlélték a paraszti kultúrát s így megállapításaik a tudományos követelményeknek nem feleltek meg. *Berwiński Ryszard* volt az, aki elvetette társai spekulatív nézeteit. Már az anyaggyűjtésnél fontosnak vélte a kritikai látásmódot. Tárgyilagosan elemezte a népköltészetet. Számos olyan elemet fedezett fel benne, amely az egyház, a város, a nagybirtokosok közvetítésével jutott a faluba.¹

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a romanticizmus folkloristái *Kolberg O.*-ral az élen mennyiségileg hatalmas, dokumentációs értékű kincset hagytak az utódok számára. Leírták a falu, a lakosság életét, házait, tevékenységét, szokásait, népköltészetét. Erről vall *Kolberg O.* monumentális művének címe is: *Lud, jego zwyczaj, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* (A nép szokásai, életmódja, nyelve, mondái, közmondásai, ünnepi rítusai, játékaik, dalai, zenéje és táncai).

1. *Fischer Adam*, 1947, 141—159; — *Krzyżanowski Julian* 1965, 40—42.

A romantikus korszellem néprajzkutatóinak kezdeményezése nem volt hiábavaló, mert munkáik a mai néprajzkutatók számára felbecsülhetetlen forrást jelentenek.

A XIX. század második felében már más irányban, más szellemben bontakoztak ki a néprajzi munkálatok. Az amatőrök helyét képzett kutatók foglalták el. Tudományos intézetekben csoportosultak, munkáik eredményeit szakfolyóiratokban közölhették. 1877-ben megjelent a *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* (Adatok az Országos Anthropológiai Gyűjtemény részére), 1887-ben a honismereti jellegű *Wisła*, 1895-ben a *Polskie Towarzystwo Ludoznawcze* (Lengyel Néprajzi Társaság) orgánuma a *Lud*. A lengyel tudományos életben bekövetkezett változások az egyes kiadványok címében is visszatükröződnek. 1896-ban megjelenik az ethnográfia elnevezés a *Materialy Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* folyóiraton. 1910-ben *Ciszewski Stanisław* elfoglalja az első néprajzi katedrát Lwówban. Az ország nagyobb városai tudományos központok alakultak. Krakkóban anthropológusok, nyelvészek foglalkoztak tudományos szinten a parasztság kultúrájával. Varsó a jelentősebb szakfolyóiratok központja. *Krzywicki Ludwik* a Varsói Egyetemen már 1888-ban ethnológiai előadásokat tart. Ismerteti a legújabb külföldi elméleti és módszertani irányokat.

Az első nagy ethnográfusként emlegetett *Karłowicz Jan* révén külföldi néprajzkutatók tanulmányai megjelennek a lengyel néprajzi szakfolyóiratokban. *Karłowicz J.* rámutat az összehasonlító módszer jelentőségére. Meg kell említenünk, hogy a *Lud* című folyóirat lapjain már 1900-ban felmerült a lengyel néprajzi atlasz szükségessége.²

Megállapíthatjuk, hogy a XIX. század utolsó és a XX. század első másfél évtizedére jellemző lengyel tudományos élet a népi kultúra területén igen jelentős előrehaladást ért el. A kutatások tematikája bővült. Az anyag feldolgozásában megfigyelhető a magasabb szintre való törekvés. Kétségtől ennek a fejlődésnek elsősorban a már említett *Karłowicz J.* a megindítója és megteremtője. A lengyel néprajzi élet egyik jelentős lépése *Tylor Edward Primitive Culture* című munkájának a lefordítása. *Tylor E.* evolucionista teóriája új elméleti bázist jelentett. A munka nyomán a kutatások mindenki számára általános keretekbe foglalva váltak érthetővé, mert az előző években — általános jellegű kultúrelmélet hiányában — az összegyűjtött néprajzi anyagot tartalmilag a történelemmel vagy az irodalommal hozták összefüggésbe.

A kitűnő megismerési lehetőségeket nyújtó történeti elemzés módszere olyan tanulmányokban érvényesült, amelyek a néprajz az irodalomtörténet és nyelvtudomány határvonalain születtek. 1919-ben jelent meg *Poniatowski Stanisław* értekezése a történeti módszer jelentőségéről az ethnológiában.³ Először ismerteti lengyel földön a kultúrtörténeti iskola teoretikus elképzeléseit. *Poniatowski St.* tanulmányával szinte egy új szakasz veszi kezdetét a lengyel néprajzi életben. A már függetlenné vált Lengyelország tudósai az első világháború befejezése után szorgos munkába kezdenek. *Karłowicz J.* és *Poniatowski St.* mellett a legkitűnőbb néprajzkutatók sorában kell megemlíte-

2. *Zawiliński Roman*, 1900, 377.

3. *Poniatowski Stanisław*, 1919, 34—75.

nünk *Czekanowski Jan, Fischer Adam, Frankowski Eugeniusz* nevét. Külföldi tanulmányait befejezve ebbe az élénk szellemi életbe érkezik *Bystroń Jan Stanisław*. *Bystroń J. St.* hamar bekapcsolódik a hazai néprajzi életbe és annak rövid időn belül egyik legsokoldalúbb vezető egyéniségévé válik. Míg *Fischer A.* a *Lud polski* című munkájában a népi kultúra szintézisét kívánja megírni,⁴ *Bystroń J. St.* kézikönyve a *Wstęp do ludoznawstwo polskiego* (Bevezetés a lengyel néptudományba) a tudományos gondolkodás területére kalauzolja az olvasót. Megmutatja a források felismerésének módját, felhívja a figyelmet a néprajztudomány alapjaira, történetére, más tudományokkal való kapcsolatára, alapvető bibliográfiákra.

Ebben az időben szinte egymás után jelentek meg a néprajzi bibliográfiák. A bibliográfiai munkák szükségességének felmerülése a néprajztudomány önállóodásának egyik jele. Az első néprajzi bibliográfiát a fiatalon elhunyt *Gawalek Franciszek* állította össze. Bibliográfiája 1800—1910 között megjelent néprajzi jellegű írásokról ad áttekintést. Követőjeül *Bystroń J. St.* vállalkozott. *Bystroń J. St.* sokoldalú munkássága a lengyel néprajztudományban új szakaszt jelent. Nyíltan szembeszállt a sematikus evolucionalistákkal és a kultúrtörténeti iskola képviselőivel. Hangsúlyozta közvetlenül a néptől gyűjtött adatok tudományos értékét. A kultúrjelenségeket nem a társadalomból kiszakítva elemzi, rendszerezi, hasonlítja össze, hanem azokat összefüggéseikben ábrázolja. Keresi azokat a társadalmi, gazdasági erőket, amelyek a valóságot alakítják, meghatározzák.

A már gazdag irodalmi munkássággal rendelkező *Bystroń J. St.* 1925-ben foglalta el az etnológiai és szociológiai tanszék vezetését a Jagelló Egyetemen, ahol rá egy évre megalakul a szláv néprajzi tanszék. Vezetője a lengyel, de a szláv néprajzi körökben is már jól ismert *Moszyński Kazimierz*. A természettudományi alapismeretekkel rendelkező *Moszyński K.* szintén a terepmunkát tekinti a tudományos munka kiinduló pontjának és alapjának. Hatalmas mennyiségű anyagot gyűjt össze. Tudományos feladatául tűzte ki a szláv és velük szomszédos népek kultúrájának megismerése alapján a kultúra fejlődésének megvilágítását. Feladatát a kultúra rekonstrukcióján keresztül kívánta megvalósítani. Hasonló munkálatok elvégzésére buzdítja a körülötte működő néprajzkutatókat: *Obrębski Józsefet, Klimaszewska Jadwigát, Gładysz Mieczysławot. Moszyński K.* a *Kultura ludowa Słowian* és a *Człowiek* című munkái a lengyel és az európai néprajztudomány legnagyobb kincsei.

Bystroń J. St. (1892—1964) és *Moszyński K.* (1887—1959) a lengyel néprajztudomány két nagy egyénisége egyidőben élt. Munkásságuk nagyrésze is közös időszakra, a két világháború közötti évekre esik. Mindketten a néprajztudomány eszközeivel a valóság tökéletesebb megismeréséért dolgoztak. Közös vonásuk ellenére nagyon sokban különböztek is egymástól. Tanulmányomban nem térek ki a két kutató munkásságának közös, illetve ellentétes vonásaira. A közeljövőben szeretném bemutatni a magyar néprajzkutatóknak *Moszyński K.* munkásságát is az elvi és módszertani szempontok fényében. Ehhez bizonyos mértékben szükségesnek látszik megismerni azt a szel-

4. *Fischer Adam*, 1926.

lemi és tudományos életet, amelyben a nagy lengyel néprajzkutató dolgozott és amelynek egyik jelentős alakja *Bystroń J. St.* volt.

Bystroń J. St. munkásságának bemutatását azért is fontosnak tartom, mert ez a kiemelkedő lengyel ethnológus olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyek szoros kapcsolatban vannak a mai magyar néprajzi törekvésekkel, így a társadalmi szokások, az agrárrítusok, a közmondások, a népdal terén felvetett problémákkal, az ethnikum, a társadalmi szervezet és a kultúra közötti kapcsolatok kutatásával.⁵

Bystroń Jan Stanisław a lengyel néprajztudomány kiemelkedő tudósa 1892. október 20-án született Krakkóban. Intellektuális családból származott. Apja a lengyel nyelvészet akkori kitűnő professzorának, *Malinowski L.*-nak volt a tanítványa. Később mint gimnáziumi tanár egész életén át rendszeresen foglalkozott a régilengyel irodalom elemzésével. Tudományos munkásságának jelentőségét számos, a nyelvészek által még ma is fontosnak tartott tanulmány bizonyítja. Fia szintén Krakkóban, a Jagelló Egyetem filozófiai karán végezte egyetemi tanulmányait 1910 és 1914 között. Tanulmányi évei alatt közeli kapcsolatot teremtett az Egyetem olyan kiváló professzoraival, mint *Bujak Fr.*, *Estreicher St.* történészekkel, *Krzyżanowski J.* folklóristával, *Nitsch K.* és *Rozwadowski J.* nyelvészekkel. Az 1912/13-as évet Párizsban töltötte, ahol École Pratique des Hautes-Études felsőoktatási intézetben folytatta tanulmányait. A francia szociológiai iskola két tekintélyes képviselője, *Hubert M.* és *Mauss M.* nagy hatást gyakorolt a fiatal tudósra. Ekkor született meg az első jelentős munkájának — *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce* (Aratószokások Lengyelországban) — elvi koncepciója. Ott tartózkodása idején a gabonadémonokról szóló fejezetéről *Hubert M.* professzor szemináriumán beszámolót is tartott.

Visszatérése után a krakkói Jagelló Egyetemen 1914-ben doktori disszertációját,⁶ 1916-ban pedig az akkori lengyel egyetemi előírások szerinti kandidátusi értekezését⁷ védte meg. *Bystroń J. St.* tudományos munkásságának kezdeti szakaszára jellemző a fiatal kutató rendkívül sokoldalú érdeklődése a tudomány iránt.

Már fiatalon egész életre szóló kapcsolatot teremtett azokkal a francia szociológusokkal, akik elsősorban ethnológiai kutatásokkal foglalkoztak. Apai örökségként a fiatal tudósjelöltre gazdag könyvtár maradt. A folklór iránti érdeklődése azonban nem csupán közvetlen atyai hagyaték. Apai részről közeli rokonságban és kapcsolatban volt Dél-Lengyelország kitűnő folklórkutatójával, *Cinciala A.*-jel,⁸ aki a XIX. századi lengyel folklorisztika történetébe a sziléziai népdalok gyűjtésével írta be nevét.

Kétségtelen, hogy a családi hagyomány befolyásolta *Bystroń J. St.* tudományos érdeklődésének kialakulását, de nem szabad említésen kívül hagyni

5. Tanulmányom a KLTE Néprajzi Intézetének akadémiai termunkájuk keretében készült. *Bystroń Jan Stanisław* munkásságán kívül monografikusan dolgozom fel *Moszyński Kazimierz* néprajzi tevékenységét.

6. *Bystroń J. St.*, 1915, 63—84.

7. A *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce* című munkája alapján. *Bystroń J. St.*, 1916b.

8. *Cinciala Andrzej* (1825—1898) Ciesznyében dolgozott mint közjegyző. Gyakorlati jelentőségű munkáin túl népdal és közmondások gyűjtését is végezte. *Cinciala Andrzej* 1885; 1889.

azt a kedvező korszellemet, amely ezekben az években uralkodott lengyel földön. A XIX. és a XX. század fordulóján különösen Krakkóban fogadták kedvezően a népi kultúrát tanulmányozó hallgatókat. Ez az az időszak, amelyben a néprajztudomány önállóságra törekedett az egyetemeken és más intézményekben.⁹ Ezekben az években nyomtatásban megjelent munkák között egyre többet találunk olyanokat, amelyek a parasztság sorsát, műveltségét és hagyatékát foglalják magukba. Írói között vannak irodalmárok, nyelvészek, festők, muzikológusok. Soraikból a legkiválóbbak — *Kolberg O.*¹⁰ és *Udziela S.*¹¹ — egész életüket a letűnt idők kultúrájának gyűjtésére szentelték.

Bystroń J. St. a két világháború között három egyetemen dolgozott. Poznańban 1919-ben foglalta el az ethnológiai és az ethnográfiai tanszék vezetői posztját. Ezután Krakkóban kapta meg a katedrát és az ő kezdeményezésére alakult meg az általános néprajzi és szociológiai tanszék a Jagelló Egyetemen (1930). Életének következő állomása Varsó volt. Krakkóból Varsóba való áthelyezése Bystroń J. St. tudományos érdeklődésének változását is jelentette. Eddig kizárólag néprajzi témák foglalkoztatták. Varsóban már a különböző társadalmi csoportok, osztályok kulturális alakulásának és változásának dinamikáját vizsgálta. Tehát a kutatott valóság leírását szociológiai jellegű munka váltotta fel.

A családi életében bekövetkezett tragikus események — 1943-ban fiát, 1948-ban feleségét veszítette el — Bystroń J. St.-t teljesen kizökkentették a munka ritmusából. Aktív tevékenységre a második világháború után már nem is vállalkozott. A lengyel néprajztudomány egyik halhatatlan képviselőjét barátai, hozzátartozói 1964. november 18-án kísérték utolsó útjára.

Bystroń J. St. néprajzi munkássága

Bystroń J. St. munkásságában két nagyobb, bizonyos mértékben eltérő jellegű szakaszt különböztethetünk meg. Mind a két szakaszra intenzív kutatói tevékenység jellemző, de az elsőben¹² erősebben megnyilvánul a nép szellemi műveltségének beható vizsgálata, leírása, míg a másodikban¹³ sajátos történeti, szintetizáló jellegű munkák látnak napvilágot.

1916-ban közli a terep kutatás terén szerzett tapasztalatait a *Studja nad zwyczajami ludowemi*¹⁴ (A népi szokások vizsgálatáról) című munkájában. Még ebben az évben lát napvilágot a már említett két kötetes kitűnő munkája is a lengyel aratószokásokról — *Zwyczajne żniwiarskie w Polsce*.¹⁵

9. 1874-ben alakult meg a Komisja Antropologiczna Krakowskiej Akademii Umiejętności (Krakkói Tudományos Akadémia Antropológiai Bizottsága) kezdetben magába foglalta a fizikai antropológiát, a régészetet és a néprajzot.

10. *Kolberg Oskar* (1814—1890) mennyiségileg hatalmas dokumentációs értékű kincset hagyott az utókor számára. *Kolberg Oskar*, 1857—1890.

11. *Udziela Seweryn* (1857—1937) a krakkói Néprajzi Múzeum első igazgatója. Főleg a szellemi kultúra iránt mutatott nagy érdeklődést. *Udziela Seweryn*, 1894; 1899; 1902; 1906; 1930.

12. Az első világháború és többé kevésbé 1933. közötti időszak.

13. 1933-tól az utolsó munkájának megjelenéséig (1947).

14. *Bystroń J. St.*, 1916a, 1—24.

15. *Bystroń J. St.*, 1916b.

A széles látókörrel rendelkező, sokoldalú lengyel tudósnak a néprajz területén végzett kutatásai sorából kétségkívül ez az utóbbi a legjelentősebb, különösen ha figyelembe vesszük a feldolgozott adatok forrásait, amelyek nem csupán a már nyomtatásban megjelent vagy kéziratossá anyagra támaszkodnak, hanem egy kitűnő kérdőív segítségével maga a szerző által gyűjtött adatokra is. A munka értékét növeli az aratószokások világos rendszerezése, a gazdag lengyel és külföldi irodalom felhasználása és nem utolsósorban a kutatás tárgyának józan és találó interpretálása.

Bystroń J. St. *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce* c. munkájában elveti *Mannhard W.* és *Frazer J. G.* animisztikus koncepcióit. A néprajztudomány e két kiemelkedő tudósa a nép gabonadémon hiedelmeit fontos tényezőnek tekintette és ennek alapján törekedtek az Észak-Európában előforduló aratószokások magyarázatára. A gabonadémonok létezését a vegetációs kultusszal hozták kapcsolatba.

Bystroń J. St. az aratószokások vizsgálatát egy másik oldalról közelíti meg. Számára a kiindulópont a közvetlen — akkor még az élő néphagyományban előforduló¹⁶ — gyűjtött anyag volt. — „A szél által ringó gabonatóblák lágyan hullámzó tenger, vagy egy bizonyos állatcsoport gyors menekülésének látszatát keltik”,¹⁷ — írja Bystroń J. St. Ezt a látszatot számos, a nép körében gyűjtött példával magyarázza. *Mannhard W.* és *Frazer J. G.* elvével ellentétben tagadja az állati alakokban megjelenő gabonaszellemelek létezését. Szerinte a hullámzó gabonatóblák látványa bizonyos képletes meghatározásokat, mondásokat vált ki. A nép ilyen esetben a gabonában különböző állatok — legtöbbször farkas — tartózkodását véli, de ezekről az állatokról azonkívül, hogy a gabonában tartózkodnak és a gyermekeket támadják meg vagy a juhokat kergetik, nem tud többet. Tehát ezek nem démoni tulajdonságok, hanem magának az állatnak, ebben az esetben a farkasnak a jellemvonásai. Ha másfajta állatot képzelnek el, akkor másfajta az elképzeléseik is.¹⁸

Bystroń J. St. a „gabonaszellemekek” keresve arra a végső következtetésre jut, hogy „nem beszélhetünk olyan gabonadémonok létezéséről, amelyek kimondottan a gabonafajtákkal lennének szoros kapcsolatban és amelyek az aratókultusz tárgyát képeznék.”¹⁹ Bystroń J. St. azonban nem elégedett meg csupán a gabonával kapcsolatos szokások, hiedelmek kutatásával. A nép kizárólagosan a démonokról alkotott elképzeléseit is keresi, hogy álláspontját még jobban alátámassza. A népelet mindazokat a mozzanatait, jelenségeit figyelembe veszi, amelyek a démonokkal valamilyen kapcsolatban állnak. A különböző démoni elképzeléseknek közös tulajdonságait véli felismerni, amelyek szerint a démoni alakokat négy nagy csoportba sorolja. Ilyen közös jellemvonásnak tulajdonítja a külső megjelenésüket. „Általában magasak, fehér lepedővel burkoltak, de meztelenek is lehetnek, néhol félnői, félláti alakban jelennek meg békafejjel, szarvasmarha szemével s nagy körmök-

16. A témával kapcsolatban a XX. század első évtizedében folytatott terepkutatást.

17. *Bystroń J. St.*, 1916b, 2.

18. *Bystroń J. St.*, 1916b, 3.

19. *Bystroń J. St.*, 1916b, 29.

kel.”²⁰ Ezek a *vegetációs démonok*. A démonok másik fontos jellemzőjének tartja, hogy általában kutyák alakjában jelenítik meg. A kutyák gyakran a levegő mozgását ábrázolják. Így a szél, vihar jelképében jelennek meg. Ezeket a démoni alakokat *atmoszferikus démonoknak* nevezi.²¹ *Daemon meridianus* nevén jelöli meg azokat a szellemi alakokat, amelyek a nap bizonyos óráiban (éjfélkor, délben) mutatkoznak csak. Rendszerint gyönyörű szűzleány képében jelennek meg. Ez utóbbi démonok csoportja a nyugati szlávok hiedelmében közismert. Az utolsó démoni csoport a *gyermeket ijesztők*, amelyekről a szlávoknál és Európa más népeinél feltűnően gazdag anyag található meg. Gyermeki alakban jelennek meg és a magára hagyott gyermekeket elváltoztathatják, beteggé tehetik. Bystron J. St. által megállapított démon típusok a kutató absztrakciós következtetései útján jöttek létre. A valóságban egyik sem fordul elő a szerző által megrajzolt tiszta alakjában. Az általa említett, a nép hagyományában előforduló démoni elképzelések közül bizonyos, hogy nem egy olyat találunk, amely mind a négy démoni típus jellemvonásait magán hordozza.

Az általa említett démonok többsége, mivel a gabonával kapcsolatban állnak, a gabonatóblákban jelennek meg, az aratók munkáját akadályozzák vagy zavarják, tárgyalásuk a lengyel aratószokások megismerésénél indokolt. Bystron J. St. különösen behatóan vizsgálja az utolsó kéve — *ostatnie kłosy* — jelentőségét a néphagyományban. Könyvében Lengyelország szinte minden területéről közöl adatokat. Szerinte kizárólag gabona-hiedelemalacról csak akkor beszélhetünk, „ha meg tudjuk állapítani, hogy az utolsókévét ünnepélyesen vágják le, továbbá azt, hogy nagy körültekintéssel helyezik el a házban, hogy ősszel vagy tavasszal újból el tudják vetni”.²² *Bystron J. St. az utolsó kévében látja azt a gabonaszellemet, amely az aratószokások egészének tartalmát nyújtja.* Amint látjuk, ez a megkülönböztetés nem csak formai, hanem funkcionális alapon vált lehetségessé.

Bystron J. St.-nak ez a korai munkája már meghatározza a szerző helyét az európai néprajztudományban. A kulturális és társadalmi antropológia képviselőjének tekinthetjük, aki nézőpontjának centrumába magát az embert, a társadalmi együttélés és együttműködés formáit állította.

Ezekben az években (1916—1924) Bystron J. St. mellett a lengyel néprajztudomány elméleti síkján szót emelnek még *Czekanowski J.*,²³ *Fischer A.*²⁴ a kultúrtörténeti iskola képviselői, *Frankowski E.*²⁵ az evolucionalizmus egyik követője. *Kutrzeba-Pojnarowa A.* a lengyel néprajztudomány történetének legkiválóbb ismerője így ír erről az időszakról: „Az egyetemi katedrákon működő lengyel néprajzkutatók a legkülönbözőbb metodológiai irányvonalat képviselték: a hagyományos evolucionalizmustól kezdve a kultúrtörténeti irány-

20. *Bystron J. St.*, 1916b, 19.

21. *Bystron J. St.*, 1916b, 24.

22. *Bystron J. St.*, 1916b, 31.

23. *Czekanowski Jan*, 1922.

24. *Fischer Adam*, 1922.

25. *Frankowski Eugenius*, 1924.

zatis, a fenomenalizmusig,²⁶ sőt a legújabb európai néprajzi irányzatot, a funkcionalizmust támadó irányzatokon keresztül az enyhén mutatkozó történeti materializmusig.²⁷ Ebben a helyzetben Bystron J. St. az evolucionalisták ellen emel szót. Ezt láttuk már az említett első munkájában is. Őt a történelmi valóság kutatása érdekli. *Kutatásainak középpontjába a társadalmi elemeket állítja: azokat az emberi megjelenési formákat és magatartásokat, amelyek a társadalmi együttélés útján jöttek létre és amelyeknek a differenciálódása szerinte a heterogén társadalom tükré.*

A két világháború között — ellentétben számos lengyel néprajzkutatóval — Bystron J. St. nem foglalkozik az emberiség pszichikai fejlődésének kérdésével. Nem érdeklik a civilizáció kialakulásának első mozzanatai sem. Nem keresi a földünkön található kulturális differenciálódást és ennek okait. Kutatásai során nem törekszik visszanyúlni a régmúlt időkhöz. Kutatásainak súlyát a meghatározható társadalmi csoportok műveltségének jobb megismerésére fekteti. Olyan társadalmi csoportok érdeklik a kutatót, amelyek hozzá térben és időben közel állnak és magukon hordozzák azokat a társadalmi magatartási normákat, amelyek a nép anyagi és szellemi műveltségét alkotják. A különböző néprajzi csoportok kultúrájának, de főleg hagyományának nyomon követése, rendszerezése alkotja Bystron J. St. munkásságának egyik legfontosabb gerincét. Másfelől érdeklődést mutat a jelen irányába is, amely a kor társadalmi tudományaira mind nagyobb mértékben jellemző. A politikai elnyomás alatt munkálkodó lengyel kutatók a nemzeti kultúrjavak feltárásának szükségességét fokozottabban érezték. Ezzel történeti érdeklődésük került előtérbe. A már függetlenné vált Lengyelország tudósai ezt a történeti jellegű kutatást kezdik lassan felváltani a jelenkor vizsgálatával. Vagyis a kutatási hangsúly a leírás és rendszerezés oldaláról a dinamikus változások elméletére, a gyakorlat és elmélet összevonásának keresésére billen. Többek között ez a folyamat jellemző kutatónk munkáira is.

Poznańi tartózkodása idején továbbra is a lengyel és a többi szláv nép szokásanyagával foglalkozik. Az aratószokásokról írt tanulmányához hasonló szellemben írja meg következő kitűnő munkáját a szláv családi élet szokásairól *Ślowiańskie obrzędy rodzinne* (Szláv családi szokások) címmel.²⁸ Könyvében bevezetőül egy nagyon fontos — abban az időben — bátor módszertani megállapítás olvasható: „Mindenféle kutatás, tehát a néprajzi kutatás is köteles időben és térben korlátozni és úgy vizsgálni saját anyagát, mint történelmi valóságot, tekintetbe véve az egyes hiedelmek vagy szokások keletkezését, fejlődését és elhalását. Talán ez az egyetlen helyes út a valószínűség eredményeinek elnyerésére, máskülönben csak gyűjtési szenvedélybe esünk.”²⁹

26. Husserl Edmund által alapított szubjektív idealista irányzatnak az alkalmazása a népi kultúra területén Lengyelországban *Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz Jędrzejewiczowa* Cezaria nevéhez fűződik. Munkáiban szembeűnik az elmélet elsőbbsége az anyag felett. A kultúra elemeit nem úgy vizsgálja, mint a valóság visszatükrözéseit, hanem mint elméletének alárendeltjeit. *Sokolewicz Zofia*, 1973, 164—165.

27. *Kutrzeba—Pojnarowa Anna*, 1965, 73.

28. *Bystron J. St.*, 1916c.

29. *Bystron J. St.*, 1916c, 3.

Bystroń J. St. nem tartja helyesnek azt, ha összehasonlítás céljából a kultúrjelenségeket csak saját népünk köréből gyűjtjük.³⁰ Ugyanakkor azonban ezt írja: „Az én feladatom a lengyel szokások és rítusok mielőbbi alapos tanulmányozása és egy bizonyos egész alkotása, amelynek alapján csak azután lehet maradandót építeni; amíg ez meg nem történik és nem ismerjük pontosan minden szokás jelentőségét, vizsgálódásaink eredménye csak rövidéletű lehet.”³¹

Szintetizáló jellegű munkák közül kétségkívül említést érdemel Bystroń J. St.-nak két bevezetése. Az egyik a néprajzba, a másik a szociológiába. Bystroń J. St. poznańi egyetemi előadásainak anyagát 1926-ban *Wstęp do ludoznawstwa polskiego* (Bevezetés a lengyel népismeretbe) című munkájában közli. Szükségességét Bystroń J. St. az alábbiakban fogalmazza meg: „... a néptudomány-nak ebben az állapotában, a módszertani megtévesztések és a részletező kutatások aprólékosságának idejében, minden olyan munka hasznos, még ha nem is tökéletes, amely valamiképpen igyekszik felfogni tágabb értelemben a kultúra egészét.”³² A *Wstęp do ludoznawstwa polskiego* gazdag tájékoztató és bibliográfiai anyagot foglal magában. Különösen fontosak a néprajz tematikájához tartozó kérdések — a néprajz viszonya a többi tudományhoz, a forrásanyag jellemzése, az etnikai, vallási csoportok és foglalkozás szerinti csoportosulások rendszerezésénél jelentkező feladatok ismerete. Bystroń J. St. felfogásában a *ludoznawstwo* (népismeret) tárgya azonos a néprajzkutatás tárgyával. Álláspontja ebben az esetben hagyományosnak mondható. A *ludoznawstwo* azokkal a kulturális jelenségekkel foglalkozik, amelyek a szájhagyomány útján és közvetlen úton nemzedékről nemzedékre terjednek és életben maradnak. Hangsúlyozza, hogy a *ludoznawstwo* bizonyos meghatározott kultúrjelenségekkel és nem pedig bizonyos társadalmi csoportokkal foglalkozik.³³ Bystroń J. St. látja a különbséget a *ludoznawstwo* és a szociológia között. Szerinte az utóbbi hivatott kutatni a társadalmi csoportokat. Bystroń J. St. felfogásában a néprajz, mint leíró tudomány az etnikai csoportok műveltségével is foglalkozik. A gyakorlatban azonban a *ludoznawstwo* és a néprajz határai fedik egymást. Ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy Bystroń-nál a néprajz egyenlő a *ludoznawstwóval*. *Ludoznawstwóról* az ő értelmezésében akkor beszélhetünk, ha egy magasabb, szervezett, rendszerezett kultúrával együttesen jelenik meg a népi kultúra. Abban az esetben, ha ez a magasabb, szervezettebb, rendszerezett kultúra hiányzik, akkor csak etnografiával van dolgunk. Így pl. nem beszélhetünk Ausztrália *ludoznawstwojáról*, csak néprajzáról.³⁴ A fenti bystrońi álláspont során merül fel a következő kérdés: a tudomány fejlődésével és terjedésével mindenütt kialakulhat-e az ún. magasabb, szervezett, rendszerezett kultúra, aminek következtében az etnográfia elveszti létjogosulását, vagy azonos lesz-e a *ludoznawstwóval*? Bystroń J. St. logikai gondolatmenetéből az utóbbira következtethetünk. Vagyis Bystroń J. St. szerint a néprajz egyenlő lesz a *ludoznawstwóval*. A szociológia iránti hajlam megmutatkozik fogalmainak meghatá-

30. Bystroń J. St., 1916c, 3—4.

31. Bystroń J. St., 1916c, 5.

32. Bystroń J. St., 1926, a Szerzőtől című fejezetben.

33. Bystroń J. St., 1926, 5. — A *népismeret* fogalmát, tartalmát tanulságos lenne hazai viszonylatban is megvizsgálni.

34. Bystroń J. St., 1926, 7.

rozásánál. Bystron J. St. nyíltan is kimondja, hogy „az etnológia mint elméleti tudomány a szociológia része.”³⁵

Számunkra szintén fontos a folklór fogalmának meghatározása Bystron J. St. könyvében. Magáról a folklórról a következőket olvashatjuk: „Nem a népről alkotott tudomány, hanem a nép tudománya; a szakkifejezés nem határoz meg egy szaktudományt, csak annak anyagát. A nép tudományához tartozik a nép elképzelése a világról (a természetről, a népi gyógyászat, a varázslat stb.), tehát maga a szellemi kultúra; a gyakorlat a folklór határát kiszélesítette a társadalmi kultúrára is (szokások, rítusok stb.). Semmilyen esetben sem szabad az anyagi kultúrát idesorolni.”³⁶ Bystron J. St. a folklórt sohasem tekintette külön szaktudománynak. Még *Krzyżanowski J.*, kiemelkedő lengyel folklorista hatására sem tért el véleményétől. Szerinte a folklór csupán a *ludoznawstwo* része, amely a szellemi és a társadalmi kultúrát vizsgálja.³⁷ A kutatásainak célja az egyes kultúrjelenségek vagy kultúrkomplexumok belső és külső (történeti) fejlődésének lényegét megismerni.

Bystron J. St. fontosnak tartja a különböző szaktudományok (történelem, filológia, művészettörténet, földrajz stb.) együttműködését a *ludoznawstwo*val. Mint dokumentációs anyagnak nagy jelentőséget tulajdonít az ikonográfiának és az ószláv eredetű forrásoknak. A források ismeretében a legfontosabbak közé sorolja azokat, amelyek valamilyen módon utalnak a nép hiedelmére, rítusaira. Ebből is látszik, hogy kutatónk bár az első jelentősebb munkáitól kezdve a francia szociológia álláspontját képviseli (amely szerint a „szociológiai kutatások magukba foglalják az összes kultúrjelenségeket” és azokat a társadalmi háttérrel szoros kapcsolatban vizsgálják),³⁸ érdeklődése a gyakorlatban mégis néhány konkrét témára (hiedelem, szokás, művészet, etnikai csoport) összpontosul. A *Wstęp do ludoznawstwa polskiego* című munkájában is ezek, a számára „érdekes” témák kerülnek előtérbe. Teoretikus magyarázataihoz ezekből merít példát és ezeket dolgozza ki alapos körülményekkel. A lengyel néprajzkutatásban szinte elsőként ismeri fel az *etnikai csoportok, néprajzi területek kérdését és fontosságát*. „A népi kultúra tanulmányozását meg kell előznie a néprajzi területekről, etnikai csoportokról szóló kutatás. Mielőtt a kultúra egyes ágait kutatnánk, meg kell ismerkedni azokkal a társadalmi csoportokkal, amelyek a minket érdeklő területet lakják és amelyek alkotják, hordozzák azt a kultúrát. Tudvalevő, hogy a népi kultúra nem alkot egy egységes, az egész nemzet területén tudatosan hagyományozó egészet, hanem különböző vidékeken különbözőképpen alakul, függve a környezettől. A lakosság csoportjairól alkotott ismeretnek ezért van alapvető jelentősége.”³⁹

35. *Bystron J. St.*, 1926, 8.

36. *Bystron J. St.*, 1926, 8.

37. *Bystron J. St.*, 1926, 8.

38. *Durkheim* Emile iskolájának részletes jellemzését *Bystron J. St.* Sociologia című munkájában találhatjuk meg. *Bystron J. St.* a következőket írja: „... a szociológia mint általános tudomány a társadalomról a humán tanulmányok kereteiben kapta meg elvi alapjait.” „Ma már konkrét témákkal foglalkozik” továbbá „... eredményesen dolgozik a társadalmi élet megismerésén”, *Bystron J. St.*, 1931b, 28–29.

39. *Bystron J. St.*, 1926, 109.

Bystroń J. St. az etnikai csoport és a néprajzi csoport elnevezést szinonimaként használja. Ugyanabban a munkájában mind a két kifejezést felváltva megtaláljuk. Így számára a néprajzi csoport kultúrjában, történelmi fejlődésben hasonló, egy bizonyos területen élő nép, amely hovatarozását tudatosan is meg tudja magyarázni.⁴⁰ Lengyelország területén öt nagyobb (kislengyel, sziléziai, nagylengyel, tenger melléki és mazuri) és három határvidéki néprajzi csoportot különböztet meg. Az egyes néprajzi csoportok meghatározásánál elsődleges szerepet játszanak a különböző tárgyi, szellemi és társadalmi kultúrjában (építkezés, viselet, gazdasági felszerelések, szokások, népköltészet elemei) földrajzi elterjedésének megállapítása. Az egyes kultúrjelenségek együttes előfordulása jogosít fel bennünket a néprajzi csoport földrajzi elhelyezkedésének meghatározására. Ebből láthatjuk, hogy a néprajzi csoport határainak meghatározása Bystroń J. St. szerint jelentősen függ az egyes kultúrjában — a néprajzkutatók által meghatározott — földrajzi elterjedésétől és csak ezeknek az adatoknak a hiányában vehetjük segítségül az egyes társadalmi csoportok elnevezéseit, illetve a velük szomszédos nép által használatos meghatározásokat. Szerinte a szellemi kultúrjelenségek hagyományozódnak jobban. Ez a megfigyelés Bystroń J. St. számára különösen jelentős. A néprajzi csoportok mellett számos ún. társadalmi csoportot különböztet meg. Ezeknek a megkülönböztetési kritériumai végtelen sokoldalúak: foglalkozás (pásztorok, méhészek, vadászok, faúszók, halászok, erdészek, házi iparosok, vándorlók, népi gyógyítók, jószok, bűnözők), vallás, tekintély, kor.

A különböző társadalmi csoportok kutatásánál Bystroń J. St. a népi kultúrát mindig ellentétbe állítja az ún. elit (polgárok) kultúrájával. A *ludoznawstwo* éppen azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amelyeknek ellentétei vannak a magasabb, civilizáltabb kultúra területén. Azoknál a társadalmaknál, ahol nincs mit szembe állítani, nem használhatjuk felcserélve a néprajz és a *ludoznawstwo* terminológiát.

A népi kultúrát jellemezve Bystroń J. St. azokat a vonásokat, építő elemeket keresi, amelyeket a polgári kultúrával szembe tud állítani. Így többek között a népköltészetben belül a névtelenséget, az átadás módjából és az emberi emlékezőtehetség megbízhatatlanságából eredő változatképződést, a primitívizmust, a rendszerezés lehetőségét, a sajátos stílusbeli vonásokat és a hagyományos világnézet tükröződését lehet ellentétbe állítani a magasabb, polgári kultúrával. A népköltészet kutatásánál a néprajztudomány mellett az irodalomtudomány jelentőségét is méltatja, de ugyanakkor megjegyzi: „A néprajzkutatók mindenekelőtt a népköltészet keletkezésével, sorsával, a környezettel alkotott viszonyával, továbbá a típusok megállapításával, az egyes motívumok keletkezésének, vándorlásának kutatásával hivatottak foglalkozni.”⁴¹

Wstęp do ludoznawstwa polskiego című munkájában Bystroń J. St. a népi kultúrát a már hagyományosnak számító, XIX. századi — anyagi, társadalmi és szellemi — felosztásban tárgyalja, annak ellenére, hogy a rendszerezésben két új fogalmat említ és a sorrendi hangsúlyt is megváltoztatja. Az ő sorrendje szerint a szellemi kultúrát követi a társadalmi, majd az anyagi kultúra. Ez a sor-

40. Bystroń J. St., 1926, 111.

41. Bystroń J. St., 1926, 145.

rend bizonyára Bystron J. St. érdeklődésével függ szorosan össze. Az egyes kultúrcsoportokat a szerző nem tárgyalja részletesen, de nem is ez a célja. Alapvető módszertani és elméleti síkon igyekszik megmagyarázni kutatásunk tárgyát és lényegét. A különböző társadalmi csoportok kultúrája, ide számítva a paraszti kultúrát is, nem kizárólagosan *hagyományos kultúra*. A kultúra a fejlődés minden történelmi korban „egy adott társadalmi csoportban meghatározott időben születő kulturális elemek (fogalmak, cselekedetek, tárgyak) összessége.”⁴² Ezek az átvétel és a különböző történelmi fejlődéssel összefüggő alkotások útján keletkeztek. Ebből fakad a kutatás következő lépése is, amely Bystron J. St. egyik legkedvesebb kutatási témaköre, a változások teóriája: a változások útjának s irányának kutatása; felderítése annak, hogy az új értékek mit váltanak fel és milyen társadalmi, gazdasági viszonyok hatására terjednek el, válnak a kultúra építő elemeivé. Ebben a fontos kérdésben Bystron J. St. a falu, a közösség egyes személyeinek, intézményeinek tulajdonít alapvető szerepet. A falura jellemző társadalmi viszonyok, továbbá a társadalmi osztályok és rétegek közötti kulturális érintkezések kialakulásában az öregeknek, az egyes foglalkozások képviselőinek, az egyháznak, a városnak, az iskolának és „egyéb külvilági kapcsolatoknak” tulajdonít nagy jelentőséget.⁴³

Wstęp do ludoznawstwa polskiego című munkáját 1929-ben követi a *Bibliografia etnografii polskiej* (A lengyel néprajztudomány bibliográfiája). A bibliográfia a lengyel néprajztudomány 1910—1925 között végzett munkájáról nyújt összefoglalót. Adatgyűjteménye nemcsak a lengyel szakirodalom felmérését tekinti feladatának, hanem magába foglalja a lengyel népre és általában Lengyelország népeire vonatkozó külföldi könyveket és tanulmányokat. Továbbá felöleli a lengyel határokon kívül élő lengyel népcsoportokra vonatkozó lengyel és külföldi irodalmat.

Bystron J. St.-nak 1932-ben jelenik meg egyik monumentális, gazdagon illusztrált két kötetes munkája, amelynek a címe: *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI—XVIII*. (A szokások története a régi Lengyelországban XVI—XVIII. században.) A történeti témával foglalkozó munka mintegy új szakasz kezdetét is jelzi Bystron J. St. munkásságában. Bystron J. St. a munkában főleg a régilengyel irodalomra, azon belül elsősorban a lírai hagyományokra támaszkodik és csak kevésbé gondol a prózai művekre.

A *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI—XVIII* módszere azon alapszik, hogy három évszázad keretében a szokások életéről, mechanizmusáról bizonyos keresztmetszetet ad, kiemeli azokat a tényezőket, amelyek ismétlődnek és általánosak. Nem szabad figyelmen kívül hagyni Bystron J. St. munkájának jellemzésénél a régi szokások és kultúra történésének céljait. Bystron J. St. nem törekszik az egyedi tények összességének feldolgozására, arra hogy a valóságot teljes történelmi folyamatában adja vissza. Meg kell jegyezni, hogy a társadalmi és kulturális valóság funkcionális modellje nem is igényli az ilyen történeti munkát. Bystron J. St. említett könyvének lényege — és egyben fő érdeme —, hogy igyekszik közelebbről megvilágítani, hogy miképpen nyilvánul meg a kulturális és társadalmi értékek „keletkezése, fejlődé-

42. Bystron J. St., 1926, 3.

43. Bystron J. St., 1926, 62—68.

se és elhalása”.⁴⁴ Ő próbálja megmutatni a lengyel néprajztudományban elsőként azt a folyamatot, mechanizmust, amely a nép társadalmi szokásvilágában ment végbe.

A két világháború közötti időszak végén Bystroń J. St. munkássága számos vonatkozásban hasonlít a legkorábbi munkáihoz. 1938-ban jelenik meg *Księga imion w Polsce używanych* (Lengyelországban használt keresztnévek gyűjteménye) című monográfiája. A könyv ábécé sorrendben tartalmazza a keresztnéveket megfelelő történelmi és kulturális magyarázatokkal. Ugyanakkor ezekben az években Bystroń J. St. behatóan foglalkozik a népdalokkal is. *Karłowicz J.* nyomába lépve meg akarja valósítani a lengyel népdalok monografikus feldolgozását — *Polska pieśń ludowa* (A lengyel népdal) — és elődeinél⁴⁵ részletesebben ki akarja dolgozni azok történetét. Kutatja a lengyel népköltészet hatását a német nép hagyományára, érdeklik a lengyel földön keletkezett zsidó népdalok.

A lengyel népdaloknak három nagy csoportját különbözteti meg az *Etnografia Polski* (Lengyelország néprajza) c. munkájában. A népdalok felosztásánál az eddigi gyakorlattól eltérően nem csupán a tartalmi és az alkalmi kritériumokat veszi figyelembe, hanem a népdal és az egyén, a népdal és a közösség viszonyára is nagy súlyt fektet. Itt is az embert, mint társadalmi lényt, a kultúra alkotóját helyezi kutatásainak középpontjába. Ez a csoportosítás is bizonyítja, hogy a kultúrjelenségeket, ez esetben a népdalokat sohasem az alkotójától (az embertől, a közösségtől) függetlenül vizsgálja. Abból a szempontból, hogy ki, illetve kik és milyen célból éneklük a dalokat: *alkalmi, köznapi és munkadalokra* osztja fel a lengyel népdalokat. Az alkalmi (ünnepi) dalok megjelölik az ének idejét és körülményeit, amely szorosan kapcsolódik az alkalom cselekményéhez. Bizonyos személyhez vannak kötődve. „A nép alkalmi dalai a legrégebb dalkészletünket képviselik: az alkotás legkonzervatívabb területe, viszonylag kis mértékben változnak; magához az alkalomhoz kapcsolódó szokás meghatározza, hogy ezeket a dalokat csak megfelelő alkalommal ismételjék, noha a tartalom minden esetben nem is érthető.”⁴⁶ A fent említett sorokból is kicsendül a népdalkutatás területére jellemző történelmi és társadalmi szemlélete. Konkrét adatokkal szemlélteti az egyház, a nemesség, a külvilág alkotó és formáló szerepét. Szerinte ebbe a csoportba tartoznak a balladák, a párosító és szerelmi dalok, csúfolók, gúnydalok és paródiák, a bölcsődalok gazdag csoportja. A *köznapi dalokat* bárki bármikor énekelheti. A *munkadalok* a lengyel népi líra harmadik fő csoportja s a valóságban nem csupán az egyes munkafolyamatokhoz kapcsolódó és munkaszervező jellegű dalokat foglalja magába, hanem Bystroń J. St. itt említi meg a vándorok dalait, a katonadalokat, a bányászdalokat, a rabénekeket és a bűnözők dalait. Érdemes megemlíteni, hogy a lengyel vándoremberek dalai egyáltalán nem vagy csak elenyészően állnak kapcsolatban a kisiparos társadalmi réteggel (a céhekkal). Lengyelországban a vándoremberek tevékenysége mindig jelentős volt. A feudalizmus idején közvetítő szerepet tölthettek be, tanácsokat adtak és a külvilág híreit terjesztették. Faluról

44. Bystroń J. St., 1932a, 2.

45. Karłowicz Jan, 1882, 1889—1890.

46. Bystroń J. St., 1947a, 72.

falura vándoroltak. A vándor koldusok a templomok előtt üldögéltek. Gyülekező helyük rendszerint a vásárok, búcsúk voltak, ahol az éneklésben elől jártak. Az utóbbival függ össze az is, hogy énekkincsük főleg egyházi, egyházi-nemzeti témájú.

Bystron J. St. nem tér ki a lengyel népdalok esztétikai jellemzésére. Bíráói többek között a filológiai precizitást is hiányolják,⁴⁷ de kutatása így is figyelemre méltó. Bystron J. St. a népdalkutatás terén olyan kérdések megoldását boncolgatja, amely a lengyel népdalkutatást abban az időben európai szintre emelte.

A népdalkutatás mellett élénken foglalkoztatja kutatónkat a népköltészet más területe is. Szintén úttörő jelentősége van a lengyel néprajztudományban *Przysłowie polskie* (Lengyel közmondások) című munkájának. A közmondásokat a lengyel kultúra történetének szemszögével vizsgálja. A munka bevezetőjében a szerző kiemeli, hogy a közmondások („egy adott társadalmi csoportban hagyományosan ismétlődő kifejezések”) kutatása csak történeti irányból lehetséges. Az addigi vizsgálatok azt tanították, hogy „A közmondásokhoz szinte semmiféle elméleti jellegű probléma nem kapcsolódik.”⁴⁸ Ezt az állítást Bystron J. St. megcáfolja. Talán nagyobb mértékben, mint előző munkáiban, igyekszik bebizonyítani a szájhagyomány útján terjedő magatartási formák információs jellegét. A *közmondások a megjegyzés és a felidézés mechanizmusát megkönnyítő kultúrjelenségek*. A társadalmi közösségen belül lehetővé teszik a gyorsabb megértést, megkönnyítik az életet. Az emberek a saját cselekedeteikre a már megszokott normák szerint gondolnak. „Nem alapelvekben, hanem a formális etika keretein belül elmélkednek.”⁴⁹ A közmondások élete gondolkodásunk hagyományos jellegéről tanúskodik. Bystron J. St. kutatói aspektusa ennél a témánál sem kizárólag filológiai, hanem inkább szociológiai. Mindig szem előtt tartja azt a társadalmi közeget, amelyben az adott közmondás születik, él vagy esetleg kihal.

A fent említett munkák úttörő szerepét és jelentőségét a lengyel néprajztudomány számára *Krzyżanowski J.*, az európai hírű lengyel folklorista könyvének bevezetőjében foglalja össze.⁵⁰ Bystron J. St. a népköltészet kutatásában is, mint a népi műveltség más területén, a történelmi értékű anyag szisztematikus feldolgozására törekszik. Előbb nagy mennyiségű anyagot gyűjt össze, majd bizonyos szempontok szerint azokat rendszerezi és csak ezután von le elméleti következtetéseket. A népköltészet egyes csoportjait sohasem ragadja ki a kultúra egységéből. A kultúrát egységes és oszthatatlan jelenségként fogja fel. Munkái a követői számára ezért is maradnak nélkülözhetetlenek. Elég csak azt megemlíteni, hogy Bystron J. St. a népdalkutatás területén olyan kutatási folyamat kezdetét teremti meg, amely a népdalokban azokat a tartalmi jegyeket keresi, amelyek a társadalmi megosztottságra (nemzeti, vagyoni, lokális, foglalkozás) utalnak és a társadalmi élet különböző periódusaiból származtathatók.

47. *Krzyżanowski Julian*, 1964, 5.

48. *Bystron J. St.*, 1932b, 5.

49. *Bystron J. St.*, 1932b, 30.

50. Itt *Krzyżanowski Julian* kétkötetes munkájára, a lengyel közmondások gyűjteményére gondolok. *Krzyżanowski J.*, 1958, 15–18.

Bystroń J. St. és a népművészet kutatása

Lengyelországban a XX. század első évtizedeiben egyre fokozódik az érdeklődés a nép művészete iránt. *Seweryn U.* és *Frankowski E.*,⁵¹ a népművészet-kutatás úttörőinek tevékenysége mellett megtaláljuk Bystroń J. St. munkáit is. 1929-ben jelenik meg a fametszetekről szóló tanulmánya *Polskie drzeworyty ludowe* (A lengyel népi fametszetek) címmel, amelyben a népi fametszetek értékét inkább csak érzelmi alapon ismeri fel és nem pedig tudatosan: „Nézegetjük őket — írja — nemcsak érdeklődésből, hanem élvezetből is, látunk bennük valami olyat, ami tetszik nekünk; a legtöbbből valami meghatározatlan primitív szenvedés áramlik felénk, vannak olyanok is, amelyeknek mintha csak éreznénk az egyszerű tartalmát. Megérezzük a másik világ létét, a másfajta művészeti nézeteket, a művész önálló és őszinte törekvését. Éppen ez az eltérő művészeti világszemlélet, amely egy sajátos önállóan kidolgozott stílusban mutatkozik meg, alkotja ezeknek a grafikáknak az értékét.”⁵² A tanulmányban Bystroń J. St. a népi fametszeteket nem csupán formai tulajdonságuk miatt ismeri el „népinek”, hanem figyelemmel kíséri a díszítő jellegüket, egyszerűségüket, „primitivizmusukat” és a tipizálás lehetőségét. (Ez az utóbbi két tényező a népköltészet kutatására is jellemző.) A fontosabb fametszetközpontok — amelyek rendszerint kolostorok mellett alakultak ki — felsorolása után a szerző kiemeli a fametszetek jelentőségét a nép kultúrájában. Megpróbálja elemezni a vándor képkereskedők, grafikusok szerepét a paraszti kultúrában. Egyúttal arra is fényt derít, hogy miképpen kapcsolódnak ezek a képkereskedők és alkotók a technika régi mestereihez és miképpen vált ez a művészet a falu művészetévé. Nyomon kíséri a fametszés hanyatlását. Rámutat arra, hogy korábban hogyan mentek végbe azok a folyamatok, amikor az amúgy is kevesebb tudással rendelkező iparosok már nem tudtak a városi társadalom piaci igényeihez alkalmazkodni és rá voltak utalva egy újabb piac keresésére és így jutottak el a falvakba.

A népi plasztikát tanulmányozva Bystroń J. St. különösen kiemeli a XVI—XX. századi nemesség és a város hatását. Ellentétben a két világháború közötti művészettörténészek álláspontjával, ezt a hatást nemcsak formainak tartja. Bystroń J. St. a népi plasztikát kapcsolatba hozza egy meghatározott társadalmi csoporttal. Nem a sematikus kategóriák keretében tárgyalja azokat, figyelembe veszi, hogy az esztétikai igények kielégítésére is szolgálnak. A népművészeti alkotásnál kiemeli egyik oldalról a társadalmi közösséget, amely rendszeres művészi kiképzésben nem részesül, másik oldalról pedig a „technikai primitivizmust, az ügyetlenséget”.⁵³ Ebből következik az is, hogy Bystroń J. St. a nép művészetének veszi azokat a népi alkotók által készített alkotásokat is, amelyek nem népi eredetű mintákat és technikákat tükröznek.

51. A népművészetre vonatkozó első lengyel teoretikus jellegű munkák *Frankowski* Eugeniusz nevéhez fűződnek. *Frankowski* Eugeniusz 1929, 82—128; 1928.

52. *Bystroń J. St.*, 1929a, 3. Itt kell megjegyezni, hogy *Piwocki* Ksewery művészettörténész a következő elismerő szavakkal emlékezik Bystroń J. St. munkájára: „Találónan rajzolta meg ennek a népművészeti ágnak a történeti alakulását, társadalmi vonatkozásait és technikai rejtélyeit.” *Piwocki* Ksewery 1964, 202.

53. *Bystroń J. St.*, 1947a, 119—220.

A különböző népművészeti alkotásokról az egyik utolsó munkájában — *Etnografia Polski*⁵⁴ — ad átfogó képet. Ebben tárgyalja és értékeli a népművészet különböző jelenségeit a díszítés egyszerű formájától a festészetig. A fametszetet és a szobrászatot külön kiemeli. Majd az összefoglalásban mindenekelőtt a díszítés módjait, típusait, anyagát és körülményeit ismerteti. Néhol területi elterjedésükre vonatkozó adatokat is találunk. Ritkábban (különösen fa tárgyak díszítésénél) veszi szemügyre a szerző a munka művészi jellegét vagy a különböző motívumok elterjedését. Az építészetben alkalmazott díszítő elemekre, motívumokra sem figyel fel. Végigkíséri azokat a folyamatokat, amikor a kisvárosi kultúra elemei a falu kultúrájába áramlanak. Ez a jelenség többek között megfigyelhető a ház berendezésének darabjaiban, amelyek magukon hordozzák egy-egy művészeti kor stílusvonásait. Hasonló a helyzet a fémművészetben is. Kutatásai során egy másik folyamatra is felfigyel, arra, amikor a falusi mesterek a város igényeinek kielégítésére termelnek.

A parasztság lakóházait díszítő festményeknél és fametszeteknél Bystroń J. St. mindenekelőtt a nem népi eredetűket emeli ki és igyekszik ezek keletkezési idejét megállapítani. Felkutatja azokat a mestereket, akiktől származhattak. Azt is mondhatjuk, hogy bizonyos mértékben rövid monografikus összefoglalással állunk szemben, amelynek ismerete alapján átfogó képet kapunk a fametszetnek és festészetnek a paraszti kultúrában való XVII. századi megjelenésétől kezdve a XVIII. és a XIX. századon keresztül napjainkig. A népművészetnek ezek az ágai jellemző műveltségi egységek. Az ilyen alkotások művészi jellemzőinek tartja a merész körvonalakat, a síkbeli ábrázolást, a természettől való nagy eltérést, törekvést a művész egyéni tudatának kifejezésére, különösen a színekben megmutatkozó expresszionizmust, a háttér mindenkori feltűnő díszítését (különösen a festészetben). A falusi lakosság legeredetibb és legönállóbb művészetének (a barokk, a gótika és reneszánsz hatások ellenére) a népi szobrászatot tartja.

Bystroń J. St. néprajzi szintézisei

Hosszú és szorgalmas munka nyomán Bystroń J. St. a tudás hatalmas mennyiségével rendelkezett. Munkásságának alkonyán sikerült három nagyon értékes összefoglalást kiadnia: *Kultura ludowa* (Népi kultúra), *Literatura ludowa* (Népköltészet), *Etnografia Polski* (Lengyelország néprajza). Ezeknek a munkáknak közös vonása, hogy témájuk a népi kultúra. A három szintézis közül bírálói⁵⁵ a legértékesebbnek a *Literatura ludowa* című munkáját vélik. A mű egy nagyobb lélegzetű, Lengyelország kultúráját ismertető összefoglalás egyik kötetében látott napvilágot. Bystroń J. St. az egyes kultúrjelenségeket vizsgálva bennük sohasem kereste a régi, pogány kultúra maradványait. Inkább szembeállt azzal az elterjedt, de már viszonylag akkor elavult nézettel, hogy a népi kultúra tökéletes megismerése a kereszténység előtti kultúra rekonstrukcióját jelentené. A nép és kultúrája iránti romantikus szemlélet — Lengyelországban

54. Bystroń J. St., 1947a, 119—129.

55. Dobrowolski Kazimierz, 1966, 23; — Kutrzeba-Pojnarova Anna 1965, 75.

az 1800-as évek közepétől alakult ki — szerint a nép műveltsége az ősi pogány szláv kultúra maradványa.⁵⁶ A népköltészet területén erről a téves felfogásról így ír: „Az egész népköltészetből, amelyet száz évvel ezelőtt a pogány idők hagyományának tartottak, csak néhány népdalt, káromkodást és mondát lehet visszavezetni ilyen távoli időre.”⁵⁷

A kultúra hagyományozódásának eszközét a közösségen belül tekintélyt élvező személyek, tényezők körében keresi. Ebben a rendszerben szerinte a legnagyobb jelentőséggel az idősebb emberek rendelkeznek. Bystroń J. St. egy-egy kisebb közösségen belül az öregek szervezett irányítását (hatalmát) is feltételezi. „Egy-egy közösségen belül az új befogadásáról valószínűleg az öregek csoportja határozott. Később a falu társadalmi rétegződésével párhuzamosan egyedül csak a teljes jogú gazdák, máshol néhány idősebb személy örvendhetett másoknál nagyobb tekintélynek. Emitt-amott az is lehet, hogy egy lelkes személy ragadta magához az irányítást és a hatalmat, amelyet akkor úgysem meghatározott állandó normák szabályoztak.”⁵⁸

Az egyház is nagy hatással van a nép műveltségére. Bystroń J. St. nem is hagyja azt figyelmen kívül. Míg az idősebb generáció tekintélyénél csak a konzervatívizmust emeli ki, addig az egyház szerepét már sokkal részletesebben vizsgálja.⁵⁹ Értékes megfigyelései a népköltészetre, a rítusokra, szokásokra, a nép tudományára és a népművészetre vonatkoznak. Sajnos, a többi szintetizáló jellegű munkához hasonlóan, az anyagi kultúra az *Etnografia Polski* című munkájában sem érdeklik a szerzőt. Pedig az egyháznak a szerepe a XVII. és a XVIII. század folyamán e téren is jelentős volt.⁶⁰

A falu társadalmi szervezetét is befolyásolják szabályozó tényezők. Az egyik ilyen tényező a nagybirtok, amely mindenekelőtt a falu zártságát biztosítja. „A falunak egy zárt egésznek kell alkotnia, amely nem érintkezik a környékkel, nem folytat kereskedelmet a szomszéd falu lakóival. Más falunak a kocsmájában sem volt szabad inni (a kocsmá az uraság tulajdonában állt). A szülők nem adhatták férjhez lányukat a szomszédos faluba, mert így munkát adtak volna el.”⁶¹

A városnak, mint újabb kultúraformáló tényezőnek, a jelenkorban növekedett meg a jelentősége. Kezdeti szakaszban az öltözködésben, táplálkozásban, a lakás berendezésében, szokásokban, a társadalmi élet és az esztendő szokásaiban, népköltészetben nyilvánul meg a város hatása. Bystroń J. St. a falu kultúrájába bekerült újítások közvetítőjének tekinti a *katonaköteles fiatalokat*, a *külföldre emigrált lakosokat*. Az említett, a kultúrára valamiképpen is hatást gyakorló jelenségek *külsők*, kívülről eredőek. Bystroń J. St. a falu közösségén belül fakadó mozgás, változás okát feltételezhető, hogy észleli, de annak nem szentel az előbbihez hasonló, részletes vizsgálatot.

56. A nemzeti és történelmi múltat hangsúlyozó néprajzi tanulmányok lényegét Lengyelországban elsőként *Chodakowski Zorian Dolega* fogalmazta meg a *Słowiańszczyne przed chrześcijaństwem* című munkájában. *Chodakowski Zorian Dolega*, 1818.

57. *Bystroń J. St.*, 1947a, 6.

58. *Bystroń J. St.*, 1947a, 7.

59. *Bystroń J. St.*, 1947a, 8–13.

60. Pl. új gazdálkodási formát, új növényeket, gyógykezelést vezettek be Lengyelországban is.

61. *Bystroń J. St.*, 1947a, 15.

Bystroń J. St.-t mindig foglalkoztatta a kultúra sokszínű összetétele, alkotó elemeinek összessége. Ezzel kapcsolatban itt is meg kell jegyezni, hogy kutatásai folyamán kizárólagosan sohasem keresi a pogány időkre visszavezethető ősi, archaikus elemeket. Az akkori divatos korszellellemmel ellentétben az ősi jelenségek felkutatását nem tartja elsődlegesnek. „Le kell küzdeni ezt az — eléggé szentimentális — nézőpontot és hozzá kell kezdeni a népi kultúra kutatásához mintegy állandóan változó tartalmú, komplex jelenséghez, amely a legkülönbözőbb forrásokból ered; ez a sokrétűség, ez az állandó változás kell, hogy kutatásaink igazi témáját adják. Ebben az esetben a néprajztudomány az állandóan változó és alakuló falusi társadalomban nem az ősi maradványokat, a történelem előtti múlt régészeti emlékeit látja, hanem az élők tudományává alakul” — írja az *Etnografia Polski* lapjain.⁶² Ez a figyelmeztetése erősen emlékeztet Malinowski B. tanítására.

Különösen figyelemre méltó az a módszer, amelynek segítségével a kultúra sokrétűségét vizsgálja. Mint már az előzőekben említettük, kutatónk számára rendkívül nagy jelentőségűek a különböző kritériumok (származás, lokalitás, vallás, kiváltsági jogokkal való rendelkezés, foglalkozás stb.) szerint felosztott társadalmi csoportok. Az ilyen társadalmi csoportok által képviselt műveltség képezi egyrészt a rendkívül összetett népi kultúrát. Bár a népi kultúra sajátosságait Bystroń J. St. a szembeállítás állapotában vizsgálja, a polgári kultúrában is keresi a népi elemeket. Sohasem szabad elfelejtkezni arról, hogy a legtipikusabb tradicionális környezetben, a faluban és a legjobban fejlődő, a legnagyobb céltudatossággal szervezett közösségekben is találunk olyan elemeket, amelyeket tudatosan nem tudunk megmagyarázni és amelyek a régi idők gondolkodásából fennmaradt reliktumok.⁶³

A három munka közül külön ki kell emelnünk Bystroń J. St. *Kultura ludowa* (Népi kultúra) című munkáját. Abban az időben lát napvilágot ez a munka, amikor a hagyományos népi kultúra értékelése és fenntartása a lengyel tudományos élet legvitatottabb problémája. A XX. század második negyedében ugyanis már Lengyelországban is tömegesen jelentkeznek azoknak az általános gazdasági-társadalmi változásoknak a jelei, amelyek hatására az akkor hagyományosnak vélt népi kultúra eltűnésének folyamata egyre fokozódik. Ezek a változások főleg azokat a kultúrjelenségeket érintik, amelyeket eddig a népi kultúra főbb elemeinek vélték. Így a nép viseletére, hiedelmére, szokására, a népművészetben belül pedig a fafaragásra, költészetre hat nagyobb mértékben a magasabb polgári kultúra hatása. Ebben a folyamatban az *foglalkoztatja a néprajzkutatókat, hogy a hagyományos népi kultúra feltétlenül eltűnésre van-e ítélve, vajon lehetséges-e és céltudatosan szükséges-e ebbe a folyamatba beleavatkozni*, hogy a népi kultúra gyors átalakulását lassúbbá tegyék. Bystroń J. St. elképzelései ezen a téren nem kis jelentőségűek. Az említett munkában, amely részben történeti, részben szociológiai szempontokat tartalmaz, Bystroń J. St. távlati perspektívákban elemzi a népi kultúra alkotó erőit és azokat a tényezőket, amelyek készek is azt megtartani. Elméletét itt is a szellemi kultúrához tartozó példákkal támasztja alá. Munkájában a következőket olvashatjuk:

62. Bystroń J. St., 1947a, 23.

63. Bystroń J. St., 1947a, 48.

„... az a tradíció, amelynek a kutatásával ma a néprajzosok foglalkoznak, egészében már a múlthoz tartozik; a kultúrában ez és amaz ugyan még megtarthatja magát, egyes tartalmak új funkciókban élhetnek tovább, mint dekoráció vagy szimbólum, de teljes egészében már nem maradt meg a régi kultúra, mert megváltoztak azok a körülmények, amelyek azt alkották.”⁶⁴ Bystron J. St. a távlatokat is látja, érzi, amikor azt írja, hogy a „környezet (természeti és társadalmi) változásában új kultúra keletkezett, amely azonban továbbra is közvetlenül szorosan kapcsolódik a falu életéhez, általa jött létre és a későbbiekben is a nép egzisztenciáját szolgálja.”⁶⁵

Bystron J. St. azok közé a kutatók közé tartozik, akiknek a számára a kultúra tanulmányozása szempontjából egy adott nép nyelvének alapos megismerése egyre fontosabbá válik. Bizonyos vonatkozásban ugyanis a nyelvi forma lényeges mutatója a tartalmául szolgáló kultúrának. Bystron J. St. számára a nyelv, mint egyik jelentős kultúrtényező, kalauzként szolgál a társadalmi valóság tökéletesebb megismeréséhez. Vizsgálja a nyelvjárások sajátosságait, a használatában levő terminológia gazdagságát, a szakmai szókészletet, a titkos beszédet (pl. a koldusok nyelve), amely minden esetben egy zárt társadalmi csoporton belül létező kommunikációs eszköz. Különös figyelemmel kíséri a földrajzi, a keresztnévek és az egyes házi állatok elnevezésének alakulását.⁶⁶

A valóság megragadása Bystron J. St. munkáiban azon alapszik, hogy a jelenségeket bizonyos tipológiai osztályokba csoportosítja. A vizsgált jelenségek rendszerezésére való törekvés munkáinak egy részében kikristályosodott történeti szemlélettel párosul. Keresi azoknak az alkotó erőknek a magyarázatát, amelyek a meghatározott valóság keletkezésében és további életében döntő szerepet játszanak. Ezen túlmenően Bystron J. St. igyekszik rámutatni a kultúrjelenségek egy meghatározott társadalmi réteggel, társadalmi csoporttal való kapcsolatára, továbbá a kapcsolatok kölcsönös hatására. Elmondhatjuk, hogy Bystron J. St. sohasem merül el az általános teoretikus jellegű problémákban. A hatalmas mennyiségű anyag összegyűjtése nem készítette kutatónkat a gyakori esetekről az általános következtetések levonására, amely közismert logikai következtetés a néprajztudományban. Bystron J. St. az álláspontját fenntartotta mind a közösségi élet, mind a kölcsönös emberi kapcsolatok és magatartások, valamint a kultúrjavak vizsgálatánál is.

Bystron J. St. messzemenőleg az objektivizmus álláspontját képviseli a tudományos munkában. Ez az objektivizmus gyakorlati törekvésektől, tendenciáktól távol áll. Ellentétben a társadalmi tudományok számos lengyel tudósával, Bystron J. St.-nak nem volt szándékában egy olyan tudomány ápolása, amely megmutatná a társadalom szervezetében és életében a változások helyes útját. *A tudományos munka alapjának a társadalmi valóság objektív megismerésének értékét tartja.* Felismeri, hogy a társadalmi élet mechanizmusában való alapos ismeret hasznos lehet a kultúrpolitika kialakításában. Meg van győződve arról, hogy a szociológiai tanulmányok hasznos eszközként szolgálhatnak az embereket körülvevő társadalmi tényezők racionális szemléleténél. Bystron J.

64. Bystron J. St., 1936a, 453.

65. Bystron J. St., 1936a, 454.

66. Bystron J. St., 1947a, 49–68.

St. világnézete tudományos és empirikus alapokra támaszkodik. A valóság iránt az objektív és szenvedély nélküli szemléletre való törekvés folyamatában azonban Bystroń J. St.-t sem kerüli el a közéleti események forrataga. A két világháború eseményeit átélve megmaradt a mindent átölelő humanizmus hívének és az antiszemitizmus nagy ellenségének. Az élethez való hozzáállása nem volt mentes az emberiség tökéletesebbé válásának óhajától. Ezt olvashatjuk az első világháború alatt írt az ember és a könyv viszonyáról szóló írásában is. „Valamilyen szebb és jobb jövőről alkotott ötletekből és álmokból keletkezett a könyv” — írja a bevezetésben.⁶⁷ Ebben „a jobb és szebb” jövőben a szellemi munka lehetőségéről és a céltudatos munka szervezéséről álmodozik.

Hasonló gondolatok nem egyszer foglalkoztatják kutatónkat. Többek között ezt érezzük akkor is, amikor egy új típusú tudósról álmodozik, amikor már nem lesz különbség a dolgok és az elvek emberei között. Idővel ugyanis az elvek olyannyira konkretizálódnak és gyakorlativá válnak, hogy a gyakorlat fog támaszkodni az elvi alapokra. Amint látjuk, az emberiség *szellemi tevékenységének kultuszát, uralmát hirdeti*, amely szerinte életünknek értelmet ad, lehetővé teszi, hogy megértsük a minket körülvevő világot, és társadalmat, valamint a világmindenségben és a társadalmi életben betöltött szerepünket. Ezzel kapcsolatban bizonyos fokig idealizálja a jövőt. Egy új, jobb társadalmi viszonyok rendszerezésének lehetőségében bízunk.⁶⁸

Bystroń J. St.-nak, mint a kultúra vizsgálójának, történészének és teoretikusának a népi kultúra területén elért eredményeivel nem minden esetben értenek egyet napjaink lengyel tudósai. Vitatják a népi műveltség tartalmának közvetlen (szájhagyomány) úton való hagyományozódását, a valóságra vonatkozó nem egyszer idealista elképzeléseit. Ugyanakkor közeli hozzánk az az álláspontja, amikor a „kulturális tartalmak”-nak nevezett jelenségeket egy meghatározott történeti kor társadalmával egyetemben vizsgálja és a kultúrjelenlések mélyrehatóbb elemzéseit sürgeti.⁶⁹ A néptudomány nagy vesztesége, hogy a fiatalkori mértéktelen munkaritmus annyira kimerítette a tudós szervezetét, hogy élete utolsó két és fél évtizedében nem tudott már aktív tudományos munkát folytatni.

RÖVIDÍTÉSEK

EP. Etnografia Polska, Wrocław—Kraków—Warszawa.
PSL. Polska Sztuka Ludowa, Warszawa.

IRODALOM

Bystroń Jan Stanisław

1915 Teoria rzeczywistości społecznej. in: O istocie życia społecznego. Kraków.

1916a Studja nad zwyczajami ludowemi. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego LX. 1—24.

1916b Zwyczajaje Żniwiarskie w Polsce. Kraków.

1916c Słowiańskie obrzędy rodzinne. Kraków.

1920 Polska pieśń ludowa. Kraków.

1923 Ludoznawstwo polskie w ostatnim dziesięcioleciu. Slavia III. 154—174.

67. Bystroń J. St., 1935a, 3.

68. Bystroń J. St., 1935a, 201.

69. Sokolewicz Zofia, 1973, 162—164.

- 1924a Pieśni ludu polskiego. Kraków.
 1925b Historia w pieśni ludu polskiego. Warszawa.
 1926 Wstęp do ludoznawstwa polskiego. Lwów.
 1928 Powstanie nazw i przydomków polskich grup etnograficznych. *Studia Społeczne i Gospodarcze* I. 53—62.
 1929a Polskie drzeworyty ludowe. *Sztuki Piękne* V. 1—27.
 1929b Bibliografia etnografii polskiej. Kraków.
 1931a Artyzm pieśni ludowej. Poznań—Warszawa.
 1931b Sociologia. Warszawa.
 1932a Dzieje obyczajów w dawniej Polsce, wiek XVI—XVIII. Warszawa.
 1932b Przysłowie polskie. Kraków.
 1932c Literatura ludowa. in: *Wiedza o Polsce* V. Warszawa.
 1935 Człowiek i książka. Warszawa.
 1936a Kultura ludowa. Warszawa.
 1936b Literatura ludowa. in: *Dzieje literatury pięknej w Polsce*. Kraków.
 1936c Nazwiska polskie. Lwów.
 1938a Socjologia literatury. Lwów.
 1938b Księga imion w Polsce używanych. Warszawa.
 1947a Etnografia Polski. Poznań.
- Czekanowski* Jan
 1922 Antropologia, etnologia i prehistoria. *Lud* XXI. 37—53.
- Dobrowolski* Kazimierz—*Kutrzeba-Pojnarowa* Anna
 1966 Sylwetka naukowa J. St. Bystroń. *EP*. X. 15—31.
- Fischer* Adam
 1922 Znaczenia etnologii dla innych nauk. *Lud* XXI. 18—33.
 1926 *Lud* polski. Lwów.
 1947 Ryszard Wincenty Berwiński. *Lud* XXXVII. 141—159.
- Frankowski* Eugeniusz
 1924 Zabiegi magiczne przy pożyczaniu, kupnie i sprzedaży u ludu polskiego. *Lud* XXIII. 50—113.
 1928 *Sztuka ludu polskiego*. Warszawa.
- Grabowski* Jan
 1970 *Ludowe obrazy drzeworytnicze*. Warszawa.
- Krzyżanowski* Julian
 1958 *Przysłowia polskie*. Warszawa.
 1964 Jan Stanisław Bystroń i jego dorobek folklorystyczny. *Literatura Ludowa* 4—7.
- Kutrzeba-Pojnarowa* Anna
 1965 Jan Stanisław Bystroń jako historyk i teoretyk kultury ludowej. *PSL*. XIX. 71—79.
- Piwocki* Ksawery
 1934 *Drzeworyt ludowy w Polsce*. Warszawa.
- Poniatowski* Stanisław
 1919 O metodzie historycznej w etnologii i znaczeniu jej wyników dla historii. *Przegląd Historyczny* I. Warszawa. 34—75.
- Terlecka* Małgorzata
 1973 *Historia etnografii polskiej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Zawiliński* Roman
 1900 O potrzebie mapy etnograficznej polskiej. *Lud* IV. 377.

JAN STANISŁAW BYSTRONŃ UND DIE POLNISCHE VOLKSKUNDE

(Beiträge zur Geschichte der osteuropäischen Volkskunde)

(Auszug)

J. St. Bystron war einer der ausgezeichneten Forscher der polnischen Volkskunde. Seine theoretischen und methodischen Feststellungen müssen auch in der Volkskunde anderer Länder berücksichtigt werden. Seine wissenschaftliche Tätigkeit wird immer wieder neu entdeckt.

J. St. Bystron's (1892—1964) wissenschaftliche Tätigkeit kann auf den Zeitabschnitt vom Beginn des 1. Weltkrieges bis zum Ende des 2. Weltkrieges datiert werden. Nach dem 2. Weltkrieg war er leider nicht mehr aktiv tätig. Viele positive Umstände förderten die Entfaltung seines wissenschaftlichen Interesses. Sein Vater war ein Schüler des damals berühmten Philologieprofessors L. Malinowski (Vater von Bronislaw Malinowski). Während seiner Studienjahre kommt J. St. Bystron in persönlichen Kontakt mit ausgezeichneten polnischen Historikern, Folkloristen (mit dem vor kurzem verstorbenen J. Krzyzanowski), Philologen. Zu diesem Zeitpunkt reichen die Ergebnisse der polnischen Volkskunde schon aus, sie als selbständige Fachwissenschaft an Universitäten und anderen Instituten fungieren zu lassen. In seinen jungen Jahren stand J. St. Bystron in ständiger Verbindung mit französischen Soziologen (M. Hubert, M. Mauss), die sich mit volkskundlichen Forschungen beschäftigten. Schon 1919 wird er mit der Leitung des Lehrstuhls für Ethnologie und Volkskunde in Poznan beauftragt. Auf der Krakauer Jagello-Universität wird auf seine Initiative innerhalb des Ethnologischen Lehrstuhls der Lehrstuhl für Soziologie gegründet. Auf seiner nächsten Stelle in Warszawa arbeitete er schon als Soziologe.

Mehrere hundert Studien und mehr als 20 Bücher erschienen von ihm. Schon in seinen ersten Arbeiten bricht er mit den evolutionischen Anschauungen. In seinem Werk *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce* erläutert er ausserordentlich detailliert die historische Realität, sucht er den Sinn der menschlichen Tätigkeit. Die gesellschaftlichen Wurzeln hebt er hervor. Dadurch gelangt er zu der Ansicht, dass die Differenzierung der Erntebräuche der Spiegel einer heterogenen Gesellschaft sein kann. Eine wichtige Feststellung trifft er auch für die Methode der Brauchforschung: „Forschungen jeder Art ... müssen das Material als historische Realität in Raum und Zeit so begrenzen und untersuchen, müssen Ursprung, Entwicklung und Untergang der einzelnen Glauben und Bräuche berücksichtigen.“ Zu seiner pädagogischen Arbeit auf der Universität gehören die synthetisierenden, den Inhalt betreffend auch heute noch wichtigen Schriften. Er schrieb zwei „Einleitungen“, die eine zur Volkskunde, die andere zur Soziologie. Die erste erschien 1926 und enthält auch heute noch gültige Lösungen von Problem in der Volkskunde. In der polnischen Volkskunde erkennt er als erster die Problematik und Wichtigkeit der von ihm als Synonym gebrauchten ethnischen Gruppen und ethnischen Gebiete: „Dem Studium der Volkskultur muss die Erforschung der ethnischen Gruppen und Gebiete vorausgehen. Vor der Erforschung einzelner Kulturzweige müssen wir die gesellschaftlichen Gruppen kennenlernen, die die fraglichen Gebiete bewohnen und die Schöpfer und Träger der Kultur sind. Es ist bekannt, dass die Volkskultur kein einheitliches, das ganze Gebiet der Nation bewusst umfassendes Ganzes bildet...“

Bei der Erforschung der Volkskultur sucht L. St. Bystron jene Züge Elemente, die er der bürgerlichen Kultur gegenüberstellen kann, die von ihr abweichen. Innerhalb der Volksdichtung verfolgt er mit Aufmerksamkeit die Anonymität, die Umstände der Überlieferung, die aus der Unzuverlässigkeit des menschlichen Erinnerungsvermögens entstehenden Va-

rianten, den Primitivismus, die spezifischen stilistischen Züge, die Widerspiegelung der traditionellen Weltanschauung. Seiner Ansicht nach kann dies alles mit der höheren, bürgerlichen Kultur konfrontiert werden. Der frühen Wstęp do Ludoznawstwa polskiego folgen noch drei Synthesen: Kultura ludowa, Literatura Ludowa, Etnografia Polski. Hier interessiert ihn die vielfarbige Zusammensetzung, die Summe der schöpferischen Elemente in der Kultur. Im Gegensatz zum damaligen Zeitgeist hält er als Ethnograph die Erschließung der Uerscheinungen nicht als primäre Aufgabe: „Dieser — ziemlich sentimentale — Standpunkt muss überwunden werden, die Volkskultur muss als eine komplexe, aus vielen Quellen kommende Erscheinung mit ständig wechselndem Inhalt erforscht werden: diese Vielschichtigkeit und dieser ständige Wechsel müssen das wirkliche Thema unserer Forschungen bilden. In diesem Fall sieht die Volkskunde in der ständig wechselnden und sich entwickelnden Dorf-Gesellschaft nicht die alten Rudimente, die archäologischen Denkmäler prehistorischer Zeiten, sondern die Umwandlung des Existierenden zur Wissenschaft“ Real bewertet er die ihn umgebende Wirklichkeit: „... die Tradition, mit deren Erforschung sich die Volkskundler befassen, gehört ganz und gar der Vergangenheit an; in der Kultur kann zwar dieses und jenes erhalten bleiben, der Inhalt kann in neuer Funktion weiterleben, als Dekoration oder Symbol, aber als Ganzes blieb die alte Kultur nicht, weil sich die Umstände änderten, unter denen sie entstand.“

Die heutigen Forscher akzeptieren nicht alle Ergebnisse J. St. Bystronia, die er als Kulturethnograph, Kulturhistoriker und -theoretiker auf dem Gebiet der Volkskultur aufweisen kann. Jene Ansicht steht uns nahe, indem er die Erscheinungen, die er „Kulturellen Inhalt“ nennt, zusammen mit der Gesellschaft einer historischen Epoche untersucht und auf die tiefeschürfende Analyse der gegebenen Kulturererscheinungen drängt.

Erzsébet Bódi

DERENK ÉS ISTVÁNMAJOR — LENGYEL TELEPES FALU NÉPRAJZI KUTATÁSA

KRASIŃSKA, EWA—KANTOR, RYSZARD

Az elmúlt évtizedben Lengyelországban jelentős érdeklődés tapasztalható az ország határain kívül élő, különböző történeti korszakokban kivándorolt lengyel lakosság iránt. Korábbihoz hasonlóan, jelenleg is (többek között történészek, nyelvészek, szociológusok és néprajzosok) kutatni kívánjuk az elsősorban magukat még lengyel származásúnak valló településeket. Az amerikai és az egyes nyugat-európai országokban lakó lengyelek kultúrájáról és történetéről igen gazdag az irodalom. Feltétlenül szükséges azonban a kisebb, a szórványosan előforduló lengyel kivándorolt csoportok kutatása is, ahol a telepések ma még kétségkívül megtalálható lengyel műveltségi és nyelvi sajátosságok mellett elfelejtették eredeti etnikai hovatartozásukat, illetve csak kis mértékben vetnek fényt származásukra.

Az ilyen települések vizsgálatai során a néprajzi kutatók előtt szaktudományunk meghatározott kutatási feladata áll. Először meg kell ismerni a kivándoroltak kulturális örökségét, átalakulását és jelenlegi kultúráját, hogy azután, ezeknek a társadalmi közösségeknek kultúrjvai közül meg lehessen állapítani melyek az eredetiek, továbbra is megtalálhatók és ezek milyen mértékben mutatnak rá a lengyelségre.

Történelemből tudjuk, hogy a lengyel tájakról kivándorló parasztság egyik útiránya, számos európai ország közül, Magyarország volt. Ezzel a témával foglalkozó történelmi munkák főleg az 1848-as polgári forradalom és a második világháború eseményeit érintik. Néhány tanulmány tárgya a kapitalizmus kialakulásának időszakában Magyarország nagyobb ipari központjaiban ideiglenesen munkát vállaló lengyel migráció. Legkevesebbet tudunk, szórványos történeti és nyelvészeti adatokon kívül, Magyarország lengyel falvairól, amelyeknek története a XVIII. század elejéig nyúlik vissza.

Krakkóban a Jagelló Tudományegyetem Szláv Néprajzi Tanszéke és Polonai Kutatások Intézete (*Instytut Badań Polonijnych UJ*) valamint a Lengyel Tudományos Akadémia Poznańban működő külföldön élő lengyelek kutatására hivatott intézménye (*Zakład Badań nad Polonią Zagraniczną PAN*) anyagi támogatásával 1977-ben megkezdődtek a néprajzi kutatások egy magyarországi lengyel településen, Istvánmajorban.¹

1. A kutatásban *Krasińska Ewa* és *Kantor Ryszard* a Jagelló Tudományegyetem Szláv Néprajzi Tanszékének dolgozói, *Klimaszewska Jadwiga* professzor irányítása alatt, és *Bódi Erzsébet* a KLTE Néprajzi Tanszékének tudományos munkatársa vesz részt. A tanulmányt lengyelből fordította *Bódi Erzsébet*.

Irodalomban talált adatok azt jelezték, hogy Miskolctól északra a Bódva felső folyásától kissé nyugatra, az Északi-Borsodi karszt belsejében 1941-ig volt egy falu, Derenk, ahol valószínűleg Lengyelországból a XVIII. században jött telepesek laktak. Az akkori magyar hatóság zárt vadászterülethez csatolva a falut, lakóit más falvakba telepítette át. Az első feladatunk tehát megállapítani, hogy hol élnek jelenleg Derenk volt lakói.

A magyar néprajzkutatóktól, főleg a Herman Ottó Múzeum munkatársaitól kaptuk az első tájékoztatásokat. Szerintük legnagyobb közösségben közigazgatásilag Emődhez tartozó Istvánmajorban élnek a volt derenki lakosok.

Az első terepmunka (1977. szeptember) folyamán a lakosság emlékezetében élő történeti adatokat gyűjtöttük Istvánmajorban és a Herman Ottó Múzeum lengyel telepesekre vonatkozó archivális adataival ismerkedtünk meg. Ezek alapján megállapítottuk, hogy jelenleg 60 családból álló istvánmajori közösség majdnem minden tagja Derenkről származott vagy a derenkiek gyermekei. A lakosság többsége tudatában van annak, hogy különböznek a környező magyar néptől. Ez a megkülönböztetés elsősorban eltérő nyelvezetükből ered, melyet egymás között minden nap használnak. Az is tisztázódott, hogy Derenkről az áttelepítés Istvánmajoron kívül Derenkhez közelebb levő Martonyiba, Szendrődre, Ládbesenyőre, Sajószentpéterre, Vattára és Emődre történt. Számszerint azonban legtöbben Istvánmajorba (50 család) jöttek, ezt követi Ládbesenyő tanya (20 családdal).

Az első tájékoztató jellegű terepmunka eredményei alapján 1977 novemberében megkezdhattuk Istvánmajorban az intenzívebb néprajzi gyűjtést. Legelőször figyelmünket arra összpontosítottuk, hogy a lakosság milyen mértékben őrizte meg a lengyel származás tudatát és milyen tényezők határozták meg az őt körülvevő magyar közösség iránti etnikai tudatot. Behatóan próbáltuk vizsgálni a nyelvüket, mely ismereteink szerint szlovák tájnyelvek hatása alatt formálódott és bizonyos mennyiségű magyar szókészlettel gazdagodott. Ezen túl minden családtól véleményt gyűjtöttünk származásukról és arról, hogy a család tagjai milyen fokon ismerik saját köznyelvüket.

A következő alkalommal, 1978 áprilisában az anyagi kultúra két alapvető részének, földművelésnek és az állattartásnak 1941 előtti, tehát derenki állapotára vonatkozó néprajzi adatait gyűjtöttük, természetesen tekintettel voltunk Istvánmajorba történő áttelepülés utáni változásokra, hogy ezzel is egyik fő feladatunk megoldásához, az előzőtől eltérő természeti és társadalmi tényezők kultúraformáló szerepének megállapításához közeledjünk.

1. Az eddigi kutatások a Magyarországra menekült lengyelekről

Etnikailag lengyelnek említett közösség néprajzi vizsgálataihoz feltétlenül szükséges összefoglalni az eddigi, a különböző történeti időszakokat érintő kutatások eredményeit. Meg kellett állapítanunk, hogy kevés tanulmány foglalkozik a falvakban letelepedni kívánó, eredeti sajátos gazdasági jellegét és társadalmi státusát továbbra is megőrző lengyel parasztság magyar nyelvterületre irányuló emigrációjával.

A lengyel paraszti lakosság Magyarországra történő menekülése szoros kapcsolatban van az ország politikai eseményeivel. Lengyelország első felosztásakor Galícia az Osztrák—Magyar Monarchia uralma alá került, de már ebben az időben az ún. Felső-Magyarország fennhatósága alatt találjuk szlovák nyelvterületekkel együtt a jelenlegi Lengyel-Szepességet és Lengyel-Árvaságot. A többségben levő szlovákokkal azonosítva, az etnikailag lengyel lakosság nemzetiségét is szlováknak jelölték meg. Ebben az időszakban azonban már ezeken a területeken feltétlenül éltek lengyelek, ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Kárpátoknak ezekre a vidékeire a koraközépkorban megkezdődött a betelepülés, és ahol Sziléziából és Kislengyelországból előrenyomuló lengyel települési hullám is szerepet játszott.²

Az ún. Felső-Magyarország területein szórványosan előforduló lengyel települések iránti érdeklődés a XIX. század második felében fokozódott. Ezekről a közösségekről szóló jelentős mennyiségű publikációban elsősorban a területek politikai eseményeit, nemzetiségi viszonyait, lakosság nyelvi sajátosságait dolgozták fel, de néhol néprajzi adatok is találhatóak. Ezeknek a kutatásoknak az volt a közös céljuk, hogy bizonyító adatokat szolgáljanak Szepes, Árva, Trencsén, Sáros és Liptó vármegyék lengyel származású lakosairól.³

Az érdeklődést tovább fokozta a tervezett csádzki—árvai—szepesi népszavazás, amely végül nem valósult meg, de azért készítettek elő, hogy bebizonyítsák Lengyelország déli határvonalának kijelölése esetén a lengyeleknek joguk van ezekhez a területekhez. Ekkor kapcsolódtak a kutatásokba a lengyel nyelvészek, akik utaltak településtörténeti adatokra és saját kutatási eredményeikre: a lakosság nyelvének tulajdonságaira, szókészletére, lengyel hangzású vezetéknévekre és tájszólásuk sajátosságaira. Felső-Magyarország területén számos lengyel nyelvi szigetet fedeztek fel. Arra a következtetésre jutottak, hogy ezeknek a fálvoknak őslakói Podhale, Szepesség és Árva területeiről származtak.⁴

Ezeknek a területeknek a lakói is elvándoroltak a telepítési akció következtében a XVIII. század elején a török iga alól felszabadult magyar területekre. Az elnéptelenedett Tisza és Duna menti falvakba Felső-Magyarország határmenti sűrűn lakott járásából ekkor indult meg az áttelepítés.

2. *Zachorowski S.*: Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu do polowy XIV wieku. Rozprawy Wydziału Filozoficzno-Historycznego Ak. Um. w Krakowie T. 52. 1909. 191—283.; *Reychman J.*: Dzieje Polonii węgierskiej. Problemy Polonii Zagranicznej R. 5. 1966—1967. 47.; *Gotkiewicz M.*: Na tułaczach szlakach górali. Wierchy R. 25. 1956. 89.; *Semkowicz W.*: Granica polsko węgierska w oświetleniu historycznym. Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego T. 37. 1920. 88—112.
3. *Z. J.*: O osadach polskich na Węgrzech. Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej T. 1. 1851. nr. 41., T. 2. 1852. nr. 3.; *Niedźwiecki W.*: Przyczynek do etnografii polskiej. Polacy na północnym pograniczu Węgier. Niwa T. 16. 1879. R. 8. *Zawiliński R.*: Przyczynek do etnografii górali polskich Węgrzech. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej T. 1. 1893. 1—14.; *Bugiel W.*: Polskie osady na Węgrzech. Prawda R. 1898. nr. 19.; nr. 20.; *Unger W.*: Polacy na Węgrzech. Przegląd Emigracyjny R. 2. 1893. nr. 2. 13—16.; *Kotodziejczyk E.*: Ludność polska na Górnych Węgrzech. Świat Słowiański T. 2. 1910. R. 6. 216—250.
4. Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego című kiadvány egy teljes kötege a népszavazás előkészületeivel foglalkozik. T. 37. 1920.; Nyelvészeti szempontból ezekről a közösségekről legrészletesebben *Malecki M.*: Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeczkie, wyspy językowe), című munkája foglalkozik. Kraków. 1938.

A messzemenő gazdasági kedvezmények vonzó erőként hatottak.⁵ A XIX. század második felében ugyan erősödött a lengyel parasztság vándorlása Magyarországra, az azonban elsősorban ideiglenes jellegű volt. A letelepülési szándékkal érkezők pedig az iparban vállaltak munkát, így idővel ezeknek megváltozott eredeti társadalmi helyzetük.⁶

Ezekből a történeti adatokból is látszik, hogy számunkra továbbra is a legfontosabbak a XVIII. század elejére vonatkozóak, amikor a kivándorolt lengyel telepesek a magyar nyelvterületeken még zárt településeket hoztak létre.

Sipos I. magyar nyelvész Bükk hegység területén (Répáshuta, Újhuta, Hámor, Ómassa, Óhuta) végzett kutatásaikor felfigyelt a góral nyelvjárásra, amely nem kizárólag szlovák, mint ahogyan eddig gondolták. A levéltári adatok szerint ezek a falvak a XVIII. században jöttek létre, s a XIX. század folyamán pedig új telepésekkel bővültek. Szlovák, morvaországi, csehországi, galíciai területekről származó lakosság körében olyan kevert nyelv alakult ki, amelynek nincs megfelelője egyik szláv nyelvben sem. Leginkább kelet-szlovák, szepességi, csádzki nyelvi sajátosságok jellemzőek rá, de erős lengyel hatás is tapasztalható mind a morfológiájában, fonetikájában, mind a szókészletében. A szerző szerint ez a nyelv a podhalai nyelvhez hasonló tulajdonságokat mutat. Ugyanakkor számos települést is megjelölt, ahonnan származhatnak ezeknek a falvakkal az első lakói, továbbá felsorolja a lakosság lengyel hangzású vezetékneveit.⁷

A lengyel történeti irodalomban etnikailag legrégebb lengyel településnek Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, Rozsnyótól délkelet irányban kb. 20 km-re fekvő Derenket tartják, amely 1940-es években megszűnt. A történelmi dokumentumok szerint Derenkre 1720-ban jöttek az új telepesek, akiknek a nyelve a lengyelhez volt hasonló.⁸ *Stolc J.* szlovák nyelvész szerint a lakosság góral vagy podhalai nyelvjárással beszél, de ezt a nyelvjárást sohasem említi lengyelnek, pedig kétségkívül kislengyelországi dialektushoz tartozik (az ún. mazóviai hangtani jelenség tanúskodik erről), amely következőkben segítségül szolgál a drenki lakosok származásának megfejtéséhez. Ezt a feladatot akarja megoldani

5. *Reychman J.*: Dzieje Polonii ... 48.; Z dawnego sąsiedztwa polsko-węgierskiego. *Więści Polskie* z. 25. X. 1942.; O góralach na Dolnych Ziemiach. *Wierchy R.* 29. 1960. 240.; *Gotkiewicz M.*: Na tułaczach szlakach ... 89.; Migracje Ludności polskiej na południową stronę Karpat. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczna WSP Krakowie Prace Geograficzne* z. 10. 1962. 184—186.
6. *Rokicki C.*: O wychodźctwie polskim na Węgry. *Polski Przegląd Emigracyjny R.* 4. 1912.; *Pobóg*: O Polakach w Budapeszcie. *Przegląd Emigracyjny, R.* 2. 1893. nr. 6.; *Okolowicz J.*: Wychodźctwo i osadnictwo polskie przed wojną światową. Warszawa, 1920. 352.; Az ideiglenes és az iparban történő munkavállalásról, valamint a kivándoroltak életkörülményeiről: *Jostowa W.*: Z życia góralskiej biedoty. *Wierchy R.* 22. 1953. 110—130.; Ehhez a tanulmányhoz szólt hozzá *Kowalska-Lewicka A.*: Kilka uwag o wędrownkach zarobkowych górali podhalańskich. *Kwartalnik Historyczny, R.* 64. 1957. 114—121.
7. *j. r.* recenziója *Sipos I.*: A bükki huták és hámorok település- és nyelvjárástörténete. (Budapest, 1955.) *Wierchy R.* 25. 1956. 294.
8. *Reychman J.*: Jeszcze o gwarach polskich na Węgrzech. *Język Polski R.* 36. 1956. z. 4. 304—305.; O góralach na Dolnych Ziemiach ... 240.; Przyczynek do zagadnień gwar polskich na Węgrzech. *Język Polski, R.* 44. 1964. z. 3. 171.; *Dzieje Węgier, Łódź 1963.*; *Gotkiewicz M.*: Migracje ludności polskiej ... 177—189.

*Stieber J.*⁹ lengyel nyelvkuató, aki szerint Derenk utolsó lakói Nowy Targ Pieniny környékéről, vagy Északi-, Lengyel-Szepességről származtak. Ézenkívül az északi Szepességre utalnak a szlovák nyelvi hatások, amelyek kizárólag keleti szlovák nyelvi sajátosságok. Feltételezi, hogy a falu első lengyel telepei a közeli keleti szlovák népcsoportok által kerültek a szlovák nyelvhatás alá és arra az eredményre jut, hogy Szepesség területén egyik lengyel tájnyelv sem alakult át annyira, mint az elszlovákosodott derenki nyelv. Ettől függetlenül a derenki nyelvet lengyelnek tartja.

A történeti és nyelvészeti irodalom álláspontját képviseli *Gotkiewicz M.* Árva, Szepesség kitűnő ismerője. Feltűnteti Liptó, Árva és Szepes vármegyékből 1715—1717 között Magyarország ún. Alsó Területeire kivándoroltak számát. Mivel a kitelepültek között legtöbben szlovákok voltak, ezzel azt is feltételezi, hogy a lengyeleket szlovák nemzetiségűeknek vélték.¹⁰

Érdekes részleteket közölt utóljára *Dénes Gy.*¹¹ „Egy 1420-as évekből fennmaradt porta jegyzék a Torna megyei Deryn faluban 23 jobbágyportát írt össze. Az 1570. évi urbárium szerint Bebek Ferenc foglalta el, és szádvári uradalmához csatolta a falut. Minthogy Bebek Ferenc 1558-ban halt meg, Derenket az 1530-as évek táján csatolhatták a szádvári uradalomhoz.” Ezután Derenk Szádvárhoz tartozott, lakói magyarok voltak. *Dénes Gy. Hemmert M.* lengyel nyelvész kutatásaira is hivatkozik, aki az Országos Levéltárban föllelt adatok alapján 1717-et jelölte meg a lengyelek betelepítésének valószínű dátumaként. „Egy olyan névsort is talált, amelynek lengyel hangzású nevei közül sokat még ma is viselnek az áttelepítettek és utódaik.”¹²

Dénes Gy. az Országos Széchényi Könyvtár Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjtési anyagában Derenkről szóló feljegyzést talált: Pesty Frigyes kérésére a területileg illetékes szolgabíró egy 1864-ben küldött jelentésében — föltehetőleg a falu lakosságának közlése alapján — arról ír, hogy a község már 1400-as vagy 1500-as években megvolt, s abból az időből még egy oklevél is fennmaradt a község ládájában. Majd így folytatja: „... de ezen nép a nagy pestis betegségben kihalt, a fennmaradott kivándorlott, ki Borzova, ki Jablonczára, és így a telek üresen maradt. A mostani lakosság csak 1600 körül települt le Derenkre. . . Benépesítette gróf Csáky Péter, Szádvár örökös ura (mely uradalom később Herczeg Esterházy Pálé lón) a lengyel országból kijött munkát kereső földművelőkkel.” *Dénes Gy.* írja: „Minthogy a telepítés időpontja és körülményei körül sok dolog tisztázatlan maradt, kutatásaimat folytattam.” Megbízható adatokat az esztergomi primási könyvtárban őrzött Bél Mátyás kéziratairól készült Batthány-féle másolatban talált. Derenkről szóló néhány soros latin nyelvű följegyzés szerint az azelőtt magyarok lakta falu 1710-ben a pestis következtében lakatlanná vált. Éhség elől menekülő lengyelek népesítették be újra. Az idetelepültek közül csak néhányan szoktak hozzá az új, nehéz körülményekhez. Többen visszatértek hazájukba. Akik itt maradtak „a rossz fekvésű, sziklás és terméketlen földet most haszonnal művelik”. *Dénes Gy.* feltételezi, hogy „a

9. *Stieber J.*: Polska gwara na Węgrzech. Język Polski R. 30. 1950. z. 4. 176. című munkájának alapjául *Štolc J.*: Narečie troch slovenských ostrovov v Madársku. Bratislava, 1949. szolgált.

10. *Gotkiewicz M.*: Na tułaczach szlakach górali . . . 89—100.; Migracje ludności . . . 177.

11. *Dénes Gy.*: Egy lerombolt falu nyomában . . . Derenk. Élet és Tudomány, XXXIII. 15. sz. 1978.

12. *Hemmert M.*: Lengyel falu Magyarországon. Élet és Tudomány, XXVII. 32. sz. 1972.

pestisjárvány után talán a Szepességgel északnyugaton határos lengyel nyelvterületekről góralok (lengyel hegyilakó pásztorok) telepedtek be az üresen hagyott faluba.” Majd így folytatta: „A kis falu egy évtized alatt úgy benépesedett, hogy lakói már templomot is építettek maguknak, harangot is öntöttek, s azt a templom mellett szépen összeácsolt haranglábba húzták fel. Ez a harang, amelyet félreértett feliratáról — Anno 1727 — »Anna harang«-nak neveznek, ma is megvan.”

2. Istvánmajori lakosok történeti tudata

A derenki telepések utódai, az istvánmajori lakosok szájhagyományában a történetükről, a Magyarországra településükről néhány változat még ma is fennmaradt. A legtöbben úgy vélik, hogy őseik a tatárok által elpusztított területet foglalták el. „Ott (Derenknek a helyén) egy nagy falu volt, ahogy a tatárok bejöttek, mindenkit kivégeztek. Azon a helyen csak *kapliczka* (útszéli kereszt) maradt meg. Azután, hogy a tatárok kivégezték az embereket, Lendzielszkából jött embereknek, akik oda mentek, azt mondták itt fognak élni”.¹³ Egy másik elbeszélés már a következőképpen pontosítja a történelmet: „Öregapáink azt mondták, hogy Lengyelszkából jöttek oda az emberek, IV. Béla király idején, amikor a magyarokra a tatárok rajtaütöttek . . . mindent eltapostak, az emberek elbujdostak, aki nem tudott elbújni, azokat megverték, azután Béla király Lengyelszkából embereket hozatott . . . a király minden felől gyűjtötte az embereket, Lengyelszkából is . . . de Lengyelszkából honnan, azt nem lehet tudni”.¹⁴ Az adatközlők közül többen is azon a véleményen vannak, hogy Derenkre lengyelek akkor jöttek, amikor IV. Béla király uralkodott (XIII. sz.!), s majdnem mindenkor hangsúlyozzák azt is, hogy Derenken korábban magyarok éltek, és a tatárok mindent és mindenkit kipusztítottak.¹⁵

Néha úgy is vélekednek, hogy Derenk vándorlásaiknak mintha csak egyik állomása lett volna: „Mikor háború volt, a tatárok megölték az embereket . . . akkor jöttek ide az emberek, először kevesen voltak, azt mondták, hogy már voltak valahol, de ott nem tetszett nekik, ott víz volt, azt mondták nekik, hogy a víz elviszi őket (*wezmie ich*). Ekkor jöttek Derenkre, fel a hegyekbe, ott jó lesz.”¹⁶ Egy másik adatközlő szerint is a Lengyelszkából jött első érkezők először nem Derenkre települtek. Előbb „Bódviban laktak, de az nem tetszett nekik, mert a víz csak jött . . . jött, akkor azt ott hagyták és feljöttek Drenkára.”¹⁷ Még homályosabbak azok az elbeszélések, amelyek szerint Derenk környékére szintén Lengyelországból jött telepések telepedtek le, de ma

13. Adk. *Rémias J.* sz. 1909. Derenk.

13. Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk. Megh. 1978. Istvánmajor.

15. Azzal kapcsolatban, hogy Derenk alapítását IV. Béla király idejére teszik, feltételezni lehet, hogy az adatközlők ismerik Magyarország történetét. IV. Béla telepítési akciója számukra is lehetségessé tűnik, hasonlóan a lengyel parasztok gondolkodásához, amely szerint falvaikat és közelben fekvő városaikat, váraikat Nagy Kázmér király alapította. Ez a gondolat hasonló lehet az istvánmajorihoz de nem feltétlenül szükséges, hogy megfeleljen a valóságnak.

16. Adk. *Stefán J.* sz. 1904. Derenk.

17. Adk. *Zsoldos I.* sz. 1908. Derenk.

már teljesen elmagyarosodtak. A jelenlegi kutatások sajnos erről a szájhagyományról pontosabbat még nem tudnak levonni. Így egyik falu a nevét sem említhetjük meg.

Derenk történetére is nyújtanak adatokat a hagyományok. „Ősapáink Krakóból jöttek, II. Rákóczi Ferenc katonái voltak”,¹⁸ akik családjukat és másokat is elhozták Derenkre Lengyelországból. Ebben a változatban már felsorolják a „Rémiás, Benben és Kovács családot”. Adatközlők 200-300 évvel ezelőltre jelölik meg az idetelepülésük idejét, mely megegyezik *Reychman J.* következtetéseivel és a XVIII. század elejére utaló történeti forrásokkal. Érdekes, hogy szinte mindegyik szájhagyományban hangsúlyozzák azt a tényt, hogy a telepeseket azért irányították Derenkre, hogy ott dolgozzanak (*zeby robić*).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a lakosság szájhagyományában erősen él az a tudat, hogy egy elpusztult falu helyére telepedtek le. Annak ellenére, hogy időben nagy eltérés mutatkozik (XIII—XVIII. sz.!) mindkét változatban nyomatékosan kiemelik, hogy a falu újratelepítése kizárólag lengyelekkel történt. Magának a telepítésnek szervezését IV. Béla királynak, II. Rákóczi Ferencnek, Bebek családnak tulajdonítják.

A falu neve, a volt lakosok tudatában is helyesen, ezen a területen gyakran előforduló som szláv jelentéséből a *drenkaból*, a *dereńből* származik. „Ott nagy sziklák voltak és a sziklákon nőtt a dereń. Gyümölcsét meg lehet enni. Ők (már-mint az első telepések) is ezek alatt a sombokrok alatt telepedtek le és azt a helyet: *Dereńnek* nevezték el.”¹⁹ A volt lakosok a falu nevét: *Derenknek*, *Drenkának*, *Drenknek*, *Drenkinek* említik, de minden változat a *dereńből* származik. Az első telepések — az emlékezet szerint — földműveléssel foglalkoztak. Ebből azonban nem tudták biztosítani a megélhetésüket és ezért vadásztak, valamint az erdőben különféle gyümölcsöket gyűjtöttek, de elsősorban faszénégetéssel és annak szállításával, eladásával próbálkoztak. Tömegesen dolgoztak az erdőben, aratáskor eljártak képerre és más szezon munkára: „A grófnak jártunk hegyi tisztásokat kaszálni. Egy napra egy pengőt kaptunk, minden harmadik *kopa* (csomó) a mienk volt, de helyette pénzzel is fizetett. Két rész az uraságé volt, a harmadik rész pedig azé, aki kaszált és gyűjtött.”²⁰

A pásztorkodásról ma már homályosak az emlékek. Az emlékezetek szerint valamikor nagy számban tartottak juhot 1881-ig, a „*m'erackaig*”, ami után már „nem volt hol legeltetni, minden legelőt elvett a gróf”.²¹

Az idősebb lakosok nagyon jól emlékeznek még kb. 1914 körüli tűzre Derenken. „Nagy tűz volt a községben a háború előtt... egy kisfiú meggyújtotta a kutyaólat, hogy kifüstölje a kutyaakat, a tűz a házakra is átterjedt és a fél falu leégett... A tüzeset előtt szalmatetős házak voltak. Két asszony áldozatul esett, nagy szél volt, szerény vagyonukból valamit meg akartak menteni. A tető leszakadt és nem tudtak kimenekülni.”²²

18. Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

19. Adk. *Rémiás J.* sz. 1911. Derenk.

20. Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

21. Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

22. Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk. megh. 1978. Istvánmajor.

Hasonlóan élénken él még az idősebbek emlékezetében 1912. év körüli jégverés. „Mindent tisztára lesöpört, elvitte a szép cseresznyét. . . olyan nagy felhő jött, hogy éjszakai sötétség borult a falura, nagyon csúnya volt. A búzánk már ekkor elfeküdt, így a jég nem verte ki teljesen. Voltak olyanok, akiknek semmi sem maradt, mindent venniük kellett”.²³ Az adatközlők emlékeznek a század-eleji kemény télre, amikor még vaddisznók is megfagytak.

Derenk és lakóinak történetéről fennmaradtak más emlékek is Istvánmajorban. Derenk nem nagy falu volt, távol feküdt nagyobb, kereskedelmi úthálózattól, lakossága nem élt át nagyobb eseményt. Lakói csak a szomszédos falvak lakóival érintkeztek, távolabbi területekre ideiglenes nehéz munka vállalásakor jutottak el, amikor nem volt lehetőség arra, hogy nagyobb eseményekre is felfigyeljenek. Csak az 1930-as évek hoztak újabb változásokat a falu életében.

A két világháború között vadaskertet alakítottak ki a közeli erdőben, ahová küldöldi vendégek jártak vadászni. „Az urak oda jártak vadat lőni a külföldi urak vaddisznóra és őzre vadásztak, de voltak ott medvék is. Horthy hozatta azokat. A gróf Horthynak eladta az erdejét. . . vadjószág pusztította a termést, megette a kukoricát, a burgonyát, kitérták a földbevetett magot, akkor nem úgy volt, hogy az ember begyűjti a termést. . . egyik oldalon vetett, a másik oldalon már ették is a magot a vadak. Ezután már tudtuk, hogy ez nem mehet így tovább és jobb lesz, ha otthagyjuk a falut.”²⁴ A falu határában kialakított vadászterület még jobban megnehezítette az emberek életét, a vadak pusztították a termést, fokozódott az orvvadászat és ezáltal a derenkieknek mind gyakrabban felelniük kellett a hatósággal szemben.

Úgy tűnik, hogy a zárt vadászterület kialakítása miatti áttelepítés nem ment könnyen. „Már 1936-ban azt beszélték, hogy Derenket el kell hagyni, de mi nem akartunk onnan elmenni, nem akartuk Derenket otthagyni. Azután azt is beszélték, hogy egy olyan új községet (*dziedzina*) alakítanak ki számunkra, amely nekünk tetszeni fog, de a miniszterek mégsem váltatták valóra ígéreteiket.”²⁵ Végül is 1941-ben hozzákezdtek a kitelepítéshez. A derenkiek ellátogathattak a hatóság által javasolt új helyekre és mindenki kiválaszthatta a számára legkedvezőbbnek ígérkezőt. „Aki akart, odament, előbb mindenki megnézhetette az új helyet, ha neki megtetszett, akkor odaköltözött, ha nem, akkor ment tovább.”²⁶ A szülőfalut nem mindenki akarta elhagyni. Néhány családot erőszakkal költöztettek át. „Mi később, 1943-ban jöttünk Istvánmajorba, nem akartunk idejönni, de a zsandárok nem engedték meg, hogy ottmaradjunk. A csendőrök kikergettek bennünket, ha tetszik, ha nem, menni kellett.”²⁷ Előfordult, hogy a háborúból később hazajövő férfiak már Derenken nem találták meg a családjukat, máshol kellett, hogy keressék. A csendőri erőszak ellenére a kitelepítés csak 1943 végével fejeződött be.

Az áttelepültek az új helyen több és jobb minőségű földet kaptak, a lerombolt kőépületekért is földterület járt és kedvezményes részletfizetéssel földvásárlásra is nyílt lehetőség: „adtak itt földet Istvánmajorban, egy derenki szán-

23. Adk. *Stefán J.* sz. 1904. Derenk.

24. Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk.

25. Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk.

26. Adk. *Kovács M.-né* sz. 1921. Derenk.

27. Adk. *Bubenkó J.* sz. 1923. Derenk.

tőföld után másfél holdat. 5 méter fal után egy holdat... aki még vásárolni akart, adtak neki kölcsönt.”²⁸ Az első évek Istvánmajorban nagyon nehezen teltek. A férfiak többsége a fronton szolgált, az otthonmaradtak a földeket nem tudták megművelni, Derenkről elszállított építőanyag nagyjából tönkrement. A háború végén Istvánmajor határában átvonuló front újabb veszteségeket okozott.

Az idősebb adatközlők többsége meghatódva gondol vissza Derenkre, néha idealizálják a múltat: „Ott nagyon rossz volt, kevés föld volt, de az jobb volt, mint itt... a mai napig nem tetszik itt nekem. Ahol születtem, ott jó lenni.”²⁹ Egy másik adatközlő szerint: „Derenken jobb volt, mint itt, gyönyörű hegyek vették körül, ahol született az ember, ott szeretne élni.”³⁰

3. Az etnikai tudat egyik eleme: a nyelv

Az istvánmajori lakosok lengyelségét többek között etnikai tudatukban kell keresni. Feltételezzük, hogy a XVIII. század kezdetén a magyar nyelvterületre települt lengyel lakosoknak nemzeti öntudatuk még nem alakult ki, csak egy meghatározott etnikai csoporthoz való tartozási érzetük. Mindez az akkori lengyel parasztság társadalmi helyzetéből adódott. A történelmi fejlődés folyamatában ebben az időszakban formálódott gazdasági-társadalmi viszonyok következtében zárt közösségekben éltek. A társadalomtudományban az ilyen közösségeket etnikai csoport terminológiával jelölik. Az etnikai csoport egy társadalmi képződmény, amely „annyira létezik csak, amennyire tudatában van annak, hogy mi tartozik hozzá és arról, hogy mi tartozik más, hasonló csoportokhoz: ők maguk különülnek el a többiektől.”³¹ Általában a parasztok saját falvaikkal, vagy lakhelyük közelebbi környékével azonosítják származásukat.³²

A különbözőség magatartásformákban rejlik, közvetlen érintkezés folytán megnyilvánuló társadalmi szférája meghatározza az idegen etnikai csoportoktól való elkülönülést. Az eltérő jegyek tudatosításakor a csoport tagjainak képzeletében kialakulnak a csoportra jellemző sajátosságok és tulajdonságok. Az etnikai csoport meghatározó jegyeként szokták hangsúlyozni mind a köznyelvben, mind a tudományos nyelvben a nyelvet, a vallást és a kultúra sajátosságait. Ezek a tényezők egyben a társadalmi kötelék (więź społeczna) elemei is, amelyek az adott társadalmi csoportokat összetartják.³³ Akkor amikor a lengyel

28. Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk.

29. Adk. *Stefán J.* sz. 1904. Derenk.

30. Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk, megh. 1978. Istvánmajor.

31. *Obrebski J.*: Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie. *Przegląd Socjologiczny* T. 4. 1936. 180—181.

32. Eltérő kérdéseket vet fel a politikai emigráció. Vezérek nemzeti tudat birtokában meghatározott politikai eszmékért harcoltak, tudatosan kapcsolódott saját helyzetük a haza érdekével. *Wrzesiński W.*: Przeobrażenia narodowościowe polskiego wychodźstwa ekonomicznego w XIX i XX wieku. in: Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi. Wrocław 1976. 143

33. *Obrebski J.*: Problem grup etnicznych ... 186.; *Wiatr J.*: Naród i państwo. *Socjologiczne problemy kwestii narodowej*. Warszawa 1969. 398.; *Sadowki A.*: Pojęcie grupy etnicznej w socjologii. *Studia Socjologiczne* 1973. bnr. 4 (51). 177—183. A társadalmi kötelék (więź społeczna) problematikájával széles körben szociológusok foglalkoznak. Eredményeiről ad számot *Sadowki A.*: Pojęcie grupy etnicznej ... 172—190.

nép csoport magyar nyelvterületen letelepedett, tudatukban egy más, magyar környezettől eltérő csoporthoz való tartozás érzete alakult ki, amely a mai napig, tehát kétszáz éven át megmaradt a leszármazottak gondolkodásában. Kutatásaink megkezdésekor a környezettől való elkülönülésre alapvetően maga a nyelv mutatott rá, amely ugyanakkor az istvánmajoriakat összetartja és a társadalmi kötelékük fontos eleme is.

Az istvánmajori lakosok szlovák nyelv hatása alatt tovább módosult lengyel dialektussal beszélnek. Nyelvük megjelölésére néhány elnevezést használnak. Leggyakrabban (kb. 35%-ban) nevezik nyelvüket *slovienskinek*, *slovański*-nak, *slovočkinak*. Valamivel kevesebben (kb. 31%-ban) *tót* nyelvnek tartják, néha *slovanski*, *slovok*, *lengyelski* elnevezés is elhangzik.³⁴ Saját köznapi nyelvükön úgy is meghatározzák (kb. 24%-ban), hogy felváltva használják a *lengyelski*, *slovianski* vagy a *polski* szavakat.³⁵ A faluban vannak olyan családok (kb. 6%-ban), ahol ezt a nyelvet saját nyelvükön kizárólag *polskínak* jelölik meg.³⁶ A megkérdezettek 4%-a nyelvüknek szlovák jellegét hangsúlyozzák, de meg kell jegyezni, hogy ezeknek az embereknek az ősei szlovák nyelvcsoporthoz tartoztak.

Az istvánmajoriak nyelvén tehát négy alapvető elnevezéssel: *tót*, *szláv*, *lengyel* és *polski* találkozunk nyelvük elnevezésével kapcsolatban. A terminológiai zavaros kifejezések magyarozatát történelmi múltban kell keresni. Tudjuk, hogy *Derenk* telepesei többek között ún. Felső-Magyarországból származtak, arról a területről, ahol szlovákok voltak többségben. A két eltérő etnikai csoport nyelvi hasonlóságának és emellett azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy ebben az időszakban már a lengyelek nyelvére jelentős hatással volt a szlovák nyelv, az akkori magyar hatóság Felső-Magyarországról letelepülteket etnikailag szlováknak tartotta.

Szepességre, Árvára, vonatkozóan ezt a kérdést egyik tanulmányában *Gotkiewicz M.* vizsgálja.³⁷ Arra a következtetésre jut, hogy a XIX. század első felében mind a szlávokat, mind pedig az egyes szláv népeket gyakran szlovákoknak nevezték. Tehát a kifejezések múltban egyértelmű a „szláv-szláv-sággal” (*slowian-słowianskość*). Csak a XIX. század második felében a nemzeti tudat kialakulásával a „szlovák-szlovenin” kifejezés már a szlovák nemzetre vonatkozott. Tehát a kutatásaink során az istvánmajori nyelv meghatározására lejegyzett szlovenin, szlovák, szláv megnevezések az elmúlt időszakokra utal-

34. „A faluban kicsi kortól kezdve lengyelül beszéltünk. Édesanyám azt mondta, hogy lengyelek azok polákok. De mi azt mondtuk, hogy szlovánok vagyunk. Önök azt mondják, hogy lengyelül beszélünk, de mi meg azt mondjuk, hogy lov'enul. Öregapáink is ezt vallották.” adk. *Bozsik B.-né* sz. 1920. *Derenk*.

35. „Derenken mindenki lengyelül beszél, de mi már ebből kinőttünk, mert magyarul tanítottak bennünket. Öregapáinknak még volt lengyel imakönyvük, de ezek elvesztek. A lányokat innen más faluba viszik férjhez, így a nyelv is elvész. Odahaza mindenki lengyelül szól egymáshoz. Csak az beszélt magyarul, akinek magyar lány lett a felesége. Anyám anyja csak szlov'enul tudott olvasni, énekelni, nem ismerte a magyar könyvet.” Adk. *Stefán J.* sz. 1911. *Derenk*, megh. 1978. *Istvánmajor*.

36. „Öregapám azt mondta, hogy a mi nyelvünk a lengyelhez hasonlít inkább. Mi nem vagyunk szlovákok, azt tudjuk. Őseink lengyelül beszéltek, mi is így beszélünk. Lengyelül jobban tudunk mint magyarul. Ezt a nyelvet nem lehet elfelejteni, mert mi őslengyelországiak vagyunk, odahúzza a lelkünk, a szívünk, mindenünk.” Adk. *Bubenkó J.* sz. 1901. *Derenk*.

37. *Gotkiewicz M.*: Słowak-słowiok, słowieński-słowioki, *Język Polski* R. 26. 1946. z. 4. 97—106.

nak. Azt, hogy ezt a nyelvet *tótn* nyelvként is megjelölik, ezt azzal a ténnyel kell magyarázni, hogy a magyar hatóság Felső-Magyarország minden szláv népét *tótnak* nevezték.

Maga az a tény, hogy ez a közösség a mai napig megőrizte lengyel nyelvét, meglepő jelenség, különösen ha figyelembe vesszük, hogy magyar területre jövetelüktől kezdve elmagyarosodásnak voltak kitéve. Az iskolában kizárólag magyarul tanultak, a lengyel nyelvet odahaza ismerték meg. A gyerekek hat éves korig csak anyanyelvükön beszéltek, a Derenken született adatközlők gyakran említették, hogy amikor iskolába kezdtek járni, még nem tudtak magyarul. Azonban hamar el kellett sajátítaniuk a magyar nyelvet, mert a tanító helybéli magyar volt, aki nem ismerte a falusiak köznapi nyelvét. Mint ahogyan régebben, ma is, a Derenken született adatközlők Istvánmajorban elsősorban anyanyelvükön beszélnek egymás között. Minden házban, a boltban, az utcán azt a nyelvet lehet hallani, amit ők maguk *tótnak*, *szlovánskinak*, *lengyelskinak* vagy *polskinak* neveznek.

A környező magyar falvak nyelvétől évtizedek óta eltérő nyelvük miatt a magyar hatóság 1917–1918 között bevezette az iskolában a szlovák nyelv tanítását Derenken, mivel az ott élő lakosságot szlovák nemzetiségűnek tartotta. A szlovák nyelv oktatása bizonyos fokon hatással volt a derenkiek szókincsére. Olyan szavakkal gazdagították nyelvüket, amelyeket eddig nem ismertek. Ugyanakkor a szomszédos szlovák falvakkal fenntartott gyakori kapcsolat is hozzájárult ahhoz, hogy magyar nyelvi környezetben Derenken szlovákhöz jobban hasonlító lengyel nyelvet továbbra is megőrizzék. Különösen 1920-ig, az országhatár kijelöléséig állandóan érintkeztek a lakóhelyüktől északabbra fekvő szlovák falvak lakóival.

Derenk földrajzi körülményeiről: t. sz. f. 400 m magasan fekszik, a legközelebbi településtől kb. 5 km-re, az úthálózattól kb. 10 km-es távolságban, kövesútja nem volt. A viszonylagos elszigeteltség kedvezett nyelvük megtartásához. E mellett a lakosság földművelő jellege és a falu határában vállalt erdei munkák következtében inkább csak gazdasági tevékenységük során alakultak ki a kapcsolatok a magyar szomszédsággal és csak kis mértékben egyéb, pl. szórakozási alkalmakkor.

A derenkiek nyelve a magyar környezethez viszonyítva az eltérés egyik megnyilvánulása. A malomban, a vásárokon stb. a derenkiek gyakran hallhatták, hogy hogyan vélekednek róluk a legközelebbi szomszédai — a magyarok. A magyarok szemében Derenk szegény falu volt, ezt maguk a derenkiek is elismerték. Beszédüket, nemegyszer „tört” nyelvnek nevezték. Így a derenkiek falujukon kívül nem szívesen beszélgettek egymás között saját nyelvükön, hogy ezzel is elkerüljék a magyarok megjegyzéseit.³⁸ Gazdasági és társa-

38. „Szódligetre jártunk búzát őretni. Uhrow'ek (magyarok) mindig kinevették bennünket, hogy tört nyelven beszélünk egymás között.” Nem egyszer tapasztalták, hogy a magyarok figyelmeztették egymást: „derenkiek közül ne hozzanak lányt asszonynak, mert azok lengyelek és egymást nem tudják megérteni. A magyarok tudták, hogy az ottani lányok szegények. A csinos lányokat a magyarok mégis csak elvették, de az a falu olyan eldugott volt, hogy még udvarolni sem nagyon jöttek oda.” „Magyarul nem sokat beszélgettünk, csak akkor, ha iskolában vagy hivatalban voltunk.” Akkor sem mertünk saját nyelvünkön beszélni, ha idegen jött a faluba, mert nem akartuk a magyarok előtt a nyelvünket firtatni.” Adk. *Bagoly A.-né* sz. 1918. Derenk.

dalmi izolációjuk ugyancsak kedvezett nyelvük megmaradásának. Nyelvüknek így egyik alapvető megkülönböztető szerepe jutott mind maguk, mind pedig magyarok részéről.

A derenkiek áttelepítése, többek között Istvánmajorba, nemcsak az eddigi anyagi helyzetüket változtatta meg, hanem a közösség eddigi zártabb összetartozását is. A fiatalok falun kívül, a termelés különböző ágaiban vállalnak munkát. Máshol telepednek le, vagy hetente, havonta csak egyszer mennek haza. A szülői környezettől való elszakadás az egyik oka annak, hogy a fiatalok többsége csak érti a nyelvet, de már nem beszéli. A megváltozott életkörülmények között a magyar környezet továbbra is nyelvük alapján különbözteti meg az istvánmajoriakat: „Ha mi ketten utazunk valahová és *slovaňski*-nyelven beszélgetünk egymással, akkor a magyarok megjegyzik, hogy miért nem magyarul szólunk egymáshoz, hiszen mi is magyar kenyeren élünk.”³⁹

Fentebb már megállapítottuk, hogy Derenken a faluközösség és a szülői ház volt az a kötelék, amely ápolta, fenntartotta a nyelvi hagyományokat. A fiatalok Derenken egymás között házasodtak. A magyar fiúk nem szívesen kötöttek házasságot derenki lányokkal. A derenkiek azonban elsősorban azt mondják, hogy ha a lány magyar fiúhoz ment férjhez, akkor mindenképpen el kellett költöznie a faluból és számára teljesen idegen környezetben kellett élnie.

Jelenleg még nem áll módunkban megállapítani, hogy hány derenki leány ment férjhez magyar fiúhoz, vagyis mennyien hagyták ott a falut férjhezmenés következtében. Az adatközlők véleménye abban megegyezik, hogy csak három magyar lány jött férjhez derenki legényekhez. Hogy nemcsak helybeli lányokkal köthettek házasságot a derenki fiatal emberek, azt a következő adat is igazolja: „Ezek a magyar lányok, akik idejöttek férjhez és itt éltek, nagyon szegények voltak és jó volt itt nekik.”⁴⁰

Az áttelepülés után már megváltozott ez is, a fiatalok között gyakoriak a vegyesházasságok. A vagyoni, a nyelvi különbség már nem játszik szerepet. Általános jelenség azonban, hogy ha a fiú magyar lányt vesz el feleségül, akkor a gyerekek már egyáltalán nem ismerik a közösség mindennapi nyelvét. A vegyesházasságok is meggyorsítják a folyamatot, mely az istvánmajori lengyel nyelv elfelejtéséhez vezet.

4. Gazdálkodás Derenken

Az eddigi kutatások alapján csak nagyon röviden áll módunkban felvázolni a derenki lakosság 1880—1940 időszakra jellemző gazdasági életét, ez még további kutatást igényel. A birtokfelosztás következtében a derenki lakosok valószínűleg elvesztették az erdei tisztásokra, legelőkre és az erdőre vonatkozó jogait, és a gazdasági életükben fontos szerepet játszó juhtartás meg-

39. Adk. *Bubenkó J.* sz. 1901. Derenk.

40. Adk. *Rémias Gy.* sz. 1925. Derenk.

szűnt.⁴¹ A derenki lakosság megélhetése földművelésen és állattartáson alapult. E mellett azonban igen számottevő volt az egyéb munkavállalás, valamint a gyűjtögetés és vadászat által biztosított megélhetési forrás. Viszonylag kis szerepet játszottak a különböző háziiparok.

A földművelésüket meghatározta a hegyi hűvös éghajlat, a rossz minőségű és kevés szántóföld, a földterület elaprózódása, a viszonylag nagy népsűrűség, amelynek következtében pl. a kender helyett fokozatosan burgonyát kezdtek termesztetni.

A derenki szántóföld sziklás, keveset termő, nehezen művelhető volt, előfordult, hogy nem lehetett felszántani, csak megkapálni. Rozsot, zabot, árpát, búzát, kukoricát, babot, marhatököt, *karpielet*, káposztát és kendert termesztettek. Egyedül a kendernek volt állandó területe a határban, ott ahol folyt a feldolgozásához nélkülözhetetlen patak. Az áttelepülést megelőzően ugarolták a földet. Az adatközlők még jól emlékeznek a kb. XIX. század végéig folytatott háromnyomásos gazdálkodásra. A lakosság szerint Derenken csak a burgonya (*grule*) termett jól. Gabonából mindig keveset arattak, éppen csak a saját fogyasztásra elegendőt tudták megtermelni, gabonából sohasem került piacra.

Derenk megművelhető földterülete a lakosság létszámához viszonyítva nagyon kicsi volt.⁴² Nagygazdának számított a 25—30 holdas gazda. Módosabb családnak tekintették a 10 holdasokat is. A lakosság többsége azonban jóval kevesebb földön gazdálkodott. A termények nagyobb létszámú családoknak már nem voltak elegendők. A növénytermesztési munkákat nagyon megnehezítette a földterületek elaprózódása. Egy-egy tulajdonosnak néha egymástól jelentős távolságban 20—30 darabban (*falatka*) volt földje. A földterület örökösödés útján elaprózódott annyira, a vásárlás csak kis mértékben idézte elő.⁴³ A földművelés gépesítése fel sem merült, nem hajtották végre a tagosítást. Talajjavítással sem törődtek, Derenken sohasem használtak műtrágyát, a termőképességet csak vetőmagcserével kívánták javítani. A földművelés stagnált, a lakosság létszámának növekedésével az életszínvonal csökkent.

Derenken majdnem minden családnál tartottak tehenet, de egynél több csak a módosabbaknak volt. Nagyon szegénynek számított az, akinek még tehene sem volt, de két-három tehenet már a gazdagság jelének tekintették. Igásjószágként ökröt tartottak, de több helyen tehénnel szántottak. A tejtermékek fontos eladási cikkeknek számítottak, bár a tehének tejhozama nem lehetett

41. Az erdő felmérése nem kedvezett a lakosoknak. „Valamikor az összes erdő és legelő az ősöké volt. Birkákat legeltettek rajta. De egy vasárnap megjelent az öreg Andrassy gróf és a templomból jövő embereknek azt mondta, hogy felosztják az erdőt. Egyrésze marad csak meg a falunak, amiből szóváltás lett és a gróf mindet elvette. Drenka nem tudta megváltani azt a kicsit sem, amit meghagytak neki, pedig nagy bükkfákat is kiirtottak, hogy fizetni tudjon. Régen sok birka volt ott, de aztán nem tudtak mit adni neki, nem volt legelő.” Adk. *Stefán J.* sz. 1904. Derenk.

42. „Derenken kevés szántóföld volt, nem lehetett vásárolni. Se pénz nem volt, ha pénzünk is akadt, a harmadik faluban vettünk egy kis kaszálót.” Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

43. „A szántóterület falatkákra (darabokra) osztódott. Mindenkinek meg volt a saját mennyiségű falatkája. Ha gyereke volt, akkor ezeket is felosztotta. Az öregeknek még nagy darabokban volt a szántójuk, de azután elaprózódtak. Az apa a gyerekek között egyenlően osztotta szét a földet. A jog mindenkit egyenlőnek tekint. Ha 5 gyereke volt, akkor a birtokot öt fele osztotta.” Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

nagy. A leggazdagabb családoknál, ahol be tudták szerezni a takarmányt, bikát (*bujok*) hizlaltak, majd eladták a rozsnýói vásáron. A faluban kevés lovat tartottak, az adatközlők szerint nem volt több tízegynéhánynál. Gazdasági munkákra nem volt kifizetődő a ló tartás, nehezen művelhető sziklás talajon nehez volt velük dolgozni, nagyobb gondozást is igényelt, az abraknak valót sem tudták megtermelni. A lovakkal fát szállítottak az erdőből, bár elsősorban ökrökkel fuvaroztak.⁴⁴

Sertést saját szükségletre és eladásra majdnem minden családnál tartottak. Bőségesen termelt burgonyával és az erdőben összegyűjtött makkkal hizlalták.⁴⁵ Hasonlóan általános volt az aprólékok; tyúk, kacska, liba (*husi*) tartása is. Néhol pulykát (*pulki*) is neveltek. A házinyúl tenyésztése nagyon közkedvelt volt, majdnem minden család tíznél is több nyúllal rendelkezett. Kecskét csak elvétve tartottak.

Tehenet, ökröt és sertést közös legelőre hajtották ki. A falu közössége által megfogadott pásztrok őrizték. A pásztornak gyakran cigányok vállalkoztak. A pásztorbérik természetbeli juttatásokból, lakás biztosításából és némi pénzösszegeből állt.⁴⁶

Az állattartást nagyban befolyásolta a takarmány hiánya. A falu legelőterülete sem volt elég az igényeknek. A kevés szántóföldön nem vált lehetővé takarmánynövények termesztése.

A falu életében a legjelentősebb kereseti lehetőséget az erdei munka jelentette. Derenken szinte minden családból legalább egy férfi a favágásnál és szállításnál dolgozott. A fát Szín vasútállomásához szállították ökörfogattal, az ökörtartás ezért is volt általános a faluban. A lakosság egy része faszénégetéssel foglalkozott.⁴⁷ Akik gyakran egy hétre is elhagyták a falut, az erdőben éltek. Maguk is árusították a kész terméket, így Magyarország távolabbi területeire elutaztak. Valamivel kisebb jelentőségű volt a mészégetés.

A kisebb gazdaságokból ideiglenes mezőgazdasági munkára is eljártak. Leginkább aratáskor és szénabetakarításkor szerződtek munkára, bérezésük nagyobb részt természetbeli és kisebb mértékben pénzbeli fizetéséből állt.⁴⁸ A nők csemetekertben dolgoztak, a vadaskert létesítésekor ápolták a vadakat.

Az erdőnek nagy szerepe volt a derenki ember életében. Az erdőben növényi termékeket: gombát (*huba*), makkot, különféle gyümölcsöt, pl. somot, száraz falevelet stb. gyűjtöttek. Az erdőkben különböző eljárásokkal vadásztak

44. „Nagyapám azt mondta, hogy ha valaki lovat vesz, akkor cigány sorsra jut.” Adk. *Stefán J.* sz. 1904. Derenk. Ebben a gondolatban az rejlik, hogy ló tartás tönkre teszi a gazdaságot és a gazdája még koldus sorsra is juthat.

45. „Mindenkinek volt malaca. Makkon tartották. Kihajtották az erdőbe, ott még felszedte a vadgyümölcsöt is.” Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

46. „Derenken a pásztort a falu fogadta. Egy gazdától kapott fél véka kb. 15,5 kg búzát, szalonnát, grulét (burgonyát), vajcát (tojást), lisztet. Ha nem akadt pásztor, akkor a gazdák felváltva legeltették a jószágot. Mindenki tudta, hogy mikor következnek, házsorjában ment a pásztorkodás.” Adk. *Kovács A.* sz. 1913. Derenk.

47. „Szenet égettünk. Ezt nagyon régóta csináltuk. A fiú megtanulta az apjától. Egy nap alatt annyi faszenet ki tudtunk égetni, hogy másfél kg szalonnát, egy hetes munkával pedig egy pár csizmát vehettünk rajta. Kora reggeltől késő estig mindig ezt csináltuk.” Adk. *Kovács A.* sz. 1913. Derenk.

48. „Már 13 éves koromban jártam a kepére. Olyan hely is volt, ahol az egész család elment kepére dolgozni. Fiatal koromban marokszedő voltam és harmadát kaptam. Harmadosnak hívtak. Grófi birtokokra jártunk aratni.” Adk. *Bubenkó J.* sz. 1901. Derenk.

is, a vadászat nemcsak a táplálkozáshoz biztosított húst, az állat bőrét is hasznosították. Általában vaddisznóra, őzre, szarvasra, vadnyúlra vadásztak, a nyuszt és a róka bundáját vándor zsidó kereskedőknek adták el.⁴⁹ Derenken nagyon kevés lakosnak volt vadászengedélye, és az is csak a községi erdőre szólt.

Az erdő biztosította a háziiparokhoz is a nyersanyagot. Derenken minden férfi maga csinálta a háztartási és gazdasági faeszközöket. Az asszonyok általában sajátkészítésű szövészekén szőttek kender-, ritkábban lenfonalból. Nagyobb tudást igénylő mesterségeket mint pl. a kovács, kádár vagy asztalos nemigen folytattak. A helybeli iparosok munkái csak a falu igényeit elégítették ki. A falu lakói ezen kívül vásárokon, vándor kereskedőktől és iparosoktól vagy közeli településekről, leginkább Szögligetről szereztek be a szükséges tárgyakat.⁵⁰ A derenkiek viszont jó keményfából készült fanyeleket és fakanalakat készítettek és szállítottak le délebbi területekre árusítani, de színi zsidó kereskedőnek is adtak el.⁵¹

A derenkiek életszínvonala igen alacsony volt, gazdaságukat alig növelték, ritkán vásároltak földet vagy erdőt.

5. Gazdasági változások Istvánmajorba történő áttelepítés után

Derenkről Istvánmajorba kb. 250 személy költözött át. Az áttelepültek között 1000 kh. szántóföldet osztottak ki. Egy család általában 15—20 kh. területet kapott, ebből 10—15 kh. szántó, 600 négyszögöl porta, néhány sor szőlő volt és mindenki legeltethette a jószágát a közös legelőn.⁵² A földművelésre és az állattartásra itt sokkal jobb lehetőségek nyíltak, mégis a háborús időszakban, amikor a férfiak nagyobb részt távol voltak, a nők nehezen tudták megművelni a birtokot.

1943—1950 közötti időszak az újabb gazdasági ismeretek elsajátításának időszaka volt. Meg kellett ismerkedni a szőlőműveléssel, más minőségű és éghajlatú terület gabonatermesztésével. A környező magyar falvakban jó termést hozó dinnye, dohány, napraforgó művelésével is ezekben az években kezdtek ismerkedni. A karórépa termesztése pedig fokozatosan megszűnt. Istvánmajorban a magyar napszámosok szintén átadták tapasztalataikat. A lengyelek szívesen és hamar alkalmazkodtak az újabb körülményekhez, pl. néhány éven belül jó dinnye- és dohánytermést értek el.

1961-ben megalakult mezőgazdasági termelőszövetkezet a falu gazdasági életében gyökeres változást hozott. A szántóföldet és a legelő területet közös

49. „... Nyestre vadásztunk, mert a bőre drága volt... a rókéért 15 pengőt kaptunk, a nyestért 100-at. Akkor egy tehén 60—80 pengőbe került.” Adk. *Kovács A.* sz. 1891. Derenk.

50. „Derenken járt egy bodnár, mert ott sok fa volt. Feliben dolgozott, egy hordó az övé volt, egy hordó pedig azé, aki a faanyagot adta. Három hónapig dolgozott ott, de sok hordót meg is csinált.” Adk. *Kovács A.* sz. 1913. Derenk.

51. „Nagyon sok kapa-, csákány-, kalapácsnyelet csináltunk. A színi állomáson megvették tőlünk a zsidók. Egész télen készítettük a nyeleket.” Adk. *Stefán J.* sz. 1911. Derenk, megh. 1978. Istvánmajor.

52. A mezőgazdasági termelőszövetkezet által szerződtetett pásztor legelteti az állatokat. Hatáskörébe tartozik a pásztor bérezése, a legelő fenntartása, a legelőhasználati díj megállapítása. Jelenleg 70 háztáji szarvasmarha jár ki a legelőre.

gazdálkodás szerint művelik, illetve hasznosítják. Idősebb emberek a tsz-ben dolgoztak tovább, mások Emődön a vasútnál vagy Miskolc és környéke ipari létesítményeiben vállaltak munkát. Istvánmajor mezőgazdasági faluból mezőgazdasági-ipari faluvá vált. A fiatalabb generáció már nem Istvánmajorban telepszik le, hanem a munkahelyéhez közelebb. Istvánmajort előregedett, 55—60 éves vagy idősebb emberek lakják. Fejlett a sertéstartásuk. Évente egy-két hízót vágnak le, de jelentős jövedelemforrás miatt foglalkoznak inkább sertéstenyésztéssel. Piacon értékesítik a baromfit és házinyúlállományukat és a tejtermékeket. Ritkábban burgonyából is jut eladásra. A szőlő hozamát viszont saját fogyasztásra szánják.

Általánosságban meg lehet állapítani, hogy Istvánmajor lakóinak gazdasági helyzete kedvező. A többségben levő idősebb emberek saját jövedelmükből nemcsak maguk igényeit elégítik ki, hanem jelentős anyagi eszközökkel városban lakó gyermekeiket is támogatják. Személygépkocsit vásárolnak nekik, házépítés, bútóvásárlás, sőt még gazdaságilag kihasználatlan eszközök beszerzése esetén is nagyobb pénzüsszeggel ajándékozzák meg őket.

Istvánmajor lengyel hagyományos társadalmi erősen átalakulóban van, a társadalmi hasonulás kezdetei jól láthatók és a következő generáció életében már gyökeresen új kép alakul ki. A jelenlegi idős lakosok életével megszűnik ez a közösség. Gyermekeik egy időre még megtartják a szőlőt vagy a portát. A lakóházak egy része, vagy talán mindegyike mezőgazdasági termelőszövetkezet tulajdonába megy át. A jövőt tekintve felmerül a kérdés, hogy a volt derenki lengyel lakosok gyermekei a magyar környezet hatására milyen fokon őrizhetik meg lengyel származásuk tudatát. A kérdésre optimista felelettel nehéz válaszolni.

6. Kutatási feladataink

A terepmunka során nyert eddigi tapasztalataink további kutatásaink célkitűzéseit is meghatározzák. Alapvető feladatnak tekintjük Derenk lakosságának 1941 előtti anyagi, szellemi és társadalmi kultúrájának rekonstrukcióját elvégezni. Az Istvánmajorba történő áttelepítést megelőző időszak kulturális képét kívánjuk megrajzolni, illetőleg az új gazdasági és kulturális környezetből adódó változások következményeit és mértékét vizsgáljuk.

Ezeknek a feladatoknak az elvégzése után, összehasonlítva Derenk hagyományos kultúrártékeit a lengyel népi kultúrával, megpróbálkozunk a következő kérdésre feleletet adni: 1. milyen területekről jöttek Derenkre a telepesek, 2. Az etnikailag idegen környezetben kultúrjajaik átalakulását milyen tényezők idézték elő, 3. ezeknek az átalakulásoknak eredményeként milyen fokú a lengyel telepesek kulturális hasonulása a magyar környezethez, 4. Az istvánmajori közösségnek a jelenlegi kultúrája mennyiben különbözik annak a területnek a kultúrájától, ahonnan elmenekültek, 5. Istvánmajor lakosai milyen kultúrjakkal és miért különböznek a magyar környezettől. A feladatok megoldása értékes anyaggal járulhat hozzá a népi kultúra társadalmi-gazdasági fejlődés különböző fázisaiban bekövetkezett változásainak megismeréséhez.

FORSCHUNGEN ZUR VOLKSKUNDE IN EINEM POLNISCHEN DORFE IN UNGARN

(Auszug)

Im vergangenen Jahrhundert entstand in Polen ein lebhaftes Interesse für die Landsleute, die in den verschiedenen historischen Epochen ausgewandert waren und sich ausserhalb der Landesgrenzen angesiedelt hatten. Ein Auswanderungsziel polnischer Bauern war Ungarn. Schon vor dem ersten Weltkrieg haben Historiker und Sprachforscher in Oberungarn mehrere polnische Sprachinseln entdeckt. Bisherigen Angaben zufolge leben augenblicklich Einwohner polnischer Herkunft in einigen Dörfern am Bódva-Fluss und in Emőd-Istvánmajor, die vor 1941 in Derenk sesshaft waren. Derenk liegt westlich des oberen Bódva-Laufes im nördlichen Karstgebiet des Komitats Borsod. Seine letzten Einwohner waren die im 18. Jahrhundert angesiedelten Polen. Den neuesten Forschungen zufolge war Derenk im Mittelalter ein von Ungarn bewohntes Dorf, das 1710 durch die Pest entvölkert wurde. Gy. Dénes nimmt an, dass nach der Seuche vielleicht Gorale (im polnischen Berggebiet lebende Hirten) das leerstehende Dorf in Besitz nahmen, die aus dem der Zips benachbarten polnischen Gebiet stammten. Die Polen haben sich innerhalb einiger Jahre stark vermehrt, unter den neuen Lebensverhältnissen hat sich ihr wirtschaftliches, gesellschaftliches und kulturelles Leben bald entfaltet. Es entfaltete sich auch ihre traditionelle Lebensweise als Waldbauern. Zwischen den beiden Weltkriegen hatten sie im benachbarten Wald einen Wildpark angelegt, schliesslich wegen Bildung eines geschlossenen Jagdgebietes — bessere Lebensbedingungen sichernd — das ganze Dorf ausgesiedelt. Die meisten von ihnen zogen nach Istvánmajor, einem Zentrum der herrschaftlichen Güter in der Ebene südöstlich des Bükk-Gebirges, wo ihre anfangs geschlossenen Dorfgemeinschaft ihre traditionelle Kultur weiterhin pflegte.

Das Studium der Kultur von Istvánmajor haben wir im Herbst 1977 begonnen. Zuerst wurden die Beziehungen zwischen dem Geschichtsbewusstsein und der Gegenwart analysiert. Aus den mündlichen Überlieferungen der Dorfbewohner geht eindeutig hervor, dass ihre Vorgänger ein vernichtetes Dorf in Besitz nahmen, und dass Derenk ausschliesslich mit polnischen Leuten neu angesiedelt wurde. Sie finden auch eine richtige Erklärung für den Ursprung des Dorfnamens „Derenk“. Er stammt vom slawischen Wort „drenka“, „dren“, d. h. Herlitze, die in der Umgebung des Dorfes in grossen Mengen vorkommt. Diese polnische Gemeinschaft sondert sich auch heutzutage von den sie umgebenden von Ungarn bewohnten Gebieten ab, sowohl in ihrer Sprache als auch im nationalen Bewusstsein und in ihrer Kultur. Ihre alltägliche Sprache ist Polnisch mit slowakischen und ungarischen Einschlägen. Sie selbst bezeichnen sie mit verschiedenen Namen: slov'enin, Slawe, Slowake, Lendjelski. Es ist beachtenswert, dass die Bezeichnung slov'enin, Plural slov'ene ein uralter Name ist, der einst bei jedem slawischen Stamm beaknnt war.

Ihre Existenz in Derenk gaben der Ackerbau, die Wiesen und der Wald. In ihrem wirtschaftlichen Leben kam es zu mehreren wesentlichen Änderungen. Infolge der Lehensaufhebung haben sie ihre Rechte auf Lichtungen, Weiden, im allgemeinen auf die Nutzung des Waldes verloren. Die Schafzucht — einst ein wichtiger Faktor ihres Lebens, wahrscheinlich noch aus der alten Heimat mitgebracht und in der Erinnerung auch heute noch lebend — wurde nicht fortgesetzt. Die Entwicklung des Ackerbaus wurde von den geographischen Gegebenheiten des Gebirgslandes und den demographischen Umständen stark beeinflusst ebenso wie die Tierzucht vom Mangel an Getreide. Die Weiden reichten für die

Kühe, Ochsen und Schweine nicht aus. Ihr Existenzminimum versuchten sie in erster Linie mit Wald- und Forstarbeiten, Wilddieberei, Sammeln von Kräutern und landwirtschaftlichen Arbeiten zu sichern. In Derenk hat jeder Mann die Geräte aus Holz für den Haushalt und für die Landarbeit selbst angefertigt. Sie trieben Handel mit Stielen aus gutem Hartholz und mit kleinen Haushaltartikeln.

Die Übersiedlung hat riesige Veränderungen mit sich gebracht. Die Lebensbedingungen der etwa 250 Personen, die nach Istvánmajor zogen, hat guter Ackerboden von ungefähr 1 000 katastraljoch gesichert. Sie lernten neue Pflanzenkulturen kennen wie z. B. Wein, Tabak, Melonen und Sonnenblumen. Der Anbau von Kohlrüben hat aufgehört. Eine neue Periode im Leben des Dorfes nahm mit der Gründung der LPG im Jahre 1961, ihren Anfang ausserdem gingen viele in die benachbarten Industrieanlagen arbeiten. Die heutigen gesellschaftlichen Verhältnisse beschleunigen die linguistische Eingliederung und die ethnokulturale Anpassung. Mit weiteren Forschungen soll die ethnographische Rekonstruktion aller ihrer Kulturgebiete durchgeführt werden.

E. Krasinika—R. Kantor

ÜVEGFESTMÉNYEIM TARNÓWBAN

LIPPÓCZY NORBERT

Családom, nemzedékeken át, a XVIII. század közepétől, szőlészettel és borászattal foglalkozott Tokaj-Hegyalján, Tállyán, amely vidék már akkor munkaerőhiánnyal küszködött. Így gyakran dolgoztak szőlőinkben nyáron summás idénymunkások, mezőkövesdi matyók. Színpompás viseletük nekünk, gyerekeknek mélyen az emlékezetünkbe vésődött. A szüreti szorgos munkák idején, gyakran jártak át a szomszéd sváb községből, Rátkáról a leányok szüretelni. Viseletük merő ellentéte volt a mezőkövesdieknek; fehér, sötétkék és fekete színek uralták azt. Kassán (ahol a reálgimnáziumot végeztem) a környékről naponta a városba özönlő, tejet, vaját, baromfit a piacra hozó szlovák asszonyok ismét feltűntek ruházatukkal; fehér harisnyában, alig a térden alul érő, szélesen ringó színes szoknyákban, keményített fehér fejkendőben, mindennapi látványunk volt.

Talán e színben és változatosságban oly gazdag népviseletek adtak impulzust már gyermekkoromban, valami hasonló színpompásat gyűjteni? Nagyon fiatalon elragadott ez a sok örömet adó kellemes szenvedély; alig voltam 9 éves, amikor már jó pár száz darabos tarka számológépdula gyűjteményemmel büszkélkedhettem. Később a számológépdulákat a nem kevésbé színes, de már „komolyabb” bélyeggyűjtés váltotta fel. Ezen kívül gyűjtöttünk mi még sok minden egyebet is, kezdve a lepkéktől a katonagombig, mely utóbbi gyűjtésében kiváló alkalmat teremtett az első világháború. Mint 10–12 éves gyerekek, kijártunk a Kassa melletti fogolytáborokhoz és csak úgy, a szöges drótkerítésen keresztül, könnyen megszereztünk egy pár kockacukorért vagy cigarettáért (Magyarkáért, amelyet koporsószögnek is hívtak) az annyira óhajtott címeres gombokat és vállpántokat az orosz hadifoglyoktól.

Debreceni gazdaszörombeli időkben a könyvek ejtettek foglyul; ez már tulajdonképpen nagyapám és édesapám szőlészeti és borászati könyvtárának a szorgalmas kiegészítése volt — és az is maradt a mai napig. Végül, amikor már a saját lábamra álltam, lettem szenvedélyes rabja a szívárvány minden színében pompázó népies üvegeknek.

1929-ben telepedtem le Lengyelországban. Ebben az időben határozta el édesapám a lengyel borpiaccal való kapcsolat újrafelvételét. E kontaktust családunk jó néhány nemzedékeken át ápolta (pontosan 1768-tól), ezt csak az első világháború szakította félbe. Elhatároztuk, hogy megalapítunk — a már független Lengyelországban — egy pincészetet, ahonnan a család és a szomszédok által termelt tokaji borokat könnyebben szétküldhetjük vevőinknek,

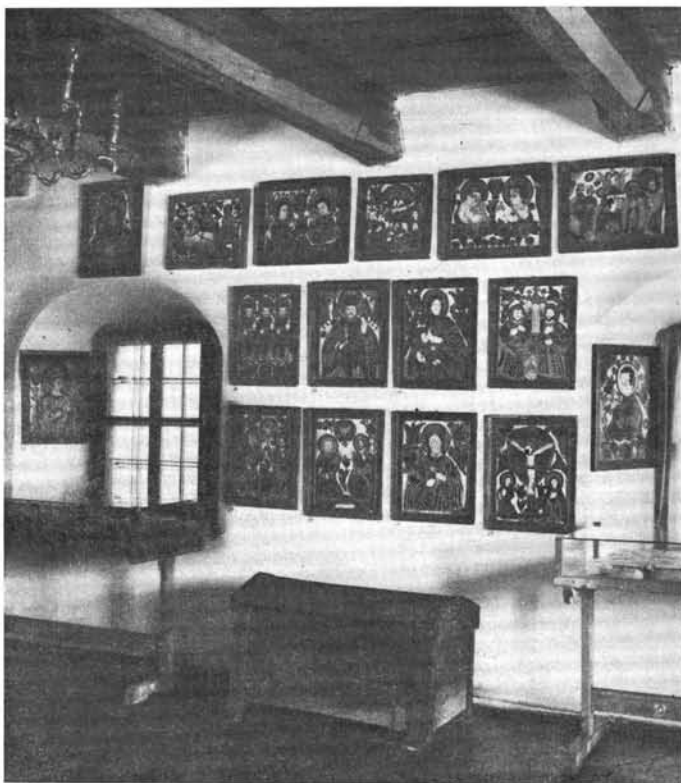
1. kép. Hucul kályha. Pokucse. Deicezális Múzeum, Tarnów

mint közvetlenül a háború után előállt két vámhatáron keresztül. E célra legjobban Tarnów városa felelt meg, amely mint Dél-Lengyelország egyik vasúti gócpontja a legközelebb esett Tállyához (kb. 270 km.). A szervezést édesapámmal együtt, látogatásokkal kezdtük. Felkerestük autóval mindenekelőtt a háború előtti vevőinket, keresve a feleletet, hogyan fogadják vállalkozásunkat?

Az első utunk Zakopanén keresztül vezetett, ahol a Tátrai Múzeumban láttam meg először a népi üvegek egész sorozatát. További utunkon 1930-ban eljutottunk többek között az egykori Árva megye Lipnica Wielka nevű községében Machay Károly plébánoshoz, aki a szemináriumot annak idején Magyarországon végezte el. Óriási örömmre a plébános megajándékozott egy lengyel üvegfestménnyel, ez lett az első darabja a mai gyűjteménynek.

Néhány évi intenzív gyűjtés után, a látszólag kis népi üvegek világ mind szélesebbre tárulkozott ki előttem. E képek széles körű elterjedtségének a tényleg Lengyelországban és a vele szomszédos államokban szülte meg bennem azt az elhatározást, hogy egy olyan gyűjteményt kellene létrehozni, mely magában foglalná Európa, vagy legalább Közép-Európa államaiban létező főbb képtípusok sorozatát. Ez módot nyújthatna etnográfusoknak és művészettörténészeknek, egy gyűjtemény keretein belül is, kutatásokat, összehasonlíásokat folytatni.

A gyűjtemény 245 üvegből áll. Közép-Európából, sőt még azon túl-

2. kép. Nyugat-pokucei üvegikonok a Niemczyk család műhelyéből

ról is sikerült egyedi példányokat szereznem. A gyűjtemény nagyobb részét, 138 népi üveggépet, valamint a hucul kerámiát az 1930—39. évek időszakában gyűjtöttem. Gyakran jártam ez időben haza autóval Tállyára utánanézni a szőlőknek, pincemunkáknak, valamint a tarnóvi pincészet készletének kiegészítését előkészíteni. Oda-vissza útjaimat használtam ki Lengyelországban és Szlovákiában népi üveggépek után való kutatásra. Útvonalaimat minden alkalommal változtattam és ezzel az átkutatott terület folyton szélesebbé vált. Ha ugyanazon utat választottam, mint valamely előbbi alkalommal, erre egy-egy képtulajdonos készített, aki első látogatásommal nem volt hajlandó képétől megválni. Ilyen esetekben már felkészülve kerültem be ismét a gazdához, mint például 1939-ben Jelesnia községbe, ahová Szent Flórián gazdagon aranyozott ráámában foglalt (olajnyomatú) képével tértem vissza. Cserébe megkaptam érte Flórián üveggépet, amely a ma nagy ritkaság számba menő (valószínűleg egy kéztől származó) „jelesnyai” képtípus 24 képének egyike.

Így látogattam meg többször is Zabnicát Żywiec vidékén. Egy ottani — Wojtyła Jan nevű — gazda említette, hogy messze, fenn a hegyekben levő pástorkunyhójában van egy régi üveggépe, de mindkét látogatásom alkal-

3. kép. Szt. Anna tanítja Máriát. Északkelet-Szlovákia

4. kép. Szt. Flórián. Jeleśnia

mával talált valami ürügyet arra, hogy kitérjen ajánlatom elől, melyben kértem, vezessen fel engem a kunyhóhoz. Kíváncsiságom harmadszor is elvitt oda, neki is elvittem Szent Flórián olajnyomatú képét. Ezúttal mellém adta 13 éves kisleányát vezetőnek. Autóval — a völgyben húzódó szénabehordó úton csak nagy nehézséggel jutottunk fel a gyönyörű tisztásra, ahol a vastag gerendákból összerótt, lakattal lezárt kalyiba állott. Izgalommal vártam, míg a gyerek felnyitja az ajtót; és megpillantottam gyűjteményem ma egyik legszebb arabját; sziléziai Szent Hedvig üvegcépét, amely éppen a már említett žiwieci típushoz tartozik. A képet megkaptam. 1954-ben tudtam meg, hogy a kalyibát a lengyel partizánok használták menhelyül a második világháború idején. Az okkupáns németek értesültek erről, és felégették.

Egy gyűjtő kirándulásom alkalmával 1933-ban ismerkedtem meg Pokucie-ben egy derék hucul gazdával. Blyźniuk Zenobijjal, aki szívesen vállalta a gyűjtésben való segédkezést. Pokucie vidéke meglehetősen távol esett Tarnówtól: kb. 250 km-re. E hegyvidék hucul lakói híresek voltak sokoldalú művészi adottságukról, különösen az üvegikonokban és kerámiákban voltak kiemelkedő alkotásaik. Később Zenobij öccse, Mihály is besegített a kutatásba. Egnéhány értékes küldemény után szabad kezet adtam nekik és ettől kezdve minden évben többször elhozták a begyűjtött anyagot, vagy vasúton — széna

5. kép Sziléziai Szt. Hedvig. Żywiec

és moha közé gondosan csomagolva — ládáknak juttatták el hozzám a szebb-nél-szebb üvegikonokat és a csodálatraméltóan érdekes népi kerámiákat. Az utóbbiakról híres volt Kuty és Kołomyja vidéke. Kitanítottam a két testvért, ragasszanak minden tárgyra egy-egy cédulát a jegyzettel, hol és kinél találtak a tárgyra és honnan szerezték be ők maguk. Nekik köszönhetem a gyűjtemény legértékesebb, 17 darabból álló üvegikon típusát, a XIX. század második felében élő Piotr és Karol Niemczyk lengyel népművészeknek az alkotásait, akik Stanisławów mellett Bochorodzany községben éltek. Ez a település Nyugat-Ukrajnában található. A két lengyeltől láda láda után érkezett Tarnówbá és 1939. április végéig, tehát nem egészen 6 év alatt több mint 70 üvegikont és közel 200 népi kályhacsempét, tálat, fafaragványokat, sőt még hucul varrottasokat is gyűjtöttek be nekem.

6. kép. Jézus születése. Nyugat-Pokucse, Niemczyk-féle műhely

1936 nyarán bukkantam Kassán, az Apáca utcában, Kemény Ernő szerény, de annál nagyobb értéket rejtő antikváriumára. Ettől az időtől kezdve, ahányszor — útban Tállyára — átutazóban voltam autóval Kassán, mindig betértem hozzá. Nála találtam rá két világi témájú népi üveggépre. Az egyik mint Rákóczi arcképe, a másik pedig mint „Jánosik szeretője” néven került hozzám. Mindkettő északkeleti szlovák üveggéptípushoz tartozik. Márkusfalván vásárolta Kemény a XVIII. századbeli uniformist viselő tiszt képét, míg Árvában talált rá a biedermeier korabeli högy naiv képmására, a népi, hozzájuk fűzött legendával együtt.

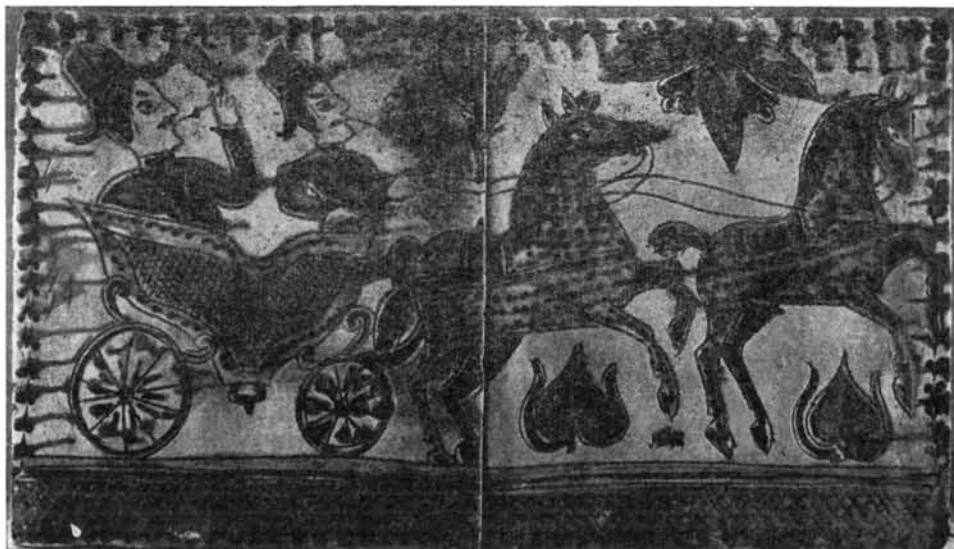
Ugyancsak Kassán, Keménynél sikerült megvásárolnom számos tükörképet és tükrös „sildlit” is. „Bildli”-nek, „Schildenbild”-nek is nevezték ezeket a formájukban pajzshoz hasonló képecskéket, melyekben talán a velencei rokokó tükörrámák rusztikus, kisméretű változatát látjuk viszont. Kemény, Kassa környékén és távolabbi falvakban szedte ezeket össze. E tükörképek mindkét fajtájának a származása — úgy időben, mint térben — nagyon különböző. Érdekes igazolása ez annak a ténynek, hogy nemzedékeken át jártak el a Felvidékre a házaló képereskedők, úgynevezett Kraksenträgerek Szilézia, a Cseh Erdő, Szudéták, Morvaország, Délcsehország és Felső-Ausztria képfestő vidékeiről. Kiváló példa erre a Keménynél vásárolt, a még 1720—30-as

7. kép. Szoptató Madonna. Nyugat-Pokucse, Niemczyk-féle műhely

évekből, valószínűleg Augsburgból származó Schildenbild. Hivatásos festő által pergamenre festett miniatúra a művészien, régenskorabeli stílusban, metszett és maratott tükörráma központjában van elhelyezve. Ezek még a jó művészi színvonalat mutató, nem a nép számára készült sildlik lehettek a későbbi, a már nép számára készült sildlik példamutató elődei. Egyidejűleg vásároltam meg Keménynél egy már népies jelleget mutató, a XVIII. század végéről származó sildlit,¹² amelyen a kis naiv kép a közepén még pergamenre van festve.

Jóval később, 33 év múltán a Dunántúlon Möszt községben találtam rá ismét tükörképekre. E tükörképekből világosan láthatóvá vált a két évszázadon át tartó fejlődési folyamat, amely nemcsak a kisméretű sildliknél (109×66 mm — 250×64 mm), de a nagyobb méretű téglalap alakú (185×118 mm — 485×370 mm maga a tükörlap mérete), úgynevezett „Nonnenspiegelek”-nél is nyomon követhető volt. E Mösztön talált sildlik leegyszerűsített rokokó formájú, köszörült és maratott, sőt festett tükörrámák mintáinak változatossága

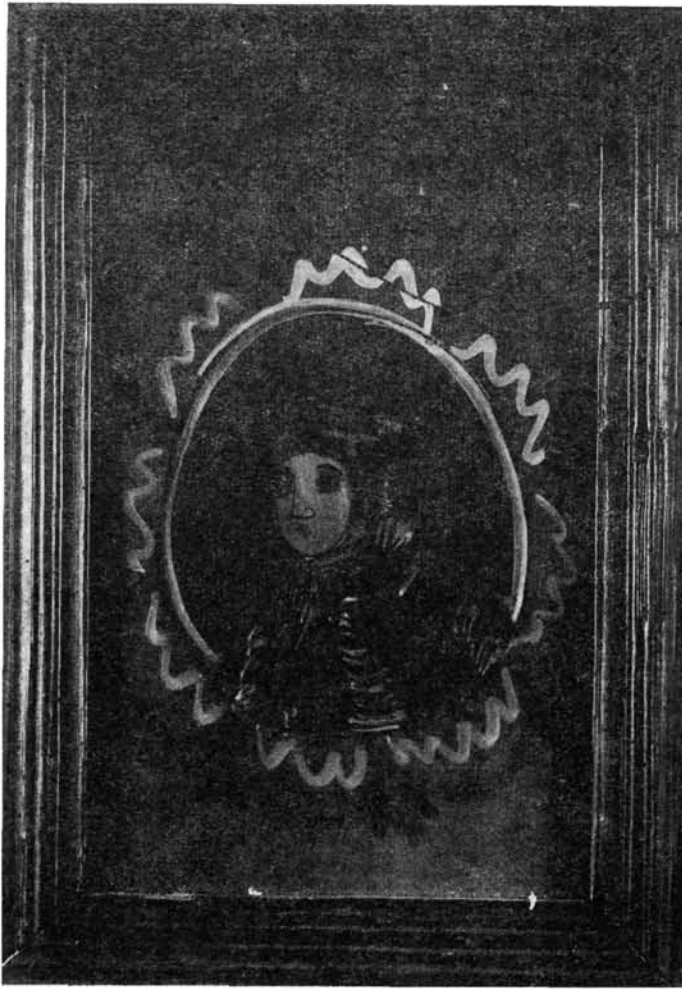
8. kép. Hucul kályhacsempe. Aleksander Bachmiński műhelye

9. kép. Szt. Barbara. Kelet-Pokucse XVIII—XIX. század fordulója

10. kép. Szegény Lázár. Kelet-Pokucse, XIX. század első fele

11. kép. „Rákóczi”. Kelet-Szlovákia, XIX. század eleje

aránylag nagyon nagy. E tükörrámácskák, sildlik, hátlapján, középen, a néző felé elhelyezett kis képek készítemi technikájában és minőségében is jónéhány változatra találunk, kezdve a kézzel színezett acélmetszetektől (XVIII. század vége, XIX. század eleje) a színes, olcsó nyomatokig (XIX. század közepétől az 1910—15-ös évekig). Ez utóbbi színes nyomatok származási helyére Debrecenben, 1970-ben bukkantam rá, egy Bernhard Christian nevű nyomdász cég által kiadott katalógusban. A nyomdász cég Aussigban működött (Ustinad Labem, ma Észak-Csehország székhelye) az 1860—1915. időszakban. A katalógusban már az első világháborúval kapcsolatos Ferenc József és Vilmos császár stb. színes képeivel is találkozunk. E képecskék mézesbábok, cifra, tükörös szívekre lettek ráragasztva, pl. ilyen magyar szöveggel: „Ezzel ma-

12. kép. Szt. Magdolna. „Sildli”
XVIII. század vége

13. kép. Szt. József a gyermek Jézussal. „Sildli”
festett kerettel. XIX—XX. század fordulója

gam csak ajánlhatom, bensőm legközelebb átadhatom.” E színes nyomatok kegykép változatai — amelyekből a katalógusban rengeteg féleség volt beragasztva — szolgáltatott képecskét a sildlikhez. Sikerült a debreceni népi kerámia gyűjtőtől egynéhány ilyen színes kegyképet kapnom. Ezeket már Tarnóiban a sildlik képecskéivel összehasonlítva meggyőződtem arról, hogy Bernhard Christian nyomdájában, Usti nad Labemben nyomtatták. Ezekről az apróságoktól sem váltak meg szívesen a mőzsi gazdaasszonyok. Körülnéztem jól a tiszta szobában és a Nonnenspiegelek között észrevettem egy házi áldást, a XIX. század végéről származó üveggépet, háromnyelvű felirattal. Ezen figurális jelenet — a virágdekorációkon kívül — nem volt. Előbb a magyar szöveget olvastam el; „Áldás és békesség e ház lakóinak” s utána — bizonyos meglepetéssel — hangosan olvastam el a szlovák szöveget. Erzsi néni, akivel addig magyarul beszélgettünk, mindjárt átváltott a szlovák nyelvre, majd amikor a német szöveget is elolvastam hangosan, mindjárt németre fordította a beszélgetést, de olyannyira számomra érthetetlen sváb dialektusban, hogy jobbnak láttam visszatérni a magyar nyelvre. Erzsi néni, nagy sajnálatomra a háziáldástól semmiképpen sem volt hajlandó megválni, sőt az újabb kb. 1910-es évekből származó sildliktől sem. Ez utóbbiak a tisztaszobában, az utcára néző két ablak között elhelyezett komód felett voltak a falra akaszt-

14. kép. Jézus születése. Osztrák—cseh határvidék

15. kép. Fájdalmas Mária. Mikola (Nicula) Erdély XIX. század első fele

va — sűrűn, ötösével négy sorban s mindegyiken keskeny világoskék szalagcsokrocsonka ékeskedett. E sildlik mind egyforma; 217×148 mm nagyságúak voltak. A szürkés-világoskékre festett háttérű „rámákon”, hátulról, a közepén elhelyezett színes kegyképnyomatványt foncsorral kezelt, ezüstösen csillogó, csiszolt virágkoszorú vette körül és az egész üveglapot köröskörül (alkalmazkodva a bildli leegyszerűsített rokokó formájához) a hozzápréselt keskeny és vékony ónszalag foglalta össze a hátlapot borító papírral. Erzsi néni elmondta, hogy e 20 darab sildlit röviddel az első világháború előtt vásárolták a szülei a közeli Tolnán, egy Berger nevű üvegesnél. (1970-ben e bolt a 11-es számú volt Tolnán). Wagnernénál láttam még egy típusú tükörképet, amelyen a kép a megszokott módon volt festve. E képeket is Tolnán vásárolták, de már az 1920-as évek elején, maguktól az alkotóktól, Baumann és Cserna nevéktől. A Mözsön talált XIX. századbéli és XX. század elejéről származó sildlik készítési vidéke valószínű a Cseh Erdő, a Szudéták és Morvaország területei. Erre enged következtetni egyébként a Debrecenben talált katalógus kiadási helye is, Usti nad Labem.

Nagyon érdekes fényt vet a népies tükörképek származására, de egyben ezek magyarországi népszerűségére is egy eredeti német levél, amelyet egy népies üveggép alatt azt hátulról védő vékony deszkalap alatt fedeztem fel.

16. kép. „A misztikus szőlősajtó”,
Brassó—Bolgárszeg, XIX. század első fele

17. kép. Ádám és Éva. Mikola (Nicula) Erdély
XIX. század első fele

E képet 1938 augusztusában vásároltam Budapesten, a Magyar Falu nevű antikváriumban, a Vörösmarty téren. Az antikvárium akkori tulajdonosa Breuer Mimi asszony úgy vallotta, hogy a képet Sárköz vidékén vásárolta fel egy sváb községben. A nagyon kisméretű üvegekép (az üveglap mérete mindösszesen 178×128 mm), minden bizonnyal Dél-Csehország Pohori (német Buchers, illetve a vele szomszédos, de már Felső Ausztria Sandl községek valamelyikéből származik. Erre utal úgy jellemző színe, mint rajza is. A levél szövege a következő: „Josef Werner, Preschkau M. ko (Ungar) 19/3 882. Ihr Briefe von 5/3 folge ersuche zum Muster mit unter zeichnete Spiglbilder an Salamon Abeles Speditor Szöreggh für meiner Ordre zu senden per Nachnahme. Bemerke jedoch ich brauche nur Heilige Spiglbilder in Holzrahmen, u (zwar 13/17 ... 11/14, 7/11 keine ... bilder, sondern nochmals Spiglbilder in Holzrahmen. Herz Jesu, Herz Mari, Grab Kristus...” E helyen a levelet sajnos levágták. A címzett Werner valószínűleg csak rámakészítő mester volt, vagy közvetítő képkereskedő, aki a levél másik oldalán ír a festőhöz, címzés nélkül (a levél helyenként szüette, így a hiányzó szavakat kipontoztam) Werner így ír a festőhöz: „Hier haben Sie eine Bestellung, wenn Sie diesselbe machen wollen. Wo... schmidt haben wir ... Werner”.

1936 tavaszán Erdélybe utaztunk a feleségemmel. Erdélyből már jóval előbb értesüléseket kaptam az ottani népies román üvegikon-festészetéről. A műtárgyakat Brassóban vásároltam. Csak az 1960-as években tudtam meg az irodalomból, hogy Brassó elővárosa a XIX. században híres volt népies üvegikon-festészetéről. A mai napig nem tudom magamnak megbocsátani, hogy akkor összesen csak 12 darabot vásároltam meg, és még hozzá milyen

18. kép. Falusi templom, fölötte Máriával és a gyermek Jézussal. Északnyugat-Szlovákia

olcsón! 100—200 leibe került darabja, ami az akkori árfolyam szerint 3—6 zlotyt jelentett. Óriási anyagra találtam a brassói Rosen féle antikváriumban! Mind a 12 kép hazakerült Tarnówbá, törés nélkül. Szerencsére a román képtípusok többségéből van egy-egy példány a kollekciónban. Később már csak 1938-ban sikerült csere útján egy pesti gyűjtőtől, dr. Zádor Gyulától román üvegikonra szert tennem.

1939-ben, midőn már a normális, legrövidebb úton Kassa-Muszynán keresztül, a német invázió miatt, a borszállítmányaimat nem tudtam vasúton Lengyelországba szállítani, kénytelen voltam az összehasonlíthatatlanul hosszabb vasútvonalat választani; Erdélyen és a román—lengyel határállomáson át, Śniatyńen keresztül. Nyugtalan idők voltak már akkor. A szállítmányt vivő vagonok feladása után én is vonatra ültem és Kolozsvárott telefonon keresztül ellenőriztem a bor átjutását a magyar—román határon. Ekkor tudtam magamnak két napot találni arra, hogy Kolozsvárott népi üvegikonok után nézzek. Többek között akkori szerzeményem egy bécsi Werner nevű cég által kb. 1850 táján kiadott színes litográfia, amely nemcsak alátétként szolgált — sok másfajta litográfiával együtt — az egész néhai Monarchiában a népi üvegfestőknek, de önállóan is díszítette a falusi tiszta szobákat. A gyermek

Jézust ábrázoló litográfiának még egy különlegessége is volt; a litográfiát fedő üveglapra alulról még egy ráját festettek, téglá és cinóber színben, a brasso-vidéki népi üvegikon festők modorában. A nyugati ízléssel megrajzolt, de kissé hideg színekben festett litográfiát ezzel hozták közelebb a keleti erdélyi népi világhoz.

1938-ban a lengyel Szepességben tettem néhány kirándulást. Népi üvegek után kutatva jutottam el Kacwinba, ahol a faluban egyöntetűen a helybeli plébánoshoz utasítottak, aki már — mint mondták — mindent begyűjtött. A plébánosban, Świstek Józsefben szenvedélyes gyűjtőt ismertem meg. Gyűjteménye kiváló helytörténeti kollekció, amely mindenekelőtt a lengyel Szepesség népművészetét ölelte fel. A gyűjteményét, szerencsésen még 1939-ben, a krakkói Etnográfiai Múzeumnak ajándékozta. Mint igazi gyűjtő, nem volt hajlandó egyetlen darabtól sem megválni. Nem tudtam belenyugodni a hajthatatlanságába. Néhány hét múlva visszatértem a faluba, és most már tüzetesebben néztem körül az egyes gazdák udvarán és konyhájában, míg végül is az eredménnyel ismét bekopogtattam a makacs plébánoshoz. Igaz, üvegekére a faluban nem akadtam, de vagy 4—5 régi szepességi tejesköcsöggel, sőt egy régi szabadtűzhelyen használt cseréppel, háromlábú lábassal állítottam be hozzá már estefelé. A plébános nagyon izgatott lett, amikor név szerint referáltam, kiktől szereztem a faluban az edényeket. Hosszú alkudozások után a kerámiákért fájó szívvel, mégis nekem adta Nepomuki Szent János, kelet-szlovákiai típusú, nagyszerű üvegekét.

1938 nyarán kirándulást tettünk Nedec gyönyörű várához, betértünk a szomszéd Kacwinba is. A plébánossal való találkozásunknak már első pillanatai igazolták elbeszéléseimet, mivel a plébános nyitott, szélesen lengő falusi daróc ingben, mezítláb fogadott minket, mindenféle ceremónia nélkül. Kérésünkre egyenesen a gyűjteményes szobába vezetett bennünket.

Felejthetetlen számomra a feleségemmel és barátnőjével tett autókirándulásunk Észak-Szlovákiába, 1938 augusztusában. Tesennél (a mai neve Cieszyn) léptük át a lengyel határt, és Frydek-Csacán (Čadca) át jutottunk el a felségesen szép Árva váráig. Ha én akkor már tudtam volna, hogy az általam felfedezett żywieci típusú üvegeknek Frydek és Csaca vidéke jóval gazdagabb lelőhelye, mint Żywiec környéke, nem siettem volna annyira Árvába, ahol az északnyugat-szlovákiai üvegek felkutatására indultam. Megcsodáltam Árva várát, a néhai magyar végvárat és az onnan elénk táruló árvai panorámát, csak azután kerestünk fel néhány Isten háta mögötti szlovák falut, üvegek után kutatva — egyelőre minden siker nélkül. Vigasztalásul betérünk a túrócszentmártoni (Martin) Nemzeti Múzeumba. A végtelen gazdag népi üvegek gyűjtemény (482 db) inkább lehangolt engem, mint bátorított a további kutatásra. Kirándulásunk második napja több szerencsével járt, miután érthetően igyekeztem minél távolabb kerülni Martintól, s végül Liptovska Osada falu egyik házából győzedelmesen kerültem ki és ugyanott egy másik házból is. Összesen két képet sikerült vásárolni az otthon talált gazdasszonyoktól. Mintha csak összebeszéltek volna, 20—20 koronát kértek és kaptak a képekért. Már nem messze Rozsnyótól, de még egy eldugott faluban Revucán találtam ismét két megvásárolható üvegre. A vásárolt négy kép az árvai típusúhoz tartozik. (Így is nevezik az északnyugat-szlovák képtípust.)

19. kép. Menekülés Egyiptomba. Osztrák—cseh határvidék. XIX. század

20. kép. Mária a gyermek Jézussal. Baranyai szerb üvegekön XIX. század

Már 1936-tól kezdve be-be tértem Budapesten a Magyar Falu nevű antikváriumba és sikerült is tőlük néhány, a Dunántúlon és a Duna—Tisza közén gyűjtött népies üveggépet vásárolnom. Mind kivétel nélkül Felső-Ausztria (Sandl), Délcsehország (Pohori és vidéke) származásúak voltak. Mutatván pesti szerzeményeimet tállyai ismerőseimnek — hogy a már említett szomszédos német község, Rátka nagyon gazdag lelőhelye az ugyanilyen fajta képeknek. A még XIX. század folyamán épült házakban egész népies üveggép-galériákra találtam, amelyek mind Felső-Ausztriából és Dél-Csehországból származtak. Nagy örömömre 1939-ig személyesen és ismerőseim útján nyolc képet sikerült begyűjtenem, bár a rátkaiak sem váltak meg szívesen e képektől.

A népies üveggépek sorsára vet fényt saját élményem Rátkával kapcsolatban. Még az 1900-as évek első évtizedének vége felé, rekkenő nyári hőségben, Édesapámmal kocsival mentünk a bekecsi fürdőbe. Amint Tállyán a „városból” kihajtottunk, óriási gomolygó füstfellegget pillantottunk meg; Rátka ég — mondotta Édesapám. A templomtól kezdve a falu egész baloldali, zsuppal fedett házsora a tűz martaléka lett. 1936—39-ben csak a szemközti sor házaiban találtunk egész képtárakat, viszont az új — tűz után felépült — házakban egyetlen képet sem láttam. Egy hazai látogatásom alkalmával; 1961-ben, amikor egy egész vasárnapot Rátkának szenteltem, összesen csak két képre találtam, pedig

21. kép. Szt. György. Baranyai szerb üvegikon.
XIX. század

22. kép Máriagyüdi Kegykép.
Csehország. XX. század eleje

ismerős sváb gazda volt a vezetőm. Előbb a „vörös kakas” áldozatává lettek a képek, míg a többit a második világháború után eltávozottak vitték magukkal. Talán itt említem még, hogy 1961-ben Rátkán még sildliket is láttam egy házban, ahol a két ágy fejénél, nagyságban egyforma 12 sildli lógott egy sorban a falra akasztva. Valamennyi a kisméretű (100 × 160 mm) típusba tartozott.

A második világháború jó néhány ezer kilométerre elvetett a családomtól és a gyűjteményektől. 1953-ban, amikor végre családomhoz hazatérhettem, óriási örömet, hogy egészségben találtam családomra, fokozta még az a tény is, hogy jó feleségem meg tudta őrizni teljes egészében nemcsak könyvtáramat, hanem népművészeti gyűjteményemet is. A népi üvegeképek, amelyek a háború alatt ládákban csomagolva a padláson voltak, gondosan beraktározva, ismét elfoglalták régi helyüket a lépcsőházban és az emelet kis halljában. A népi hucul kerámiám egészben, és az üvegeképek jó fele továbbra is ládákban maradt a padláson. 1956-ban érett meg bennem a gondolat, hogy odaajándékozom népművészeti gyűjteményemet Tarnów város közönségének. Mint magyar állampolgár 1929-ben települtem le Tarnówban. E városban éltem át tíz boldog esztendőt, itt vettem fel a lengyel állampolgárságot 1933-ban és lett Lengyelország második hazám. E gesztussal kívántam hálámat kifejezni, mindazért a sok jóért, amit e vá-

23. kép. Veronika kendője. Alsó-Szilézia.
XVIII. század vége

24. kép. Madonna. Délkelet-Bajorország.
XVIII. század

rosban átéltem. Ebben az időben alapítottuk meg városunkban a Tarnówi Magyarbarátok Társaságát, ennek egyik vezetője volt a Tarnówi Diecezális Múzeum igazgatója is. Egyik közgyűlésünkön felajánlottam népművészeti gyűjteményemet a város közönségének, azzal az óhajjal, hogy a Diecezális Múzeumban legyen elhelyezve, amelyben egy XVIII. század végén épült ház emeleti három helyisége kiválóan megfelelt az állandó jellegű kiállításra. Bizonyos mértékben befolyásolással volt erre 1939. év előtti szívélyes barátságom a múzeum akkori igazgatójával, Bulanda Stanisławval és édesapám kellemes kapcsolata a múzeum megalapítójával Bomba József tanárral.

Az 1953—59-es években alig szaporodott a gyűjtemény pár darabbal. Az üvegeképek, mint törékeny tárgyak, különösen megsínylelték a háború viszontagságait. Rengeteg falu égett le, de a közgyűjtemények is mérhetetlen károkat szenvedtek. A varsói Néprajzi Múzeum megrendítő sorsa talán a legjobban illusztrálja a pusztítást, amit Lengyelországban az okkupánsok véghez vittek. A Néprajzi Múzeum több mint 30 000 darabból álló gyűjteményéből és óriási könyvtárából szó szerint, egyetlen darab sem maradt meg az utókor számára. Illetve mégis!, egy krakkói-vidéki cifraszúr, amelyet a varsói Néprajzi Múzeum kikölcsönzött vidéki kiállításra 1939 előtt, egyedül az kerülte el a szomorú sorsot. A háború után adták vissza Varsóba, és ma külön vitrinbe van kiállítva, mint a Varsói

Néprajzi Múzeum óriási, 1939 előtti, elpusztult gyűjteményének egyetlen néma tanúja.

1960-ban kaptam beutalást Dusznikba, Alsó-Szilézia egyik kiváló gyógyfürdőjébe, ahol két heti kúra és pihenő után erőre kaptam. A főorvostól 3 nap eltávozást kértem, mert kirándulásokat kívántam tenni azon a vidéken, autóbusszal, de főleg gyalogosan. Alsó-Sziléziában, Kłodzko vidékén virágzó háziipar volt az üvegfestés már a XVIII. század elejétől. Ennek jó néhány típusát ismertem meg az irodalomból. A fürdőtől nem messze terült el Gór Stołowych környéke, amelyet a 3 nap alatt bejártam. Kirándulásom szerencséjével járt, hét darab nagyon érdekes, Kłodzko vidékéről származó üvegeképet gyűjtöttem és a velük kapcsolatos információk, származásukat, beszerzési forrásukat illetően, nagyon gazdagították ismereteimet e képtípusról.

A következő évben (1961) a szabadságunkat Magyarországon töltöttük. Kirándultunk Baranyába is, ahol először láttam meg a szerb üvegikonokat. Gyönyörű két példányt sikerült megszereznem és hazahoznom Tarnówba. Ezek az első szerb képek a lengyelországi gyűjteményben! Később tudtam meg — M. Filipović 1952-ben megjelent tanulmányából — hogy új szerzeményeim minden valószínűség szerint a jugoszláv Bánátból származnak.

1965-ben ismét Magyarországon töltöttük nyári szabadságunkat. Ezúttal két, nagyon vegyes nemzetiségű községet látogattunk meg; Medinát, ahol sok szerb ajkú és Mözsöt, ahol a sváb és szlovák telepések voltak többségben — a magyarokon kívül. Lehangoltan győződtem meg a tényről, hogy e két községet gyakran járják be a budapesti antikváriumok vásárlói, sőt az 1945 után Németországba emigrált svábok is nem egyszer látogatják meg a községben maradt rokonaikat. A népi üvegeképeknek és általában a népművészeti tárgyak e tömeges felvásárlói vajmi kevés megvásárolható képet hagytak számomra. Szerencsémre — a már említett kedves helyi vezetőmnek — egy nyugalmazott postamesternőnek már jóval előbb sikerült megvásárolnia három nagyon szép szerb üvegikont Medinán. Talán az utolsókat, mert ottlétemkor (de még későbbi, kétszeri látogatásom alkalmával is) már szerb üvegikont sehol sem találtam. Mözsön kiegészíthettem még gyűjteményemet egynéhány Csehországból származó tükörképpel és a sildlik egypár még általam nem ismert változatával. Ekkor ért az a szerencse, hogy egy magyar feliratú, cseh származású képhez is jutottam. E kép a már XX. század elején készült képek közé tartozik. Az 1900—10. években készíthették az élelmes csehországi festők speciálisan a máriagyüdi búcsúra. A kép alján olvassuk a maratással eszközölt feliratot „Mária-Gyüd”, az ottani templom és felette a gyüdi Madonna képmása alatt. Ily világosan magyar vonatkozású felirattal tükörképet sem múzeumokban, sem az irodalomban eddig nem találtam. Viszont nem egy máriacelli Madonnát ábrázoló tükörképre találtam úgy Kassa vidékén, mint a Dunántúlon, „Mária-Zell” felirattal. A máriagyüdi tükörkép felbukkanása kelti fel bennem a gondolatot; bizonyára lappang még valahol egy magyarországi búcsújáróhelynek pl. Máriapócsnak dedikált csehországi üvegekép is.

1963 tavaszán lengyel újságírók látogatták meg a tarnówi Diecezális Múzeumot; ők említették a vezetőnek, hogy Alsó-Szilézia, Grodków városka plébániáján szép, alsó-sziléziai típusú népi üvegyűjteményt láttak. Az érdekes hírt még aznap közölték velem. A gyors elhatározású emberek közé tartozván,

alig egy hét múlva, már a grodkówi plébánosnál voltam — jó 500 km-re nyugatra Tarnówtól. Nagy örömmre az öreg plébános 1939 előtt Tarnów vidékén volt egy faluban lelkipásztor, aki megismert engem, ugyanis annak idején a tarnówi pincészetünkben vásárolta be a liturgikus célt szolgáló borokat. Meglátva a világos és tágas lépcsőházban a falon elhelyezett üvegeképeket, azok típusainak sokfélesége egyenesen megszédített. Minden kertelés nélkül beismertem az öregúrnak, hogy a gyűjteményből szeretném kiegészíteni a tarnówi Diecezális Múzeum üvegeképgyűjteményét oly típusú képekkel, melyek ott hiányoznak. Kellemes meglepetésemre kijelentette: „Tessék válogasson ki egy párat, de nehogy elrontsa a galériámat!” E számomra nagy horderejű szavak után megkértem, hogy tanulmányozhassam két napon keresztül kissé behatóbban a képeket. Erre meg is kaptam az engedélyt azzal, hogy ő maga két napra elutazik, de én szabadon járhatok, kelhetek a házban. Tüzetesen áttanulmányoztam a képeket s kiválogattam a számomra legértékesebbeket, és a maradék képtárat új beosztásban akasztgattam fel. Amikor a plébános hazaérkezett harmadnap délelőtt, már éppen befejeztem a munkámat. Az öregúr kérdésére, vajon elvégeztem-e a válogatást, igenlő választ adtam. Kérte, hogy mutassam meg a falon a kiválogatott képeket. Amikor megmondtam, hogy a kiválasztott képeket már levettem a falról, a plébános megjegyezte: „nagyon szerény volt, meg sem látszik, hogy valami hiányzik”. Nem akarta elhinni, hogy az eredeti 32 képes gyűjteményből már 10 darab hiányzik. Az én mesterkedésem csak annyiból állt, hogy a képek közötti távolságot 1/3-dal megnöveltem. Csak akkor hitte el állításomat, amikor előhoztam a 10 darab képet. Mindjárt kiállított egy írást, mely szerint a 10 népi üvegeképet a tarnówi Diecezális Múzeumnak ajándékozza. Óriási kő esett le a szívemről, mert a kiválasztott képek az alsó-sziléziai képtípusok majd minden változatát magukba foglalták, a főattrakcióval egyetemben még egy, a XVIII. századbéli dél-bajorországi üvegeképpel együtt. E kollekciót nem a bőkezű plébános gyűjtötte, hanem még elődétől maradt rá.

Nemcsak a grodkówi plébános gazdagította a tarnówi gyűjteményt, a bővítésekhez hozzájárult sok ismerősöm és barátom is. Így — többek között — még a két világháború közötti időben élt Tarnówban egy idősebb orvos házaspár, akikkel kellemes barátságban voltunk. Az asszony magyar származású volt, az édesapja építette a Kassa—Muszyna—Tarnów vasútvonalat. A nyarat minden évben az akkor dél-lengyelországi, már említett hucul-vidéken töltötték. Persze tudtak a népi üvegeképgyűjtő szenvedélyemről, tetszetek nekik ezek a képek és egy nyaralásuk alkalmával ők is vettek maguknak egy párat. Ez előtt egynéhány évvel halt meg — jóval 80 éven felüli korban — öreg barát-nőnk. Végrendeletileg hagyta rám hucul képeit és Petőfi összes verseit tartalmazó, díszkötéses, 1883-ban Budapesten kiadott könyvét, amely édesanyja után maradt rá.

Egyik legérdekesebb élményem fűződik, egy a XVIII. század elején készített, Németországból származó üvegeképhez, amely a XIX. század folyamán került a nagyon gazdag bécsi Groedl család gyűjteményébe. A Groedleknek Kelet-Galíciában óriási kiterjedésű erdőbirtokai és fűrésztelepei voltak. A gyűjtemény egy része Bécsből, Skoleba került, az ottani vadászkastélyukba. Groedlek egyik leánya magyarhoz ment férjhez és a második világháború után így került a gazdag skolei gyűjtemény egy jó része Budapestre. Egyik nőtestvérem

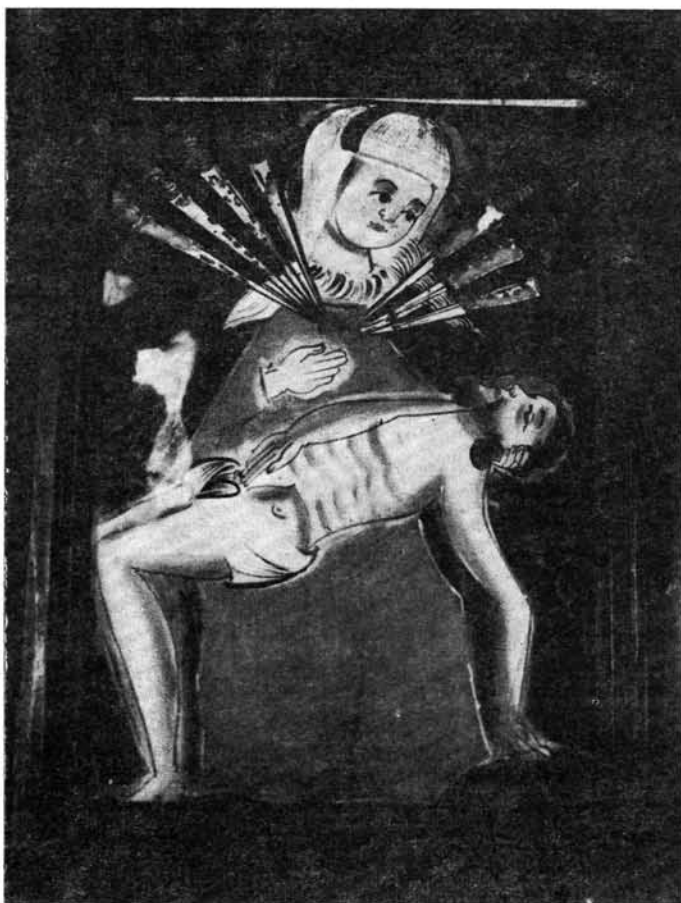
Pesten megismerkedett Korbulynéval (szül: Groedl leánnyal), aki húgomtól megtudta, hogy én gyűjtöm az üvegeképeket. Egy pár év múltán Korbulyné nagybeteg lett és akkor fejezte ki azt az óhaját húgomnak szóban: „kerüljön a régi üvegek vissza Lengyelországba” és kérte, származtassa el hozzám. E kép nem népies eredetű, még csak nem is a nép számára készült, de érdekes technikája fontos lépcsőfokot jelent a hátulról festett (Hinterglasmalerei) üvegeképek technikájához. E készítési módot „schwarz auf Gold”-nak nevezik. Az üveglap hátoldalára ragasztott hártvavékony igazi aranylemez felületébe tüvel karcolták bele a rajzot és ezt fekete tussal fedték be, így állott elő a sziluett kép. E kép alján a kísérő szöveg is ilyen módszerrel készült: „Monsieur Laurent fuehrt dem König und der Königin das Modell seines Flugschiffes vor im Jahre 1709”. A tény, miszerint e léghajó tényleg a levegőbe emelkedett 70 méter magasra (meleg levegő segítségével), igaz valóság, az Portugáliában történt.

1968-ban jelent meg Grabowski Józef nagy munkája a népi üvegfestészet-ről. E mű 222 reprodukciójából 53 az én gyűjteményem képeit mutatja be az olvasónak. E mű buzdított fel arra, hogy 1970-ben elkezdjem gyűjteményem múzeumi feldolgozását, még abban az évben el is kezdtem az elejétől folytatólagosan vezetett feljegyzéseim alapján. Minden tárgyról felfektettem egy erre a célra szerkesztett kartonlapot, a tárgy fényképével és minden ismerettemmel, amit a tárggyal kapcsolatban tudtam.

Átvizsgálva a Diecezális Múzeum raktárait végtelen érdekes üvegeképekre bukkantam, amelyek nagyszerűen egészítik ki a gyűjteményemet olyan típusú képekkel, amelyek eddig abból teljesen hiányoztak. Egyedi képek ezek. Így az egyik egy népi Madonna-kép, amely különböző papírananyagból készült. Ezen az ábrázoltaknak csak az arcuk és kezük készült hátulról üvegfestett részekből. Találtam ezenkívül egy csensztohovai népi Madonna tükörképet, melynek érdekessége, hogy a kép egy részét, az attribútumokat felülről festették rá. De akad a gyűjteményben két olyan népies üvegekép is, mely típust eddig sehol sem fedeztünk fel, ezeknek a rámaít is üveg és tükörmozaikból készítették. A Tarnówtól nem messze fekvő Gromnik községtől származnak.

A gyűjtemény ma három teremben van kiállítva a már említett Diecezális Múzeum bejárati épületének az emeletén. Előkészületben van a negyedik terem a földszinten, melyben a népi fametszet gyűjteményemet kívánom elhelyezni. E kiállítási helyiségek ideálisan megfelelnek a környezetnek, mint amilyenből a képek és a többi tárgyak is odakerültek. Alacsony, gerendás mennyezetű, nem nagy helyiségek, apró ablakokkal. Az első és harmadik helyiségben vannak kiállítva a nyugati egyházművészeti stílusok befolyása alatt festett üvegeképek, míg a középső, legnagyobb helyiségben a keleti, bizánci hatás alatt készült üvegikonok lettek elhelyezve egyéb, a közeli keleti vidékről származó kerámiákkal, mint pl. a pokucei népi kályhacsempékből felállított hucul kemence és egyben kályha is. Ez utóbbit 1973-ban építtettem fel, Bachmiński és Baranowski hucul — a XIX. század felén élt — fazekas mesterek csempéiből.

A gyűjtőnek több nagy álma nem teljesült: Mindig szerettem volna eljutni Felső-Ausztriába, 1938-ban meglátogatni Sandlban a 76 éves Bernhardlt, a Thumayr család utolsó sarját, akinek a családja ott több mint 100 éven keresztül foglalkozott üvegeképfestéssel. Szerettem volna tőle is személyesen egy képet vásárolni. Nem sikerült — ezenkívül még — Freistadtban sem az ottani népi

25. kép. *Pieta. Alsó-Szilézia. XVIII—XIX. század fordulója*

üvegkép múzeumot megtekintem. Sajnos az Anschluss, majd Lengyelország 1939. évi szeptemberi hitlerista lerohanása meghiúsították szándékomat.

Egy másik álmom is volt: szerettem volna a Pozsonytól annak idején nem messze lakó Salzmannoktól származó üvegképekből is szerezni. 1958-ban juttam el erre a vidékre s Nagyszombaton meglátogattam az akkor 80 esztendőes pékmestert, Parákot, a kiváló gyűjtőt, de nem sikerült tőle semmilyen képet kapnom. Tudok egy ilyen Salzmann képről itt Lengyelországban is, valahogy eddig ezt sem tudtam megszerezni. No és az érdekes Lublin vidéki üvegképtípusból? Még 1939 tavaszán kinyomoztam két ilyen példányt. Már levélben megállapodtunk abban, hogy mikor mehetek a képekért, de ezúttal is a második világháború húzta át számításomat. 1953-ban tudtam meg, hogy e képek nyomtalanul eltűntek és így nem lett az enyém a végtelenül érdekes lublini „Ádám és Éva” c. üvegkép.

26. kép. Szt. István király.
Északnyugat-Szlovákia

27. kép. Jézus és a samáriai asszony.
Malaga XIX. század eleje

Minden kutatásom ellenére nem sikerült eddig magyar származású népies üvegkép nyomára bukkannom, kivéve a már említett Baumann-Cserna képeket, de ezek már a teljes dekadencia jegyét viselik magukon. Nem talált magyar származású üvegképekre Engelmeyer Akos sem, aki Lengyelországban végezte tanulmányait és itt írta meg magiszteri munkáját, a Magyarország területén talált üvegképekről. Varga Zsuzsa, a Magyar Néprajzi Múzeum kiváló kutatója sem fedezett fel magyar eredetű népi üvegképeket. A magyar vonatkozású „Mária-Gyüd” feliratú üvegképen kívül, témájában még magyar, az északnyugat-szlovákiai típusú István királyt ábrázoló üvegképek. Tíznél jóval több ilyen képet ismerek, sőt a gyűjteményemben is van egy nagyon szép példány. Első királyunk öltözeke és attribútumai e képeken bizonyítják, hogy a festő jól tudta, hogy kinek a képét festi és ezért felvetődik bennem a gondolat (bocsássák meg nekem e gondolat kifejezését is a szlovák művészettörténészek!), hátha magyar volt az anonym népi festő, bár hiányzik erre még a legcsekélyebb bizonyíték is.

Legnagyobb — izgalommal teli — élményem egy nagyon öreg Lengyelországból Magyarországra került népi üvegikon „felfedezéséhez” és annak megkísérelt megszerzéséhez kapcsolódik. 1970-ben Budapesten tartották a XIII. Nemzetközi Ex libris Kongresszust, amelyen én is részt vettem. A népi üvegképeken kívül még egy gyűjtői ambícióm van, gyűjtöm a szőlő és bor témát magában foglaló ex libriseket. A kongresszusra nemcsak az az óhaj vitt el, hogy

ott viszontláthassam azokat az ex libris gyűjtőket és grafikusokat, akikkel 1964-ben a krakkói Nemzetközi Ex libris Kongresszuson megismerkedtem és akikkel egyébként már 1957 óta levelezek, de e budapesti kongresszus alkalmával rendezett kiállítások egyike éppen az én „bacchusi” témájú ex libris kiállításom volt, amelyet a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szervezett és mutatott be termeiben. E gyűjteményt még 1969-ben ajándékoztam oda a Mezőgazdasági Múzeumnak. E kongresszus alkalmával állította ki a Magyar Nemzeti Múzeum a régi magyar ex librisek nagyszerű gyűjteményét (1521—1900), amely többségében a kiváló gyűjtő dr. Nyireő István kollekcijából került oda. Ő maga szerkesztette meg e kiállítás katalógusát is. Dr. Nyireő is meglátogatta az én gyűjteményem kiállítását a Mezőgazdasági Múzeumban, és ezt követően szívélyesen meghívott otthonába, amit annál nagyobb örömmel fogadtam el, mivel abban reménykedtem, hogy a régi, XVIII—XIX. századbéli szőlős motívumú magyar könyvjegy duplumaiból sikerül csere útján valamit szerezni. (E reménységem egyébként valóra is vált). Már az első látogatásom alkalmával, kedves házigazdám, amikor megtudta, hogy a népi üvegeképek is erősen érdekelnek, valami különös meghatottsággal mutatott meg nekem egy régi népi üvegikont, amely szerinte a csensztohovai Madonnát ábrázolta. Házigazdám elbeszélte, hogy nagyon érdekes családi emlékek fűződnek az üvegekhez. Anyai ágon egy őse, Czartoryski Emánuel (Teodor fia), aki 1774-ben született Krakkóban és aki részt vett a Kościuszko által megszervezett felkelésben, annak leverése után, 1794-ben kénytelen volt elhagyni az országot, Bukovinába menekült cári üldözöi elől. Ő vitte magával a családi ereklyét, a régi üvegikont. Előbb Csernovicban, majd amikor arra kényszerült, hogy e menhelyet is elhagyja, Magyarországra került, de ezúttal álnéven. Felvette a humán kicsengésű „Ember” nevet, és hogy üldözőit félrevezesse, címerében már csak ötágú köznemesi koronát használt. Ember Emánuel Szatmárban telepedett le és ott is halt meg 88 éves korában.

Dr. Nyireő nagyon érdekes elbeszéléséből azonban bennünket e helyen talán legjobban a régi üvegikon (így nevezem, mert bizánci jellegű a Madonna kép) érdekel. A családi legenda szerint ez az üvegikon már a XVII. század első felében a család birtokában volt, de lengyel és cseh szakértők szerint ennek az ikonnak az éveit kb. száz évvel meg kell rövidítenünk. A XVIII. század első felére tehető az az idő, amikor festették. Az eredeti üvegikont — melynek a méretei 420×350 mm — kétszeresen berámázták és két üveglappal védték. Egyenesen megbűvölt a kép szépsége s romantikus, országról országra való vándorlása, az üldözött felkelő hazafival, amely körülmény különös bájjal veszi körül a képet. Gyűjtői fantáziám azonnal működésbe lépett, de akkori pesti látogatásaim alkalmával valahogy nem mertem megpendíteni azt a gondolatot, megválna-e a képtől, hogy visszakerüljön Lengyelországba. 1970. november 20-án kelt levelemben (Tarnówban való hazatértem után) már kértem dr. Nyireőt, megküldené-e az üvegikon fényképét és még további információkat is róla? Egy későbbi levelemben — felbátorodva — felajánlottam a kép megvételét. Dr. Nyireő nehezen ugyan, de beleegyezett, azonban az ára meghaladta az én lehetőségeimet, áthidaltam ezt a múzeum segítségével. És e pillanatban tornyosultak fel előttem a további nehézségek, olyanok amilyenek 40 éves gyűjtői gyakorlatomban nem fordultak elő. Gyűjteményem darabjait a hosszú évek

alatt, mindig a saját pénzemen vásároltam és saját veszélyemre vittem a vámhatárokon át haza Tarnówbá. Egyébként soha nem titkoltam, mit viszek, sőt az utóbbi években még a vámnyilatkozatba is mindig beírtam a képeket, „vásári kegytárgy üvegeképek” címen. Ezúttal érthetően, nagyon tartottam attól, hogy szülőhazám vámtisztjeinek szemet szűrhet a kép. A felelősség a finanszírozók előtt kikényszerítette belőlem azt a nagyon kétélű elhatározást, melynek alapján megkértem Dr. Nyireőt, hogy kérjen kiviteli engedélyt a Magyar Néprajzi Múzeumtól. Mi sem természetesebb, a kiviteli engedélyt a Néprajzi Múzeum nem adta meg s mint dr. Nyireő értesített, az ikont a Múzeum megvásárolta. Ez előrelátható is volt. Bennem két egymással ellentétes, de azt hiszem nemes gondolat viaskodott, mielőtt a kiviteli engedély kérésének a tanácsát megírtam. Arra gondoltam, ha már a második hazámban, Lengyelországba az üvegekön nem kerülhet vissza, úgy kerüljön jó helyre, a Néprajzi Múzeumba. Nem tudom a mai napig, vajon a pesti Néprajzi Múzeum igazgatója tud-e arról, mi úton-módon került a múzeumába ez a kincs — akarva, nem akarva éppen rajtam keresztül. Azt hiszem, az életem végéig gyötörni fog az a gondolat, hogy hiányzik a gyűjteményemből a főekesség, a Czartoryski féle üvegekön.

Eljutottam beszámolóim végéhez, de távol áll tőlem a gondolat, hogy a népi üvegeképek gyűjtését ezzel be is fejeztem volna, annak ellenére, hogy betöltöttem 75. évemet. Néhány évvel ezelőtt szerencsém volt megismerni még egy magyar népi üvegekgyűjteményt Budapesten Rudnyánszky István nagyszerű gyűjteményét. Nála láttam először egyiptomi, indiai, spanyol, sőt szenegáli népi üvegeképeket. Rudnyánszky örvendeztetett meg egy spanyol népi üvegeképpel; az első ilyen kép Lengyelországban.

IRODALOM

- Engelmayer Á.*, 1969. Ludowe obrazy na szklee na Węgrzech. Warszawa, 1969. Kézirat.
- Grabowski J.*, 1938. Huculskie malarstwo na szklee. Arkady, 1938/2.
- Grabowski J.*, 1939. Problem polskości podhalańskiej grup ludowych obrazów na szklee. Arkady, 1939/3.
- Grabowski J.*, 1969. Ludowe malarstwo na szklee. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.
- Hasalová V.*, 1965. „Grupa Żywiecka” a obrazy na szklee z pogranicza Morawsko-Polskiego. Polska Sztuka Ludowa, XIX/1965. 1.
- Keiser H. W.*, 1937. Die deutsche Hinterglasmalerei. Bruckman Verlag, München, 1937.
- Kós K.*, 1967. Népies ikonfestés. Utunk, Kolozsvár, 1967.
- Kriesz R.*, Die bauerliche Hinterglasmalerei zu Sandl, als Volkskunst der Gegenwart. Wiener Zeitschrift für Volkskunde, 1935/3.
- Lippóczy N.*, 1960. Latawiec z r. 1709 na obrazie na szklee. Problemy 1960/9.
- Lippóczy N.*, 1962. Népi üvegfestmények Tokaj-Hegyalján. Borsodi Szemle, 1962/2.
- Lippóczy N.*, 1975. Semper Sitio. Polska Sztuka Ludowa, 1975.
- Lippóczy N.*, 1972. Wędrowniki po Węgrzech w poszukiwaniu ludowych obrazów na szklee. Polska Sztuka Ludowa, XXVI/1972.
- Reinfuss R.*, 1972. Dewocyjna grafika jarmarczna jako źródło inspiracji dla malarstwa ludowego. Granice Sztuki. Warszawa, 1972.
- Varga Zs.*, 1975. Népies üvegeképek Magyarországon. Művészet, 1975/1.
- Vydra J.*, 1957. Die Hinterglasmalerei. Artia, Praga, 1957.

80,— Ft